

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 11412

VERTER UN VERTN

L. Domankevitch

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ל. דאַמאַנקעוויטש
*
ווערטער און ווערטן

אַרויסגעגעבן מיט דער מיטהילף
פון פאַראייניקטן יידישן סאַציאַלן פּאַנד אין פאַריז

ל. דאָמאַנקעוויטש

ווערטער
און ווערטן

פּוּבְּלִישֵׁר
י. ל. פּרָץ
יִשְׂרָאֵל

1 9 6 5

L. DOMANKIEWICZ
WERTER UN WERTN

I. L. Peretz Publishing House
31, Allenby Str. Tel-Aviv, Israel

ל. דאָמאַנקעוויטש / ווערטער און ווערטן
פאַרלאַג י. ל. פּרעץ, תל־אביב, רחוב אלנבי 31, ישראל

נדפס בישראל 1965
Printed in Israel 1965

דפוס „אורלי“, ת"א. טלפון 32062

1. זאנאקעווען'ס

קוילצייכענונג פון פ. פאצאנגאווסקא

א י נ ה א ל ט

זייט			
7	. . . . .	פארווארט	
			א
11	. . . . .	קולטור און פאלק	
19	. . . . .	פון קוואנטיטעט צו קוואליטעט	
27	. . . . .	באטייליקונג פון פאלק אין דער חורבן־ליטעראטור	
31	. . . . .	שלום עליכמס יידישע קאמעדיע	
38	. . . . .	פרץ דער פובליציסט	
42	. . . . .	ה. לייזויק — דראמאטורג פון אונדזער תקופה	
47	. . . . .	דאס קול פון יידישן מאַנער	
51	. . . . .	דער מקונן פון אויסגעהרגעטן יידישן פאלק	
55	. . . . .	יוסף אַפאטאַשו	
63	. . . . .	אין פאלאץ פון „אונעסקא“	
67	. . . . .	הרוגי מלכות סאָויעטן	
71	. . . . .	היינריך היינע אין פאָריו	
			ב
77	. . . . .	יעקב גלאַטשטיין — דער פּאָעט	
87	. . . . .	איציק מאַנגער — דער גרויספּאָלקישער טרובאַדור	
93	. . . . .	מלך ראָוויטש — אַ בן שבעים	
97	. . . . .	אברהם סוצקעווער	
116	. . . . .	אריה שמרי — פּאָעט־חלוץ	
123	. . . . .	אלחנן וואַגלערס פּאָעטישע וויזיע פון דער וועלט	
128	. . . . .	י. פּאַפּיערניקאָוו	
132	. . . . .	די פּאָעזיע פון לייזער אייכענראַנד	
137	. . . . .	י. יאַנאַסאָוויטש	
144	. . . . .	„בלומען פון באַדויער“ פון משה שולשטיין	
149	. . . . .	אברהם לעוו	
154	. . . . .	בינם העלער	

167	זלמן שור
181	מארק שאגאל
185	מיט דער צווייטער עליה
190	י. זרובבלס „בלעטער פון א לעבן“
197	גרויסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפראך
201	לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור
205	גמרא מיט יידיש־טייטש
210	יצחק באשעוויס
219	יאסל בירשטיינס קיבוץ־ראמאן
223	„על נהרות פוילן“ פון מענדל מאן
227	ישראל אשענדארף ווי א דערציילער
236	אברהם זאקס „עבדים היינו“
241	„רומעניע“ פון שלמה ביקל
246	„חברים פון מוראנאווער ראיאן“ פון ב. שלעווין
251	משה גראסמאן
254	„אויף אלע ווינטן“ פון זיינוול דיאמאנט
259	ש. בערלינסקיס אוניווערס
264	עדמאנד פלעג — דער יידן־באזינגער אין דער פראנצויזישער שפראך

ד

271	כתבים פון פארמשפטע צום טויט
276	„עמיל זאלא“ פון יעקב צינעמאן
280	„ברוך פון אמסטערדאם“
284	„בלויז א טרער אין אקעאן“ פון מאנעס ספערבער
290	די טונקעלע יארן און די העלע פערספעקטיוון
294	אן אידיליע פון אויפלייזונג
300	מעמארן פון ראמען גארי
307	„בלוט פון הימל“
313	הערש מענדלס מעמארן
317	לעבן און דיכטונג פון א זשעני
322	אלבער מעמיס „פארטרעט פון א ייד“

פארווארט

די יארן פון חורבן האט דער מחבר פון דעם בוך פארברענגט אין באקוועמסטן ארט פון גיהנום, וואס פראנקרייך איז דעמאלט געווען פאר א ייד אונטער דער נאצישער אקופאציע.

אין די פינצטערע קאשמארן פון א פארשטעקטן ייד האט ער געזען זיין משפחה, זיין פרוי און זיינע צוויי קינדער אדער זיך אליין, אריינגעפאלן אין דער נעץ פון די „כאפערס“. אין געוויסע זוניקע טעג פון פאר דער באפרייאונג איז אים צוריקגעקומען די האפענונג אויף אויסליי, צוזאמען מיטן חלום פון אויפלעב פון געדרוקטן יידישן ווארט.

דאס פעלן פון יידישן ווארט האט גאנצע יארן געקלעמט נישט ווייניקער ווי אלע אנדערע פיזישע און מאראלישע יסורים.

און זיכער איז אט דער חלום געווען פארן מענטש שוין דעמאלט אין די פערציקער יארן דער סטימול וואס האט אים באוויקט ווי נאר דאס יידישע ווארט איז באפרייט געווארן צוזאמען מיטן יידישן לעבן, צו נעמען די שרייבערישע פען אין דער האנט אריין.

דאס דאזיקע בוך, דאס צווייטע וואס איך שיק אין דער עפנטלעכקייט, האב איך לכתחילה געטראכט א נאמען צו געבן: „שיימעס אויפן ווינט“. דער נאמען האט געזאלט זיין דער אויסדרוק פון אן אומעט און אן אומרו וואס נעמט ארום און באדארף ארומנעמען א יידישן מחבר ווען ער שיקט ארויס א בוך אויף א יאריד, ווו עס רודערט זיך נישט, און אויף וויפל עס רודערט זיך און יארידערט זיך יא, איז עס מער מצד די מחברים ווי מצד די לייענער.

שפעטער האט זיך מיין מחשבה אויסגעלייטערט און פאראלעל צו איר, האט זיך אויך געמילדערט מיין שטימונג, און איך האב באשלאסן אנצורופן מיין בוך: „אותיות אויפן וואסער“. וואסער איז דער המשך פון יבשה, און וואסער שיקט אמאל צוריק וואס עס האט איינגעשלונגען.

און איך דערמאן זיך: בעת מיינעם א באזוך אין דער קעניגלעכער ביבליאטעק פון אמסטערדאם, האט מיר דער לייטער פון דער יידישער אפטיילונג, פריינד

ל. פוקס, געוויזן אַ פאַרמעטענעם כתבי־יד פון אַ הלכה־ספר „אור זרוע“, וואָס איז געפאלן אין ים אַריין בעת אַ שטורעם, און איז דערנאָך צוריק אַרויסגע־שווומען ביי די ברעגעס פון האַלאַנד, אין אוטרעכט. יידן האָבן דעם מאַנוסקריפט געפונען און פאַרעפנטלעכט. ער האָט זיך דערנאָך פאַרשפּרייט ווי אַ רבנישער „בעסט־סעלער“ בכל תפוצות ישראל.

דער מחבר פון ספר איז געווען ר' יצחק פון ווין, אַ תלמיד פון מהר"ם מרוטנבערג.

נאָך די אַלע מחשבות האָב איך אויסגעקליבן פאַר מיין בוך דעם נאָמען „ווערטער און ווערטן“: אייגענע ווערטער וועגן נישט אייגענע ווערטן. כמעט קריטיק. און קריטיק ווערט באַטראַכט ווי אַ שטיפקינד פון דער ליטעראַטור. פאַר מיר אַליין איז קריטיק אַ ליטעראַטור־פּרעטעקסט, אַן אויסרייד דורך „יענעם“ צו זאָגן אייגנס. אַבער עס בלייבט, אַז קריטישע אַפּשאַצונגען זענען אַן אומ־דאַנקבאַרע רובריק אין דער ליטעראַטור. זיי באַפּרידיקן זעלטן די מתברים איבער וועלכע עס שרייבט זיך, זיי באַפּרידיקן נאָך זעלטענער דעם אַפּשאַצער גופא. און דעם ליינער? ער איז דאָך ביי אונדז אין גאַנצן אַ ספּק עקזיסטירנדיקער. אַבער איינער פון אונדזערע בעסטע פּאָעטן און קלוגע קריטיקער האָט שוין זיינס אַ בוך אָנגערופן: „פּרייד פון יידישן וואָרט“. דעם יידישן מחבר בלייבט נעבן אַ מעלאַנכאָלישן אומעט די פּרייד פון יידישן וואָרט. און דאָס איז נישט ווייניק.

ל. ד.

2

קולטור און פאלק

פאראן יסוד-באגריפן, איבער וועלכע עס זענען שוין אָנגעשריבן געוואָרן גאַנצע ביבליאָטעקן אין אַלע לשונות פון דער וועלט, און דאָך — און אפשר דערפֿאַר — ווען עס קומט אויס זיך צו באַנוצן מיט זיי, מוז מען לטובת זייער ריכטיקער אָנווענדונג יעדעס מאָל אויפּסניי דעפינירן זייער מהות.

נעמט אַזעלכע פּונדאַמענטאַלע באַגריפּן ווי „קולטור“ און „ציווילי-זאַציע“. אַלע הויפּנס ביכער, וואָס דעפינירן זייער כאַראַקטער, שטעלן פּעסט זייערע אייגנשאַפּטן, אַנטוויקלען זייערע געשיכטעס און מאַסשטאַבן פון נאַציע אָדער וועלט, צייכענען אָן זייערע גרענעצן און פירן דורך זייערע שייד-ליניעס, קענען אייך גאַנץ ווייניק דינען אין באַזונדערע קאַנ-קרעטע פּאַלן, און צומווייניקסטן ווען עס גייט וועגן זייער אָנווענדונג אויפן געביט פון יידיש-לעבן, וווּ אַלע באַדינגונגען זענען אַזוי אַנדערש, אַזוי אומסטאַביל. דאָ מוזט איר זיך פאַרזאָרגן מיט אַן אייגענער לשמה-דעפי-ניציע, צוגעפאַסט צום ענין, „אַר-האַק“-דעפיניציע.

נאַטירלעך איז עס נישט קיין וואַקאַבולערער ענין, נישט קיין פּראַגע פון דערקלערן ווערטער, נאָר פון אַפּצוימען און אַפּגרענעצן דעם באַ-האַנדלטן שטח, זיך נישט צו פאַרלירן אין פּוסטן חלל פון ווערטער.

לאַמיר בכך, איידער מיר טרעטן אַריין אינעם תּוך פון אונזער טעמע, אויפּסניי מושווה ווערן איבערן ווערט און אינהאַלט פון די גרונט-טער-מינען וואָס דינען אונדז פאַר אַן אַרויסגי-פּונקט:

אונטער „קולטור“ פאַרשטייען מיר, עקזיסטענץ פון אַן אומאיבער-געריסענעם שטראָם פון שאַפּערישע כּוחות פון אידעען, אידעאַלן, איינ-ציאָטיוון און ענערגיעס, אַרויספּליסנדיקע פון שותפות-באַדן פון אַ גע-געבענעם קאַלעקטיוון, אונטער „ציוויליזאַציע“ פאַרשטייען מיר, רעאַלי-זירטע אידעען, אין לעבן דורכגעפירטע אידעאַלן, וואָס צוליב זייער רעאַ-

ליזירונג זענען זיי מער נישט באהאַפּטן אין זייער באַדן, נאָר זיי זענען שוין דער קנין פון דער מענטשהייט.

שותפות-באָדן אין אונדזער פּאַל מיינט: נוסח, פּאַלקס-שטייגער, טאַג-טעגלעך פליסנדיקע פּאַלקישקייט, אינסטינקטיווער און באַוווסטזיני-קער באַגער, פון אַלע טיילן פון געגעבענעם ציבור ממשיך צו זיין אַ קאַ-לעקטיוו-לעבן. פון דאָזיקן זאַפטיקן באַדן שטייגן אויף פעסט-שטאַמיקע פּלאַנצן אין געשטאַלט פון שאַפּערישע אידעען, בליען אויף און באַנייען פעריאָדנווייז זייערע פירות. ווען די אידעען נעמען אַן ממשותדיקע פּאַרמען אין לעבן, רייפן און רעאַליזירן זיך, ווערן זיי ווי די צייטיקע פּרוכטן, אַראַפּגעפּאַלענע פון בוים, הפּקר פאַר יעדן אויפקלויבער, גרייט פאַר יעדן געניסער. זיי בילדן אַ טייל פון דער מענטשלעכער ציוויליזאַציע.

ציוויליזאַציעס קען מען אַפטיילן פון זייערע שעפּערס. אַנדערש איז עס מיט קולטורן. זיי זענען באַהאַפּטן אין שטאַם, פאַרוואַרצלט אינעם באַדן און מיט זייער פאַראַנענקייט זאָגן זיי עדות אויף דער עקזיסטענץ פון שטאַם און וואַרצל.

זענען מיר יידן — אין ליכט פון אונדזער דעפיניציע — אַ קולטור-קאַלעקטיוו, פון וועמענס שותפותדיקן פּאַלקס-באַדן עס שפּראַצן, געדייען און רייפן אידעען, אַדער געפינען מיר זיך שוין בבחינת פאַרגליווערטע ציוויליזאַציע, אַ פּרי אָן אַ באַדן, אַ פּלאַנץ, אָן וואַרצלען, אָן פּערספּעק-טיוון פון אויפבלי און באַנייאונג?

עס איז גענוג אַזוי די פּראַגע צו שטעלן כדי גלייך איינצוזען, אָן הגם מיר זענען נאָך נישט דערגאַנגען צום פונקט פון יאוש, זענען מיר שוין דערגאַנגען צום פונקט פון אַלאַרם-צושטאַנד.

עס איז נאָך נישטאָ קיין אַרט אויף פאַרצווייפלונג. נאָך האָט דאָס יידישע פּאַלק אויף דער גרעסטער קאַטאַסטראַפּע פון זיין קאַטאַסטראַ-פּעס-רייכער געשיכטע, געקענט ענטפּערן מיט נאַציאָנאַלער איניציאַטיוו, וואָס האָט נישט איר גלייכן אין דער וועלט-געשיכטע, מיט אָן איינזאַם-לונג פון זיינע צעשטויבטע, צעממיתטע מאַסן אויף דער ערד פון וועלכער ער איז געווען דערווייטערט אין לויף פון הונדערטער און הונדערטער יאָרן; נאָך האָט דאָס יידישע פּאַלק געקענט קאַנצענטרירן אַרום זיין אויס-

ווערטער און ווערטן

לייז-ווערק דעם דינאמיזם און די ענערגיעס פון מיליאנען יחידים פון אלע זיינע צעשפרייטע שבטים.

שטייען מיר אין פלוג פאר אן אקט פון א גרויסן כלל-נאציאנאלן אויפטו און פון זיין טאג-טעגלעכער בשותפותדיקער רעאליזירונג, ביידע בולטע סימנים פון א שאפערישן קאלעקטיוו. איז אבער גענוג זיך א ביסל נענטער צוצוקוקן, כדי איינצוזען, אז די מאסן-באטייליקטקייט פון אלע חלקים פון יידישן פאלק אין זיין הויפט-ווערק איז מער אן אויסער-לעך פילאנטראפישע ווי אינערלעך-שעפערישע, איז מער פאר "ענעם" ווי פאר זיך. עס מאכט דעם איינדרוק, ווי דאס וועלט-יידנטום וואלט זיך דורך ישראל געוואלט אויפשטעלן א קאלעקטיוון קדיש-זאגער, א קאלעקטיוון משניות-לערנער. אזא באטייליקטקייט גיט נישט קיין גארנאטייעס פון אן אייגענעם מיטבוי מיטן אויפבוי און אויף וויפל זי ווארצלט יא אין א היסטארישן שותפות-סענטימענט איז זי נישט פארזעצט אין א טיפן פאלקס-באדן פון טאג-טעגלעך פליסנדיקער יידישקייט, זי איז אינערטיש און נישט ספאנטאניש. אינערציע קאן נישט האבן קיין אויסדויער-כות, זי מוז כסדר אפגעשוואכט ווערן ביז צום פארשווינדן, מיט דער פארשווינדן-דונג פון דור אדער פון די דורות, וואס זענען נאך געווען באוויקט פון אן אמאליקן כוח הדוחף.

דעמאלט קאן זיך ערשט ארויסשטעלן די סכנה אין איר גאנצער פולקייט. מיר וועלן זיך דעמאלט געפינען אין דער אנוועזנהייט טאקע פון אן אויסגעבויטן צענטער מיט אלע אטריבוטן פון א קולטור-שאפערישן שטאם אין ארץ-ישראל, אבער אין דער אייגענער צייט, פנים אל פנים מיט אן אפדארונג פון אלע זיינע ווייט-ארויסגעשיקטע צווייגן.

דער אנטערענג, פון וועלכן מיר זענען עדות קומט פון א יידנטום, אבער נישט פון א יידישקייט. מען קען בולט אפטיילן א דינאמיזם פון יידישע יחידים באזונדער און פון א יידישקייט אן יידן באזונדער, די סערגענאציע שטעלט אונדז דערווייל אוועק אין א צושטאנד צווישן קול-טור און צווייליאציע, אבער שנעל גייען מיר צום צושטאנד, ווען דער דינאמישער ייד אן יידישקייט וועט פארשווינדן און עס וועט בלייבן א

יידישקייט אן יידן. א מומיפיצירטע ציוויליזאציע אן א לעבעדיקן טרע-
גער, אן א באדן פאר געשיכטע.

אנדערש איז עס געווען ביו איצט. במשך פון אונדזער לאנגער גע-
שיכטע האבן מיר קיינמאל נישט אויפגעהערט צו זיין אידעאישע-
פערש. נישט אויפגעהערט צו זיין א נושא פירותדיקער שטאם. לאנגע
הונדערטער יארן זענען מיר אייגנטלעך געווען בלויז דאס. מיר האבן קיין
אנדערע געשיכטע ווי א קולטור-געשיכטע נישט פארמאגט. אויב עס זע-
נען געווען תקופות פון א געוויסער גייסטיקער הילקייט, איז אבער קיינ-
מאל נישט געווען קיין תקופה אן פאטענציעלער שעפערשישקייט. עס איז
שטענדיק און אומעטום פארנען געווען דער זאפטיקער באדן, וואס האט
אין זיינע טיפענישן געטראגן אלע זוימען פון ארויסשפראך, וואס האט
אין זיינע לאטענטע טיפענישן צוגעגרייט אידעען און פאלקס-איניציאטיו-
וועס. נביאים, משנה, תלמוד און מדרש בבלי, נוסח ספרד און נוסח
אשכנז, קבלה, פילאזאפיע און פאעזיע אין שפאניע און פראווענסאליע,
קבלה אין צפת, משיח-באוועגונגען, חסידות, השכלה, די נייע יידישע
און העברעאישע ליטעראטורן, אלע האבן זיי פארמירט אן אומאיבער-
געריסענע קייט פון יצירה, ארויסשלאנגדיק פון זאפטיקן באדן, וואס
האט זיך פאנאנדערגעשפרייט איבער צייטן און שטחים און אויסגעפורעמט
דאס איינהייטלעכע פנים פון כנסת ישראל. ערשט דער חורבן האט די
קייט איבערגעריסן.

דער לעצטער און וויכטיקסטער רינג אין דער קייט פון דורותדיקער
איינגעפונדעוועטער יידישקייט איז געווען דער פאר אונדזערע אויגן חרוב-
געווארענער מזרח-אייראפעאישער צענטער. זיין שפרודליקייט — אן
אויסטערלישע; זיינע דערגרייכונגען — ווונדערלעכע. אלץ ביי וואס מיר
זענען געבליבן, אלץ וואס מיר האבן דעראבערט, די גאנצע עשירות פון
גייסט, רייכקייט פון אידעען, די אלע אוניווערסאלע, סאציאלע און נא-
ציאנאלע אידעען, וואס מיר האבן פאר זיך און פאר אנדערע פונאנ-
דערגעטראגן איבער דער וועלט, קומען פון זיין ירושה. אונדזער גרויסער
ביישטייער צו אלע געפינסן און אויפטוען פון די לעצטע צענדליקער יארן,
קומט אלץ פון די קינדער און אייניקלעך פון יענע אן תכליתדיקע „בטל-

ווערטער און ווערטן

נים", וואָס האָבן זייערע טעג און נעכט פאַרברענגט איבער די שווערע גמרא-פּאַליאַנטן, און פון די עילויים פון אַלע שטעט און שטעטלעך, וואָס האָבן נאָך אַליין אין זייערע קינדער-יאָרן אַריינגעניגונט זייערע חלומות און בענקשאַפטן אין דער גמרא אַרײַן.

און דאָס קינד פון פאַרחושכטן בעל-מלאכה, דער שניידער-געזעלן, וועמען עס זענען מיאוס געוואָרן די ד' אמות פון דחקות, וויפל גרויסע טראַנספּאַרמאַציעס, אַרגאַניזאַציאָנעלע און ווירטשאַפּטלעכע, וויפל שאַ-פונגען פון נייע אינדוסטריעס, פון נייע צווייגן פון מענטשלעכן געברויך, האָט די גרויסע וועלט צו פאַרדאַנקען זיינע אַטאָוויסטישע כשרונות — רעזולטאַטן פון דער מזרח-אייראָפּעאישער קושניע פון מוח-שאַרפּעריי? אונדזערע בנימין השלישים, וואָס האָבן מכלומרשט נישט געוויסט, וואָס עס טוט זיך הינטער די ראַגאַטקעס פון טונעיאַדעווקע, זענען אַרײַ-בער אַלע סמבטינס פון דער וועלט. פון זייערע אַרעמע אַבער כאַראַק-טערפולע היימען האָבן זיי אַרויסגעטראָגן אַן אַ שיעור ענערגיעס, וואָס האָבן געסטייעט פונדאָדערצובויען דעם מאַטעריעל-רייכסטן יידישן ישוב פון אַלע צייטן אויף יענער זייט ים און אַפילו דאָס לאַנד פון די אַבות אַרויסצושניידן פון חומש און דערפון פונדאָדערצובויען אַ היים פאַרן אײַ-גענעם שארית.

וואָלטן די אַלע פלאי-פלאימדיקע דערגרייכונגען מעגלעך געווען אַן דער איינהייטלעכער און מאַסנהאַפטיקער שותפות, אַן יענעם זאַפטיקן באַדן דורכגעווייקט מיט תוכן, מסורה און נוסח, וואָס האָט גענערט דעם פאַלקס-כאַראַקטער און צוזאַמענגעהאַלטן אַלע שיכטן און שטאַנדן?

דאָס יידישע לעבן אין מזרח-אייראָפּע האָט אויך צוליב דעם אַלעם געקענט פאַרטראָגן טיף אינערלעכע שינויים, וואָס האָבן אירע יסודות פונדאָדערצוטרייטלט אַבער נישט צעשמעטערט. ווען נישט די פיזישע קאַטאַסטראָפּע, וואָלטן זיך אַלע טרייסלענישן באַראַויקט, דער גלייכוואַג וואָלט צוריק געפינען געוואָרן. שוין האָט דאָס נייע זיך אָנגעהויבן אַרײַ-וועבן אין אַלטן אַרײַן. אזוי גרויס איז געווען דער כוח פון פאַרוואַרצלטיקייט, אַז זי האָט מעגלעך געמאַכט איבערצוטראָגן אַלע שווערסטע טראַנספּאַר-מאַציעס אין די שווערסטע באַדינגונגען. די אַנגרייפּערישע השכלה אַליין

האַט אונטערן דרוק פון אַ טיף-וואַרצלדיקן סדר זיך געבויגן, זיך געמיל-
דערט, זיך צוגעפאַסט און אַליין זיך איבערגעבויט אין אַ פּאַזיטיוון כּוח.
און אויב די נייע העברעאישע און יידישע ליטעראַטורן האָבן גע-
קענט דורכמאַכן אַזאַ ראַשיקע אַנטוויקלונג, אויב די יידישע ליטעראַטור
האַט געקענט מיט זיבן מייליקע שטיוול אַריינשפּרינגען אין דער וועלט-
ליטעראַטור אַריין, איז עס געווען דער כּוח פון אַ דורותדיקער טיף-
שורשדיקער קולטור. וואָסער קליין און פּרימיטיוו פּאַלק וואָלט עס גע-
קענט באַווייזן? מען רעדט וועגן נס פון דער יידישער ליטעראַטור, אָבער
אויך נסים ווערן צוגעגרייט. אָן אַ לאַנגן עבר פון אָן עס הספּר, אָן אַן אַנ-
זאַמלונג פון פּאַטענציעלע כּוחות וואָלטן די אַלע דערגרייכונגען געווען
אוממעגלעך. גייסט האַט זיך קיינמאַל נישט באַוויזן צו די — סיי יחיד,
סיי רבים — וואָס האָבן אים נישט צו זיך גערופן: „גאַט איז דאָרט,
ווי מען לאָזט אים אַריין“, זאָגט אַ חסידיש וואָרט. אויך אַלע אַנדערע
כּוחות פון אינספּיראַציע אַנטפלעקן זיך נאָר צו די יעניקע, וואָס האָבן
זיך צו זייערע קוואַלן געווענדט.

דאָס האַט אַ לאַנגע קייט פון אַ פּאַרגייטיקט און געהייליקט לעבן
פון אַ גאַנץ פּאַלק אין אירע טיפענישן צוגעגרייט איבערבוין און טרייסט,
אָן וועלכער עס וואָלט איצט אוממעגלעך געווען ווייטער צו לעבן ווי אַ
פּאַלק.

גייט אָבער דאָס אַלץ נישט אָן אויך אין אַ פּאַרקערטער ריכטונג?
גרייטן נישט צו די הוילקייט, אַנוואַרצלדיקייט פון די לעצטע צייטן אַ
פּוסטקייט, וואָס דראָט מיט אונטערגאַנג, פּונקט ווי די גאַנצקייט און פּול-
קייט פון די פּריערדיקע דורות האָבן אונדז צוגעגרייט דאָס וואָס מיר
פּאַרמאַגן איצטער?

דער חורבן האַט אויף אָן אומנאַטירלעכן אופן איבערגעריסן דעם
שטראָם אין מיטן זיין פּליסן, עס איז געווען אַ גליק, וואָס דער פּאַר-
גאַסענער שטאַם האַט שוין געהאַט אַרויסגעשיקט זיינע צווייגן איבער
ימים. עס איז אָבער געווען אַן אומגליק, וואָס די קאַטאַסטראַפּע איז
געקומען אין מאַמענט, ווען די נייע פּלאַנצן זענען נאָך נישט געווען פּאַר-

ווערטר און ווערטן

וואַרצלט ווי געהעריק אין באַדן, אַזוי ווי מען איז געגאַנגען, אַזוי האָט מען געבויט, לויט די כוונות זענען געווען די רעזולטאַטן.

קיין אַמעריקע זענען געגאַנגען גרויסע מאַסן מיט יחידישע שטרע-בונגען; קיין ארץ-ישראל זענען געגאַנגען יחידים מיט אידעאַל פאַר מאַסן. קיין אַמעריקע איז מען געגאַנגען בויען אייגענע נעסטן „יעדער פאַר זיין ווייב און קינד, יעדער פאַר זיין הויזגעזינד“, קיין ארץ-ישראל איז מען געגאַנגען בויען די נעסט פון פאַלק, האָבן מיר היינט אַן אייגן לאַנד מיט פאַלקישער איכות אַן כמות און מיר האָבן אין אַמעריקע אַ גרויסן ישוב מיט קוואַנטיטעט אַן פראַפּאָרציאָנעלער קוואַליטעט.

ישראל איז דער פאַקטישער יורש פון מזרח-איראָפּעאישן ישוב מיט אַלע אַטריבוטן פון אַ פאַלק און מיט דעם נייטיקן באַדן פאַר אַ קולטור-שעפּערישן המשך, אָבער קוואַנטיטאַטיוו צו קליין, אַז ער זאָל קענען טראָגן די פולע גייסטיקע העגעמאָניע אין דער זעלבער מאַס, ווי עס האָט זי געטראָגן ביז ערב דער ערשטער וועלט-מלחמה — דער מזרח-ישוב.

אַלע אַנדערע יידישע ישובים פון דער אויסגעשפּרייטקייט, מיטן אַמעריקאַנער איינגעשלאָסן, האָבן קיין יסוד פאַר גרויס-קולטור שעפּע-רישקייט נישט פאַרלייגט, די האַרבע שאלה, וואָס שטעלט זיך איצט איז בכּן ווי אַזוי צוריק באַהעפּטן כמות מיט איכות, קוואַנטיטעט מיט קוואַ-ליטעט, אַן וואָס די סכּנה פאַרן גייסטיקן קיום איז גענוג גרויס סיי פאַר ישראל, סיי פאַר די תּפוצות.

דערווייל געפינען מיר זיך נאָך אין צושטאַנד צווישן שעפּערישער קולטור און ציוויליזאַציע, אַזוי לאַנג ווי עס זענען פאַראַן די לעבעדיקע טרעגער פון אַ ירושה, הגם זי זעט שוין אויס צו זיין איזאָלירט און אַפּ-געזונדערט פון טרעגער. אָבער באַלד קען קומען אַ מאַמענט, ווען דער לעבעדיקער טרעגער זאָל פאַרשווינדן און עס זאָל בלייבן אין זיין פון וועלט-ייִדנטום אַ ירושה אַן אַ יורש, אַ קולטור אַן טרעגער, אַ רייפּע ציי-וויליזאַציע אַן אַנטוויקלונג.

איצט זענען נאָך פאַראַן די פאַרבינדונגס-פעדעס. עס זענען נאָך פאַראַן רעמיניסצענצן פון אַ שותפות-קולטור און עס זענען פאַראַן מיטלען

צוריק צו פארוואנדלען די רעמיניסצענצן אין א לעבעדיקער ממשות. אבער פאר אונדזערע אויגן, ממש, קומט פאר א פראצעס פון דיסאָ-ציאציע וואָס טראַגט אין זיך אַלע סכנות פון אַ לעצטן און גרעסטן חורבן.

לאַמיר נישט רעדוצירן דעם קאָמפּליצירטן פּראָבלעם צו אַ שפּראַכן-פּראָגע. עס איז מער ווי דאָס. אַוודאי איז שפּראַך פּיל, פּיל מער ווי אַ פּאַרשטענדיקונגס-אינסטרומענט, עס איז פּיל אינערלעכער, אינטימער ווי דאָס. ביי די אַלע דערגרייכונגען, וואָס מיר האָבן אויבן אויסגערעכנט האָט יידיש געשפּילט די וויכטיקסטע ראָל, אַפּילו דער ווידערגעבורט פון העברעאיש איז אַרויס פון יידיש-טראַכט, אַלע קאָנטאַקטן אין דער יידישער וועלט זענען געשאַפן געוואָרן מיט דער הילף פון יידיש, וואָס איז נאָך איצט די וויכטיקסטע פּאַרבינדלעריין צווישן יידן.

מיט אַנגסט דאַרף מען זיך פּרעגן ווי אַזוי יידישע קיבוצים אין דער וועלט וועלן זיך פּאַרשטענדיקן ווען דער דאָזיקער פּאַקטאַר זאָל חלילה פּאַרשווינדן. „כי פי המדבר אליכם“ האָט יוסף געזאָגט, ווען ער האָט זיך געגעבן צו דערקענען זיינע ברידער. פּאַר ברידער עמיגראַנטן, פּאַר ברידער פּאַרשפּרייטע, איז איין מויל, איין לשון, דער וויכטיקסטער באַ-העפּטער.

פון קוואַנטיטעט צו קוואַליטעט

דאָס איז געווען אין יענע גוטע צייטן פון ערב־רעאליזאַציעס, ערב־געבוירנשאַפטן, ווען אידעען, אידעאלן און אידעאלאָגיעס — סאַציאַלע און נאַציאָנאַלע — האָבן זיך שוין געפונען אין הויכער שוואַנגערשאַפט, אָבער נאָך נישט אינגאַנצן אויסגעטראָגענע; אויך יידישע מחשבות און וויזיעס איבער שינויים אין יידישן לעבן האָבן זיך דעמאָלט מיטגעשליפן אין די בתי־מדרשים פון אייגענע און פרעמדע תורות און דאָקטרינעס.

דער פּקחות־דיקער ה. ד. נאָמבערג עליו השלום האָט דעמאָלט גע־וואָרפן אַ שאַרפן זאָג, וואָס איז נאָך היינט גילטיק, און נישט דווקא אויפן געביט, צו וועלכן ער איז לכתחילה געווען אָנגעווענדט. נאָמבערג האָט דעמאָלט געשריבן: „איך ווייס נישט, צי ארץ־ישראל קען און דאַרף לייזן די יידן־פּראָגע, אָבער איך ווייס, אז יידן קענען און דאַרפן לייזן די ארץ־ישראל־פּראָגע“.

די ציוניסטישע מטבע האָט טאַקע געהאַט צוויי זייטן: אַ היסטאָריש־ראַמאַנטישע און אַ נאַציאָנאַל־אַקטועלע. די היסטאָריש־ראַמאַנטישע זייט האָט געמאַנט ביים יידישן פּאָלק אַ תיקון פּאַרן אַלטן, פּאַרוואַרלאַזטן, היסטאָרישן באַדן, וואָס קיין שום פרעמדער דעראַבערער האָט אים נישט געגעבן. און נאָר דאָס פּאָלק, וואָס האָט אין אים קיינמאָל נישט פּאַרגעסן און צו אים נישט אויפגעהערט בענקען, האָט עס אים באַדאַרפט געבן. און עס האָט עקזיסטירט אַ נאַציאָנאַל־אַקטועלער פּראָבלעם: צו געפינען אַ פּאַרענטפּערונג פּאַר דער ברענענדיקער יידן־פּראָגע, וואָס האָט על פי שכל־הישר נישט געמוזט זיין געבונדן מיט ארץ־ישראל אַפילו פּאַר די, וואָס האָבן נאָר געזען אַ טעריטאָריאַלע לייזונג.

היינט, וואַרפנדיק אַ בליק אויף צוריק, אַפּשאַצנדיק רעטראַספעקטיוו אַלע געשעענישן אין יידישן לעבן פון די לעצטע 40—50 יאָר, קענען מיר יענעם זאָג אַזוי פּאַרמולירן: „צי מדינת ישראל קען און באַדאַרף

לייזן די יידן־פראגע אין איר גאנצן היסטארישן און געאגראפישן פאר־
נעם, ווייסן מיר נאך אלץ נישט, אבער מיר שטעלן פעסט, אז דאס יידישע
פאלק האט שוין געגעבן א פולן נאציאנאלע תיקון דעם פראבלעם פון
ארץ־ישראל.

האָבן איצטער די געענדערטע אומשטענדן אַרויסגעברענגט אַ נייעם
טאַפֿל־פּראָבלעם, וואָס גאַרנישט האָבנדיק ענלעכס צום ערשטן, נישט
אין דער פאַרעם און נישט אין אינהאַלט, פאַרמאָגט ער אָבער די זעלביקע
פאַראַדאָקסאַלע פּראָפּאַרץ אין די אינערלעכע עלעמענטן, וואָס שטעלן
צונויף דעם פּראָבלעם אין זיין טאַפּלקייט.
מיר מיינען יידיש און יידישקייט.

און לויטן איצטיקן מצב פון געכפלטן פראבלעם וואלטן מיר באַ־
דארפט אזוי פאַראַפּראָזירן יענעם נאַמבערגישן זאַג: צי יידיש קען
לייזן די פּראָגע פון יידישקייט אין די תּפוצות זענען מיר מסופק, אָבער
מיר מוזן מיט דער גאַנצער פעסטקייט פּאַדערן, אַז אין די ברייטע ראַמען
פון יידישקייט זאָל געזאָרגט ווערן פאַר דער דערהאַלטונג פון יידיש. פאַר
דער קאַנסערווירונג פון די פּונדאַמענטאַלע ווערטן, געשאַפּענע אין יידיש־
לשון, אין וועלכע עס איז געקומען צום אויסדרוק אַזויפיל דורותדיק
געפיל און גשמה.

אַז יידיש־לשון זאָל קענען פאַרענטפּערן דעם ענין פון יידישקייט אין
אונדזערע צייטן, זענען מיר מסופק. באמת זענען מיר אפילו שוין גאַר
נישט מסופק, אַז די פּלייצעס פון יידיש זענען צו שמאַל צו קענען אויף
זיך טראָגן אַזאַ שווערע און איינציטיק לויזע, צעפּלאַסענע מאַסע, ווי עס
שטעלט מיט זיך פאַר יידישקייט אין היינצייטיקע באַדינגונגען. אַגב,
יידיש האָט זיך קיינמאַל נישט אידענטיפּיצירט מיט יידישקייט. די יעניקע
פון די עקסטרעמע יידישיסטן, וואָס האָבן יאָ געפרוּווט אידענטיפּיצירן
יידיש מיט יידישקייט, האָבן עס נאָר געקענט דערגרייכן דורך אַמפּוטירן
יידישקייט פון איר היסטאָרישן תּוכן און אַלגעאָגראַפישן אַרומנעם, אַנ־
דערש איז אַגב געווען אוממעגלעך, ווייל יידיש איז לכתחילה געווען
באַשטימט צו מער באַגרענעצטע אויפגאַבן אין אַרט און אין צייט, ווי
די אייביקע, אומעטומיקע, כאַטש פאַרמען־בייטנדיקע יידישקייט.

ווערטער און ווערטן

היינט, נאך דעם פיזישן חורבן פון יידיש־רעדנדיקן פאלק אין מזרח־איראפע און אין אַנבליק פון דער שפראַכלעכער אַסימילאַציע — פּריווי־ליקער און געצווונגענער — זענען מיר מחויב ווי אַ פאלק מיט אַ רייכער געשיכטלעכער דערפאַרונג צו קענען קוקן דעם אמת אין די אויגן אַריין, צו זיין פאַרזעעוודיק.

ביי אַזאַ פאלק ווי דאָס יידישע, וואָס האָט שוין אויף זיינע וועגן און אומוועגן אַ סך געזען און אַ סך געהערט, מיינט וואָרענונג אַזוי ווייניק דעפעטיזם, ווי ווייניק אילוזיעס מיינען אַפטימיזם. אָבער אין אונדזער יידיש־סביבה האָט זיך דווקא אַריינגעגנבעט אַ קאַנווענציאָנעלער, צביעות־דיקער אַפטימיזם, וואָס איז זייער ווייט צו זיין באַרעכטיקט דורך די פאַקטן.

זיכער, אונדזער לשון רוישט נאָך און רעשט אין מיליאָנען יידישע אויערן און זיכער קען מען נאָך אַפילו היינט אויספאַרן מיט יידיש אין מויל פון יאַהאַנעסבורג ביז ניו־יאָרק, פון מעלבורן ביז פאַריז און אַפילו נאָך אפשר פון בוענאַס־איירעס ביז מאַסקווע; און זיכער איז נאָך אַלץ יידיש דער פּריווילעגירטער פאַרבינדלער צווישן אַלע יידישע ישובים, פונאַנדערגעוואָרפענע איבער די פינף קאָנטינענטן פון דער גאַרער וועלט. אָבער דער דאָזיקער עכאַ פון אַ גרויסן, נאָענטן עבר קען אונדז נישט פאַרפירן. אַלע פילן מיר, ווי אַט דער עכאַ פאַרהאַלט זיך אויף דער שוועל פון אַ צוקונפט, וואָס זייענדיק פאַר אונדז פאַרהוילן, וועט זי אָבער — דאָס ווייסן מיר אויף זיכער — מיט גאַרנישט זיין ענלעך צום גע־וועזענעם.

דער אַפנאַרערישער אַפטימיזם האָט אונדז גאַרנישט געגעבן. ער האָט אין דער קלענסטער מאָס נישט פאַרמערט דעם נאַכווקס פון אַ יידיש־רעדנדיקער יוגנט. ער האָט נישט בייגעשטייערט צו דער פאַר־גרעסערונג פון דער כסדר זינקענדיקער קוואַנטטעט פון יידיש־לייענער און נישט — צו דער קוואַליטעט פון יידישן שרייבער. נישט ער האָט באַוווּזן אין דער גאַנצער יידיש־וועלט צו שאַפן אַ שול־וועזן, וואָס זאַל ווערט זיין דעם נאָמען (אַחוץ מיט קליינע אויסנאַמען) אָדער אַ יידישע

בינע, צו וועלכער מיר זאָלן קענען פירן אונדזער יוגנט אַן רויט צו ווערן פאַר בושה.

לעבן אַ שעדלעכן, פלאַכן אַפטימיזם איז אויך אַריין ביי אונדז אין דער מאַדע אַ מין באַוועגונג פון „איידעלער איינזעעניש“. זי האָט די אויפגאַבע צו פאַרענדיקן דאָס פאַרניכטונגס-ווערק, וואָס דער גראַפאַמאַ-ניע-היישעריק האָט אָנגעהויבן.

די „איידעלע איינזעעניש“ בעט זיך תחנונימדיק: „לאַמיר נישט זיין קיין מחמירים. עס איז דאָך אַזאַ ביטערע צייט. יידיש האָט דאָך נעבעך אַזאַ שווערע מערכה!“ האָט דען אָבער נישט די איבערגעטריבענע איינזעעניש באַשווערט די מערכה? און באַדייט דען נישט דאָס אויפהערן צו שטעלן פאַדערונגען אַ קולטור — אַנערקענען איר געפאַלנקייט? עס זעט אויס, ווי אַ מבול פון גראַפאַמאַנישער הפקרות וואַלט געשטראַמט און געשטורעמט פון אַלע זייטן אויף אונדזער ליטעראַטור און באַדראַט מיט אירע כוואַליעס אַפצוווּשן די איידעלע מי פון די יחידים, שאַפערס אין די שטיקלייטן.

זיכער וואַלטן דאָס נישט געווען קיין אַלאַרם-סימנים מיט 60—70 יאָר צוריק, ווען אַ שטאַמלדיקע פאַלקס-מאַסע האָט אַ געוועקטע און איבערראַשטע דורך דער גרויס-ליטעראַטור פון די קלאַסיקער און דורך די אידעען פון אונדזערע נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע דענקער, דערשפּירט אין זיך אַ כוח און מיט אַ באַחנטער אומבאַהאַלפּנקייט זיך אַליין גענומען אויסשפּילן טענער אויפן אַקאַרשט אַנטפלעקטן אינסטרומענט פון דער פאַלקסשפּראַך.

אָבער ווען היינט, נאָך יאָרן פון רייפּקייט און ראַפּינירטקייט אין סטיל, אין פאַרעם, אין טעמע, פאַלן מיר צוריק צו אַן אַביונישער טינט-לעריי, וואָס האָט גאַרנישט אין זיך אַפילו פון אַ ראַמאַנטישער פּרימיטיוו-קייט נאָר פון גרענעצלאַזער עם הארצות, זאָגט עס עדות, אַז דאָס שלעכטס ליגט ערגעץ אין יסוד פון איצטיקן מצב פון דער יידיש-קולטור.

נישט אין צושטייער געבן נאָך אַ קול צום כאַר פון די יחוס-פאַרמי-נערער פון יידיש און צו פאַרמשפּטן איר עקסיסטענץ גייט עס דאָ. דער

ווערטער און ווערטן

יחוס פון יידיש איז גענוג גרויס און איר קיום האָט נאָך גענוג וואַרצלען. אדרבא, וואָס שייך מיר פּערזענלעך, גלייב איך אין דער מעגלעכקייט פון איבערראַשונגען בנוגע יידיש. און ווי פאַראַדאַקסאַל דאָס זאָל נישט אויסזען, זע איך די מעגלעכקייט פון אַזאַ איבערראַשונג דווקא און אויס־שליסלעך אין ישראל, אויפן באַדן וווּ אַ פּאַלק מאַכט אַלזייטיקע באַמיאַונג־גען צו באַנייען זיין פיזישן און גייסטיקן קיום. אָבער אויך איבערראַשונגען קומען נאָר פאַר אין גאַנג אויפן וועג פון די היסטאָרישע טענדענצן און אַפילו נסים מוזן ווערן צוגעגרייט.

בנוגע יידיש, מיינט נאָכפּאַלגן די היסטאָרישע טענדענצן — קאַנג־צענטרירן די אַנשטרענגונגען פון אַלע גייסטיקע כוחות פון פּאַלק צו פאַרשטאַרקן די קוואַליטעט פון די יידיש־שאַפונגען אויפן חשבון פון דער פאַרשווענדערישער קוואַליטעט.

וואָס שייך דער פאַרשווענדערישער קוואַליטעט, וואָס פּלייצט מיט אַזאַ שפּע, קענען מיר זיך באַגנוגענען מיט שב ואל תעשה, איר אייבי־קייט וועט זיין פּראַפּאַרציאַנעל צו איר מדרגה. עס מוז אָבער אַנגעווענדט ווערן פּלאַנמעסיקייט, אַז דער אַפּפּאַל פון כמותדיקן שטראַם זאָל זיך נישט צונויפּפאַלן מיט אַ קאָטאַסטראַפּאַלן אַפּפּלוס פונעם איכותדיקן. אַלע באַמיאַונגען מוזן גיין אין דער ריכטונג פון מאַביליזירן צו קוואַליטעט און פאַר דער שאַפונג פון אינסטיטוציעס צו דער פּראָדוצירונג פון קוואַליטעט ליטעט. מיט אַנדערע ווערטער — צו העלפן דעם גייענדיקן פּראַצעס פון טראַנספּאָרמירן יידיש איז אַ מין לשון קודש.

מיר דאַרפן זיין צוגעגרייט דערצו, אַז ווען יידיש וועט צוליב דעם פאַרקלענערטן נאָכוואַקס בהדרגה און פּראַפּאַרציאַנעל רעדוצירן איר ראָל פון אַ גערעדטער מאַסן־שפּראַך, זאָל זי קענען בלייבן דאָס לשון פון צענדליקער טויזנטער אויסדערוויילטע יידיש־קענער, יידיש־פּאַרשער, יידיש־למדנים, וואָס זאָלן זיין די איבערענטפּערער פאַר קומענדיקע דורות פון דעם ספּעציפּישן וואָס מיר האָבן אין משך פון אַ לאַנגער תקופה אַרייַן־באַהאַלטן אין יידיש־וואַרט. און נאָך מער ווי דאָס העברעאישע לשון קודש קען אונדז דאָ דינען ווי אַ ביישפּיל דאָס אַראַמישע לשון קודש — תרגום־לשון.

נעמט מען מאכן א היסטארישן פארגלייך פון יידיש צו אראמיש, אזוי באליידיקן זיך באלד אונדזערע „חובבי יידיש“, אבער די דאזיקע חובבים האבן אן אן ערך ווייניקער געטון פאר יידיש, איר צוצוגרייטן אזא מערכה און אזא לעבן (פאקטיש אן איביקס), ווי עס האבן עס געטון די פארהייליקער פון לשון סורסי (תלמודישער נאמען פאר אראמיש).

הונדערטער יארן איז אראמיש געווען די גערעדטע פאלקסשפראך אין ארץ-ישראל (דער עיקר אין גליל). שוין אין תנ"ך זענען פאראן גאנצע קאפיטלען אויף אראמיש (דניאל און עזרא). דער גאנצער תלמוד איז געשריבן כמעט אין אראמיש. וואס עס איז אבער צומייסט אינטערעסאנט איז דער היסטארישער פאקט, וואס הונדערטער יארן נאכן אויפהערן צו זיין דאס אומגאנג-לשון פון פאלק זענען נאך אלץ געשאפן געווארן אין אראמיש גיגאנטישע ווערק, ווי למשל דער זוהר און א גרויסע צאל מיסטישע ווערק ארום אים. און אפילו שוין גאר הארט צו אונדזער צייט האבן נאך די מקובלים אין צפת געשאפן מיסטישע און רעליגיעזע פאעזיע אין אראמיש (אין 16טן יארהונדערט), ווי למשל די זמירות פון אר"י הקדוש, וואס ווערן געזונגען אין אלע טראדיציאנעלע יידישע שטובן צו די שבתדיקע סעודות. (א זמר צו יעדער סעודה: „אומר בשבחין“, „אסדר לסעודתא“, „בני היכלא דכסיפין“). עס איז איבעריק צוצוגעבן, אז מיטן אויפלעב פון העברעיִש האט זיך אויך אראמיש ווי א לעבעדיגער עלעמענט אויפסניי אריינבאקומען אין אונדזער קולטור-המשך.

מען וועט ענטפערן, אז אראמיש ווי א שפראך פון א סעמיטישן שטאם האט זיך ווי צוגעקלעפט צו העברעיִש און פארבליבן א היסטארישער מיט-שותף. אבער ווען און ווי האט נאך געהערשט א בעסער צוזאמענלעבן און א מער נושא-פרותדיקע שותפות ווי צווישן העברעיִש און יידיש במשך פון א סך יארהונדערטער? האבן דען נישט יידישע קינדער אין לויף פון לאנגע דורות באקומען יעדעס ווארט פון חומש, פון רש"י, פון משנה צוזאמען מיטן יידישן ווארט ווי א צווילינג מן השמים? און איז דען נישט אויך אראמיש אריין אין דאזיקן שותפות צו בילדן א חוט המשולש פאר יענע דער-וואקסענע בחורים פון בית-המדרש, וואס האבן יעדעס אראמישע ווארט פון דער גמרא באקומען ווי א באשערטע צונויפהעפטונג מיטן יידישן ווארט?

ווערטער און ווערטן

מיטן דאזיקן נאטירלעכן חוש פאר אלע קנינים פון פאלק מוזן מיר צוגיין צו יידיש.

מיר גלייבן אין אייביקן ווערט פון די עיקר יצירות פון יידישן פאלק אין זיינע פארשידנסטע פארמען. און מיר גלייבן, אז אלע גרויסע יצירות פון אלע צייטן זענען אינטעגרירט אין דאזיקן נצח. און יידיש איז אזא יצירה.

דער רשעותדיקער פעסימיזם, אין וועלכן עס שטעקט א שמינית שבשמינית פון דעם זעלבסטאנטיסעמיטיזם, וואס אונדזער פאלק פארמאגט און פון וואס אפילו א סך פון זיינע מנהיגים זענען נישט ריין — וויל צואיילן דאס פארשווינדן פון יידיש. פון דער צווייטער זייט גרייט צו דער לייכטזיניגקער אפטימיזם זיין מיתה בנשיקה אן ירשים. איז די צייט פאר אונדז צו זיין נישט דעפעטיסטיש, נישט אפטימיסטיש, נאר נאציאנאל-פארויס-זעענדיק.

איך בין נישט קיין חסיד פון „היסטארישע פראצעסן“, ווען זיי ווערן קינסטלעך פאבריצירט און טענדענציעז קאמענטירט, אבער ווען זיי שטעכן אויס די אויגן, קאן מען זיי נישט מבטל זיין דורך א שפרוך פון „חי וקים“.

מיר רעזומירן: די קאנסערווירונג פון דער יידישער שפראך מוז אזוי צוגעגרייט און ארגאניזירט ווערן, אז איר עווענטועלער ארויספאל פון דער ראנג פון גערעדטע שפראכן זאל זיך נישט צונויפפאלן מיט א קאטאסטראף פאלער פארשווינדונג פון דער יידיש-קולטור בכלל. אז יידיש זאל קאנען בלייבן דאס לשון, וואס האלט זיך ווייטער לאנגע-לאנגע דורות אויף די פלייצעס און פליגעלען פון אויסדערוויילטע פון יעדן דור.

מיר באדארפן אנווענדן אין אלע ישובים און קיבוצים די מי צו שאפן א יידיש-אינטעלעקטועלע עליטע פון יוגנט אין שטודיום-עלטער — דאס קאן גראד זיין פיל לייכטער אפילו ווי די גרינדונג פון איין יידישער פאלקס-שולע מיט קינדער, וואס די שפעטערדיקע שוליאָרן רייסן פון אונדז אוועק אן שפורן — פון זיי צו בילדן א קערן פון געלערנטע און שעפער אויפן געביט פון יידיש. די רעדוצירונג פון קוואנטיטעט, צו וועלכער מיר זענען בכל אופן פארמשפט, וועט דעמאלט קאמפענסירט ווערן דורך א קוואליטעט, וואס קאן

זיין אַ ברכה פאַר דער גאַנצער יידישער קולטור מיט אַלע אירע דריי היס-טאַרישע שפראַכן.

ווער ווייסט, צי עס וועלן נאָך אַמאָל גרויסע מאַסן פון יידיש-לייענער הילכיק לאַכן, הערנדיק לייענען שלום עליכמען, אָבער אין נאָך צוויי הונט-דערט יאָר אַרום, ווען יידיש-פּראָפּעסאָרן, סטודענטן, בני ישיבה, לייענענ-דיק, פּאַרשנדיק אונדזערע צייטן, דאָס שטעטל פון שלום עליכמס ווערק אַרויס, וועלן זיך קאַנען אין זיי אַריינפילן, און אַריינפילנדיק — זיך האַרציק צעשמייכלען, וועט דאָס זיין די גרויסע סאַטיספאַקציע און קאַמפּענסאַציע, צו וועלכע מיר אַלע זענען זיך מכוון, ווען מיר קוקן אַרויס צו דער צוקונפּט מיט אַ מעלאַנכאָליש פּרעגנדיקן בליק.

באַטייליקונג פון פּאַלק אין דער חורבן-ליטעראַטור

עס וועט דאָך מוזן קומען דער מאַמענט, ווען מיר וועלן אַריבערגיין פון אינדיווידועלער איבערלעבונג צו קאָלעקטיווער איבערלעבונג — צו גע-שיכטע; דער דור, וואָס טראַגט דעם צאָפּלדיקן האַרצווייטיק, דעם טיפּן טרויער אין זיך, וועט פאַרשווינדן, עס וועט דעמאָלט פאַרשווינדן דער יידי-שער טרויער, דער, וואָס האָט זיך אינדיווידועל איבערגעגעבן פון די פאַר-טיליקטע טאַטעס, ברידער און שוועסטער צו זייערע נאַענטע, און עס וועט בלייבן דער טרויער פון אַ פּאַלק אויף זיין אומגליק, אויף זיין נאַציאָנאַלער קאַטאַסטראַפּע.

וואַרשעווער אויפשטאַנד פאַרלייכטערט פּסיכיש דעם דאָזיקן איבער-גאַנג.

דער שונא האָט אונדז נישט פאַרגונען קיין שום מענטשלעכע פאַרעם פון טויט, ער האָט אים אַנטמענטשלעכט און דער עיקר — אַנטפּאַלקט. ער האָט אין זיין ראַפינירטער שנאה און אכזריות געוואָלט ביים קרבן אָפּנעמען יעדע מענטשלעכע און נאַציאָנאַלע פאַרעם פון אומקום.

דער וואַרשעווער אויפשטאַנד האָט דעם מאַסן-קרבן צוריקגעגעבן אַ מענטשלעכע און פּאַליקישע פאַרעם פון טויט, פון מלחמה, פון געראַנגל, און אָפּגעזען פון אַלע אָספּעקטן פון כבוד-פאַרטייליקונג, פון מענטשלעכער נק-מה, האָט דער אויפשטאַנד פאַרוואַנדלט דעם טויט פון צעשטויבטע יחידים אין אַן אַקט פון פּאַלקס-געראַנגל.

ער שרייבט זיך אַריין אין ספּר-המלחמות פון יידישן פּאַלק.

דער וואַרשעווער אויפשטאַנד ווערט די קרוינונג און דער סימבאָל פון יידישן ווידערשטאַנד בכלל, פון אַלע פּאַסיווע און אַקטיווע ווידערשטאַנדן. ער פאַרקערפערט די עקשנות און דעם ווילן צום לעבן פון יידישן מענטש, פון דער אומגליקלעכער פרוי, פון אומשולדיקן קינד.

די פאַרטייליקונג אין די פּליסיקע ראַמען פון אַזוי פיל יאָרן, דער אוס-ראַט, וואָס איז נאָך קיין מאָל ביז דעמאָלט מיט אַזאָ פּלאַנמעסיקייט און מע-

טאדישקייט אין אזא פארנעם נישט אָנגעווענדעט געוואָרן פון אַ מענטשן-
גרופע לגבי אַ מענטשן און וואָס איז דורך דעם גופא געוואָרן ווי אומרעאל
און אומבאַגרייפלעך, באַקומט דורך דעם אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ
זיין טראַגישע לאַגישע באַגרייפלעכקייט.

דער שונא האָט געוואָלט אַנטמענטשלעכן און אַנטגעשיכטלעכן דעם
אויסראַט. די יידישע העלדן האָבן אים מיט כוח אַריינגעשטעלט אין די
טראַגישע ראַמען פון פּאָלקישער גורלדיקייט.

די זעלביקע אחריות פאר פּאָלקישקייט, פאַר געשיכטע, די זעלביקע
טריישאַפט צו נאַציאָנאַל-היסטאָרישן המשך, האָט דאָס צעוואַרפענע און
צעשפּרייטע, צעשלאַגענע יידנטום אויך באַוווּן אויף צומאַרגנס נאָך דער
באַפּרייאונג.

אין דער ערשטער פּאָזע פון נאָך-באַפּרייאונג האָבן זיך אַ שאַט געטאָן
אינדיווידועלע זכרונות. מען איז אַרויס מיט דעם, אין לויף פון יאָרן, גע-
צוימטן געשריי און מיטן פאַרשניטענעם געשריי פון די אומגעקומענע. עס
איז געווען די צייט פון אַרויסרוקן די אייגענע איבערלעבענישן און די
איבערלעבענישן פון די צום טויט-פאַרפּייניקטע.

אַבער באַלד האָט זיך ביי די רעשטלעך, ביי די שרידי הפּליטה, דערוועקט
דער אינסטינקט פון היסטאָרישער פאַראַנטוואָרטלעכקייט, דער זעלבער אינ-
סטינקט, וואָס האָט באַוווּגן די ווידערשטענדלער, און זיי האָבן, ווי די אויפ-
שטענדלער, מיט זייער בלוט אָנגעהויבן פאַרצייכענען, איבערשרייבן, איי-
בעררעגיסטרירן און צוריק אויפלעבן דעם דורכן שונא דערמאַרדעטן עבר.
די וואַנדאַלן האָבן מיט זייער טאַטאַלער פאַרטיליקונג פון אַלע הייליקע
קהילות, פון אַלע שטעט און שטעטלעך, אויך זיך מכוון געווען צו פאַרניכטן
דעם טויט, צו אַנטגעשיכטלעכן אונדזער געשיכטע, אויסצורייסן מיטן וואַר-
צל יעדן שפור פון פאַרגאַנגענהייט, פון אָנגעזאַמלטן גייסט, פון היסטאָריע,
פון שותפותדיקער מי, פון ציוויליזאַציע.

די ערשטע אַרבעט פון די געראַטעוועטע פון בלוטיקן מבול, איז
געווען אַרויסראַטעווען פון דער בלוטיקער פאַרשווענקונג דאָס שוין איין
מאַל נאַרמאַל געשטאַרבענע לעבן, און דורכן חורבן נאָך אַמאַל אָפּגעטויטן
עברדיקן לעבן, מיט אַלעם, וואָס ער האָט אַנטהאַלטן.

ווערטער און ווערטן

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אינסטינקטיוו־קאלעקטיווע אַרבעט פון פשוטע פּאַלקס־מענטשן צוריק אַריבערצופירן אין לעבעדיקן טויט אַריין פון נאַ־ ציאַנאַלער געשיכטע די פאַרגאַנגענע לעבנס פון שטאַט און שטעטל, מיט די לעבנס פון יחידים און קהילות, מיט די לעבנס, וואָס זענען דורכן חורבן אי־ בערגעריסן געוואָרן אין זייער פולער שטראַמיקייט, און מיט די לעבנס, וואָס זענען פרידלעך באַגראָבן געוואָרן און אַרויסגעריסן געוואָרן פון די יידישע בית־עלמינס פון פאַרטיליקער פון אונדזער פּאַלק.

און ווען עס וועט קומען די צייט און די באַרופענע היסטאָריקער וועלן קומען אַנשרייבן דאָס נייע קאַפיטל פון אונדזער געשיכטע, דאָס בלוטיקסטע פון אַלע קאַפיטלעך, וועלן זיי אַנטרעפן גישט בלויז חורבן און אונטערגאַנג, נאָר אויך לעבן פון המשך. זיי וועלן זיך באַקענען מיט היסטאָרישער פאַר־ שטענדעניש פון יידן פון פּאַלק, פון פשוטע יידן אין אַמעריקע, יידן אין ישראל, יידן פון לאַנדסמאַנשאַפטן, פון סאַסיעטעס, צו וועלכע מען באַצייט זיך אַפטמאַל מיט גרינגשעצונג, וואָס האָבן מיטגעטראָגן מיט זיך געשיכטע, זי איבערגעשריבן מיט געפיל, מיט האַפענונג, מיט באַציאַונג, מיט ליבשאַפט און אַפטמאַל אַפילו מיט שטוינענדיקער זאַקענטעניש און צוריקגעשטעלט אַ קאַנטינוואַיטעט, וואָס איז דורכן אכזר איבערגעהאַקט געוואָרן אין זיין אַטעם.

זיי, די פשוטע שטעטלדיקע מענטשן, די, וואָס זענען געבליבן פון חורבן, אָדער די, וואָס האָבן געהאַט דאָס גליק צו זיין פון אים דערווייטערט און שוין געווען צוביסלעך פאַרפרעמדטע, האָבן זיך פלוצעם דערהויבן צו דער מדרגה פון קאַנען פאַרוואַנדלען די חורבות פון זייערע היימען אין ירו־ שלים של מעלה, אין הייליקער היסטאָריע, אין ספּרי־מאַנומענטן, וואָס דאָס פּאַלק וועט מיט זיך אַוועקטראָגן אין זיינע נייע וועגן.

כאַראַקטעריסטיש איז, אַז קלענערע שטעטלעך האָבן אויף דעם געביט מער דערגרייכט, ווי גרויסע שטעט, וווּ האָט איר די יזכור־ביכער פון וואַר־ שע, לאַדזש, לעמבערג, קראַקע? עס האָט זיי געפעלט די אינטימיטעט, די משפּחהדיקע ליבשאַפט, וואָס עס האָבן די שטעטלדיקע. וואַרטן נאָך די גרויסע קהילות אויף זייערע פּרייוויליקע אַמאַטאָרן־כראַניקער. וואַלטן ווייטער באַדאַרפט פאַרגעזעצט ווערן די פאַר־היסטאָרישע אר־

בעטן פון די קאלעקטיוון, זאמלונגען פון קאַרפּאַראַציעס, אַרגאַניזאַציעס, פאַרבאַנדן און סאַציאַלע קערפערשאַפטן. יעדער אויף זיין געביט, ווי לע-רער, דאַקטוירים, פּראַפעסיאָנעלע אַרגאַניזאַציעס.

דאָס פּאַלק, וואָס האָט שטענדיק געהאַט דעם גרעסטן, אינסטיטוטן געפיל פאַר קאַלעקטיווקייט, וואָס האָט אין יעדן ישוב, אין יעדן שטעטל אַרגאַניזירט זיינע אינסטיטוציעס, רעליגיעזע און דערציאונגס-אַנשטאַלען און לעצטנס סאַציאַל-וועלטלעכע אַרגאַניזמען, קעגנזייטיקע הילף, אַרעמע-פאַרזאָרגונג א. א. וו. מוז פאַרזעצן די געזעלשאַפטלעך-היסטאָרישע אַרבעט, וואָס עס האָט ספּאַנטאַן אויף זיך גענומען.

עס מוזן געשאַפן ווערן רעגיאָנעלע היסטאָרישע קאָמיטעטן, דאָרט, וווּ עס קאָן נישט געשאַפן ווערן קיין קאָמיטעט פאַר יעדער שטאַט באַזונדער, כדי קיין שום קהילה זאָל נישט אַרויספאַלן פון דער גרויסער אַרבעט פאַר זאַמלען, פאַראייביקן און איבערגעבן לדורות די גייסטיקע מי פון אונדזער פּאַלק.

דווקא איצט, ווען נייע שונאים ווילן אונדז, נאָך דער פיזישער דער-מאַרדונג, נאַציאָנאַל דערמאַרדן, ווען מען וויל אונדז אַפּזאָגן די פעאיקייט זיך קאַלעקטיוו צו אַרגאַניזירן, ווען די שונאים, וואָס צעשטערן אונדזער נאַ-ציאָנאַל לעבן קומען דערנאָך באַרעכטיקן זייער וואַנדאַליזם דורך לעסטע-רונגען אויפן חשבון פון אונדזער זין פאַר קאַלעקטיווע איינריכטונגען, דווקא דעמאָלט, מוזן מיר מאַכן אַלע אַנשטרענגונגען, זאַמלען אַלע אונדזערע כוחות צוריק אויפצושטעלן דעם שטראַמיקן פלוס פון אונדזער געשיכטע, פול מיט רומרייכע קאַלעקטיווע לייסטונגען.

שלום-עליכמס יידישע קאָמעדיע

שלום-עליכמס איז פאַר אַלעם געווען דער געניאַלער אימיטאַטאָר. ער איז געווען דער גלענצנדיקסטער נאַכזאָגער פון די רייך פון פּאַלק, פון וועלכע קיין שום ניואַנס איז אים נישט געווען פאַרהוילן; ער איז געווען דער נאַכגעסטיקולירער פון פּאַלקס־תנועות, פון וועלכע נאָר ער האָט צום בעסטן געקאָנט אַלע טייטשן און אַנצוהערענישן וואָס דאָס פּאַלק האָט אין זיי אין משך פון יאָרהונדערטער באַהאַלטן.

דאָס איז צו אים געקומען פון פיל ווייטער ווי פון בלויזער אַבסערוואַ-ציע; דאָס איז געווען אַ גאָטס מתנה צו קענען אינטוויטיוו אַרײַנבליקן אין דער נשמה פון פּאַלק, פון וואָס אַלע ווערטער, אַלע ווערטלעך, אַלע תנועות, זענען געווען דער אויסדרוק.

דאָס אויער האָט דאָ געהאַט מער חלק ווי ס'אויג, אין דער שלום-עליכ-שער קונסט האָט דאָס געהער בכלל זיך אינטענסיווער באַטייליקט ווי די ראייה. די אַבסערוואַציע. שלום-עליכמס האָט ווי דערהערט דעם תמציתדיקן קלאַנג, וואָס איז אויפגעגאַנגען פון קאַסרילעווקע און אים ווייטער איבער-געגעבן צו אונדזער אויער.

פון אויער צו אויער איז געגאַנגען שלום-עליכמס קונסט. און די כוואַ-ליעס וואָס האָבן צו אים געברענגט דעם ניגון פון יעהופּעץ, האָט ער ווייטער געשיקט צו זיינע הערער, וועלכע האָבן זיי אויפגעכאַפט, דערקענט זייער ני-גון, זייער קלאַנג, און דערקענענדיק — זיך האַרציק צעלאַכט. דאָס איז געווען אַ פרייד, וואָס האָט זיך נישט פאַרגונען די פולע שמחה, דעם גאַנצן נחת, ווי אויף אַ יידישער חתונה, ווו מאַמעס און באַבעס האָבן זייער נחת געמישט מיט טרערן.

היינט ווייסן מיר אַלע, אַז שלום-עליכמס האָט גאַנץ באַוווּסטיגיק און מיט דער פולער כוונה זיך איבערגעגעבן דער שאַפונג פון אַ פולער, גוטער, ריינער יידישער ליטעראַטור, אַ באַווייזן: די מלחמה וואָס ער האָט געפירט קעגן די שמירער־שמ"רס, און פון דער צווייטער זייט — זיין האַרציקע

באציאונג און ברייטע האנט צו שרייבער מיט טאלאנט, וועלכע ער האט ליב געהאט צו זאמלען ארום זיינע צופעליקע, אבער אפטע אויסגאבעס. אבער אין פראצעס גופא פון שאפן האט דער אינסטינקט פיל מער פלאץ פארנומען ווי דאס באווסטזיין, און די ליבשאפט צום גאנצן נוסח קאסרי- לעווקע האט אים פיל מער באגייסטערט ווי די ליידנשאפט צו זיין א שריי- בער. דארט ווי אנדערע האבן געשפאט, האט שלום-עליכם געשמיכלט, נאכ- געשפירט נאכן טעם און ריח פון פאלקס-לשון — דעם ריכן און איינציקן לאמבארד, אין וועלכן דאס פאלק האט פארמשכונט אלע זיינע אייגנטימער און אייגנטימלעכקייטן.

ווי א געניטער וויין-עקספערט, וואס פראבירט און שאצט אפ די טראג- פנס משקה אויף זיינע ליפן און שפיץ צונג, אזוי האט שלום-עליכם נאכ- פראבירט און נאכגעשפירט דעם טעם און דעם ריח פון פאלקישע זאגעכצן. כדי זיי קענען צוריק איבערגעבן מיט זייער טעם, מיט זייער טראג און זייער ניגון.

עס איז געווען דער באזונדערער סוד פון שלום-עליכמס קונסט צו קאנען וויקלען די ווערטער פון פאלק אין זייער אייגענעם, נאטירלעכן קלימאט, נעמען פון דורות און איבערגעבן צו דורות.

פון דורות צו דורות האט פארמיטלט שלום-עליכם. און פארשריבן האט ער נישט דאס געשריבענע ווארט, נאר דאס גערעדטע ווארט, נישט ווי ער, נישט ווי א יחיד וואלט זיי געשריבן מיט א פען פן א מענטשן, מיט או- תיות פון טינט אויף פאפיר, נייערט ווי ס'פאלק אליין וואלט זיין נוסח, זיין שטייגער, זיינע „פאסטעמקעס“ רעגיסטרירט אין פליטעס פון אייביקייטס- שטאף.

דורך שלום-עליכמס פנקס-קאסרילעווקע האבן יענע רירעוודיקע, רע- דעוודיקע, טומלדיקע מאסן זיך אליין אריינגעשריבן אין ספר פון די איי- ביקייטן אין אלע זייערע מנחם-מענדליקע און טביהדיקע גלגולים, זיך אליין אריינגעשריבן אין ספר פון די אייביקייטן מיט אלע תנועות, און מיט דעם גאנצן סכום פון דורותדיקער דערפארונג.

און איצט, ווען קאסרילעווקע ליגט אין חורבות, ווען פערעיעסלאוו איז כמיעלניצקי, ווען יעהופעץ שווייגט אין טראגישער פארשטומעניש,

ווערטער און ווערטן

רוט די דאזיקע וועלט מיט אַ שלווהדיקן שמייכל אויף די ליפן אין די בלעטער פון פּנקס, וואָס שלום-עליכם האָט פאַר זיי צוזאַמענגעשטעלט ווי אַ קאַסרילעווקע של מעלה. סימבאָל און זכרון פאַר אַלע צייטן.

נישט אַלץ וואָס שלום-עליכם האָט געשאַפן וועט אויסהאַלטן די פּראַבע פון אייביקייט, נישט אַלץ האָט שוין אויסגעהאַלטן די פּראַבע פון דער צייט. דער רוח הקודש וואָס רוט אויף שאַפּערישע גייסטער האָט זיך זיינע באַזונדערע דרכים; ער בלייבט תמיד אינדיווידועל און ספּעציפּיש, הגם ער איז אַ טייל פון דער אַלגעטלעכער שעפּערישקייט. און ער האָט נאָך אַן אייגנשאַפט, וואָס ער רוט נישט תמיד אַפילו אויף די, וועלכע ער האָט ליב אַפט צו באַזוכן.

שלום-עליכמס ספּעציפּישקייט איז געלעגן, ווי שוין דערמאָנט, אין דער אינטוויטיווער אַנונג, וואָס ער האָט באַקומען איבער די עיקר-אייגנשאַפטן פון פּאַלק. און נאָר דאָרט וווּ ער איז נאָכגעגאַנגען אַט דער אינטוויטיווער אַנונג, דאָרט איז ער געבליבן אויף זיין אמתער מדרגה, ער האָט אַבער אויך געשריבן, ווען ער האָט נישט געקאָנט גייסטיק און פיזיש אויסשפּיצן זיין דינעם געהער צום תּמציתדיקן קלאַנג פון קאַסרילעווקע. די מעשיות און מאַנאַלאָגן, געשריבענע אין אַזעלכע מאַמענטן אַן השראה, זענען געבליבן אויסערלעכע אימיטאַציעס, באַשרייבונגען פון אַן איבערגיייענדיקן ווערט.

דאָרט אַבער וווּ שלום-עליכם איז טריי נאָכגעגאַנגען דער ספּעציפּיש-קייט פון זיין זשעני און דאָרט וווּ ער האָט געשאַפן לויט דער אינספּיראַציע פון זיין נאַטור, דאָרט זענען זיינע פּערסאָנאַזשן, ווי זיי זאָלן נישט האָבן געהייסן, תמיד געווען רעפרעזענטאַנטן פון דער פּאַלקס-נשמה, דאָרט בלייבט ער דער גאונישער אַריינדרינגער אין דער פּסיכאָלאָגיע פון קאַלעקטיוו, דער רעוועלאַטאָר פון דער אייביקער יידישער נשמה.

זיינע הויפּט-פּערסאָנאַזשן זענען אין דער אמתן נישט געבונדן מיט אַרט און מיט צייט. מיר זענען אין אַלע צייטן, אויף אַלע וועלט-בערוועס געווען די נאַיווע שפּילער אויפן ווערט פון די וועלט-אַקציעס. די וואָס פּאַלן, הויבן זיך, פּאַלן ווייטער און הויבן זיך ווייטער דורך די מנחם-מענ-דלשע פלי-אַפּעראַציעס (און דאָס האָט די וועלט זיין פלי גענומען ווי אַ צייכן פאַר זיין באַדנלאַזיקייט), און מיר האָבן אין אַלע צייטן אַ דאַנק טביהס

בטחונדיקן פסוק — דער נייער מתן תורה פון קאסרילעווקע — געקענט אין אַלע באַדינגונגען און אומשטענדן איינהאַלטן גענוג זעלישע מנוחה צו קענען פאַרזעצן דעם אייביקן „לך לך“ לויטן באַפעל פון „הראַמאָדע“.

און ווי וואָלטן מיר איצט נאָך אַזוי פיל חורבן און וויסטעניש, ווי אַזוי וואָלטן מיר פּלוצעם צוריקגעשפרונגען אין חומשיקן פּיזאַזש אָן אַ טביה אין די אויערן און אַ מנחם-מענדל אין די לענדן?

שלום-עליכם דערקענט די צוויי עיקר-שטריכן פון יידישן פּאַלקס-כאַראַקטער און פאַרקערפּערנדיק זיי אין זיינע צוויי הויפט-געשטאַלטן, מנחם-מענדל און טביה, האָט ער אין זיי דערזען זייער טיפּישקייט און רעפּ-רעזענטיווקייט פון כאַראַקטער. אַז עס איז אַזוי, אַז ער אַליין האָט זיינע הויפט-פּערסאָנאַזשן געשאַפּן אין מאַסן פון פּאַלק און נישט פון יחידים, אין קאַטעגאָריעס פון נאַציאָנאַלער רעפּרעזענטאַנטן און נישט אין קאַטעגאָ-ריעס פון אינדיוידועלע כאַראַקטערן, דערקענט זיך צום בעסטן פון הומאַ-ריסטישן לבוש, אין וועלכן ער האָט זיי געוויקלט.

נישטאַ קיין אומגליק וואָס זאָל זיך נישט טרעפּן מיט טביהס טעכטער, איינע שמדט זיך, אַ צווייטע טרינקט זיך, אַ דריטע גייט אין סיביר און אַ פּערטע פּאַלט אַ קרבן פון אַ בלאַפּער, אַ פינפטע ווערט אַ יונגע אלמנה און די מאַמע גאַלדע-סערצע שטאַרבט אַזש פון צרות.

וואָלטן די צרות געווען יחידישע, וואָלטן זיי געווען סתם צרות פון אַ טאַטן, וואָס הייסט טביה, וואָלט אַפּילו אַ שלום-עליכם אַליין נישט געקענט פּועלן, אַז טביה דער טאַטע זאָל זיי דערציילן מיט הומאַר, און אַז מיר, די לייענער, זאָלן לאַכן הערנדיק וועגן זיי דערציילן. אָבער טביהס צרות זענען יידישע, צרות פון אַ כלל, וואָס דערמיט אַליין וואָס זיי זענען פון אַ כלל ווערט זייער טראַגיש געמילדערט און מען קאָן וועגן זיי רעדן מיט אַ שמיי-כל און הערן מיט געלעכטער.

נאָר דער הומאַר מאַכט שלום-עליכמס סיטואַציעס און פּערסאָנאַזשן ציבורדיק; הומאַר איז בכלל ציבורדיק. עס וויינט זיך גוט ביחידות, אָבער עס לאַכט זיך צום בעסטן בציבור. שלום-עליכם, הילנדיק די רייד פון זיינע מענטשן אין לבוש פון הומאַר, אַרייגשטעלנדיק די סיטואַציעס אין דעקאַר פון

קאָמזום, האָט זיי אויפן אָרט פון טראַגישע יחידים מיט טראַגישע איבער-
לעבענישן טראַנספּאָרמירט אין רעפּרעזענטאַנטן פון אַ קאָלעקטיוו.

בעת איינער פון די פיל פייערונגען וואָס זענען איינגעאַרדנט געוואָרן אין
פאַריו צום הונדערטסטן געבוירן-טאָג פון גרויסן שרייבער, איז מיר אויס-
געקומען צו זען שפּילן „טביה דער מילכיקער“ אין דער פּראַנציוזישער
שפּראַך דורך אַ גרופּע יוגנטלעכע אַמאַטאָרן. זיי האָבן געשפּילט מיט האַרץ
און פאַרשטענדעניש, אָבער אַן הומאָר. דער הומאָר איז ערגעץ-וווּ פאַרפאַלן
געוואָרן אין די קנייטשן פון טבהים יידישן לשון, ער האָט זיך אויפן וועג פון
יידיש צו פּראַנציוזיש פאַרלוירן. דער לבוש פון הומאָר איז אַראָפּ, געבליבן
איז לויטער טראַגעדיע. צוגלייך מיטן הומאָר איז אָבער אויך פאַרשוונדן
דאָס פּאָליקישע, דאָס רעפּרעזענטאַטיווע און עס האָט זיך געזען בלויז אַ
יחיד — אין דעם פּאַל אַ ייד אַ יחיד — דערציילן זיינע פּערזענלעכע טראַג-
גישע איבערלעבענישן.

זיכער האָט מען געקאָנט געדאַנקלעך קומען צום אויספיר, אָו דאָס
זענען צרות — דער עיקר בעת דער סצענע פון „לך לך“ — (מיט דער
הראַמאַדע), וואָס טרעפּן זיך נאָר אַ יידן, אָבער דאָס וואָלט געווען אַ רע-
זולטאַט פון אַ געדאַנקען-אַסאַציאַציע און נישט קיין ספּאַנטאַנער געפיל.
איז טאַקע שווער געווען אין זאַל זיך איינצוהאַלטן פון וויינען, אָבער פון
לאַכן איז נישט געווען קיין רייד.

ווי אונטערן צייכן פון אַ צויבער-שטעקעלע איז אין זאַל, וווּ עס איז גע-
שפּילט געוואָרן שלום-עליכם, פאַרשוונדן הומאָר און געלעכטער און עס
האָט אַלעמען באַהערשט טיפּער טרויער. עס איז קלאַר געוואָרן אין דעם
מאַמענט מער ווי תמיד פריער, אָו דער הומאָר איז ביי שלום-עליכמען דער
פּאָלקס-לבוש אין וועלכן ער וויקלט זיינע פּערסאָנאַזשן און פאַרוואַנדלט
דורך דעם גלייך אַלע יחידישע מעשים, איבערלעבענישן און רייד אין מע-
שים, איבערלעבענישן און רייד פון פּאָלק.

נישט טביה דערציילט, נאָר אַ פּאָלק דערציילט וועגן זיינע טראַגישע
איבערלעבענישן מיט הומאָר, מיט אַ שמייכל. דער הומאָר איז דער ניגון
פון גלויבן און בטחון, מיט וועלכן אַ גאַנץ פּאָלק האָט זיך אויסגעלערנט רעדן
וועגן זיינע צרות, צו באַגלייטן און באַקליידן זיין טרויער.

דאָס געלעכטער, דעם הומאַר, מיט וועלכן דער ייד רעדט וועגן זיך און דעם שמייכל, מיט וועלכן ער שמייכלט צו זיינע וועלט־אָואַנטורעס, האָט טאַקע קיינער ביז שלום־עליכמען נישט דערהערט און אַ פשיטא נישט געברענגט צום אויסדרוק.

די נביאים האָבן זייערע שטרענגע רייד געמישט מיט איראַניע, אָבער נישט מיט הומאַר; די בעלי־אגדה האָבן פאַרויסט די שטרענגקייט פון דער הלכה מיט פאַנטאַזיע, אָבער נישט מיט געלעכטער; נישט די רבנישע לי־טעראַטור און נישט אונדזערע דיכטער פון מיטלאַלטער (אחוץ עמנואל הר־מי), נישט די מקובלים און נישט די חסידים האָבן ערגעץ־ווו אַרויסגע־ברענגט דעם שמייכל פון פאַלק, די משכילים האָבן געווסט בלויז פון שפּאַט. זיי האָבן געקענט אויסלאַכן אָבער נישט מיטלאַכן.

ערשט דער מענדעלע פון טיפן עלטער האָט געמישט זיין סאַטירע מיט הומאַר און ערשט זיין „איניקל“ האָט נאָך אים פונאַנדערגערוקט ברייט די שלוזן פון געלעכטער און אַרויסגעברענגט דעם פולן פאַרשטוי־סענעם, לאַנג־פאַרדרענגט און ווי פאַרשעמטן יידישן פאַלקס־הומאַר.

שלום־עליכם האָט אַרויסגעצויגן דעם געלעכטער פון קאַסרילעווקע און אים קאַנסערווירט אין זיינע ווערק פאַר אַלע צייטן. דאָס פאַלק, וועמענס געלעכטער ער האָט דערהערט מתוך אהבה, האָט אים אָפגעענטפערט מיט דער זעליקער ליבשאַפט און סימפּאַטיע. נישט געווען אַזא שרייבער ביי יידן, וואָס זאָל האָבן אַזוי אָפגעשאַפט אַלע ליטעראַרישע מחיצות צווישן זיינע ווערק און זיינע לייענער ווי שלום־עליכם. נאָר אונדזער דור, דער נאָכמבולדיקער, איז גערופן אָפצושאַצן דעם הומאַריסט, וועלכער האָט אויסגעהאַלטן אַלע בלוטפּראָבעס. פון אַ פּערספּעקטיוו, וואָס איז טיפּער ווי צייט, ברייטער ווי אַרט, קוקט אונדזער שווער געפרוּוטרער דור אויפן ווערק פון מייסטער און זעט אין אים דעם אַרכיטעקט, דעם קאַנסטרוקטאָר פון אַ פאַלקס־כאַראַקטער אויף דור דורות.

אין זיינע מעמואַרן דערציילט וואָלף ראַבינאוויטש וועגן אַ באַזוך פון זיין גרויסן ברודער צוזאַמען מיט אים אין בערדיטשעוו. דורכגייענדיק די ערטער וווּ באַלזאַק האָט זיך אַ צייט דאַרט אויפגעהאַלטן, רעדט ער מיט ענטוויאַזם וועגן באַלזאַקס ווערק און שטעלט זיך באַזונדער אָפּ אויף דעם

ווערטער און ווערטן

טיטל מיט וועלכן דער גרויסער פראנצויזישער דערציילער האט אַרומגע-
נומען זיין גאַנצע שאַפונג: „די מענטשלעכע קאַמעדיע“. צו עפעס ווייניקער
האַט טאַקע שלום-עליכם נישט געשטרעבט. ער האָט זיך מכוון געווען, אַז
זיין שאַפונג זאָל ווערט זיין דעם אַרומגעמענדיקן טיטל „די יידישע קאַמע-
דיע“, ווי אַ טייל פון דער מענטשלעכער קאַמעדיע — אַליין אַ זייט פון דער
גרויסער טראַגיקאַמעדיע פון דער מענטשהייט.

שלום-עליכם איז געווען דער צומייסט־ספּאַנטאַנער קינסטלער; ער
האַט געשריבן ווי אין טראַנס. אָבער אַן באַוווּסטזיין איז נישטאָ קיין שלי-
מותדיקע שאַפונג. און אין מאַמענטן פון קאַנצענטרירטער מחשבה האָט
שלום-עליכם זיכער געזוכט די אידעישע צעמענטירונג פון זיין ווערק, אויס-
צושמידן פון זיינע יאַסעלע סאַלאַווייטשיקס, שימעלע סאַראַקערס, פון אַלע
„בלאַנדזשענדיקע טטערן“ און „פאַרכישופטע שניידערלעך“ די יידישע קאַ-
מעדיע אויף דער גרויסער בינע פון דער וועלט־קאַמעדיע.

האַט ער פון תמציתדיקן פון אַלע זיינע ווערק געשאַפן זיינע הויפט־
געשטאַלטן: טביה און מנחם מענדל. דורך די מאַנאַלאַגן פון דאַזיקן דאַרפסט־
ייד מיט דער בייטש אין האַנט און פסוק אין מויל און דורך דער אויסטער-
לישער קאַרעספּאַנדענץ צווישן יעהופּעצער בעל־חלומות און זיין מיושבדיק
ווייב, פאַרענדיקט ער די קאַנסטרוקציע פון אַ יידישער קאַמעדיע, וואָס
איז אַזוי אייביק, ווי אייביק עס איז די ראַל פון יידישן פּאַלק אויף דער
בינע פון דער מענטשלעכער קאַמעדיע.

פרץ דער פובליציסט

אלע ווייסן און גיבן זיך אָפּ אַ רעכענונג, אַז פּרץ איז געווען אַ גאַנצ-טאָר, אַ באַנייער. ער האָט באַנייט דאָס יידישע וואָרט, באַנייט, אויב נישט געשאַפּן, אַ יידישע נאַוועליסטיק, אַ יידישע דראַמאַטורגיע, געגעבן זיי שווינג, סטיל און פּאַרעם אין אַ פּאַרנעם און אין אַ מאַס, וואָס איז ביז צו אים נישט געווען באַקאַנט. און אַפילו דאָרט, וווּ ער איז געווען ווי די אַנדערע פון זיינע בני-דור, שטייגער־יש-באַשרייבעריש, איז ער געווען ניי און אַפּפּרישעריש אין סטיל.

אַבער גאַרנישט, אַדער זייער ווייניק איז דערמאַנט געוואָרן וועגן פּרצן דעם פובליציסט, דעם באַנייער אין דער פובליציסטיק, אין דער תּוֹ-כיקער קעמפּערישער, פּולבלוטיקער זשורנאַליסטיק.

דאָ האָט י. ל. פּרץ פשוט געשאַפּן אַ יש מאין, פאַר אים איז די יידישע פובליציסטיק געווען כמעט אַ נישט עקזיסטירנדיקע.

עס האָט, און נאָר אין דער העברעיִשער פּרעסע, עקזיסטירט, אַ מאַ-מריסטיק, אַן אַפּגעריסענע פון דער טעגלעכער ווירקלעכקייט, אַבער אַן אַקטועלע פובליציסטיק, וואָס זאָל זיך אַפּרופּן מיט היץ, מיט ברעז, מיט טיפּער, ווייטיקלעכער פּאַראַינטערעסירונג און וואָס זאָל מיט אינערלעכער באַציונג רעאַגירן אַלזייטיק און ניי אויף די פּראַבלעמען, וואָס די מאַ-דערנע גזירות האָט אַרויסגערוקט, איז בעיקר געווען דאָס ווערק פון פּרצן. פּרץ איז געווען דאָס, וואָס מיר רופּן היינט אַן אַן „אַנגאַזשירטער“.

ער איז געווען ברענענדיק, בלוטיק אַנגאַזשירט. ער איז עס שוין געווען אין זיינע נאַוועלן, אין די „פּאַלקסטימלעכע געשיכטן“, אין „חסידיש“, און אין אַנדערע דערציילונגען, וווּ ער האָט זיך מכוון געווען קינסטלעריש אַרויס-צוברענגען יידן גאַנצע, מיט אַ וועג, מיט אַ גאַנג, יידן, וואָס פּאָדערן פון זיך און מאַנען פון אַנדערע.

אַבער ווי אַ טאַג-טעגלעכער קעמפּער קעגן אַלי, וואָס איז געווען אַפּגע-שטאַנען, דעגענערירט, ברוטאַל אין דער יידישער גאַס איז ער געווען בעי-קר אין דער פובליציסטיק. ער האָט נישט געשווינט קיינעם. נישט די „פּראַג-רעסיווע“ פון זיין צייט, די „פּאַליאַקן פון משהס גלויבן“, וואָס זענען גע-

ווערטער און ווערטן

קומען ברענגען ליכט צו די „פינצטערע מאסן“, פול מיט פאראכטונג צו אַט די מאסן. ער האָט אויך נישט געשווינט די אַרטאָדאָקסיע, אַנווייזנדיק אויף איר פאַרשטאַרטקייט, פאַרגליווערקייט, שלעכטע מעמאָדן פון דערציאונג, אין גאַנצן אַן אָפּגעריסענע פון לעבן פאַר די זין, אין גאַנצן אַן אָפּגעריסענע פון ייִדישקייט פאַר די טעכטער. אָבער אין דער צייט, וואָס די ערשטע, די אַנטיפּאָלקישע פּראָגרעסיווע, וואָס האָבן זיך כסדר געמישט אין ייִדישן לעבן, האָט ער באַטראַכט ווי שונאים, האָט ער די אַרטאָדאָקסן געשעצט ווי קאַנסערוואַטאָרן, וואָס היטן אָפּ דעם נעכטן, בילדן דעם וואַרצל, אָבער ווע- מען עס פעלט דער מאָרגן, טראָגן נישט קיין בלעטער און נישט קיין פּרוכטן און פאַר דעם זיי געשטראַפּט.

איך מיש דעם באַנד 17 פון זיינע ווערק, אַרויסגעגעבן אין ווילנע אין יאָר 1926, וואָס אַנטהאַלט אַרטיקלען, געדרוקטע אין וואַרשעווער „היינט“ ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה, אונטערן אַלגעמיינעם קעפל „אין מיין ווינקלע“ און אַנדערע אַרטיקלען, פאַרעפנטלעכטע נאָך אין סוף פון פרי- ערדיקן יאָרהונדערט און אין אָנהויב פון לויפנדיקן און באַווונדער דעם מאַדערנעם אופן פון פרעסע באַהאַנדלען די ייִדישע פּראָבלעמאַטיק פון זיין צייט. און בנאמנות, זי איז שוין נישט געווען אַזוי פשוט. קיין קאַמפּליקאַ- ציעס און צרות האָבן אויך דעמאָלט נישט געפעלט. פון אינעווייניק: מאַסנ- האַפטע אָפּגעשטאַנענעקייט, אַריסטאָקראַטישע שמד־אַסימילאַציע, רעוואַ- לוציאַנער־פּראָלעטאַרישע דערווייטערטקייט; גזירות, באַיקאַט, פּאַגראַמען פון אויסנווייניק. און צו די אַלע פּראָבלעמען איז פּרץ געקומען מיט אַן אומ- פּשרהדיקן ייִדישן צוגאַנג, אַפילו צו דער שול (סינאַגאָגע), צו רעליגיע און אַפילו צו ארץ־ישׂראל, הגם פּרץ איז קינמאַל קיין ציוניסט נישט געווען, אָבער אומעטום האָט ער אָפּגעשלאָגן די ברוטאַלע אינזייטיקייט און גע- ציטערט פאַר דער דערהאַלטונג פון שטאַמיק־פּאָלקישן.

זיכער איז פּרץ אַ מענטש פון זיין צייט און ער קומט אָפּטמאַל אונדז אויס אַרכיאיאיש לויט דער פאַרעם, לויט די דייטשמעריזמען, לויט די זשאַר- גאַניזמען. יא, דער באַנייער, דער קעמפּער קעגן באַטראַכטן ייִדיש ווי אַ „זשאַרגאָן“, האָט נאָך אַליין אַ היפש ביסל זשאַרגאַניזרט. אָבער ווי זשאַרף אין תוך און ווי אַקטועל און ווי בילדעריש אין די פאַרגלייכן, און ווי בצמ-

צומדיק און קאַנדענסירט אין דער פאַרעם, און ווי דרייסט אין דער טעמאַטיק, און ווי אומדערשראַקן קעגן זיינע פאַטראָנען-אַסימילאַטאָרן פון דער וואַר-שעווער גמינע, און מיט וויפל איינזעעניש און פשוטער מענטשלעכער יידי-שער רחמנות פאַר די פאַראַרעמטע, פאַרחושכטע יידישע מאַסן, דעם פאַ-טענציעלן באַזיצער פון דער גאַנצער פאַלקס-עשירות!

הערט בלויז ווי אַקטועל עס קלינגען די קעפלעך פון זיינע אַר-טיקלען: „וועגן, וואָס פירן אָפּ פון יידישקייט“, „די פאַרפּרעמדטע אינטע-ליגענץ“, „חומש מיט רש"י“, „נאָך שמחת תורה“. און אַזוי זייער גאַנצער תוך און דער אופן פון באַהאַנדלען און פאַלעמיזירן.

אין אַרטיקל „נאָך שמחת תורה“ שרייבט ער שאַרף און בייסיק וועגן די גרויסע שמחות אויף די קעפּ פון יידישע פאַרטייען. יעדע פאַרטיי פרייט זיך מיט דער מפּלה פון די אַנדערע, אַבער דער געשלאָגענער איז דאָס יידישע פאַלק אַלס גאַנצעס.

יידישיסטן פרייען זיך, אַז אין ארץ-ישראל רעדט מען נישט העב-רעיש, נאָר אַראַביש, העברעיסטן פרייען זיך, אַז די קינדער פון יידישע רעדאַקטאָרן קענען אַליין נישט קיין יידיש (שוין דעמאָלט...). אַסימילאַ-טאָרן אין פּוילן פרייען זיך, אַז דער אַנטיסעמיטיזם איז געווענדט קעגן ליטוואַקעס. יעדער אַבער קריגט געשלאָגן באַזונדער און פילט באַזונדער, אַבער וועמענס איז דער גוף? און ער פאַרענדיקט:

„אין סך-הכל האָט אפילו מיט דער צייט באַקומען דער גאַנצער גוף, אַלע אברים — צעקילט, צעביילט, געניזוקט געוואָרן כל ישראל — אַבער וועמען גייט אָן כל ישראל?

וואָס פאַראַ כל ישראל? אַ בבלול. „כל ישראל“ האָבן אויסגעטראַכט אַנטיסעמיטן...“

מען האָט דעמאָלט גערעדט וועגן שאַפן אַ יידישן מוזיי, וווּ זאָל מען אים שאַפן? אין וואַרשע, ירושלים, פעטערבורג, פאַריז, בערלין, לאַנדאָן? דיסקוסיעס און וויכוחים.

פּרץ זאָגט: נישט וואַרשע, וווּ די דאָזאַרעס פאַראַכטן יידן, נישט אין ירושלים, וואָס איז נישט קיין צענטער פון לעבעדיקער יידישקייט, נישט אין לאַנדאָן, נישט אין פעטערבורג, נאָר אין ירושלים דליטא, אין ווילנע.

ווערטער און ווערטן

ווייל... פֿאַרט ווילנע. אזוי הייסט דער אַרטיקל: „פֿאַרט ווילנע“.
געווען אַ געוויסע צייט אַן עפידעמיע פֿון שמד אין וואַרשע. פֿרץ באַ-
רואיקט, אַז קיין פֿאַלקס־סכנה איז דער שמד נישט געוואָרן.
„אַבער נישט אין דער צאָל פֿון די אַפּטריניקע ליגט די געפֿאַר, נאָר
אין דער לייכטזיניקייט פֿון שמד... אונדזער געשיכטע האָט ביו אַהער
געוויסט פֿון אַנסים, מאַרטירער, וואָס האָבן פֿאַרלוירן די קראַפט אומ-
צוקומען אויף קידוש השם...
מיר זענען געוויינט צו שמד אלס רעאַקציע נאָך אַ פֿאַלשער משיח-
באַוועגונג“...

און ווייטער: „מיר ווייסן און פֿאַרשטייען קאַנטאַניסטן און די אַלטע
חיבי מיתות אין די פינצטערע קאַזאַמאַטן פֿאַר פֿאַלשע בלבלים“...
נישט מיט שפינאַזאַס, זאַגט ער, וואָס אונדזער אייגענער פֿאַנאַטיזם האָט
פֿון מחנה אַרויסגעטריבן, האָבן מיר צו טאָן... מיר האָבן צו טאָן מיט
קלייניקייטן. און ער ענדיקט:

„אין אונדזער שוואַכקייט שטעקט די געפֿאַר“ און די שוואַכקייט אַוועק-
צוגיין צוליב קלייניקייטן, צוליב לייכטזיניקייטן. פֿרץ האָט אַליאַמירט שוין
דעמאַלט אויך קעגן די פֿשרהדיקע ככל־הגויימדיקייט, „די קאַנטראַבאַג-
דיסטן, שמוגלער פֿון פֿרעמדע קולטור־ווערטן, מיט אַ שטיקל „חובת הלב-
בות“ פֿון גראַף טאַלסטאָי“; און ער רעקאַמענדירט בעסער אויפלעבן אַ
יידיש לעבן. „די ביבל מוז געטראַגן ווערן צום פֿאַלק. די יידישע פֿאַלקס-
טימלעכע לעגענדן און סימבאָלן“.

„אויפגעהויבן מוז ווערן די פֿאַן פֿון יידישער רענעסאַנס, פֿון משיח
און וועלט־משפט און וועלט־באַפֿרייאונג“.

און ער האָט עס אַליין געפרוּווט קינסטלעריש רעאַליזירן אין „חסי-
דיש“, אין זיינע דראַמעס און פֿאַלקסטמלעכע געשיכטן.

וואָס ער האָט געפֿאַדערט אין דער פּובליציסטיק, האָט ער געפרוּווט
מיט אייגענע כוחות רעאַליזירן אין דער קונסט.

און ער האָט אויפגעהויבן די פֿאַן פֿון יידישן רענעסאַנס, און נישט
זיין שולד איז עס וואָס דער זיווג מיט דער וועלט־באַפֿרייאונג איז נישט
געווען אַזאַ געלונגענער...
41

ה. לייוויק — דראַמאַטורג פון אונדזער תקופה

ה. לייוויק האָט אויך זיין אויבנאָן אין דער יידישער דיכטונג דערוואָרבן מיטן טיפן ערנסט פון זיין פּאָעטיש וואָרט און מיט דער איינגעשפּאַרטקייט פון זיין טעמאַטיק.

עס איז באמת שווער צו געפינען אַ צווייטן יידישן דיכטער מיט אַזאַ טעמאַטישער קאָנטינואַטעט, מיט אַזאַ אידעישן המשך איבער אַלע זיינע ווערק ווי לייוויק.

אַלע זיינע לידער, אַלע זיינע דראַמעס זענען איינטעמיקע וואַריאַנטן אויפן מאָטיוו: קרבן, יסורים און אויף איר צווייט האַלב־פּנים: גאולה, באַפּרייאַונג פון יסורים.

ער איז שטענדיק געווען און פאַרבליבן דורכגעדרונגען פון אַן אַנגסט־וועלט־קוק, וואָס האָט אויסגעפילט אַלע זיינע געדאַנקען און געפילן, באַ־הערשט אַלע זיינע שטימונגען און געמיטס־צושטאַנדן, גענערט אַלע זיינע פּאָעטישע וויזיעס און פאַרשטעלונגען.

אין די אַריינפיר־ווערטער צו זיין דראַמאַטישן ווערק „אין די טעג פון איוב“ שרייבט לייוויק: „גאָטס געבן פול רשות דעם שטן אומצוברענגען איובס אַלע קינדער, פאַרברענגען אַלע זיינע גיטער און אים אַליין, דעם אַלטן איוב, אַריינואַרפן זיין לייב אין גרויל פון צרות און ווונדן — פאַר־פּאָלגט דעם מחבר זינט זיינע חדר־יאָרן; נאָך מער פאַרפּאָלגט אים זינט יענע טעג, דעם יונגן יצחקס גיין צו דער עקדה און זיין ליגן אויפן מזבח אין דער־וואָרטונג געבראַכט צו ווערן פאַר אַ קרבן“.

אַזוי ווי זיין לעבן וואַלט אים געגעבן געוואָרן ווי אַ צייכן און אַ סימבאָל, דערוואָרטן אים אַליין אַנגסט־קע איבערלעבענישן אין די גאָר יונגע יאָרן, וואָס יאָגן נאָך מער אויף אים אַן עקדה־מחשבות און איוב־שטימונגען.

ווי אַ סך יונגע מענטשן פון זיין דור און טאַקע ווי אַן איוב, רעוואַל־טירט ער זיך קעגן סדר־העולם. דאָס פירט אים אין תּפּיסה און אויף קאָ־

טאָרגע אין סיביר. אָט די איבערלעבענישן, די דערנידעריקונגען פון אַ קאַטאַרזשניק, דאָס מאַוימדיקע בילד פון די אומענדלעכע שנייטטעפּעס, די צרות, וואָס ער זעט זיך צו דאָרט, דאָס קאַטעווען די לייבער פון זיינע מיטפאַרשיקטע, און צום סוף דאָס אַנטלויפן אין אַ שליטעלע געשפּאַנט אין אַן אַרעמער, קראַנקער שקאַפּע, איבער די פאַרכטיקע שנייטבערג, לאָזן איבער אייביקע שפורן אויף זיין פּסיכיק און געמיט און מאַכן פון אים אויף תּמיד דעם דיכטער פון ליידין.

ווען באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה דערשיינט זיין „גולם“, אַקצעפּטירט עס גלייך די יידישע וועלט, ווי אַ יסוד פאַר דער פּראַבלעמאַטיק פון דער תקופּה, יידישער ווי אוניווערסאַלער, ווי די פּילזייטיקע און פּיל־געשטאַלטיקע דראַמע פון אונדזער צייט. אַזוי האָט אויך געהאַלטן די ערנסטע יידישע בינע, וואָס האָט דעם „גולם“ אויפגעפירט.

עס קומט נאָך די „גאולה־קאַמעדיע“, געדאַנקלעך זייער שטאַרק — שוואַכער פון דער פּאַעטישער זייט — וווּ די מענטשלעכע דראַמע פון ליידין און אויסלייז ווערן געגעבן פון אַספּעקט — באַציאונג צווישן קרבן און זלין; צווישן קרבן פון נעכטן, וואָס ווערט הענקער, און הענקער, וואָס איז געוואָרן קרבן — אַ פּראַבלעם פון אויסלייזער, וואָס לייזט זיך אַליין נישט אויס.

אַזוי ווערט די טעמע ליידין, קרבן און אויסלייז דער טעמאַטישער חוט־המשולש פון זיינע דראַמעס. יעדע דראַמע מערט די אַספּעקטן פון דער טעמע, אָבער ענדערט זי נישט. אויך די סימבאָלן און אַ טייל פון די פּערסאָנאַזשן בלייבן די זעלביקע.

די וועלט־דראַמע איז תּמיד די זעלביקע און די ראָלן אויף דער וועלט־בינע פון ליידין ווערן געהאַלטן דורך די זעלבע שווישפּילער: דער תּלן, זיינע קרבנות, זיינע „נביאים“, „משיחים“ און משיח באַחרית הימים.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די דעזאַריענטירטע יידישע וועלט אַקצעפּטירט — ווי שוין געזאָגט — לייזויקס טעמאַטיק, ווי דעם פּונ־דאַמענט פון יידישער און וועלט־דראַמע; נאָך דער צווייטער, נאָר דער גרויסער, גרעסטער נאַציאָנאַלער קאַטאַסטראַפּע האָט די זיך־פאַרלירנדיקע יידישע וועלט שוין פשוט געוואָרט אויף זיין וואָרט. נישט בלויז אויף זיין

שטעלן די דראמע ווי א פראגע, נאָר געוואָרט אויף זיין תשובה. איז ער דאָך שוין מיט אזוי פיל יאָרן פריער געווען פארהיימט מיט עקדה, מיט משיח, מיט אליהו הנביא.

לייוויק, ווי ער וואָלט אויפגענומען דעם אַרויסרוף, האָט געענטפערט מיט פאַנאָדעררוקן די גרענעצן פון צייטן און די גרענעצן צווישן טויט און לעבן. אין זיינע נאָך־מלחמהדיקע דראַמעס מאַכט ער דורכדרינגען ס'לעבן דורכן טויט און ער שאַפט אָפּ די מחיצות צווישן יאָרהונדערטער. ווי דער ענטפער וואָלט געווען: עס איז דאָ בלויז איין גורל פאַר אַלע צייטן און עס איז נישטאָ קיין גרענעצן צווישן די מיליאָנען, וואָס זענען אַוועק אויפן שייטער־הויפן און דער שארית־הפליטה, וואָס איז געבליבן.

אין „מהר"ם פון רוטענבערג" — דאָס ערשטע דראַמאַטישע ווערק, וואָס איז דערשינען נאָך דער מלחמה, קומט די אַקציע פאַר אין אונדזערע צייטן און גלייכצייטיק אין 13טן יאָרהונדערט. יידן פון די היטלער־לאַגערן שטעלן אָפּ אַ וויזיט צוזאַמען מיטן „איביקן ייד" אין מאַינצער געטאָ פון מיטלאַלטער און זיי טרעפן דאָרט גראַד אָן אַ פאַגראָם, „ווייל אומעטום, וווּ איך שאַפן, איז דאָ פאַגראָם“.

אין „א חתונה אין פערנוואָלד“, צווייטע דראַמאַטישע פּאַעמע פון ליי־וויקן נאָך דער מלחמה, זענען פאַראַן פּערסאָנאַזשן פון „גולם“, אליהו הנביא און משיח. זיי שפּאַנען צווישן די לאַגער־יידן און די מחנות אומגעקומענע שפּאַנען צוזאַמען מיט די איבערגעבליבענע. אַלע באַריערעס זענען געבראַכן. דער טויט איז נישט קיין גרענעץ.

מיט דער נחמה פון נצחיות איז לייוויק געקומען צו דער שארית־הפליטה.

אין דער דראַמע „אין די טעג פון איוב“, קומט יצחק פון דער עקדה צו איוב דעם בעל־יסורים, הבל און קין זענען באַטייליקט אין דיאָלאָג. אַלץ, וואָס ליידט אין אַלע צייטן, פאַרשטייט זיך און טרעפט זיך.

אויב אין „גולם“ האָט נאָך לייוויק צוגעלאָזן דעם געדאַנק פון ענט־פערן מיט קראַפט קעגן געוואָלד, מיטן שטעקן פון גולם איבערן רוקן פון כומר טאָדעאָוש, אַ פרווה, וואָס געלינגט נישט און צווינגט דעם מהר"ל אַפּצונעמען ביים גולם דעם שם המפורש, ווערט שוין אין „מהר"ם פון רו־

ווערטער און ווערטן

טענבערג" אנטקעגנגעשטעלט דער געוואלד פון די רוצחים די פאסיווע גבורה פון קידוש-השם, די דורותדיקע יידישע סבלנות פון מאַרטירער.

עס קומען אפילו פאַר וויכוחים פון מהר"ם, וואָס געפינט זיך אין דער תפיסה, און זיין גאונישן תלמיד ר' אשר (בארימט אונטערן נאָמען דער ראש) מיט די תלמידים פון ראש-הקהל וועגן אַ היתר אויף אַן אַקטיוון ווי-דערשטאַנד קעגן שונא, וואָס ווערט אַפגעוואָרפן דורך די מנהיגים.

די דראַמע "מהר"ם פון רוטענבערג" בלייבט דער אַפאָטעאַז פון גורל-דיקייט, קעגן וועלכער עס קען נאָר אַנגעווענדעט ווערן די גבורה פון קידוש השם, אָבער נישט די "גויאישע" גבורה.

לייוויק איז דאָ, אגב, דער גרויסער סניגור פון די זעקס מיליאָן פאסיווע קדושים, וועמען עס ווערט פון פאַרשידענע זייטן אַנטקעגנגעשטעלט דער אַקטיווער העראַיזם פון די געטאַ-קעמפער, אַ שטייגער ווי דער קידוש השם-טויט וואָלט זיך גענויטיקט אין אַ פאַרענטפערונג.

נישט צו דער אַקצעפטירונג פון פאַגראָם איז זיך לייוויק מכוון, נאָר צום לויב פון בעסער נעמען אויף זיך די ראָל פון קרבן, איידער די ראָל פון תלין, לייוויק וויל אַפּווישן די חרפה פון נעמען אויף זיך די שעפּסן-ראָל, די ראָל פון כצאן לטבח יובל, וואָס עס איז די חרפה פון מערדער, אָבער נישט די בושא פון דערמאַרדעטן.

אינעם ווערק "אין די טעג פון איוב" איז די דראַמע ליידן פון אַן אַנ-דערן אַספעקט — באַציאונגען פון קרבן צו קרבן. עס זענען דאָ "מיינע ליידן", עס זענען פאַראַן "אונדזערע ליידן", עס זענען אָבער אויך דאָ "יע-נעמס" ליידן.

עס איז פאַראַן אַ טענה פון איוב צו גאָט: באַשעפער פון דער וועלט, פאַרוואָס האָסטו פון מיר געמאַכט דיין פיינט? (דורך יסורים אויף מיר אַנגעשיקטע); און עס איז דאָ די טענה פון קרבן צום הענקער, דער רע-וואָלט פון אונטערדריקטן צום אונטערדריקער. עס איז אָבער אויך דאָ די טענה פון קרבן צום קרבן, פון קרבן פון היינט צום קרבן פון געכטן, וואָס פאַרשטייט שוין נישט די ליידן פון יענעם, ווי נאָר זיינע זענען אַוועק.

איוב ליגט אין זיינע יסורים, ער פארשילט דעם טאָג פון זיין גע-בוירן, ער שטעלט אויף הימל און ערד מיט זיינע קללות, זיין קול צעגייט

איבער דער גאנצער וועלט און אלע געפייניקטע און ליידנדיקע זאמלען זיך ארום איוב, אים און — זיין... זייער... רעוואלט. אבער עס בלייבן גלייכ-גילטיק די געזונטע, די אלע, וואס ליידן נישט, זיי פילן נישט, זיי פילן נישט מיט.

נאך בעסער, איוב אליין, ווי נאך ער ווערט געזונט דורך א שפיצל, וואס דער שטן טוט אים אפ, כדי פון אים פלוצעם אפצווענדן אלע רעוואלט-טירנדיקע, דער זעלבער שטן, וואס האט אים פריער אריינגעווארפן אין די יסורים... ער אליין פילט מער נישט די ליידן פון די אנדערע. ער פילט מער נישט מיט זייערע חייטיקן.

ביי לייוויקן, וואס האט זיך ליב אויסצודריקן דורך אלעגאריעס, וואלטן מיר דאס אפשר געקענט פארשטיין ווי א פארווירף צו די יעניקע, וואס פארגעסן די ערשט-דורכגעגאנגענע יסורים בימי היטלער, הערן מיר אבער אין א פריערדיקער דראמע „א חתונה אין פערנוואלד“ לייוויקן אויסדריקן זיין צופרידנקייט צו דעם, וואס דאס לעבן גייט ווידער אין זיין סדר, און ער לאזט קומען אליהו הנביא זיך מיטפרייען מיט דער ערשטער חתונה צווישן געראטעוועטע לאגער-ליידן. לאמיר דעריבער נישט זוכן קיין סתירות. דער דיכטער איז נישט קיין פארענטפערער פון פראבלעמען.

אויף דער דראמע מענטש, א געשליידערטער צווישן די העכסטע הוי-כן פון אויסדערוויילטקייט און כף הקלע פון די נידעריקסטע אינסטינקטן; אויף דער דראמע ייד, געשליידערט צווישן דער ברכה פון נצח ישראל און קללה פון בדמיון חיי, ענטפערט ער דורך קאנפראנטירן דעם אונטערדריקער מיטן אונטערדריקטן, דורך דיאלאגן, וואס פארענטפערן נישט, אבער ענט-פערן מיט קראפט צו אונדזער געמיט און מאכן פון אים דעם דיכטער-דראמאטורג פון אונדזער צייט, וואס פרעגט זיך אן ביי די מיט אייביקייטס-אנגעפילטע מיטאסן וועגן זין פון די מענטשלעכע און יידישע ליידן.

דאָס קול פון יידישן מאַנער

אַלע אָנגעצויגענע סטרוגעס פון דעם איבער ברעגעס אויסגעפילטן גרויסן אַמפּיטעאַטער „רישעליע“ פון דער פאַריזער סאַרבאַנע האָבן אַ וויבריר־געטאַן, ווען די קלאַרע קלינגענדיקע שטימע פון אַלטן מאַן האָט ארויסגעזאָגט די ווערטער: „לויט מיין עלטער האָב איך שוין באַדאַרפט שווייגן און זיכער רעד איד אין דער עפנטלעכקייט צום לעצטן מאָל...“

ניינציק פּראָצענט פון זיינע הערער זענען זיכער געווען יידן. אָבער אין די ערשטע רייען האָט מען געקענט זען קעפּ פון קריסטלעכע געלערנטע און פון גייסטלעכע און אויפן זאַל אויך הייליקע שוועסטערן. אַלע איבער־רייסן אָפט די רייד פון זקן מיט אַפּלאַדיסמענטן, מיט שאַקלען די קעפּ צו אַפּראַבאַציע און טיילמאַל אויך מיט גרימאַסן פון זשענירונג, אָבער תמיד דריקן אַלע פּנימער אויס אַנשטרענג פון ערנסט און אַלע אויערן זענען אָנגעשפיצט מיט שפּאַנונג און אינטערעס צו די רייד פון שטראַפּער און באַ־שולדיקער.

דער דאָזיקער רעדנער, וואָס האָט צענדליקער יאָרן געלערנט מערערע דורות פּראָנציווין זייער אייגענע געשיכטע, קנעלט איצט מיט זיי דורך שריפט און וואָרט, אין לויף פון 15 יאָר, די געשיכטע פון זיין אייגענעם שטאַם, וועלכע ער צווינגט זיי צו הערן מיט פּאַרפּלאַמטע פּנימער.

דער דאָזיקער אַלטער מאַן איז זשיל איזאַק, געוועזענער גענעראַל־אינספּעקטאָר פון די טעזע פון זשיל איזאַק, געוועזענער גענעראַל־אינספּעקטאָר פון פּראָנציווירן שול־וועזן אין משך פון פיל יאָרן ביז צו דער ווישי־תּקופּה, איז אַלגעמייַן באַקאַנט :

דער באַרבאַרישער טעווטאַנישער ראַסיזם איז אין זיין תּוך געווען אַזוי אַנטי־קריסטלעך ווי אַנטיסעמיטיש, אָבער אין דער הילף און אין דעם נאַכפּאַלג, וואָס ער האָט געפונען ביי אַלע המונים פון די אייראָפּעישע פעל־קער, ליגט די שולד פון דער קירכלעכער השפּעה, וואָס האָט כּסדר און פּערמאַנענט פון דור צו דור, פון טאַטע צו קינד, געזיט און געפּלאַנצט

שנאה און פאראכטונג צום פאלק, וואס האט זיי געגעבן אַ גאט און וואס זיי האבן פארוואנדלט אין אַ פאלק „גאטס־מערדער“.

מען וועט פרעגן, זאגט דער רעפערענט: האט דען נישט עקזיסטירט קיין פאר־קריסטלעכער יידן־האָס?

און וווּ איז די שקלאפעריי פון מצרים, וועגן וועלכער עס דערציילט שוין די תורה? און וווּ איז די פאָגראַם־שרעק אין די צייטן פון פערסיע, וועגן וועלכער עס באַריכטעט מגילת אסתר? און וווּ איז דער גרויסער אַנטי־סעמיטיזם פון אַלעקסאַנדריע אין די צייטן פון פילאָן? די בלבולים וואָס דער גריך אַפּיאָן האָט אין יענע צייטן שוין געמאַכט אויף יידן? (דער היס־טאַריקער פון די צייטן פון חורבן בית שני, פּלאַוויוס, האָט אים אָפּגעענט־פערט מיט אַן אַנטי־אַפּיאָן שריפט — ל. ד.). און וווּ זענען די אונטערדרי־קונגען פון פאַר דער חשמונאים־צייט, אויף וועלכע די מכבים האָבן גע־ענטפערט מיט אַן אויפשטאַנד? און וווּ זענען די רדיפות פון די צעזאַרן? אָבער אַלע זענען זיי געווען — ענטפערט דער היסטאָריקער — לאַקאַ־ליזירט און, איבעריקנס, אַן ענטפער אויף אַ רעאַלער יידישער פּאָליטיש־מיליטערישער מאַכט. דאָס זענען נישט געווען קיין אונטערדריקונגען נאָך מלחמות. (אַ חוץ אין פרס ומדי, וואָס איז אין גאַנצן היסטאָריש נישט באַ־וויזן).

די העלענער און די רוימער האָבן זיך אָנגעשטויסן אויף אַ זייער גרויסן ווידערשטאַנד מצד יידן, וואָס האָט באַדראָט די עקזיסטענץ פון זייערע אימפעריעס. סיי פאַר דער קריסטלעכער ערע, סיי נאָך איר אָנהויב זענען פאַרגעקומען גרויסע רעוואַלטן אין ישראל, וואָס האָבן זיך אָפּילו אויסגע־שפּרייט אויף געוויסע אינדזלען פון רוימישן באַזיץ און האָבן אָנגעהויבן אונטערגראַבן דעם אָנזען פון רויים; און אין אַלעקסאַנדריע האָט די יידישע עקאָנאָמישע מאַכט באַדראָט דעם העלעניש־רוימישן קאָלאָניאַליזם.

און ביי דעם אַלעם האָבן די יידן, וואָס זענען שוין אין יענע צייטן געווען פונאַנדערגעשפּרייט איבער די לענדער פון דער רוימישער אימפעריע, גע־נאָסן פון ספּעציעלע פּריווילעגיעס, וואָס די צעזאַרן האָבן זיי געגעבן. ראַדיקאַל האָט זיך די לאַגע געענדערט זינט דאָס קייזערלעכע רויים פון קאָנסטאַנטין איז איבערגעגאַנגען צום קריסטנטום. צו געווינען די געצנדינע־

רישע מאסן, האָט זיך דאָס קריסטנטום אָפגעזאָגט פון שבת און פון אַלע געזעצן פון דער תורה. דער צופלוס פון יידן צום קריסטנטום האָט זיך דע-מאָלט אָפגעשטעלט, ווייל עפעס ערגערס ווי אָפזאָגן זיך פון געזעץ פון דער תורה, האָט ביי קיין שום ייד נישט עקזיסטירט, אָפילו ביי די, וואָס האָבן אָנערקענט דעם נוצרי אַלס משיח.

גלייכצייטיק האָט זיך אָנגעהויבן די איזאָלירונג פון יידן, די פאַרפאַל-גונגען און דאָס דערנידעריקן זיי צו דער מדרגה פון פאַריאַס.

פון 11-טן יאָרהונדערט אָן, פון די צייטן פון די קרייץ-צוגן, ווען נייע היידישע מאָסן האָבן אָנגעהויבן צופליסן צום קריסטנטום, וואָס האָבן נאָך אַלץ נישט זיך שטאַרק אַריענטירט אין אונטערשיד צווישן יידנטום און קריסטנטום, צווישן דער סינאָגאָגע און דער קירך, האָט די קירך, כדי אָפ-צוציען די צוגעפלאַסענע מאָסן פון יידנטום, נאָך מער פאַרשטאַרקט די רדי-פות און די דערנידעריקונג דורך בלוט-בלבולים, שאַנד-אַפצייכענונגען און שפעטער געטאָס פאַרן „פאַלק עדות“, וואָס האָט אָפגעוואַרפן די אמונה אין גאָטס-זון און באַדאַרף דערפאַר צווען זיין שאַנדע.

זשיל איזאָק גיט דאָ אַלע תחבולות, וואָס די קירך האָט צוגעטראַכט, אַלע טעמעס, וואָס זי האָט אַנטוויקלט, כדי צו פאַרוואַרצלען די שנאה און די פאַראַכטונג צו יידן פון דור צו דור.

דער באַרבאַרישער נאַציזם האָט געטראַפן אַ גוט-צוגעגרייטן באַדן און האָט זיינע מעשים געטאָן אויף קריסטלעכער ערד.

און ווי דערשטוינט ווערן אַלע אין זאַל, ווען דער גרייז-גרויער זקן צי-טירט פון נייע קריסטלעכע האַנט-ביכער, שוין דערשינענע אין פראַנקרייך און אין איטאַליע לעצטנס, 15 יאָר נאָך אוישוויץ, וווּ מען חזרט איבער אַלע בלבולים וועגן „דעגענערירטן פאַלק אָן גלויבן“, וועגן די גאָטס-מערדער, וואָס זענען שוין אין די צייטן פון יעזוסן געווען פאַרדאַרבן.

דער רעדנער דערמאָנט דערנאָך די אויפגאַבן פון דער געזעלשאַפֿט פאַר קריסטלעך-יידישער פריינדשאַפֿט. ער דערמאָנט דעם זשעסט פון היינ-טיקן פויפסט, וועלכער האָט אָפגעשאַפֿט געוויסע פסוקים אין די תפילות פון הייליקן פרייטיק, וואָס האָבן באַליידיקט יידן און ער רופט די געוויסנהאַפֿטע קריסטן צו געדענקען, אַז די קריסטלעכע שנאה האָט דערפירט צו אוישוויץ.

אין מאַמענט, ווען עס וואַרפט זיך אָן, ווי פון זיך אַליין, דער פאַרגלייך צווישן דעם עלטסטן יידישן קעמפער און דעם יינגסטן, וואָס ביידע האָבן זיי געשווירן נישט צו פאַרגעסן אוישוויץ און דערביי האָבן זיי געקעמפט אין דער פראַנצויזישער שפראַך מיט די מיטלען, וואָס זענען זיי אייגן, מיר מיינען נאַטירלעך דעם יונגן שוואַרץ-באַרט, אין דאָזיקן מאַמענט, רייסט זיך טאַקע פון מויל פון היסטאָריקער-קעמפער אַליין אַרויס דער פאַרגלייך און ער ציטירט דעם מחבר פון „דער לעצטער צדיק“, ווי אַ ביישפּיל פון מוט. עס בלייבט בלויז אויסצודריקן דעם ווונטש, וואָס דער רעדנער אַליין האָט אויסגעדריקט, אַז די דאָזיקע ווערטער זאָלן זיך פאַרוואַנדלען אין מעשים און זאָלן געפינען זייער עכאַ ווייט איבער די ווענט פון דער סאַרבאַנע.

1959

דער מקונן פון אויסגעהרגעטן יידישן פאלק

דעם מחבר פון „דאָס ליד פון אויסגעהרגעטן יידישן פאלק“ האָט זיך אין די צייטן פון דער טראַגישער ווירקלעכקייט זיכער נישט געהלומט, אַז אויף דער וואַנט פון האַטעל אין שיינעם פראַנצויזישן קוראַרט וויטעל, וואָס איז דורך די נאַציס פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאַנצענטראַציע-לאַגער, וועט איינגעמויערט ווערן אַ טאָול פאַר זיין אַנדענק וועגן, און אַז אַ פּייערלעכע און רירנדיקע צערעמאָניע וועט אויפן אָרט איינגעאַרדנט ווערן.

וואָלט ער געקענט האָבן די קלענסטע אַנונג דערפון, וואָלט דער בעל איכה פון דריטן חורבן אפשר געגאַנגען צום אומקום אַ געטרייסטער, ווייל פאַרצווייפּלונג איז זייער ווייט געווען פון זיין אמתער נאַטור. אָבער ער איז אַוועק פון דער וועלט אַ פאַריאושטער, אַן האַפענונג זיך אויסגעלאָשן. ער האָט געענדיקט ווי אין זיין ליד „אַזוי פאַרגייט מיין האַפענונג, אַזוי פאַרגייט מיין טרוים“.

עס איז דעם דיכטער יצחק קאַצענעלסאָן באַשערט געווען צו טראַגן זיין אייגענעם מאַרטירער-גורל אין גרויסן ים פון פּיין. איבערגעלעבט דעם אומקום פון וואַרשעווער געטאָ, עדות פון דער דעפּאַרטאַציע פון זיין פרוי און צוויי זין, ווערט ער מיט זיין עלטסטן זון און דריי הונדערט יידן, וואָס האָבן אַזוי ווי ער אויסלענדישע פעסער פון אַ מלוכה אין צענטראַל-אַמעריקע, איבערגעשיקט אין פראַנצויזישן קוראַרט וויטעל, וווּ עס איז דאָ אַ קאַנצענטראַציע-לאַגער פאַר פריווילעגירטע, פאַר מענטשן מיט האַפענונג. די אויסלענדישע מלוכה באַדאַרף בלויז צו באַשטעטיקן די אויטענטישקייט פון די פעסער. די מלוכה האָט אָבער געטאַן דאָס פאַרקערטע, און די דריי הונדערט יידן, צווישן זיי דער דיכטער, ווערן נאָך אַן עטלעכע חדשימדיקן אויפֿ-האַלט אין פראַנקרייך „לעגאַל“ דעפּאַרטירט, אין אַפּריל פון יאָר 1944, פיר חדשים איידער פראַנקרייך איז באַפרייט געוואָרן.

נאָך טראַגישער איז דער גורל פון דיכטער דערמיט, וואָס ער איז געווען די חדווה אַליין און האָט באַדאַרפט ווערן פון דער השגחה באַשטימט צו זיין

דער מקונן פון פאלק — דער דיכטער פון די „זון פאָרגייט אין פלאַמען“ פון „מה יפים הלילות בארץ כנען“ און פון אַזוי פיל אַנדערע פון אַלעמען גע- זונגענע יידישע און העברעיִשע לידער איז געווען די פריינדלעכקייט, די פריילעכקייט און די גוטמוטיקייט אַליין. קיינער האָט נישט אַזוי ווי ער פאָר- אייניקט אין זיך אויפן נאַטירלעכסטן אופן אַ גלייכע ליבע צו יידיש און העב- רעיִש, צו די נביאים און צו דער נייער יידישער ליטעראַטור. עפעס האָט ער פאָרמאָגט פאָר די בלעטער פון די הייליקע שריפטן אַ באַזונדערן חוש, אַן אינסטינקטיווע פאַרשטענדעניש. ער איז געווען ממש די פאַרקערפערונג פון פאַלקסטימלעכקייט און באַשאַפן איז ער געווען צו זיין דער זינגער פון נאַ- טור, פרייד און לעבנס-לוסטקייט.

אין לויף פון יאָרן אין לאַדזש איז מיר אויסגעקומען אים צו זען כמעט יעדן טאָג אויפן וועג פון זיין עלטערנס היים אַדער שפעטער פון זיין אייגע- נער, צו דער מיטל-שולע, מיט וועלכער ער האָט אָנגעפירט. עס האָט אים באַגלייט אַ שטענדיקע פרייד, אַ זינגעוודיקייט און אַ באַפליגלטע ענערגיע. פון פולן און זאַטלעכן פנים האָבן אַרויסגעשיינט צוויי פלאַמיקע אויגן, וואָס האָבן באַשטראַלט דעם באַלייבטן גוף און האָבן עדות געזאָגט, אַז אַט די באַלעבאַטישע אויסערלעכקייט איז אַ יוסטער לבוש פאָר אַ פאַעטישער אינערלעכקייט.

האַט דער גורל, דער ביטערער יידישער גורל געוואַלט, אַז גראַד אויף די פלייצעס פון דאָזיקן פולפריידיקן, שהשמחה-במעונודיקן פאַעט זאַל אַרויפ- געצווונגען ווערן דער עול פון ווערן אַן איכה-זאָגער, אַ מקונן פון גרעסטן חורבן פון יידישן פאלק אין אַלע צייטן, צו ווערן דער מחבר פון דער טראַג- גישסטער קינה „דאָס ליד פון אויסגעהרגעטן יידישן פאלק“. און נאָך אַ שרעקלעכע מיסיע האָט אים דער יידישער גורל פאַרטרויט: אַז ער, דער בעסטער און טרייסטער מאַן און פאַטער, זאַל ווערן דער מספיד פון זיין פאַר- טייליקטער משפחה, איידער ער איז אַליין אַוועק מיטן אומקום-וועג פון די מיליאָנען.

אָודאי האָט שוין יצחק קאַצענעלסאָן פריער געוויסט — וועלכער אמתער דיכטער ווייסט עס נישט — צו פאַרגלייכן אונדזערע חלומות און אונדזערע האַפענונגען צו דער פאַרגייענדיקער זון, אַבער אַז גראַד ער וועט האָבן די

ווערטער און ווערטן

טרויעריקסטע פון אלע אויפגאבעס, צו באוויינען דעם אונטערגאנג פון שיער נישט זיין גאנץ פאלק, האט ער זיכער קיינמאל פריער נישט געקענט אנען. ירמיה האט געקלאגט, אבער קיין מאל נישט פארלוירן די האפענונג אז קומען וועט אן אויסלייז, און קיין מאל איז אים נישט אויסגעקומען צו צווייפלען אין דער ווייטערער עצם-עקזיסטענץ פון זיין פאלק; יחזקאל האט געזען א טאל מיט ביינער, אבער געגלויבט האט ער, אז עס קאן נאך אריין אין זיי א גייסט פון לעבן. יצחק קאצענעלסאן, דער מקונן פון אונדזער צייט, האט ארויסגעשריגן זיין קלאגליד און איז אַוועק מיטן יאושדיקן געפיל, אז זיין פאלק איז טויט. און קיינער, קיינער וועט שוין די מתים נישט קענען מער אויפלעבן.

„ניטא אויף וואָס אַ לייב אַרויפצוזעצן
און אויף וואָס אַ הויט אַרויפציען
אין וואָס אַריינבלאָזן אַ גייסט —
זע, זע אַ פאלק אַן אויסגעהרגעטער דאָ גאַנץ,
אַ פאלק געטויט
קוקט אונדז אַן שטאַר,
קוקט אַן מיט אויגן אונדז פאַרגלייזט“.

האט ער פארצווייפלט געזונגען אין זיין צוואה-ליד. און דאך וואלט שוין באמת קיין שום פונק פון האפענונג נישט געטליעט אין זיין הארץ, וואלט ער דאך זיין פארצווייפלונג נישט געגעבן קיין אויסדרוק, וואלט ער זיין קינה-פאעמע נישט אזוי זארגעוודיק פארגראבן אין דער ערד, וואלט ער זיינע פערזן נישט פארבאהאלטן אין פלעשלעך און וואלט קיינעם נישט אנגעזאגט זיי צו פארעפנטלעכן.

*

עטלעכע מאל איז מיר אויסגעקומען צו זיין אין שיינעם קורארט ווי-טעל. די בעסטע וואָס האָט אַלץ און אומעטום געקענט פאַרוואַנדלען אין אַ

ים פון בלוט און טרערן האט אויך פון דאזיקן הערלעכן נאטור-ווינקל גע-
 קענט מאכן א לאגער פון איזאלאציע, פון פיין און אומקום. איך האב געזען
 עטלעכע גרויסע פרעכטיקע האטעלן, וואס זענען פארוואנדלט געווארן אין
 א פארקראטעוועטן קאנצענטראציע-לאגער. און באזוכט האב איך אויך
 דארט דעם קליינעם מיליטערישן בית עולם, איז אויך דארט דא א באזונ-
 דערער ווינקל פאר דער באזונדערער יידישער טראגעדיע: אין טאג ווען
 די רוצחים האבן געדיכט ארומגערינגלט דעם לאגער צו דעפארטירן די
 „אומגעזעצלעך“ אינטערנירטע, די וואס האבן נישט געהאט קיין אמתע
 אויסלענדישע פעסער און זענען דעריבער דאס „געזעצלעכע“ אייגנטום
 פון מחבל, יענעם טאג זענען יידישע מענער, פרויען און קינדער געשפרונ-
 גען פון די שטאקן פון האטעל-לאגער און געפאלן פון די נאצי-קוילן. איצט
 רוען דא זייערע גופים אין עטלעכע גלייכע מיליטערישע רייען און די
 האנט, וואס פלעגט און באבלימלט די קברים פון די געפאלענע דארט
 רוענדיקע פראנצויזישע, ענגלישע און אמעריקאנער סאלדאטן, לייגט אויך
 אַמאַל אַ בלימל אויף די יידישע קברים.

אָבער יצחק קאַצענעלסאָן רוט נישט צווישן זיי. דער דיכטער און זיין
 זון צבי זענען אַרויסגעפירט געוואָרן צום אַרט פון אומקום פון אַלע זעקס
 מיליאָנען, צו די טויטע אָן אַ קבר.

יוסף אפאטאשו

א טאג אין יידישן מיטלאַלטער

ברייטע בקיאות און קינסטלערישע אינטואיציע האָבן אין אַ גלייכער מאָס זיך באַטייליקט אין דער שאַפונג פון יוסף אַפאָטאָשוס ווערק. צומייסטן איז עס געווען אַ געראַטענער זיווג. על פי רוב האָבן זיך די עלעמענטן פון ערודיציע און פון קונסט אַזוי ווי כעמיש צונויפגעגאַסן, און עס איז געבוירן געוואָרן אַ סאַליד איינהייטלעך ווערק. עס טרעפט זיך אָבער אויך ביי אַפאָטאָשו — דער עיקר אין די קורצע היסטאָרישע נאָ-וועלן — אַז די עלעמענטן בלייבן נישט צונויפגעגאַסן, נאָר בלויז באַ-האַפטן, איר קענט זיי דעמאָלט פונאַנדערנעמען. ערודיציע לחוד און גוטע אינטואַטיווע איינפאַלן לחוד. עס איז אַפּטמאַל אויסגעקומען ביי יוסף אַפאָטאָשו, אַז דאָס נאַראַטיווע איז געווען אַ טפל צו עפעס אַ געשיכטלעכן חידוש, צוליב אַ ווילן צו פאַרענטפערן עפעס אַ האַרבן היסטאָרישן תיקון. „אַ טאָג אין רעגענסבורג“ געהערט צום דאָזיקן מין און אין אַנהויב מאַכט דאָס בוך דעם איינדרוק פון אַ דעמאָנסטראַציע פון ווערטער, אַ מין עקספּאָזיציע פון שטייגער, פון נוסח, פון הלבשה, ווי די ערודיציע איז אי-בערגעצויגן מיט מעשה מיט פאַסירונגען, כדי עס זאָל זיך האַלטן. און אַ ביי-סל בלייבט דער דאָזיקער איינדרוק ביז צום סוף, אָבער אין סך-הכל שלאָגט אַ טיפע האַרציקע וואַרעמקייט פון דאָזיקן קליינעם ביכל און איר פאַרגעסט וואַסערע חשבונות יוסף אַפאָטאָשו האָט געהאַט ביים צונויפ-שטעלן אַזאַ מין „וואַרט-געמעל“, ווי דער בעל הקדמה פון פאַרלאַג „די גאַלדענע פּאַוע“ רופט עס אָן. און איר פאַרגעדענקט בלויז די זאַפטיקייט פון די ווערטער, די ליבשאַפט פון מחבר צום דערציילטן, צו מנהג, צום וואַרט, צום לעבן פון יידן אין אַלע צייטן, אין אַלע דורות, אין אַלע ערטער, אין אַלע אומשטענדן.

וואַרעם אַ גרויסע טענדענץ האָט אַפאָטאָשו נאָכגעפאַלגט אין זיינע היסטאָרישע ווערק פון די „פוילישע וועלדער“ ביז „רבי עקיבא“, איבער די דערציילונגען פונעם בוך „די יידן-לעגענדע“ ביז אַ „טאָג אין רעגנס-“

בורג". עס איז געווארן ביי אים אן אידעע-פיקס, וואס האט אבסארבירט זיין געדאנקען-גאנג און באהערשט זיינע ווערק — די אידעע: יידן, א וועלט-פאלק, אן אייביק פאלק.

אין אלע זיינע ווערק, גרויסע צי קליינע, אין אלע דיאלאגן, בילדער און היסטארישע שילדערונגען, האט ער די טענדענץ אריינגעפירט מיט עק-שנות, מיט ליבשאפט, אנטפלעקט, באוויזן דאס אייגנארטיקע, דאס המשכדי-קע פנים פון דער לאנגער יידישער געשיכטע אויף זיין ערד און אויף זיינע וואנדערנישן; ער האט אומעטום אונטערגעשטראכן דעם כאראקטער, וואס נישט שפראכן, נישט לענדער און נישט תקופות האבן געקענט תוכיך ענדערן.

און דער פארשער-ערודיט איז נאכגעגאנגען דעם קינסטלער און אזוי האט ער מיט וויסן און מיט קונסט געשפונען, געבויט, קאנסטרירט שטיי-קער יידישע געשיכטע, דורות, תקופות און ער האט אנטפלעקט דאס אייני-הייטלעכע און טאג-טעגלעכע פנים פון פאלק, פון זיינע גאונים, אבער אויך פון די מאסן און צוריקגעשטעלט די היסטארישע גאנצקייט פון פאלק, הגם צעשניטן אין שטח, צעטיילט אין לשון, צעטרייסלט פון חילוקי-דעות און שטורמישע באוועגונגען.

א גרויסע היסטארישע קשיא האט אפאטאשו כסדר געוואלט פארענט-פערן: עס האט אים שאקירט, וואס אונדזערע היסטאריקער איגנאירן דאס פאלק, דעם המון, דעם עם הארץ, א שטייגער ווי אונדזער געשיכטע וואלט געמאכט געווארן בלויז פון דיכטער, פילאזאפן און גאונים. א שטייגער ווי ביי יידן אין אלע צייטן, וואלט מען זיך בלויז מפלפל געווען אין תלמודישע סוגיות, דער שיחת חולין וואלט געווען בלויז פלפול, און ווי די געשיכטע אליין וואלט בלויז באשטאנען פון פאגראמען און גירושים.

און ווו איז דאס פאלק? — איז קשה אפאטאשו. און ווער האט געשא-פן נוסח, טראדיציע, שטייגער, מנהג, צערעמאניע, שמחות אויף חתונות, אויף בריתן און ווען האט זיך דאס געשאפן? עס האט דאך געמוזט עקזיסטירן — לכל הפחות פראגענטאריש — אן איינגעפונדעוועט סאליד לעבן, און אלע ווערטלעך און שפריכווערטלעך, עדות פון שורש און פארווארצלטיקייט, האבן דאך נישט געקענט געשאפן ווערן פון די רמב"מ, פון די רש"י, פון

ווערטער און ווערטן

די מהרש"אס, פון די קצות החושנס, נאָר פון אַ פּאָלק מיט זיינע רייד, אפילו גראַבע רייד, מיט זיינע מעשים, אפילו פאַרגרעכטע מעשים.

און אפּאָטאַשו פאַרמעסט זיך אין זיינע היסטאָרישע ווערק בכלל און אין זיינע קורצע שטייגער־דערציילונגען בפרט צו פאַרענטפערן די דאָזיקע האַרבע קשיא, צו רעקאָנסטרױרן אַ טאַג־טעגלעך לעבן, וווּ דער פּראָטאַק, דער טרעגער, דער בעל־עגלה, דער קלעזמער, דער קרעטשמער, דער לץ, די אַלע, וואָס האָבן צונויפגעשטעלט פּאָלק און אים געגעבן קאַליר, פאַרב, מענטשלעכע פשוטקייט און נאַטירלעכקייט זאָלן קומען צום אויסדרוק.

צום בולסטן איז די דאָזיקע טענדענץ אין „אַ טאַג אין רעגענסבורג“, וואָס איז אַ מין בעלעטריסטישער עסיי. דער אינהאַלט קען דאָ דערציילט ווערן אין עטלעכע שורות: צייט: 16־טער יאָרהונדערט. אָרט: געטאַ רעגענסבורג פון יידישן מיטלאַלטערלעכן דייטשלאַנד. אין שטעטל קומט פאַר אַ רייכע חתונה. דער פּרנס פון שטאַט איז זיך משדך מיט אַ גרויסן גביר פון ווורמייזע (ווורמס) און ווער קומט נישט אַלץ צו דער דאָזיקער חתונה? בעטלערס פון אַלע עקן לאַנד, פּראָגער לצים, ישיבה־בחורים, גבירים פון פאַרשידענע לענדער און אפילו פון קאַנסטאַנטינאָפּאָל, און דער גרויסער שתדלן יוסילמאַן און דער גרויספירשט פון בייערן בכבודו ובעצמו. און די גאַנצע מעשה איז גאַרנישט קיין מעשה, נאָר אַ פּרעטעקסט, אַ תירוץ צו עקספּאַנירן דעם יידישן מיטלאַלטער מיט זיין לשון יידיש, מיט זיין הלבשה, מיט זיין שטייגער, מיט זיין הלצה און רכילות. מיט די פאַרשידנסטע פאַר־שווינען: גבירים, ווילע יונגען, לצים, מחברים, וואַנדערנדיקע אַקטיאָרן, שתדלנים, דייטשע פירשטן, אַ קאַלידאַסקאַפּ פון מיטלאַלטערלעכע פּער־סאַנאַזשן, רייד, אופנים און פּראָבלעמען.

אפּאָטאַשו וויל באַווייזן, ווי אגב אורחהדיק, אַז אויך אונדזערע חלוקי־דעות און פּראָבלעמען האָבן שטענדיק עקזיסטירט און זענען אַלע מאָל גע־ליחט געוואָרן לטובת דער המשכדיקייט.

און אַט צו דעם צוועק פירט ער אַריין אַ וויכוח צווישן איינעם פון די לצים אויף דער חתונה, אַליין אַ מחבר, און אַ צווייטן מחבר, לייב פון שמיאל־בוך. דער ערשטער שאַפט ריטער־ראַמאַנען און ראַמאַנסן לויטן מוסטער פון די דייטשע ניבעלונגען, מעשיות מיט הילדעבראַנד, קרימהילד און אַנד.

נאָכמאַכונגען פון די דייטשע „זאָגן“. אָבער לייב פאַרשטייט נישט פאַרוואָס בת-שבע איז נישט אינטערעסאַנטער, ווי קרימהילד און דוד המלך פון הילד-דעבראַנדן.

און אַזוי דערציילנדיק קעמפט אַפּאַטאַשו מיט קנאות און מיט ליב-שאַפט און ער דעמאָנסטרירט גלייך, אויפן אָרט, יידישע קאַרנאַוואַלן, מנ-הגים, שמחות, ווערטלעך און אפילו ניבול פּה, צו געבן דאָס בילד פון אַ פול יידיש לעבן, רייך און וואַראַירט אין קאַלירן און פאַרבן.

און דאָס בוך-פּרעטעקסט ווערט אונדז צום סוף זייער נאָענט און ליב און מיר גייען דערפון אַוועק באַרייכערט און אַפּאַטאַשו צווינגט אונדז צו אַנערקענען די לכאורהדיקייט פון זיין היסטאָרישער ווערסיע, זי צו אַק-צעפּטירן. דאָרט אַפילו וווּ זי איז נישט אינגאַנצן איבערצייגנדיק.

יידן-לעגענדע און יידן-ווירקלעכקייט

„איז עס אמת, זיידע, אַז אַמאַל... אַמאַל... זענען דאָ ביי אונדז אין שטאַט געווען אַ סך יידן, זיי האָבן געטראָגן לאַנגע כאַלאַטן און לאַנגע בערד. זיי האָבן באַוווּינט גאַנצע גאַסן און פיל הייזער האָבן צו זיי געהערט? און איז וואָר, אַז זיי האָבן געהאַט „בוזשניצעס“, און אַז דער בית-עלמין מיט די עטלעכע צעבראַכענע מצבות איז געווען זייער בית-הקברות?“ אַזעלכע בערך קשיות פּרעגן — אין אַ דערציילונג פון י. אַפּאַטאַשו מיטן נאָמען „יידן-לעגענדע“ — די קליינע פּוילישע שקצימלעך דעם אַלטן פאַראַלי-זירטן מאָרטשויך, אַמאַליקער שומר פון יידישן בית-הקברות און אַמאַלי-קער שבת-גוי פון מלאָווע.

יידן אין פּוילן זענען שוין, הייסט עס, אַ לעגענדע, אַ מעשה וואָס זיידעס דערציילן פאַר זייערע אייניקלעך. די טויזנט-יעריקע לעגענדע פון פּה-לין איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ טראַגישער ווירקלעכקייט פון פּה-נטמן.

דאָס בוך, פון וועלכן „יידן-לעגענדע“ איז די לעצטע דערציילונג, איז דאָס יינגסטע דערשינענע בוך פון י. אַפּאַטאַשו, און טראַגט אויך דעם

ווערטער און ווערטן

נאָמען „יידן־לעגענדע“ ווי די לעצטע דערציילונג. איך וועל אָבער, גלויב איך, זיכער נישט האָבן קיין טעות, ווען איך וועל אין די זעלבע ווערטער „יידן־לעגענדע“ פון אַלגעמיינעם טיטל אַריינלייגן אַן אַנדערן זין און פּשט, ווי אין די זעלבע ווערטער, ווען זיי באטיטלען בלויז די דערציילונג. אין דער דערציילונג מיינט יידן־לעגענדע — אונטערגאַנג אין פּוילן זענען יידן שוין בלויז אַ לעגענדע; אין אַלגעמיינעם טיטל מיינען די זעלבע ווערטער — לעגענדע פון קיום, לעגענדע פון יידן, אייביקע לעגענדע פון אייביקע יידן.

מען קאָן צו אַפּאָטאָשוס שאַפּונגען נישט צוגיין, נישט צוגרייטנדיק זיך פריער דעם קריטעריום פון אַ וועלט־באַנעם. מען קאָן אים נאָר באַנעמען און פאַרשטיין ווען מען מעסט אים מיט דער מאָס פון זיין אייגענער קאַנ־צעפּציע. אַלע זיינע ראַמאַנען, אַלע זיינע דערציילונגען, אַלע זיינע נאָוועלן און עסייען זענען אַזוי געשאַפּן, ווי זיי וואַלטן געווען קאַפיטלעך פון אַ טע־זע. די טעזע איז: יידן ווי אַ וועלט־פּאַלק און ווי אַן אייביק פּאַלק, און ווי פּלעגן יידן טאַקע זאָגן: „עולם וועלט, עולם אייביק“.

איך גלויב נישט, אַז אין די ווערק און אין געדאַנקען־גאַנג פון י. אַפּאָ־טאַשו ליגט אַ לויב־געזאַנג פאַרן גלות. עס ליגט אָבער זיכער אין זיי אַ לויב־געזאַנג דעם פּאַלק ישראל, וואָס האָט קיום נישט אַפּהענגיק געמאַכט פון גלות, וואָס האָט אַפּילו אין די גולהס זיך געשאַפּן באַדינגונגען פון קיום. איז דען נישט נאָכן אונטערגאַנג פון בבל אויפגעקומען שפּאַניע, נאָך שפּאַניע אשכנז און פּוילן, און נאָך פאַרן חורבן פּוילן האָט דען נישט די געשיכטלעכע השגחה צוגעגרייט דעם נייעם צענטער פון מעבר־לים? און ווי אַזוי נישט זען, אַז ווען די ווירקלעכקייט פון פּוילן, ליטע־אוקראַינע איז געוואָרן לעגענדע, איז די לעגענדע פון ארץ־ישראל געוואָרן ווירק־לעכקייט?

יידישע געשיכטע איז נישט פאַר אַפּאָטאָשון עפעס אַ ווייט געביט, וווּ־היך מען מאַכט איינצלנע ראַמאַנטישע „ליטעראַרישע“ עקסורסיעס. זי איז פאַר אים אַטמאָספּער און המשך, נאַטירלעכער קלימאַט. זי איז פאַר אים אַמאָל צונויפגעוויקלטע מגילה, ווי דער קנויל באַדן פון ארץ־ישראל, וואָס גאַט האָט לויט דער אגדה, צונויפגעוויקלט הינטער יעקבן, און אים גע־

זאָגט: „אַט דאָס אַלץ איז דייך“, און אַמאָל איז זי, די יידישע געשיכטע, פאַר אים פונאַנדערגעוויקלטע מגילה, ווי די אין וועלכער משה האָט לויט דער אגדה געקוקט און געזען דור דור ודורשיו, דור דור ושופטיו.

עס איז פאַר אַפּאַטאָשון גאַנץ נאַטירלעך, אַז דאָס זעלבע בוך „יידן־לעגענדע“ זאָל זיך אָנהויבן מיט אַ מעשה, וואָס געשעט אין אַלעקסאַנדריע של מצרים, און זיך ענדיקן מיט אַ מעשה אין מלאווע, און אין מיטן זאָל אַריינקומען דערציילונגען פון מיינץ און וואַרמס, פון גער און אַלעקסאַנדער, פון ווינער געטאָ און וואַרשעווער טרעגערס. עס שאַקירט אַפילו נישט, ווען ער לאָזט שפּאַצירן בן סיראס אייניקל אויף די „עוועניוס“ פון אלכסנדריה של מצרים, זענען דען נישט די טומליקע עוועניוס פון יידישן ניר־יאַרק דער דורות־שפיגל פון יידישן שאַפּערישן טעמפּעראַמענט וואָס קאָכט, זינט ברענט און ווערט נישט פאַרברענט אין לויף פון תקופות און פון לענדער?

אַפּאַטאָשו איז נישט ראַמאַנטיש, און נישט פּאַטעטיש, ער אידעאָלי־זירט נישט זיינע געשטאַלטן, און זוכט נישט קיין אויסטערלישע סיטואַציעס. זיין קינסטלערישע מי פאַרווענדעט ער בעיקר צו שאַפן אַ פאַראיינהייטלע־כונג פון געשיכטלעכן קלימאַט. ער דערגרייכט דאָס נישט דורך קינסטלעכע אופנים, נאָר דורך אַ דערגראַבן זיך צום קאַלעקטיוון כאַראַקטער און קאַ־לעקטיווער פּסיכיק פון יידישן פּאָלק איבער תקופות און לענדער. ווען ער דערגרייכט דעם פּאַסיקן גראַד פון געשיכטלעכן קלימאַט, קען ער אין אים סיטואירן דעם תנא ר' מאיר און דעם רמ"א, דעם ש"ך, אָדער „ט"ז“ און אַ טשעקיסט וואָס איז פאַרבענקט נאָך אַ רבניש ספר (אין יאָר 1928) האָט אַזעלכעס נאָך עקזיסטירט, ברוריה אשת ר' מאיר און מאדאם בליאַש. ביי דער גאַנצער פאַרשידנקייט פון די געשאַפּענע געשטאַלטן און סיטואַציעס, קומט אומעטום צום אויסדרוק איין פּסיכיק איין גורל, שטענדיקער בייט פון לעגענדע און ווירקלעכקייט.

זעלטן ווער פון אונדזערע קינסטלער איז אַזוי מעור־אחטיק אַזוי איינהייטלעך און האַרמאָניש ווי אַפּאַטאָשו. עס זשיקט זיך אַפילו נישט בנוגע אים צו רעדן פון קינסטלערישע אַנטוויקלונג. ער איז שוין אין די פּוילישע וועלדער אַזוי קינסטלעריש רייף און קערנדיק ווי אין „ה' עקב“

בא", און זיינע דערציילונגען פון די 20-קער יארן האבן שוין די זעלבע קינסטלערישע און קאנצעפציאנעלע אייגנשאפטן וואס די סאמע לעצטע. אפאטאשן שאפט נישט ווי שלום אש קיין "מוסטערן" מיט נאציאנאלע אייגנשאפטן, ער שאפט נישט קיין געשטאלטן, וואס פארקערפערן אמונה און בטחון... ער גיט די לופט און דעם קלימאט פון קאלעקטיוון פאלקס-בטחון און קאלעקטיוון אפטימיזם, ווייל אמונה און בטחון זענען נישט פאר אים אפריארי-אייגנשאפט, נאר א קאנסעקווענץ פון א באזונדערן געשיכט-לעכן גאנג.

עס הייסט: אודאי האט דאס לעבן א סך אפגעלייקנט פון אונדזער בטחון, עס האט אבער אויך א סך באשטעטיקט. די אפלייקענונג איז חל בלויז אויף תקופות און טיילן פון פאלק. די באשטעטיקונג איז חל אויף אייביקייט און אויפן פאלק בכלל.

ער איז אויך נישט ווי פריץ אן איבערפארמירער און סטילזירער פון אלט-יידישקייט. ער שאפט נישט, "פאלקסטימלעך" און "חסידיש", נאר ער גיט פאלק און חסידות. ווען אין א דיאלאג צווישן צוויי טרעגערס אין ווארשע אין די צייטן פון פשיסכע, זאגט איינער פון זיי פשט אויף "ויכרתו שנים ברית", אז דאס מיינט מען, אז אברהם און אבימלך האבן געשלאסן ברית צו בלייבן צוויי (שניהם) און נישט איינס, קען מען מסופק זיין, צי טרעגערס האבן טאקע אזוי גערעדט, אבער מען קען נישט מסופק זיין, אז טרעגערס, ווי בכלל דאס פשוטע פאלק, זענען פונקט ווי דער למדן געווען באהאפטן אויף זייער אופן אין דער גאנצער סטרוקטור, וואס מען רופט יידישקייט.

די דאזיקע סטרוקטור אין איר גאנצקייט, אין איר נאטירלעכקייט און איר המשכדיקייט רעאליזירט אונדז קינסטלעריש י. אפאטאשן אין אלע זיינע ווערק.

אין דעם ליגט זיין אריגינעלע אייגנטימלעכקייט און מיט דעם פארנעמט ער די מזרח-וואנט פון אונדזער יידישער דערציילערישער פראזע. נישטא, ווי געזאגט, ביי אפאטאשן קיין ראמאנטישע אידעאלאזאציע און אויסברוכן פון פאטעטיק, אבער ווען איר לייגט אוועק פון האנט "יידן לעגענדע" זענט איר ארומגענומען מיטן ווארעמען קלימאט וואס אפאטאשן

האַט געשאפן, מיט דער לופט, מיט וועלכער ער האָט אייך געמאַכט אַטע-
מען. דער איידעלער רמזימדיקער פּלירט צווישן צוויי טרעגערס, דער
כל-נדרי שמועס צווישן ר' ישעיהלע פּזשעדבאַרזשער און זיין קרוב, דער
צות-שמועס צווישן רב און בעל-עגלה, פּילן אייך אָן מיט אַ היימישער
דעליקאַטער הייטערקייט און איר דערפּילט, אַז עס איז דאָ אַ יש און דער
יש איז אייך נאָענט און ער הייסט — נצח ישראל.

אַפּאַטאַשו האָט אין זיין גאַנצן ליטעראַרישן ווערק קאַנסטרואַרט די
קינסטלערישע געביידע פון דער יידישער געשיכטע, זי האָט מער לכּאורה-
דיקער וואָרהאַפּטיקייט, ווי די קאַנסטרוקציע פון אַ היסטאָריקער-
וויסנשאַפּטלער.

1952

אין פאלאץ פון „אונעסקא“

איך האב באזוכט די שלום עליכם-אויסשטעלונג, וואס די יידישע קאמוניסטן האבן ארגאניזירט אין אונעסקא-פאלאץ, צום לויב פון סאָוועט-טישן פאָטערלאַנד און צו דער באַרעכטיקונג פון דער דערמאָרדונג פון דער יידישער קולטור אין דאָזיקן לאַנד.

אין פּרעכטיקן מאָדערנעם זאַל האָט געשטראַמט ליכט פון אַלע גלע-זערנע ווענט, דאָס באַברילטע צעשמייכלטע פנים פון גרויסן הומאַריסט האָט אַראַפּגעוואַנקען פון אַלע ווענט. יידישע אותיות האָבן דערציילט מיט דאָ-טעס, ציפּערן, טאַבעלן און טעקסטן וועגן זייערע וואַנדערונגען איבער אַמ-סטערדאַם, וואַרשע, ניו-יאָרק, מאַסקווע, וועגן זייער אויפקום און פּונאַנ-דערבלי. פון אַלע זייטן האָט געטריפט מיט אַ האַניקדיקער אהבת-יידישער-קולטור, אָבער מיר, דעם אַרעמען וואַנדערער איבער דער אויסשטעלונג, האָט זיך כסדר אויסגעזוכט, ווי איך וואַלט דורך אומריינע פּריסטערקעס (קדשות) געשלעפט געוואָרן אונטער די אַרעמס אין א טעמפל פון עבודה זרה און דורך זיי געצוואַנגען געוואָרן זיך צו בוקן צום געץ „קולט פון טויט“, וואָס פאַרקערפּערט און באַרעכטיקט דעם אומקום פון פעלקער און קולטורן. ביז צום היכל פון „אונעסקא“ זענען זיי געקומען, די כוהנים פון בעל, דאָרט איינצושטעלן מיט פאַראַד דעם אַפּגאַט פון קולטור-מאַרד. און אַ ביטערע איראַניע, דאָס דווקא צום אַנדענק פון שרייבער פון לעבעדיקסטן לעבן, שלום עליכם!

דער קאָמיסאַר, וואָס איז באַשטימט געוואָרן צו דער דאָזיקער מאַקאַב-רישער אַרבעט, איז ד״ר חיים סלאָוועס, דער, וואָס האָט פון מאַסקווע מיט-געבראַכט די צביעותדיקע אַדוואַקאַטישע דריידלעך וועגן „אויס קולטור און גרויס-קולטור“. די אויסשטעלונג איז טאַקע געמאַכט געוואָרן אין נוסח פון גנבהשן פאַרוועקסלען צווישן אויס-קולטור און גרויס-קולטור. דורך אַט דעם שווינדל-מיטל וויל מען פאַררייבן די בלוט-שפורן פון גענאָסיד פאַר די אויגן פון דעזאַריענטירטע באַזוכער פון דער אויסשטעלונג. איין קלייניקייט האָבן די דאָזיקע שווינדלער אַפּגעטאַן: זיי האָבן פאַר-

ווישט די גרענעצן צווישן אַרט און צייט: נישטאָ קיין אונטערשיד צווישן נעכטן און איצטער, נישטאָ קיין אונטערשיד צווישן אַרט און אַרט, צווישן שטאַט און שטאַט, לאַנד און לאַנד. און די געאַגראַפישע און פעריאָדישע צע- מישונג איז די בעסטע אויך צו צעמישן די מוחות און באַשווינדלען די נישט-אַריענטירטע, די נישט-באַהאַונטע.

אגב, האָט דאָס גנבהשע שטיקל אַרבעט נאָך אַ מעלה. עס גיט די מעג- לעכקייט צו זיין גרויסמוטיק, אַביעקטיוו, כלל ישראלדיק. מען קען רעדן וועגן ניו־יאָרק, וועגן תל־אביב, מיט דער זעלביקער ברייט־האַרציקייט, וואָס וועגן מעקא־מאַסקווע. אין די דאָזיקע ראַמען קען מען אַפילו זיך דער- לויבן צו זיין גאָר ברייט, צו געבן אויסשניטן פון דער גאַנצער ייִדישער פרעסע. „אונדזער וואָרט“ איינגעשלאָסן.

אין דער דאָזיקער קיד קען מען אַלץ אַפּקאַכן. עס איז אַ מאַכל מיט וואָס מער געוויירצן, אַלץ צוזאַמען דורכגעמישט, דורכגעקאַכט און געגעבן דעם פאַרוזוכער־באַזוכער אַראַפּצושלינגען. ער וועט שוין די באַזונדערע עלעמענטן פון דער „פּאַטראָווע“ נישט דערשפּירן.

פאַר דעם, וואָס וועט אפשר פאַרט שטעלן עטלעכע קלאַץ־קשיות, האָט מען זיך אויך באַוואָרנט: דער אויפבלי פון ייִדיש, „דער מעכטיקער פּונאַנ- דערוואָקס“ איז אַנגעגאַנגען ביז צום נאַציִשן אויסראַט, זינט דעמאָלט קומט דער באַרג־אַראַפּ. „די מאַרד־פלייצעס פון נאַצי זענען גענוג ברייט, איין גענאָסיד מער, וועט אים גאַרנישט באַשווערן און אונדז וועט עס אַ סך פאַרגרינגערן, לכל הפחות אין נישט־געניטע אויגן פון נישט־ייִדישן באַ- זוכער“.

געטראַכט האָב איך די גאַנצע צייט פון מיין באַזוך: אַ, ווען דער מישכן זאָל לכל הפחות האָבן אַזעלכע אַרגאַניזאַטאָרן ווי דער עגל, ווען די גוטע כוונה זאָל האָבן צו איר רשות ווייניקסטנס אזוי פיל דיסציפלין ווי די שלעכטע כוונה, ווי אַנדערש וואָלט אַלץ אויסגעזען!...

אַבער ניין! די בגידה, די אַפּנאַרעריי, דער מאַרד־שווינדל איז באַוואָ- פנט מיט ענערגיע, מיט ווילן, מיט דיסציפלין, מיט אַרגאַניזאַציע און אַפילו מיט גוטן געשמאַק און זאָל עס זיין צוליב לפּנימדיקע, אויסערלעכע עפעקטן, אַבער דער אַזוי גערופּענער „נאַציאָנאַלער לאַגער“ (איך ווייס נישט ווער

ווערטער און ווערטן

און וואָס האָט אים געגעבן רעכט זיך אַזוי אַנצורופן) דער צד אויף וועלכן עס האָט זיך דאָך באַדאַרפט קענען שטיצן די טריישאַפט צום קיום, די נאַציאָנאַלע אַקטיוויטעט, דער דאָזיקער צד איז גייסטיק און פיזיש פאַראַ-ליזירט, אַפאַטיש, לעטאַרגיש.

עס איז פשוט צו שטוינען ווי די דעסטרוקציע, די ליקוידאַציע, די נאַ-ציאָנאַלע דעקאַמפּאָזירונג, געפינען התלהבות און ברען און מיט וואָסערער גלייכגילטיקייט דער צד שכנגד קוקט זיך צו צו די צעליגונגס-פּראָצעסן.

האָט דער דאָזיקער צד, וועמען קיין מאַטעריעלע מיטלען פעלן נישט, נישט געקענט דערגיין צום אינטערנאַציאָנאַלן קולטור-פּאַלאַץ זיך צו באַוווּיזן, און ביי דער געלעגנהייט טאַקע ווייזן דעם אמת, אז אין לאַנד פון שלום עליכם, אין לאַנד פון סאַציאַליזם איז דאָס יידישע וואָרט אומלעגאַל, יידישע שרייבער (אייגענע, פּראַגרעסיווע) דערנידעריקט און באַליידיקט, יידישע רעליגיע באַשפּיגן און באַשמוצט און דאָס אַלץ — וואָלט דאָך געטאָן געוואָרן — צוליב טעמים פון זעלבסט-פּאַרטידיקונג, צו פּראַ-טעסטירן קעגן דער פּאַרשניידונג פון אַ פּאַלקס-קולטור, וואָס האָט קיינמאַל נישט געדינט קיין אַנדערע צוועקן ווי געבן די ברייטע שייכטן פון פּאַלק אַ גייסטיקע חיונה, וואָס איז קיינמאַל נישט געווען עפעס אַנדערש, ווי אַ פענצטערל צו דער ווירקלעכער ציוויליזאַציע ?

יידישע זשורנאַליסטן אין פּאַריז, האָבן די קאָמוניסטישע אויסשטעלונג קאַמענטירט, מיט רעכט אַנגעוויזן אויף אירע אמתע כוונות, וועלכער כוח עס באַוועגט דעם מעכאַניזם, באַשאַפן ווי אַן אינסטרומענט פון פּאַגראַם-באַרעכטיקונג. דאָס אַלץ איז זייער וויל אויף גוט. זיכער האָבן מיר נישט קיין רעכט דורכצולאָזן קיין איין געלעגנהייט אַן אַנצווייזן, אַן צו אויפדעקן די ליגנערישע מאַטיוון, וואָס לענקען מיט אַלע זייערע טאַטן און צו וועלכע גראַטעסקע רעזולטאַטן עס דערפירט זיי אַפט זייער אייגענער דעסטרוקטי-ווער ברען.

אַבער איז עס גענוג ? קענען מיר אַריבערגיין שווייגנדיקע איבער דער פּאַסיווקייט פון די, וואָס זענען באַרופן זיך אַקעגנצושטעלן דער דעסטרוק-ציע און העלפן איר בלויז צו מיט אַ דעמאָראַליזירנדיקער גלייכגילטיקייט ? געוויס, עס האָט אויך עקזיסטירט אַ נאַציאָנאַלער שלום עליכם-קאַמי-

טעט, וועלכער האָט צו באַווייזן פיל אויפטוען אין זיין אַקטיוו. צווישן אַנדע־
רע אַ פּרעכטיקע שלום עליכם־אויסגאַבע.

אַבער ווער ווייסט פון איר? ווער האָט זי אַרויסגערוקט, ווער האָט
זי דערמאַנט? וואָס האָבן געטאַן אַפילו די אַרויסגעבער גופא אַרויסצוהויבן
די אויסגאַבע פון איר פאַרשעמטער פאַרוקטקייט? וואָלט עס מעגלעך גע־
ווען ביי די אוניאָן־אַרגאַניזאַציע פון די יידישע קאָמוניסטן? אין קליינלעכע
חשבונות, אין קנאה און שנאה ווערט אלץ פאַרצערט און עס זעט זיך נישט
אַרויס אַפילו דאָס וואָס וואָלט שוין יאָ ראוי געווען פאַרצייכנט צו ווערן
אין דער אַקטיוויטעט־קאַנטאַ פון פאַרשלאָפענעם צד.

דאָס וואָס מיר רופן „דאָס יידישע פּראַנקרייך“ מוז מאַכן פאַרן בוי, פאַר
קוואַליטעט, פאַר ניוואַ אויף אַלע געביטן פון יידישן שאַפן לכל הפּחות אַזוי־
פיל אַנשטרענגונג וויפל עס מאַכן די ליקוידאַטאַרן פאַר צוועקן פון ליק־
ווידאַציעס... זיי מוזן זיך קענען שאַפן אַן עולם, וואָס זאָל לכל פּחות פאַר־
מאַגן אַזוי פיל התלהבות פאַר בוי, וויפל עס האָט יענער אַנדערער עולם.
דערצויגן און דיסציפּלינירט אין התלהבות פאַר דער פאַרניכטונג.

דאָס איז אַן אַרבעט נישט אויף איין טאַג און נישט אויף איין פּוס. עס
איז אַן אַרבעט אַן אַנגעשטרענגטע, וואָס פאַדערט געדולד, אַבער וואָס איז
שכּרה בצדקה. אַן אַזאַ אַנשטרענג, אַ מאַסנהאַפּטן, אַרגאַניזירטן און פּערמאַ־
נענטן, אַן דער פּולער פאַרווענדונג פון די כּוחות, וואָס מיר פאַרמאַגן יאָ,
אַבער וואָס געפינען נישט קיין שום מעגלעכקייט עקספּלואַטירט צו ווערן,
זענען מיר פאַרמשפּט צו פאַרוועלקן און אונטערגיין אין אַ ווייטערן אַדער
נאַענטערן טערמין.

הרוגי מלכות סאָויעטן

יצחק יאַנאַסאָוויטש איז דעם פאַריזער יידישן עולם גוט באַקאַנט פון די צייטן, ווען ער האָט — צווישן זיין אומקער פון רוסלאַנד און אַפפאַר קיין אַרגענטינע — דאָ אין פאַריז אויפגעשלאָגן זיין געצעלט אויף עטלעכע יאָר. ער האָט דאָ אין יענער תקופה פאַרעפנטלעכט אַ פיינע עפישע פּאָעמע „אַ שטוב אין שטעטל“ און רעדאַגירט אַ חודש-זשורנאַל פאַר קונסט און וויסנשאַפֿט.

קיין רוסלאַנד האָט אים פאַרטראָגן דעם גרויסער פּליטים-שטראָם, וואָס האָט זיך געצויגן פונקט מיט צוואַנציק יאָר פריער, אין יאָר 1939, פון באַפאַלענעם פּוילן.

דאָרט האָט ער געהאַט די אַביעקטיווע מעגלעכקייטן צו באַקענען פון אינעווייניק דעם קאָמפּליצירטן מעכאַניזם פון דער שווערער סאָויעטישער מלוכה-מאַשינערייע; ער האָט דאָרטן פאַרבונדן קאַנטאַקטן מיט די אַנגע-זעענע יידישע שרייבער, יורשים און רעפּרעזענטאַנטן פון אַ פּאַלקס-לעבן, וואָס איז שוין בלויז דורך אַרויפציען אויף אים דאָס אייזערנע צוואַנגס-העמדל פון דיקטאַטור היפש רעדוצירט געוואָרן צו אַן איין און איינציקער זייער באַגרענעצטער פאַרעם פון קולטור; די קולטור איז דערנאָך אַזוי איינגעשרומפן, אַזוי קונציק אַרומגעצוימט געוואָרן, אַז זי זאָל צו יעדער צייט קענען איזאָלירט און ליקוידירט ווערן. אָבער צו יענער צייט, וועגן וועלכער מיר רעדן, האָט זי זיך נאָך ווי עס איז מיטגעדרייט צווישן די רעדער פון דער שווערער מאַשינערייע, אָבער איר אָרט און איר צייט פון לעבן און טויט זענען שוין געווען „אויבן“ אַנגעצייכנט.

די סיבות? נישט דאָ איז דאָס אָרט זיי אַרויסצולייגן אויפן טיש. אַב-סטראַקטע, אוממענטשלעכע טעאָריעס און רשעותדיקע פּראַקטיק האָבן זיך צוזאַמענגעשלאָסן צו פאַרשניידן אַ קולטור, וועלכע ווערט מכלומרשט נישט געטראָגן פון קיין פּאַלק; אינערלעכע אינטריגעס, חשד און מסירה, וואָס

זענען בויםל אויף די רעדער פון דער רעזשים-מאשינערייע, האבן צוגע-
איילט דעם טראגישן סוף.

יצחק יאנאסאָוויטש פאַרנעמט זיך נישט דירעקט מיט אויסטייטשן די
סיבות, וואָס האָבן דערפירט צום כרת, אָבער אריינשטעלנדיק די האַנדלונג-
געז און רעאַקציעס כּוון זיינע געשילדערטע געשטאַלטן אין די באַדינגונגען
און אומשטענדן פון זייער סביבה, באַקומט זיך שוין אויף יעדן פּאַל דאָס
גסיסה-בילד פון דער יידישער קולטור אין רוסלאַנד און דאָס אנוסים-לעבן
פון די, וואָס האָבן זיך מיט איר מתעסק געווען ביז צום טראַגישן טויט
פון ביידע.

דאָס זענען דאָך געווען די לעצטע פון די לעצטע, די וועמען עס איז
שוין געלונגען זיך מיטצודרייען מיט אַלע ווינטן, וואָס האָבן שוין זייער
שפירעוודיקייט און צופאַס-אינסטינקט געהאַט דערפירט צו דער העכסטער
שלימות, זיי האָבן אָבער נישט געוואַלט און זיך נישט געקאַנט קלאַר מאַכן,
אַז אַלע צופאַסונגען האָבן שוין איבערגעלעבט זייער צייט. דער רעזשים
פאַרלאַנגט מער גאַרנישט, ער פאַרלאַנגט בלויז איינס: דעם קאַפּ.

יאַנאָסאָוויטש צייכנט אין זיין בוך זעקס פאַרטרעטן, אַפנים פון די,
וועלכע ער האָט צום בעסטן געקענט און וואָס זענען געווען די רעפּרעזענט-
טאַטיווסטע פון די נאָך דעמאָלט לעבעדיקע יידישע שרייבער.

הוא היה מונה שבחם: לייב קוויטקאָ — אַ תּם; דער נסתר — אַ צדיק;
איציק פעפּער — אַ שפירעוודיקע נאָז; דוד האַפּשטיין — לובש צורה,
אפּושט צורה; דוד בערגעלסאָן — אַ פאַרנאַרטער פון פחד; פּרץ מאַרקיש —
אַ געפּאַלענער פּרינץ.

עס איז ביי מיר געווען אַזאַ קאַפּריז אַרויסצוציען פון די פּולע, קלאַרע,
זייער קלוג און גוט-געצייכנטע פאַרטרעטן, וואָס יאַנאָסאָוויטש האָט גע-
צייכנט, בלייב-כאַראַקטעריסטיקעס צו איין אָדער עטלעכע ווערטער, אָבער
צו קאַמפּליצירט איז די סאָוועטישע מלוכה-מאַשין, צו פאַרוויקלט איז די
פּסיכיק פון יידישע אינטעלעקטועלע פּערזענלעכקייטן, וואָס לעבן צענד-
ליקער יאָרן אין אַזאַ צוואַנג, אין אַזאַ אַמאַספּער פון פחד, חניפה און אומ-
צוטרוי, אַז מיר זאָלן קאַנען געפּינען דאָס ריכטיקע, איינציקע וואָרט, וואָס

זאל באצייכענען דעם הויפט־שטריך פון זייער שווער אויסגעפרוועטן כאַ-
ראַקטער.

יעדער איינער פון זיי, צי ער איז געווען אַ תמימותדיקער מאמין —
ווי קוויטקאָ, צי אַ צדיק ווי דער נסתר, צי אַ געשלאַגענער מיט דער קלה
פון משיב חכמים אַחור, ווי דער אַלטער בערגעלסאַן, האָבן זיי אַלע גלייך
זיך באַמיט מיט די אייגנשאַפטן פון זייער כאַראַקטער זיך צו קענען דער-
האַלטן אויף דער בריענדיקער אויבערפלאַך פון שווערן לעבן, כסדר צו
זיין וואָך, כסדר אויפצושפּיצן אויערן און אויגן, ווייל די רוט האָט געשמּיסן
און געטריבן צו אַלע אומזיניקייטן און פאַרברעכערישע אַבסורדן.

דעם דאָזיקן עיקר לערנט אונדז יאַנאַסאָוויטש און לערנט אים גוט.
קלאַר און מיט פּסיכאָלאָגישער חכמה. צו דעם קומט נאָך צו די גרויסע
מעלה, וואָס די אַלגעמיינע לערע, וועלכע מיר ציען שפּעטער אַרויס, באַ-
פרייט אים נישט פון געבן אויספירלעכע שילדערונגען פון די אינדיווידועלע
כאַראַקטערן פון די זעקס מענטשן, זעקס פאַרטערטן פון זעקס געשטאַלטן,
אַרומגענומען פון איין אַטמאָספּער, געטריבענע פון איין בייטש, אַבער וואָס
רעאַגירן יעדער לויט זיין טעמפּעראַמענט, יעדער לויט זיין געוויסן, יעדער
לויט זיין כאַראַקטער.

נעמט דוד האַפּשטיין: יאַנאַסאָוויטש גיט אים ווי אַ פּיל־פּנימדיקן.
יעדע שעה פון מעת לעת אַן אַנדער פנים, און אַלע די פּנימער האָבן נישט
געסטייעט, אַז ער זאל מיט זיי זיך קאַנען „איינאַרדענען“ מיטן רעזשים,
ווייל געבליבן איז תמיד דאָך איין שעה פון אַן אייגן פנים. און די איינע
שעה איז גענוג געווען, אַז זי זאל פירן דאָרט, ווהיין זי האָט אַלעמען
געפירט — צום טויט.

דאָס איינע פנים איז געווען דאָס יידישע. און יאַנאַסאָוויטש דערציילט
ווי דער זעלביקער האַפּשטיין, דער מחבר פון טרויעריק־באַרימטן כמעל-
ניצקי־הימן, האָט אין אַן עפּנטלעכער רעדע אין אַנטי־פּאַשיסטישן קאָמי-
טעט, אַנומלט אויסגעשריגן: כי מציון תצא תורה, און באַלד דערנאָך
בלייך געוואָרן ווי קרייד, פון פחד.

דער סימפּאַטישסטער קומט ביי יאַנאַסאָוויטשן אַרויס דער נסתר, דער
אומסימפּאַטישסטער — איציק פעפּער. דעם נסתר גיט אונדז דער מחבר

פון די פּאַרטערטן, ווי אַ זייטיקן, אַ מחוץ למחנהדיקן, וואָס זוכט נישט קיין כבוד און נישט קיין מאַכט. ער ווייסט, אַז יעדער גענוס אין דאָזיקן סיסטעם קאָן נאָר קומען דורך שפלות און זינד און ער רעזיגנירט. דער מחבר פון די „ברידער מאַשבער“ גענאַרט זיך אַזוי אַדורך, אַבער אין טאַג פון לעצטן משפט ווערט ער אַלץ איינס אַריינגענומען אין חשבון...

זיין היפוך איז בעפער. צווישן אים און מאַרקישן גייט אַן אַ געראַנגל וועגן מאַכט, מיטטיינסגעזאָגט. פעפער איז דער זיגער. בלויז פונעם פּאַקט פון זיין דער זיגער אין אַ רעזשים פון אַזוי פיל רשעות, באַווייזט שוין, אז אין אויסוואַל פון די מיטלען איז מאַרקיש פּאַרט געווען דער מאַראַליש געצוימטער און ממילא דער ריינערער.

אַבער יאַנאַסאָוויטש געפינט אויך אויף פעפערן זכותים. און עס איז טאַקע פּאַרשטענדלעך, אַז אין אַ לאַנד, ווו עס שטייען קעגנאייבער זיך צוויי מענטשן-גרופעס, איינע אַ נישטיקע מינדערהייט פון טאַטאַלער מאַכט און אַ צווייטע די גרויסע, גרויסע מערהייט פון טאַטאַלער אוממעכטיקייט, — זאָלן מענטשן מיט אַמביציעס פּאַרט זוכן צו געהערן צו דער ערשטער און נישט צו דער שטומער אונטערוואַרפענער מאַסע.

דורך די זעקס בילדער פון זעקס פון די באַדייטנדיקסטע יידישע שריי-בער אין רוסלאַנד, איז דעם מחבר יצחק יאַנאַסאָוויטש געלונגען צו געבן זייער אַן אויספירלעכן, זייער אַ פּאַרטימל און זייער אַ קינסטלעריש-באַטעמטן בוך, וואָס שמועסט אַרום און מאַכט קלאַר דעם סיסטעם און די אויסגעשפּרייטע נעץ, וואָס לויערט אויף אַלע, וועלכע האָבן דעם מינדסטן באַגער עפעס צו באַדייטן מחוץ פון דעם, וואָס די מאַכטהאַבער האָבן פאַר זיי אַנגעצייכנט.

מיט אַ ברוטאַלער קלאַרקייט, וואָס מיר לייענען מיט גרויליק-שפּאַ-נענדיקן אינטערעס, ווייזט אונדז יאַנאַסאָוויטש דורך דער פּריומע פון זיינע „זעקס פּאַרטערטן“ דעם כּרת-פּלאַן, וואָס איז דורך די סאָויעטישע טיראַ-נען נגזר געוואָרן אויפן יידישן לעבן און וואָס ווערט מיט אייזערנער מע-טאַדיק פּאַרגעזעצט און דורכגעפירט.

היינריך היינע אין פאריז

דייטשלאַנד, זיין פאָטערלאַנד, איז פאַרן פאַרוואַגלטן יידישן דיכטער אין דער דייטשער שפראַך געווען אַ ווינטער־מעשה (דויטשלאַנד — איין ווינטער־מערקען); פראַנקרייך, זיין אַדאַפּטיוו פאָטערלאַנד, האָט אים געוואָרן רעמט און געצערטלט. פאָריז האָט ער ליב געהאַט „ווי אַ קראַנק קינד האָט ליב זיין מוטער“.

די אַדאַפּטיווע מוטער האָט זיך איצט דערמאָנט אין איר קראַנקן קינד און צו די הונדערט יאָר נאָך זיין טויט (מיט אַ יאָר פאַרשפּעטיקונג) אָפּגעגעבן כבוד זיין אַנדענק.

די אויסשטעלונג אין דער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק געווידמעט היינ־ריך היינען, באַשטייט פון פאָטאָגראַפיעס, צייכענונגען, גראַווירן, מאָנאָ-סקריפטן און ביכער פונעם דיכטער, אַדער וואָס האָבן אַ שייכות צו זיין לעבן, זיין סביבה, זיין משפּחה, פון זיינע קינדער־יאָרן אין דיסעלדאָרף ביז צו זיין טויט אין פאָריז.

זעען מיר קודם כל אַ בילד פון דער געבוירן־שטאָט פון דיכטער, פון דער פראַנצויזישער ליציי, וווּ ער האָט געלערנט, פון דעם אַריינמאַרש פון נאַפּאָלעאָנס חיילות אין דיסעלדאָרף אין יאָר 1810, וואָס האָט באַאיינ־דרוקט זיין גאַנץ לעבן, פון אים געמאַכט דעם דיכטער פון „צוויי גרענאַ־דירן“ און פאַרן אייביקן פריינד פון רעוואָלוציאָנערן, מענטשן־רעכט מאַני־פעסטירנדיקן, פראַנקרייך.

פאַראַן פאָטאָגראַפיעס און צייכענונגען פון זיין נאַענטער משפּחה: פון זיין מוטער בעטי היינע, געבוירן וואן געלדערן; פון זיין פראַנצויזישער פרוי מאַטילדע, וואָס האָט געטיילט דאָס לעבן און די פיין פון גרויסן דיכטער מיט גרויסמוטיקער נאַאיוויטעט, נישט אָפּגעבנדיק זיך קיין מאָל קיין חשבון פאַר וואָס און פאַר וועמען זי טוט עס; פון זיין פעטער דעם באַנקיר סאַלאַמאַן היינע, וואָס אויב זיין נאָמען ווערט נאָך היינט דערמאָנט, האָט ער עס בלויז צו פאַרדאַנקען זיין אָפּגעשטויסענעם ברודער־זון — היינריך.

סאלאמאן האט נישט געוואלט הערן פון אקצעפטירן דעם ארעמען פאעט ווי א מאן פאר זיין טאכטער, וועמען היינע האט מיט די טיפסטע געפילן פון זיין פאעטישער נשמה ליב געהאט.

— ווען ער וואלט צו עפעס געטויגט — האט דער באנקיר געזאגט — וואלט ער דאך נישט געשריבן קיין פערזן.

— גלויב מיר — האט אים זיין ברודער-זון אפגעענטפערט — אז אויב דו האסט מיט עפעס וואס שטאלץ צו זיין, איז עס מיט דעם, וואס דו טראגסט דעם זעלבן נאמען וואס איד.

ווער וואלט באמת נאך היינט דערמאנט די עקזיסטענץ פון א סאלאמאן היינע ווען נישט, וואס היינריך היינע איז געווען זיין ברודער-זון.

און אט באקוקן מיר היינעס מאנוסקריפטן: א דין און קלאר כתב, די בויגנס געדיכט באשריבן, געמעקט און געשטראכן. עס האט אויך היינע, הייסט עס, נישט געשריבן אזוי לייכט, ווי לייכט ער לייענט זיך.

א סך געמעקט און געשטראכן איז אויך דער כתב-יד פון „ראבי פון באכראד“. דאס זייטל, וואס ליגט אפן דערציילט פון סדר, ביים רב, פון דער רביצין שרה, פון די ארומיקע ביים טיש, וואס לייענען „דאס בוך גענאנט הגדה“.

פונאנדערגעשרייט ליגן אין מאנוסקריפט עטלעכע קאפיטלען פון „לוטעציא“, דאס בוך, אין וועלכן היינע האט צונויפגעזאמלט זיינע קארעס-פאנדענציעס פון פאריז וועגן פאליטישן, סאציאלן און קינסטלערישן לעבן פון דער דעמאלטיקער רוישיקער רעוואלוציאנערסטער און קינסטלעריש-סטער שטאט אין דער וועלט (אין די 40ער יארן).

אויף אן אפן זייטל רעדט זיך וועגן טרויעריק-בארימטן בלוט-בלבול פון דמשק, די דארטיקע פראנצויזישע אויטאריטעטן זענען נישט ווייניק שולדיק געווען אין בלבול און אין פאגראם, וואס האט אים נאכגעפאלגט.

די דייטשע פרעסע האט, ווייזט אויס, טענדענציעז אונטערגעהאלטן דעם בלבול. היינע ענטפערט, פארענטפערט די פראנצויזישע יידן: ער שרייבט: „די יידן פון פראנקרייך זענען עמאנציפירט, שוין לאנג האבן זיי פארלוירן די פעדעם וואס בינדן זיי מיט זייער ראסע. זיי האבן זיך אויפ-געלייזט אין דער פראנצויזישער נאציע. זיי זענען פונקט ווי די פראנ-“

ווערטער און ווערטן

ציון, זייער ענטוויאזם דויערט אַ גאַנצן מעת-לעת, און ווען די זון וואַרעמט גאַר גוט — אַפילו דריי מעת-לעת. אויב זיי היטן נאָך אַפּ געוויסע רעליגיעזע צערעמאָניעס, איז עס אויסערלעך און מעכאַניש. קיין שום איי-נערלעכער גלויבן איז מער ביי זיי נישט פאַראַן. די סינאַגאָגע, פונקט ווי די קירך, זענען אונטערגעגראָבן דורך וואַלטעריאַנישער קריטיק, פאַר די יידן פון פראַנקרייך, פונקט ווי פאַר אַנדערע פראַנצויזן, איז גאַלד דער גאַט, און אינדוסטריע — די הערשנדיקע רעליגיע“.

אויף אַן אַנדער אַרט פון זעלבן כתב-יד פון „לוטעציאַ“, שרייבט היינע וועגן אַ פּאָליטישן קריזיס, וואָס האָט, זעט אויס, געדראָט מיט מלחמה צוליב די דאַרדאַנעלן (שלום עליכמס דאַרדאַנעלן). דער קריזיס איז שוין אַדורך, דאָס זעט מען פון דער שיינענדיקער מינע פון באַראַן דזשעמס ראַטשילד, לויט „וועמענס שמיכל אַדער אויסדרוק פון טרויער די אַגענטן פון דער בערוזע באַשטימען דעם קורס פון די ווערט-פאַפירן“.

דערנעבן ליגט אַ בריוו פון דער באַראַנעסע בעטי ראַטשילד. עס זעט אויס, אַז היינע האָט צוגעשיקט אַן עקזעמפּלאַר פון זיין „לוטעציאַ“ מיט אַ דעדיקאַציע צו די ראַטשילדס צוזאַמען מיט אַן אַנטשולדיקונג. ער פאַר-ענטפערט זיך פאַר זיינע שטעכווערטלעך אין בוך אויפן אַדרעס פון זיינע פריינד.

די באַראַנעסע ענטפערט, אַז זי האָט פון זיינע „שטיפערייען“ שטאַרק הנאה געהאַט און דריקט אויס איר באַדויערן פאַר וואָס מען הערט מער נישט אין איר פּאַלאַץ די גייסטרייכע באַמערקונגען פון דיכטער.

היינע האָט אַ געוויסע צייט באַקומען אַ פענסיע פון דער פראַנצויזישער רעגירונג. דער פאַקט האָט געדינט און דינט נאָך היינט פאַר אַ סך רכילותן לגבי אים. צוגענומען די פענסיע האָט אים לאַמאַרטין, פאַעט און מלוכה-מאַן, טיילווייז צוליב אינטערווענצן און אינטעריגעס מצד דער פרייסישער רעגירונג, און טיילווייז אפשר דערפאַר, וואָס לאַמאַרטין איז טאַקע אויך געווען אַ פאַעט... קאַלעגיאַלע „ליבשאַפט“ דאַטירט מסתם נישט פון היינט. היינע בעט אין אַ בריוו צו זיין גרויסן פריינד מאַרקזי דע לאַ גראַנזש, ער זאל זיך באַמיען, אַז די פענסיע זאל אים צוריקגעשטעלט ווערן.

פון די ביכער דעדיקירטע פון היינע און צו היינען זעען מיר אַ בוך

דעדיקירט פון היינע צום באַרימטן קאָמפּאָזיטאָר בערליאַז, מיט וועמען היינע איז געווען אין זייער פריינדלעכע באַציונגען. ווען היינע איז אין לויף פון יאָרן געלעגן אַ קראַנקער, אַ פאַראַליזירטער און איזאָלירטער אויף זיין „מאַטראַצן-קבר“, איז בערליאַז געווען פון די זעלטענע באַזוכער. היינע האָט אים בעת אַ באַזוך מקבל פנים געווען מיט די ווערטער: „מען האָט מיר טאַקע דערציילט, אַז איר זענט אַן אַריגינאַל“.

אַ בוך מיט אַ דעדיקאַציע פון באַלזאַקן, ביכער און בריוו פון די גרויסע דייטשע און פראַנצויזישע שריפטשטעלער פון זיין צייט. אַפילו אַ בריוו פון פאַן מאַלטקע, וואָס האָט תרעומות צו היינען פאַר שטעמפלען אים ווי אַ רעאַקציאָנער, ער שלאָגט אים פאַר זיך צו טרעפן מיט אים אויף אַ דורכשמועס. בריוו פון מוזיקער מייערבער, פון גרעסטן פראַנצויזישן היסטאָריקער מישלע „צום גרויסן דיכטער“, פון עדגאר קינע און אַ בריוו פון ראַטשילדן אַדרעסירט 46 פאַבורג פּואַסאַניער, אין וועלכן ער שלאָגט פאַר היינען אַ הלוואה א. אַנד.

פאַרשידענע נאָטן צו זיינע לידער: פון פראַנץ לישט, פון מייערבער, פון מענדעלסאָן, צו די נאָטן פֿין לישט שרייבט היינע צו: דער גלית פון די קליינע.

היינעס פאַפּולאַריטעט איז געווען גוואַלדיק גרויס, און אין דייטשלאַנד, וווּ זיינע ווערק זענען פאַרפאַלגט אַזן אין געוויסע צייטן פאַרבאָטן געווען, איז ער פון דעסטוועגן, אַדער אפשר צוליב דעם, גאַר שטאַרק געלייענט געוואָרן.

און מיר זעען בריוו פון זיין פאַרלעגער, דער עיקר פון זיין באַרימטן פאַרלעגער קאמפע, וואָס איז פון היינעס ווערק רייך געוואָרן און דעם שרייבער פון די ווערק האָט ער געלאָזט לעבן אין דחקות, זעען מיר, ווי קאמפע באַוועגט אים, שוין אַ פאַראַליזירטן אָבער ביים גאַנצן געזונטן גייסט, אַז ער זאָל אים דערלויבן אַרויסצוגעבן נייע אויפלאַגעס פון זיינע ווערק.

פאַרלאַזנדיק די אינטערעסאַנטע אויסשטעלונג באַקומט מען דעם איינ-דרוק, אַז די שפורן פון די 25 יאָר פון היינריך היינע אין פאַריז וועלן קיינ-מאַל נישט אָפּגעמעקט ווערן, אויף אייביק האָט ער צום דאָזיקן לעבן בייגעשטייערט מיט זיין שאַרפן גייסט און איידעלער דיכטונג.

1

יעקב גלאטשטיין — דער פאָעט

איך קען נישט קיין צווייטן יידישן שרייבער, וואָס זאָל מיטן פשוט-סטן יידישן וואָרט און אפילו מיטן, לכאורה, באַנאַלסטן יידישן וואָרט, אַזוי אַרויסברענגען די אַריגינעלסטע תוכיִיטן אין דער פּאָעזיע און אין דער פּראָזע, ווי יעקב גלאַטשטיין.

ער האָט נישט, יעקב גלאַטשטיין, אין זיין שופלאַד קיין צוויי באַ-זונדערע פעדערס, איינע אַ חמצדיקע פאַר פּראָסטע, פּראָזאַישע רייד און אַ צווייטע, אָן אַנגעיומטובטע, פאַר געהויבענע, פּאָעטישע שורות. ער פאַרמאַגט פשוט גענוג אינטעלעקטועלע רירעוודיקייט און קינסטלערישע הרגשה צו קענען געבן אויסדרוק זיין געדאַנקלעך-סענסיטיוון שטאַף, אַמאָל אין אַ ברייט-אַרומשמועסערישער פּראָזע און אַמאָל אין אַ זאַגער-דיקער נישט-דערזאָגטקייט, וואָס פאַרמאַגט אַלע טעמים פון פּאָעזיע.

אין זיינע צאָלרייכע עסייען וועגן פּאָעזיע, פונאַנדערגעוואָרפענע איי-בער די בלעטער פון זיינע פיר בענד „אין תוך גענומען“, וואָס זענען דער-שינען אין די לעצטע צען יאָר, האָט יעקב גלאַטשטיין ליב זיך צו צעשרייבן וועגן „דורכגעטראַכטע ווערטער“, „דורכגעשוויגענע ווערטער“, „אַרויסגע-שוויגענע און אַרומגעשוויגענע ווערטער“. גראַד ער, דער דיכטער מיט דער גבורה פון לשון, ביי וועמען די ווערטער מאַכן דעם איינדרוק ווי זיי וואַלטן נאָך פאַרן געבוירן ווערן געווען איינגעהילט אין זייערע לשונדיקע העמדלעך, גראַד ער, פּאָדערט אָן אַרומשווייגנדיקע מחיצה פאַרן פּאָעטישן וואָרט, איידער עס ווערט „אַרויסגעשוויגן“ אויפן פּאַפּיר.

„פּאָעזיע, מיינט די קונסט פון אויסגעשוויגענע ווערטער, אויב ווער-טער מאַכן דעם איינדרוק, אָז דער דיכטער האָט זיי פּריער גוט דורכגע-שוויגן פאַר זיך, דאָס איז פּאָעזיע. אויך אין דער גוטער פּראָזע דאַרפן די ווערטער נישט זיין דירעקט פון דער לונג און גלייך אויף דער צונג. אָבער דער פּראָצעס פון אַרומשווייגן די ווערטער מיט אַ געמיש פון איבערגע-טראַכטקייט איז גיכער אַ פּאָעטישער פּראָצעס“.

נישט בלויז געפין איך נישט קיין סתירה אין די ציטירטע ווערטער
 („גערעדטע און אויסגעשוויגענע ווערטער“, באַנד 2, אין „תוך גענומען“,
 1960) צו דער שטראַמיקייט פון גלאַטשטיינס ווערטער־שפע, נאָר איך
 זע אין זיי, אדרבא, דעם סטימול וואָס האָט אים באַוויגן אונטערצושטרייכן
 די נויטווענדיקייט פון דורכגעטראַכטער ארומגעשווינגיקייט פאַרן שרייבער
 און ספּעציעל פאַרן דיכטער.

אין אַ צווייטער עסיי, „קריטיק“, אין זעלביקן באַנד „אין תוך גענו־
 מען“, אין וועלכער ער שמועסט אויך אַרום דעם ענין פון פּאָעזיע און די
 באַציונג צו איר מצד דעם קריטיקער, מאַנט ער ביי דער דיכטונג אינ־
 האַלטלעכקייט, אַ זאָגעווענדיקייט, וואָס גיט דער פּאָעזיע אַנשפּאַר און יסוד.
 „ווען אַ קריטיקער זאָגט — הייבט גלאַטשטיין אָן זיין עסיי — אַז אַ
 דיכטער מוז עפּעס זאָגן, מיינט ער אייגנטלעך, אז דער דיכטער דארף אים
 אונטערזאָגן, וואָס צו זאָגן. אין דעם דיכטערס זאָגן געפינט דער קריטיקער
 דעם רייען מאַטעריאל פאַר דער קריטיק. אָבער דער קריטיקער, וואָס
 פּאָדערט, אַז דער דיכטער זאָל עפּעס זאָגן, איז אויך אויסן, אַז דער
 פּאָעט זאָל טאַקע זיין געזאָנג מישן מיט זאָגן. ווי אַזוי דאָס זאָל געמישט
 ווערן איז שוין דעם דיכטערס עסק. אָבער דער קריטיקער זוכט ביים
 דיכטער כסדר די פּראָזע פון געזאָנג, ווייל אָן דער פּראָזע איז דאָס ריינע
 גאַלד פון געזאָנג צו ווייך און צו שמעלציק. אַ ליד מוז זיך האַלטן אויף אַ
 קרעפטיקער פּראָזאִשישקייט, אַז ס'זאָל נישט צעקריכן אונטער די הענט
 און אַז די ווערטער זאָלן נישט צופיל גאַלדיקן פאַר די אויגן.“

דאָס האָט אים די אייגענע דערפאַרונג פון אַ דיכטער און אַ קריטי־
 קער באַוויגן צו מאַנען אַ פּראָזאִשישע רושטאַוואַניע פאַר דער פּאָעטישער
 קאַנסטרוקציע, וויל איך דאָ נישט אַרויסציען אַ הלכה מסיני פאַר אַלע פּאָ־
 עטן, אָבער אַז דאָס איז טאַקע די סאַמע בעסטע דעפיניציע פאַר יעקב
 גלאַטשטיינס פּאָעזיע גופא איז מחוץ פון יעדן ספק.

דאָס מאַנט יעקב גלאַטשטיין ביי זיך און איז מקיים ביי זיך די פּאָדע־
 רונג פון אַ קרעפטיקער פּראָזאִשישקייט, ווי דאָס פלייש און בלוט פון דער
 פּאָעטישער יצירה.

פאַרן דיכטער יעקב גלאַטשטיין זענען נישט בלויז נישט פאַראַן קיין

ווערטער און ווערטן

ווערטער, וואָס זענען נישט ראוי אַרייַנגעקומען אין היכל פון שירה, נאָר עס זענען אויך נישט פאַראַן קיין טעמעס, קיין סוועטען און פּראָבלעמען, וואָס זאָלן נישט כשר זיין פאַר דער פּאָעזיע.

ער האָט ווייט אויסגעברייטערט די תּחומים פון דער ייִדישער דיכ-טונג און אין איר אַרייַנגעפירט אַלע טעמעס פון אונדזער תקופּה, וואָס וואָלטן זיך אפשר זייער שלעכט געפילט אין דער געזעלשאפט פון דער קאַנווענציאָנעלער ליריק, אָדער אַפילו אין שטח פון אינטעלעקטועלן סימ-באַליזם, וואָס גיט אַ באַרייכערונג פון מעטאָפּאָרן און אַנאַלאָגיעס, בכּן פון ווערטער — אָבער נישט קיין האַריזאָנטאַלע אויסברייטערונג פון דער פּאָ-עזיע.

יעקב גלאַטשטיין פּאָדערט ביי אונדזערע פּאָעטן אינהאַלט, חוט-השדרה, מענערשיקייט, יאָך און נישט בלויז לירישע פּישטשערייען, וואָס זענען אפשר גוט געווען אין דער פּאַר-מבולדיקער תקופּה, אָבער היינט רופן זיי נישט מער אַרויס קיין שום רעאַקציע.

ווען דער קריטיקער יעקב גלאַטשטיין מאַנט ביים דיכטער יעקב גלאַטשטיין און ביי דער ייִדישער דיכטונג בכלל די פּראָזע פון געזאַנג, פּאַרלאַנגט ער קודם כל אַ פּאָעטישע שטעלונג צו די נסיונות פון אונדזער צייט, וואָס אַרבעטן נאָך אין די טיפּענישן, שווענקען נאָך אַלץ אונטער די זיך קרישלענדיקע פּונדאַמענטן און ברענגען אַרויס יעדן טאַג נייע ספּקות, נייע בענקשאַפטן, עצבותדיקע פּריידן, וואָס פּאַרבינדן דעם חרובּן הווה מיט די אומבאַקאַנטקייטן פון דער צוקונפּט, צעדריוולען זיך אין פעדים, זיך ווידער צו באַהעפטן אין פּאַרנעפּלע, אומקלאַרע אָנגעגען.

אַן אויסהעפּטונג פון פּאָעטישע אָנונגען, דיכטערישע וויזיעס אויף דער קאַנווע פון אַ קרעפטיקער פּראָזאישקייט, מאַנט יעקב גלאַטשטיין ביי די ייִדישע דיכטער און איז די פּאַדערונג קודם-כל מקיים ביי זיך אַליין, אַ קרעפטיקע, פּקחותדיקע פּראָזאישקייט פליסט איבער די פעלדער פון זיין געזאַנג, וואָס נאָר די פענטעס פון דער פּאָעזיע, איר צימצום, ריטם און באַטעמטער גראַם האַלטן איין איר שטראַמיקייט, גיבן איר געמיט, רו און גרענעצן. דורך אַ פּראָצעדור, וואָס איז אים אייגן באַווייזט יעקב גלאַטשטיין צו געבן זיין פּראָזע פון געזאַנג אַזאַ ברמיזאדיקע קאַנ-

צענטרירטקייט, וואָס לאָזט פאַר די איינצלנע ווערטער זייער באַזונדערן אָנהאַלט און אינהאַלט און וואָס אין זייער גאַנצקייט פאַרסכהלען זיי זיך צו יענער באַהעפטונג פון פּראָזע-פּאַעזיע, וווּ ביידע ווערן עלעמענטן פון אַ געלייטערטער שותפות-יצירה, וואָס טאַקע נאָר צוליב דער באַהעפטונג קען זי געבן קינסטלעריש די דימענסייעס פון אונדזער צייט.

הער און שטויב, נתן,
איך בין דיר מוחל דעם לויב
פון פעסטן שטיק לויבן,
אויב מיזאַל פון מיר צונעמען
מיין שענסטע קרוין — דאָס וואָרט.

אַזוי לאָזט יעקב גלאַטשטיין זאָגן דעם בראַצלאָוער צו זיין סופּר, נתן
ניעמיראַווער (אין דער סעריע לידער: דער בראַצלאָוער צו זיין סופּר)
און ער אַליין טראַגט מיט שטאַלץ די קרוין און קען צום בעסטן דעם לויב
פון יידישן וואָרט.

און ער פאַרלאַנגט, אַז די יידישע דיכטונג זאָל טראַגן די קרוין פון
וואָרט מיט אהבת-ישראל, מיט ליבשאַפט צום קרבן, מיט פאַראַכטונג צום
רוצה. האָט דאָך דער רוצח נישט געשאַכטן פאַר עפעס אַנדערש, ווי פאַר
זיין שנאה צו דער שבתדיקער פּרישות, וואָכנדיקער צניעות און פאַראַיי-
דלטרע אַפּגעהיטקייט פון אונדזערע טאַטע-מאַמעס.

שבתדיקע טריט פון טאַטן,
אויסגערעכנטע טריט פון דער מאַמען
ביים איינקויפן —
דאָס זענען געווען גאַנצע ספּריס מיט אינהאַלט.
פון טאָג צו טאָג איז דער טאַטע
קליגער געוואָרן מיט אַ וואָרט.
די מאַמע פאַרשטענדיקער מיט אַ שמייכל,
זייערע ווערטער האָבן זיך ביסלעכווייז
געזאַמלט און געקראַגן מיין.

ווערטער און ווערטן

און אין אן אנדער ליד פון דער זעליקער סעריע — „דעם טאטנס
שאַטן“:

די זאָרגעוודיקע הענט פון דער מאַמעס
גאַט פון אברהם,
וואָס האָבן אויף דער פולער וואָך
אַרונטערגענומען די אייזערנע שטאַבעס
פון דער קליידער־קראַם,
דעם טאַטנס צעפלאַקערט קול,
וואָס האָט אָפגעשיידט שטילע הייליקייט
פון דער רעדעוודיקער הייליקייט פון חול.
זיין הבדלה איז געווען דער קידוש
אויף אַ גאַנצער וואָך
פון לעבעדיקן, טומלדיקן און וואַרעמען יידיש.

נישטאַ קיין איין טעמע, וואָס אונדזער יידישע צייט האָט אונדז צו־
געשטעלט, וואָס זאָל נישט באַקומען ביים דיכטער יעקב גלאַטשטיין אַ פאַ־
עטישן תיקון: דער חורבן, אונדזער גאַענט־ווייטער עבר, יידישקייט און
גוישקייט, די דערווייטערטקייט פון אונדזערע קינדער, אהבת ישראל,
אהבת יידיש.

אבילות, אויסגעדריקט אין לירישן אומעט און וויזיאַנערער בילדע־
רישקייט, געוויקלט און געטראָגן אין אַ קלוגער זאָגעוודיקייט גיבן אים
מער ווי פיל אנדערע פאַעטן די מעגלעכקייט פאַעטיש ארומצופלאַטערן
איבער דער געדיכטער טעמאַטיק פון אונדזער תקופה.

אויף אַ וועג פריי פון פאַעטישע פאַזעס, מינעס און אַנשטעלענישן,
אויסגעפילט מיט וויזיע און יידיש געמיט, דערנענטערט זיך יעקב גלאַט־
שטיין צו אַזאַ מדרגה פון פאַרבינדן די קרעפטיקסטע גאַציאָנאַלע טענער
מיט די איידלסטע לויב־געזאָנגען נאָכן פאַרטיליקטן פאַלק, וואָס מאַכן
פון אים איינעם פון די תוכיקסטע און גרעסטע מקוננים פון אונדזער יידי־
שער צייט.

ווען מדרש איכה איז געקומען באוויינען חורבן ירושלים האט ער עס דער עיקר געטאָן דורך נאַכזאַגן די שבחים פון די אנשי ירושלים און די חכמה און אויסדערוויילטקייט פון אירע קינדער. אין זייער פיל לידער פון די סעריעס „שטראַלנדיקע יידן“, „דעם טאַטנס שאַטן“, „ערדענע רייד“ געפין איך יענע איכהדיקע מדרשדיקייט, וואָס טראַגט אין זיך אַלע דורותדיקע, תוכיסקטע געוויינען און טרייסטן:

די תורה האָבן מיר מקבל געווען ביים סיני
און אין לובלין האָבן מיר זי אַפּגעגעבן.
לערן, זשע, יינגעלע, טייער יידיש יינגעלע,
נישט די מתים לויבן גאַט,
די תורה איז געגעבן געוואָרן צום לעבן
און אַזוי צוזאַמען ווי מיר זענען אַלע באַזאַמען
געשטאַנען ביים מתן תורה,
אַזוי וואָר זענען מיר אַלע געשטאַרבן אין לובלין.
דעם צעצווייגטן קאַפּ, די פרומע אויגן,
דאָס ציטערדיקע מויל פון אַ קליין יידיש קינד
וועל איך אינוואַנדערן
אין אַזאַ פאַרכטיק מעשהלע,
כיזועל פאַר אים אויסשטערענען אַ יידישן הימל,
און אים זאָגן אַזוי:
טיידישע פאַלק איז אַ פייערדיקע זון
פון אַנהויב, ביז אַנהויב, ביז אַנהויב.
לערן, זשע, יינגעלע, טייער יידיש יינגעלע,
פון אַנהויב, ביז אַנהויב, ביז אַנהויב.
(פון „נישט די מתים לויבן גאַט“)

און אין גלייך נאַכפּאַלגנדיקן ליד „אַן יידן“:

אַן יידן וועט נישט זיין קיין יידישער גאַט.
גייען מיר, חלילה, אַוועק פון דער וועלט,

ווערטער און ווערטן

פארלעשט זיך דאָס ליכט פון דיין אָרעם געצעלט.
זינט אברהם האָט דיך אין וואַלקן דערקענט,
האַסטו אויף אַלע יידישע פנימער געברענט,
פון אַלע יידישע אויגן געשטראַלט,
און מיר האָבן דיך געפורעמט אין אונדזער געשטאַלט.
אין יעדן לאַנד, אין יעדער שטאַט
איז מיט אונדז אויך געווען אַ גר —
דער יידישער גאַט.
יעדער צעשמעטערטער יידישער קאַפּ
איז אַ פאַרשעמטער, צעבראַכענער, געטלעכער טאַפּ.

און מיט עטלעכע שורות ווייטער אין זעלביקן ליד — די גבורהדיקע,
גבירולדיקע ווערטער:

ווער וועט דיך חלומען?
ווער געדענקען?
ווער וועט דיך לייקענען,
ווער וועט דיך בענקען?
ווער וועט צו דיר אויף אַ פאַרבענקטער בריק,
אָוועק פון דיר, כדי צו קומען צוריק?

און אפשר וואָלט טאַקע כדאי געווען, אַז אַ יידישער דיכטער זאָל
זוכה זיין אַריינגענומען צו ווערן אין אַ מחזור, אין די קינות, אין סליחות,
מיט עטלעכע שורות, אַז דאָס פּאָלק זאָל אים „זאָגן“ אין די פאַרכטיקע
טעג?
אין „וואַריאַציעס אויף אַ טעמע“ פּאַנטאַזירט דערוועגן דער דיכ-
טער:

מיט פּערד ווי די אַדלערס
האַבן די שורות מיינע

די ימים נוראים אָנגעײַגט.
און נאָך דעם זעלביקן ראש־השנה
האַבן יידן מיך געזאָגט!
גוואַלד, יידן האָבן מיך מיט כוונה געזאָגט!
צוויי איינציקע שורות מיינע אין שול געזאָגט!

אַבער באַלד נײַכטערט זיך דער דיכטער אויס און אין ליד „אין אַ
געטאַ“ לאַזט ער פּאַלן מיט אומעטיקער רעזיגנאַציע:

פאַרפּאַלן, יידישער פּאַענט,
נישט דיר איז באַשערט צו ווערן
אַ פעסטונג פון ציטאַטן.

נישטאַ מער די צייט, ווען דאָס יידישע פּאַלק וועט זאָגן זיין פּאַעט.
אַבער דער נחת פון יידישן וואָרט בלייבט אונדזער נחלה, בלייבט די אומעטי-
קע פרייד פון אַ ירושה מיט שעמעוודיקע אַפּנעמער.

אייניקלעך מיינע, וואָרט אַ ווייל,
וואָס איז ס'געאייל
פון מיר אַזוי גיך צו אַנטלויפן?
ס'דאַרף דאָך לכל הפּחות פאַרלויפן
אַ צענדליק יאָר,
אַרט, צייט און פאַרנעם
צו לעבן פאַר אונדז ביידן.
איך בין אַזוי ווייט נישט אַנטלאָפן
פון בעל שם,
ווי איר אַנטלויפט פון אייער זיידן.

(„אייניקל דורות“)

אין דער פּראָכטפולער סעריע לידער „דער בראַצלאָווער צו זיין סופּר“
געלינגט עס דעם דיכטער יעקב גלאַטשטיין, אין אַ פּאַעטיש־שלווהדיקן

ווערטער און ווערטן

שיחת חולין פון אַ ווונדערלעכן ריטעם, צו געבן עפעס תמציתדיקעס פון חסידישער יידישקייט, וואָס גיט איינע פון די ריינסטע פּאָעטישע דער-קוויקונגען:

כיוועל דיר מגלה זיין אַ סוד, נתן,
דאווענען מנחה דאַרף מען קענען,
סיאיז אַ באַטעמט שטיקל דאווענען,
גייסט זיך אויפן גראַז,
קיינער יאָגט דיך נישט, קיינער טרייבט דיך נישט,
גייסט אַקעגן דעם בורא
מיט געשאַנקען אין ריינע, ליידיקע הענט.
די ווערטער זענען גאַלד, זייער טייטש איז לויטער
ביסט זיך מכוון ווי זיי וואַלטן דיר געקומען אין מויל
צום ערשטן מאַל.

אין אַלע פרקים פון אַט דער חסידישער חסידות, נישט רבישער, תו-רה-זאָגערישער, גדלותדיקער חסידות, נאָר מענטשלעכער, פּאַלקסטימלע-כער, עניוודדיקער חסידות, איז פּאַראַן אַזויפיל נוסח, אַזויפיל געמיט, אַזויפיל יידישע גאַט-אינטימיטעט, וואָס מאַכן פון דעם מחבר פון אַט דעם ציקל איינעם פון די תּוּכּיּסּטע יידישע פּאָעטן פּוֹן אונדזער צייט.

*

מיט עטלעכע יאָר צוריק האָב איך פּאַרעפּנטלעכט אַן אַרטיקל וועגן יעקב גלאַטשטיין, דעם קריטיקער. אין צווישנצייט האָט ער פּובליקירט נאָר עטלעכע בענד „אין תּוּך גענומען“, אין וועלכע ער באַהאַנדלט כמעט אַלע יידישע שרייבער.

ליידנדיק — ווי ער דריקט זיך אויס — אויף אַ יידישן מיחוש, רעדט ער אויך אַ סך אַרום ביי פּאַרשידענע געלעגנהייטן, מיט פּאַלעמישער היץ, דעם ענין שרייבן בכלל און די יידישע טעמאַטיק מצד פרעמד-שפּראַכיקע יידישע שרייבער בפרט.

ער האט אויך אין צווישנצייט פארעפנטלעכט אן אנטאלאגיע פון זיין אייגענער פאָעזיע, א.ג.: „פון מיין גאנצער מי“, פון וווּ איך שעפ טאקע מיינע ציטאָטן. און צום סוף האָט ער גאָר לעצטנס אַרויסגעגעבן אַ נייע זאַמלונג לידער: „די פרייד פון יידישן וואָרט“, איז עס אַ פרייד אַ גע- מישטע, אַ קוהלדיקע, געמישט מיט טרויער, געמישט מיט אומעט, מיט דערמאָנגען פון טויט, פון אוועקגיין פון פריינד, און אוועקגיין פון זיך אַליין און צוריקקומען צו זיך אַ „באַקרוינטער מיט גרייז-גרויער יידיש- קייט“.

אַבער די פרייד דאָס אַלץ צו קענען אַרויסגעבן דורכן יידישן וואָרט איז ביים דיכטער גרויס און גיט אים מוט און באַרויקונג. איך וויל נאָר בלויז ציטירן עטלעכע שורות פון שיינעם ליד „די קרוין“:

אַ, לאַז אַוועק דיין ברויט אויפן וואָסער,
די רצועות פון דיין צובונד
אין טיפסטן אַפגרונט וואָרף אַריין.
וואָרף, וואָס האָט עס פאַר אַ זינען?
אין אַ טך טעג אַרום וועסט עס געפינען.
וועסט עס מוזן געפינען.
איצט זענען מיינע טאַטע-מאַמע באַלוינט,
מיט גרייז-גרויער יידישקייט.

און מיר אַלע זענען באַלוינט און באַקרוינט מיט אַ גרויסן יידישן פאַעט, מיט אַ מייסטער פון טיפע און ברייטע וואָרצלען-שלאַגנדיקע יידישע ווערטער, וואָס גיבן פרייד מיט די אין זיי פאַרמשכונטע, פקחותדיקע, אייביק-יידישע דערפאַרונגען.

איציק מאנגער — דער גרויספאלקישער טרובאדור

מען האט ביי אונדז שטארק באנאליזירט און פארביליקט די ווערטער פאלקסטימלעך, פאלקסטימלעכקייט, פאלקסטימלעכער דיכטער מיט דעם איבערגעטריבענעם געברויך, וואס מען האט פון זיי געמאכט. וואלט איצט כדאי געווען דעם באגריף פאלקסטימלעך — לכל הפחות דארט, ווו ער ווערט געפארט מיט דיכטער — אויסצורייניקן פון די פסולתן און אנוואקסן און אזוי א גערייניקטן און פינקלדיקן ארויפזעצן ווי א קרוין אויף די קעפ פון די, וואס פאסן זיך צו איר צום בעסטן.

איציק מאנגער איז דער פאָעט, וועמען די קרוין פון מלכות-פאלקס-טימלעכקייט איז אין איר גאנצער פראכט און גלאַנץ ווי אַנגעמאַסטן. ער איז דער פאלקסטימלעכסטער דיכטער פון אינסטינקט און פון באַווסטזיין, און ער איז עט ביז די ווייטיגענדיקסטע און אַלזייטיקסטע קאַנסעקווענץ.

ער איז דער שפילעוודיקסטער, שטיפערישסטער יידישער דיכטער, וועמען זיינע ליינער האָבן צום ערנסטן גענומען. ער איז דער איינציקער יידישער פאָעט, וועמענס לכאורהדיקע אומזיניקייטן דאָס פאלק האָט אויפֿ-גענומען, זיך פארטייטשט זייער זין און פארטייטשנדיק זיי געזונגען מיט דער באַטעמטקייט פון אַנען זייער מיין.

דער ראַמאַנטיקער פון דער גאַלדענער פאַווע, פון דער וויסער ציג און פון די טערקל-טויבן, דער ליריקער פון פאַראומערטן צער פון פאַר-זעסענע מיידן און פריילעכע שניידער-געזעלן — איז געוואָרן דאָס פאַעטי-שע בת-קול פון די יידישע ווערקשטעלן אין אַלע יידישע שטעט און שטעט-לעך, ווען די קאַזעס און עופות פון יידישע שטיבער האָבן נאָך געמעקעט און געצוויטשערט אויף יידיש.

מאַנגער האָט גערייצט, געכישופט און געצויבערט מיט זיינע ראַ-מאַנטישע סטיליאַציעס, אין וועלכע דער עכאָ פון די פאַרהיינטצייטיקטע חומש- און מגילה-לידער האָט זיך געפלאַכטן און געקייטלט אין איין גע-

זאגן מיט די ווייטע און דאך נאָענטע אָפּקלאַנגען פון זיינע פּאַנטאַסטישע באלאָדעס. און קיינער האָט אזוי גוט נישט פאַרשטאַנען די רמזים פון די ליבע־בריוולעך פון דער מלכה פון טערקיי צום רבינו תם, ווי די ליבהאַ־בער פון מאַנגערס פּאַעזיע, וואָס האָבן זיך געשטויסן אין די זאַלן אין וואַרשע, לאָדזש, קראָקע און פאַריז אין די 30־קער יאָרן אויפצונעמען זייער אינטימסטן, היימישסטן, יידישסטן דיכטער.

עס האָבן יידן שווערע, בייזע, מתרעם געווען אויף מאַנגערס פרייען אַרומשפּאַצירן אין די אַלעען פון דעם תנכישן גן־עדן: — סטייטש און היתכן, ווי קען מען דאָס באַקליידן די הייליקע אבות אין גלותדיקע בערד און פאות, אויספוצן די אמהות אין שטערן־טיכלעך און ווי קען מען עס די יידן פון נאַלעווקעס און פון גענשע און די ווייבער פון אַלע מערק און טערג אין די שטעטלעך פאַרשטעלן אין ביבלישע געשטאַלטן?

באמת, אונדזער גרויספּאָלישער טרובאַדור איציק מאַנגער, האָט מיט זיין דיכטערישן אינסטינקט, מיט זיין שפּילעוודיקן דמיון מער געטאָן פאַר דער איינגעשטאַלטיקונג פון יידישן געמיט איבער דורות און שטחים — און דאָס פיל פריער ווי די באַגריפן פון המשך און קיום זענען געוואָרן די טעגלעכע ווערטער פון אונדזער נאָך חורבנדיקן איכה־לעקסיקאָן — ווי אַ סך פון אונדזערע היסטאָריקער און דענקער.

אונדזער מדרש, וואָס האָט געשפּונען די פּרום־שטיפּערישע אגדה ארום דעם „ויתרוציו“ אין דער מאַמע רבקהס בויה, ווען די צוויי קומענ־דיקע גרינדערס פון „צוויי קעניגרייכן“, יעקב און עשו, האָבן שוין יעדער איינער געצויגן אין אַן אַנדערער זייט (עשו האָט שוין „געצאַפּלט“ צו לויפן אין תּיפּלה און יעקב האָט נעבעך געטומלט צו גיין אין בית־מדרש פון שם ועבר); און די חדר־יינגלעך, מיט צעפּלאַמטע פּאַנטאַזיעס, וואָס האָבן בחוש געזען דעם רויען עשו און דעם איידעלן איש תם, יעקב, דורך דער פּריזמע פון רש"י און מדרש, ווי איביק קעגנזעצטע וועלט־געשטאַלטן, — בנמאנות, ווי זיי האָבן שוין נישט עפעס אַנדערש געטאָן ווי אויסגע־מייסטערט דאָס בילד פון אַן איינגעשטאַלטיקטן ייד איבער צייטן און דו־רות, וואָס אַ מדרש־איציק האָט עס דערנאָך געטאָן אויף זיין פּאַעטיש־שטיי־פּערישן שטייגער.

ווערטער און ווערטן

פאר קיין שום ייד מיט אַ היסטאָריש-פּאָעטישן דמיון האָבן קיינמאָל נישט עקזיסטירט קיין יידן נעכטיקע און היינטיקע, נאָר יידן מיט אַ באַ-זונדערן טענצלענדיקן גאַנג איבער דורות און אויסגעשפּרייטקייטן.

מאַנגער האָט דעם תנ"ך נישט פּאַרטייטשט, נישט איבערגעזעצט, נישט איבערגעדיכטעט. ער האָט מיט גאונישער פּשטות אויסגעהאַפּטן זיינע מאַ-טיוון אויף דער אייביקייטס-קאַנווע פון אונדזער טאַג-טעגלעכקייט. ער האָט דיכטעריש אויסגעקליגלט אַ יידיש-יידישן תנ"ך מיט דער פּיקחותדיקער מתקות פון אַ טביה דעם מילכיקן און מיט דעם אינטוויטיוו-פּאָעטישן פּלי פון דער אַלטער אגדה. דאָס מיינט נישט בלויז שפּאַס, שפּיל און גראַ-טעסק. דאָס מיינט אינטענסיווע פּאַנטאַזיע, וואָס שפּינט די אייביק-יידישע אומרעאַלע רעאַליטעט און וויקלט די ווונדערלעכע קאַנטיניוּטעט איבער גרענעצן און צייטן.

ער איז, איציק מאַנגער, דער פּאַלקסטימלעכער דיכטער, אין אַ מאָס, ווי עס איז עס געווען פּרץ, דער פּרץ פון די פּאַלקסטימלעכע געשיכטן. און ער ווערט אַליין דער פּאָעטישער קונצן-מאַכער, וואָס ציט די קאַלירפּול-טעטע טענעס פון זיין פּעדער, כדי פון זיי צו שאַפן ראַמאַנטיש-לעגענדאַר-באַלאַדישע רעאַליטעטן, וואָס זענען אין דער יידישער פּאָעזיע פּאַר אים נישט געאַנט געוואָרן.

עפּעס אַ נאָך-נישט גענאָג אויפגעקלערטע יידישע מיסטעריע האָט זיך געוועבט אין יענעם רומעניש-גאַליצישן ווינקל, וואָס פון דאָרט איז געקומען די בשורה פון דער פּאַלקסטימלעכסטער חסידישער מיסטיק און די גאַלד-פּאַדעניש טעאַטראַל-ביבלישע קאַמעדיע, וואָס האָט באַוויזן צו פּאַר-פּאַלקסטימלעכן אַפּילו די שטייפּע השכלה.

די אדמורים און די טרובאַדורן, די רבישע זאַגערס, די גאַלדפּאַדענישע שפּילערס און די בראַדער זינגערס האָבן אַלע געפונען זייער געלייטערטן פּאָעטישן אויסדרוק אין איציק מאַנגערן.

עס איז טאַקע דאָס מזל און די גרויסקייט פון דער יידישער פּאָעזיע, וואָס אַלע אירע גרויסע פּאַרשטייער זענען זייער פּאַרשידן אין פּאַרעם און אין אינהאַלט און פּאַרמירן אין צאָל און אין קאַליר אַלע פּאַרבן און ניואַנסן פון נאַציאָנאַל-פּאָעטישן רעגן-בויגן.

איציק מאַנגער איז נישט קיין נאַציאָנאַלער דיכטער אין זין פון פּראָב־
לעמאַטישקייט, אין זין פון צושפּיצן זיין געפּילס־וועלט צו באַשטימטע אי־
דעען. ער איז אויך נישט קיין וויינער און מקונן נאָכן חורבן. ווי קען מען
וויינען אויף זעקס מיליאָן?

אויך פּריער, אין די יאָרן פון פּולן שפּאַס און שפּיל, האָט מאַנגער נישט
געשטימט און נישט געשפּאַסט מיט כל־ישׂראל, מיטן כלל־יידן, נאָר מיט
איין ייד, וואָס הייסט אברהם, מיט אַ ייד, וואָס הייסט דער בלינדער יאָץ,
מיט איין ר' איוב, מיט דער גאַלדענער פּאַווע, מיט דער ווייסער ציג.
און אויך איצט קען ער בלויז סימבאָליזירן דאָס אומגליק דורך זיין
שניידער־געזעלן, נאָטע. דורך דער גאַלדענער פּאַווע, וואָס איז אַוועקגע־
פּלויגן:

איז געפּלויגן די גאַלדענע פּאַווע אַוועק
קיין מערב זוכן די „נעכטיקע טעג“ —
טרילי טראָ לאַ.

טרעפט זי אַ פּרוי אין שוואַרץ, וואָס קניט
נעבן אַ קבר, דערשלאָגן און מיד;
פרעגט גאַרנישט די פּאַווע, זי ווייסט אַליין,
אַז די פּרוי אין שוואַרץ, וואָס שפּרייט איר געוויין
איבערן קבר, ביים ראַנד פון וועג,
איז די אלמנה פון די נעכטיקע טעג.

אָדער ער סימבאָליזירט דעם חורבן מיטן אויסגאַנג פון ווייסן ציגעלע:

דערווייל איז דאָס ציגעלע אויסגעגאַנגען
אין פינצטערן געטאָ אין אַ קעלער־שטוב.
דייטשע זעלנער מיט שיכורע געזאַנגען
האַבן עס אַריינגעוואַרפן אין אַ מאַסן־גרוב.
דאָרט ליגט עס מיט טויזנטער יידישע קינדער
און ווייס נישט מער צי גאָט איז גערעכט
און הערט נישט אַפילו דאָס שפּאַנען פאַרטרויערט
די אויסגעשטערנטע פּוילישע נעכט.

ווערטער און ווערטן

ניין, ער וויינט נישט מאנגער. עס געהערט נישט צו זיין פאָעטישער גאָטור צו זיין אַ מקונן. ער דערקלערט זיך בלויז צו זיין אין ספק צי משה-לייב סאָסאָווער וועט נאָך קענען אַריינרעכענען דעם רבנוֹ-של-עולם צוויי-שן די אהבי ישראל.

ר' משה לייב פון סאָסאָוו טייטלט אויף די הויפנס אָט
(דער שטורעם האָט אַקאָרשט דורכגעוויטערט)
זיין באַרד ציטערט, זיין לייב און לעבן ביטערט:
— „נאָ, נעס און זע, אַך גאָטעניו טי נאָט“.

ר' וואָלף פון זבאָראָזש מורמלט: „הערט דבותי, הערט!“
(זיין קול איז ווי אַן אָונט-פידל מיד)
— „דער אויבערשטער האָט זיין ווינגארטן נישט אָפּגעהיט
אַ סימן: אָט די הפקרה־הויפנס אויף דער ערד“.
ר' מאירל פון פרעמישלאַן אויף זיין אַלטן שטעקן אָנגעשפּאַרט
שטייט און וואָרט, פיבערנדיק און צערט:
„רבותי, לאַמיר אלע זאָגן אין איין קול:
באַשאַפּער פון די וועלטן, דו ביסט מאַכטיק מוראדיק
נאָר מיר די גאַליציאַנער מעקן דיך אויף תמיד אויס
פון דער עדה אמתע „אהבי ישראל“.“

ער בלייבט שפּילעוודיק, פּאַלקיש־שטיפּעריש און שפּאַסיק, פון עקדת
יצחק ווערט בלויז עקדת איציק און אָט איז די גאַנצע נאַציאָנאַלע דראַ-
מאַטישקייט פּאַרהיינטצייטיקט אַזוי ווי עס איז עס געוואָרן די גאַנצע ביב-
לישע אידיילע. די גאַנצע שווערע פּראַבלעמאַטיק אונדזערע ווערט פּאַר-
פּאַלקסטימלעכט, דערנענטערט.

פירט מיך דער זיידע ביי דער האַנט
איבער שטעט און דערפער און גריבער, —
די שטעט זענען קליין, די דערפער גרויס
און מיר שפּרייזן איבער זיי אַריבער.

זאגט דער זיידע: איציק, געדענקסט —
צוריק מיט אזויפיל יארן —
ווען ס'האט זיך דער מלאך צו אונדז אנטפלעקט
און דו ביסט ניצול געווארן?

איצט האט ער חרטה, דער אלטער גאט
און מאנט ביי מיר דעס קרבן,
כאטש כ'האב שוין אזויפיל מאל געלעבט
און בין שוין אזויפיל מאל געשטארבן.

אָ סוף, אָ עק, איך דארף נישט זיין גנאָד,
און זאל ער אין הימל נישט מיינען —
איציק, ס'איז גוט וואָס דיין מאַמע איז טויט
און זי וועט פארשפּאַרן צו וויינען.

פירט מיך דער זיידע ביי דער האַנט
איבער שטעט און דערפער און גריבער —
די שטעט זענען קליין, די דערפער גרויס
און מיר שפּרייזן איבער זיי אַריבער.

ער ברויכט נישט איציק מאַנגער, אויף איבערצוגיין פון שפּילעוודיקייט
צו אבלות, זיך איבערצושטעלן. צו שטאַרק, צו אינטוויזיוו איז ער אַלע
מאַל שוין געווען פאַרבונדן מיטן פאַלק, אַז דאָס פאַלק זאל אים נישט אָפּ-
פילן. און בכל-אופן איז זיין ליד תמיד געווען געשריבן „מיט רויטער טינט
און פאַרהתמעט מיט הייסע טרערן דריי“.

מלך ראָוויטש — א בן שבעים

דער זייער פּאָפּולערער אין אַלע זשאַנערן פון דער יידישער ליטעראַטור באַטייליקטער, און אויף אַלע פּראַבלעמען פון יידישן לעבן אין אַלע לענדער און קאָנטינענטן רעאַגירנדיקער שרייבער, מלך ראָוויטש ווערט איצט 70 יאָר. און ער קען, דאַכט זיך, מיט סאַטיספאַקציע וואַרפן אַ בליק אויף צוריק, אויף זיין אַפּגעטוענעם ביז איצט ליטעראַרישן ווערק, וואָס איז קאָלאַסאַל אין אינהאַלט און אין קוואַליטעט.

וועד ידו גטויה, און ער שרייבט נאָך איצט זייער אַ סך און צעשיקט זיין פּראָדוקציע איבער אַקעאַנען און קאָנטינענטן. ער האַלט שטאַרק פון שלח לחמך... ווייל אַמאָל וועט זיך עס אַפּגעפינען. און וואָס געפינט זיך אַזוי אַפּ ווי יידישע שריפטן, יידישע אותיות, וואָס זוכן זיך אַלע מאָל אַפּ איבער ימים, איבער דורות, איבער חורבות און חורבנות.

און ער איז געבליבן מלך ראָוויטש, דער סימפּאַטישער יידישער שרייבער, וועלכער האָט אַלע זיינע יאָרן געטראָגן צוגעבונדנקייט צו זיין פּאָלק, נישט געקוקט אויף לירישע אַפּניגונגען און געטריישאַפט צום וואַכנדיקן לשון, וואָס דאָס פּאָלק האָט זיך געשאַפן לפנים צום וואַכנדיקן געברויך, און וואָס איז געוואָרן די ליטעראַטור־שפּראַך, וואָס איז אַלע מאָל, נישט בלויז נאָכן חורבן, נאָר פון די סאַמע אָנהייבן אָן, געווען מער קודש ווי חול.

און ערשט איצט ווערט מלך ראָוויטש 70 יאָר אַלט. מיר זאָגן ערשט איצט, ווייל דער נאָמען ראָוויטש הערט זיך גאַנץ היימיש איבער אַלע יידיש־יידישע תּפוצות שוין זייער לאַנג, און ער האָט שוין געשריבן — לרוב אין פּראָזע — איבער אַלע ענינים, וואָס זענען נוגע יידן אין אַלע טעג פון אַ גאַנץ יאָר. און ער האָט געשריבן אין ליריש־אינטעלעקטועלע פּאַע־טישע שורות איבער אַלע הויכע ענינים, וואָס זענען אים, אין דער ערשטער ריי, אַליין נוגע פון תּמיד אָן.

ער האָט זיך אויך זייער אַ סך מיטגעכאַפט מיט דער צייט, אָבער

תמיד איז ער ערגעץ־ווו געבליבן מחוץ איר, ווייל עס איז נישטאָ, בלויז אין דער צייט, קיין אמתע אנטרינונג פארן פאָעט, און אפילו פאַר אַזאַ איינעם, וואָס ראַטעוועט זיך אַריין אין איר מיט אַ סך אַקטועלער פּראָזע.

ער איז אפילו געווען, מלך ראַוויטש, אין געוויסע תקופות גענוג רוישיק און רעשיק, אָבער ער איז תמיד פון אַלע כאַלאַסטריעס אַוועק צוריק אין אייגענעם ווינקל פון שטילקייט און פּערזענלעכער רו, וואָס ער האָט אָפּגעראַטעוועט פון גרויסן טראַקט פון טומל און האַרמידער.

און היינט, ווען אַט דער אָפּגעזונדערטער מיטגייער איז אַ באַ בימים, אַריין אין טעג פון זקנה, פּאַסט זיך אים זייער גוט די קרוין פון שלוה.

ער איז דער סאַמע שטילסטער שרייבער פון דער היינטייקער יידישער, ליידער, זייער שרייענדיקער ליטעראַטור. און זי האָט דאָך באַ־דאַרפט צו זיין די שטילסטע, די במסתרים תבכה־דיקסטע, די אין די באַהעלטענישן וויינענדיקסטע ליטעראַטור. זענען דאָך די תהילימדיקע ווערטער: „כי לך דומיה תהילה“ (פאַר דיר איז שווייגן אַ לויב), אויף איר, אויף דער יידישער ליטעראַטור אין אונדזערע צייטן, געזאַגט געוואָרן. אָבער געשען איז דאָס פאַרקערסטע, דאָס אומפאַסיקסטע.

און בלויז ראַוויטשן זע איך צווישן די שטילסטע, דעם וואָס באַדינט די יידישע ליטעראַטור שלאַ על מנת לקבל כבוד, און אפילו שלאַ על מנת לקבל פרס (אין אַלע טייטשן פון וואָרט פרס) און שלאַ על מנת זיך צו יאָגן נאָך איבערזעצונגען, וואָס איז געוואָרן די היסטעריע פון זייער אַ סך יידישע שרייבער.

ער יאָגט זיך נישט צו ווערן אַן ענגליש־יידישער שרייבער, אַ פּראָג־צוזיזש־יידישער, אפילו אַ העברעיִש־יידישער. ער בלייבט דער יידיש־יידישער שרייבער, וואָס ער איז תמיד געווען און געבליבן.

און קיינער איז דאָך נישט געווען מער צוגעגרייט צו ווערן אַ פּויליש־יידישער, אָדער אַ דייטש־יידישער שרייבער ווי זיגמונט בערגער, דער זון פון טאַטן דעם משכיל און דער ווילקענעוודיקער מאַמען, וואָס האָט ווי ראַכעלאַ אין וויספּיאַנסקיס „וועסעלע“ געקענט „צאלי פשיבישעווסקי“.

פון טומל און נאַכלויפּעריי — צו וואָס ער האָט אפשר יאַ געהאַט אַ ניגונג אין די יונגע יאָרן, — האָט אים געראַטעוועט זיין פּילאָזאָפּישע

אינספיראציע. ראויטש האט פון די יינגסטע יארן אָן געזוכט פאָעטיש און פילאָזאָפיש גאָט, און אַז מען זוכט גאָט, סטייעט עס אויף אַ לעבן לאַנג, און גאָט האָט די מעלה, אַז מען דאַרף אים אָפילו נישט געפינען. עס איז גענוג אַז מען זוכט אים. זוכן און געפינען איז, אגב, אידענטיש ביי ענינים, וואָס שטייען ברומן של עולם.

און ראויטש האָט זיך אויך פאָעטיש און פילאָזאָפיש פאַרנומען מיטן מענטש, מיטן רעגער פון צלם און דמות פון גאָט. ער האָט צו אים געהאַט אַ סך צוטרוי, צופיל צוטרוי. און דער העכסטער פאַרדינסט פון מענטש, איז נישט מער ווי כבדהו וחשדהו.

אַבער מיר זענען אַלע געמאַכט פון ליידנשאַפטן, פון קאַפּריזן, פון פּלוצעמדיקע רעאַקציעס און נישט בלויז פון וואָג און מאָס, און נישט תמיד קענען מיר — און פאָעטן אַודאי נישט — דאַוירן די עלעמענטן פון אונז־זערע אינטעלעקטועלע תבשילים.

מלך ראויטש איז בכלל גענומען אַ מענטש פון זיין צייט און ער איז מיט דער צייט אַ סך מיטגעגאַנגען, מיטגעשטורעמט מיט אירע רעוואָלוציען, מיטאַטעאיזירט מיט אירע כפירות און צום סוף מיטגעווייטיקט מיט אירע חרשות און אירע אַנטווישונגען.

ראויטש איז פון כאַראַקטער — און נישט בלויז פון געדאַנק — אַ דיאַלעקטיקער, אַ מענטש, וואָס זעט די וועלט אין אירע געשעענישן, ווי אַ רעזולטאַט פון הפכים, פון סתירות, און אַט דער כאַראַקטער קומט צום אויסדרוק אין זיינע בעסטע שאַפונגען.

די סתירות ביי ראויטשן קומען, נאַטירלעך, קודם כל פון דער צייט, וואָס איז, זינט אַ האַלבן יאָרהונדערט, פול מיט קאַנטראַסטן, אַבער זיי קומען אויך פון אים אַליין, פון זיין נאַטור, פון זיין אינעווייניקסטער וועלט. ער איז עניוודידיק־שרייעריש, אטעאיסטיש־גלויבעוודיק, יחידיש־סאַציאַל, פאַלקסטימלעך־אַנאַציאָנאַל. ער האָט זיך צעקריגט מיטן רבונן של עולם און מיט תרי"ג מצוות שוין ווי אַ יונגער בחור, און ביז היינט האָט ער זיך פון יאָך פון גאָט נישט באַפרייט; ער האָט באַגערט איינער פון די ערשטע, אַז זיין אַלט פאַלק זאָל זיך די ערשטע אַנטפאַלקן אויפן מזבח פון אַ נישט פּרעזיזירטער מענטשהייט און ער גלייבט נאָך אַלץ אין דער שליחות פון

יידישן פאלק... ער איז וועגעטאריש אין לעבן און פליישיק נאקעט אין א סך פון זיינע לידער.

ווי אן אמתער דיאלעקטיקער ברענגט ראויטש נישט ארויס אין זיינע לידער בלויז די סתירות, נאָר זייער סינטעזע, ער באַהעפט כסדר, ער סינ-טעטיזירט כסדר, זיין וועלט איז אַ פאַציפירטע נאָך אינערלעכע און אויסערלעכע שלאַכטן. פון די אַלע סתירות, פון די אַלע מרידות, פון אַלע רעוואַלטן קעגן גאָט און קעגן מענטש איז פון צוריקקער, באין ברירה, אי צום מענטש אי צו גאָט, געבוירן געוואָרן ביי ראויטשן די העכסטע סינטעזע — דער סקעפטיציזם. סקעפטיציזם איז נישט פאַרצווייפלונג. זי איז אַ קלוג לאָזן גיין די וועלט אויף אַלע אירע זיגזאג-וועגן, ווייל זי איז שלעכט, נאַריש און דערהויבן, און זי איז אונדזער גורל.

אַבער דער עיקר: ראויטש איז דאָ, און ער האָט די זכיה, וואָס איז נישט אַלעמען געגעבן, איצט צו שרייבן, צו פאַרעפנטלעכן און פאַרצוועצן דאָס מעשה-בוך פון זיין לעבן.

מיר האָבן געזען דעם ערשטן באַנד, וואָס איז זייער שיין געשריבן, און מיר ווינטשן זיך, אַז אין די איבעריקע בענדער, זאָל די שיינקייט גיין האַנט ביי האַנט מיטן ערנסט פון דער זאך און מיטן ערנסט פון דער צייט, פון דער יידישער צייט; אַז דאָס מעשה-בוך זאָל ווערן דאָס מעשה-בוך פון גרויסן יידישן גאַליציע און פון לעגענדאַרן יידישן ווין, וואָס איז קיינמאַל קיין יידישער קולטור-צענטער נישט געוואָרן, אַבער וואָס איז, מיין איך, געווען דאָס אַרט, וואָס האָט זייער אַ סך צו אַזעלכע צענטערס צושטייער געגעבן און צוגעגרייט און צוגעשטעלט די נייטיקע מענטשן.

און צוזאַמען מיטן מעשה-בוך, וואָס וואָלט באַדאַרפט קענען ווערן דאָס סיום-ווערק פון אַ מיט ליטעראַרישער אַקטיוויטעט אַנגעפולטן לעבן, פאַר-נעמט זיך נאָך ראויטש כסדר מיטן לויפנדיקן ליטעראַרישן יידישן לעבן. ער שיקט פונאַנדער אַרטיקלען, רעצענזיעס און פאַרטערען וועגן און פון יידישע שרייבער אין אַלע יידישע ווייטקייטן. און, ווי שוין געזאָגט, יידישע אותיות מיט גוטער כוונה צוגעשיקטע זוכן זיך אַלע מאָל אַפ.

אברהם סוצקעווער

דורך וואַלד און פעסטונג

עס איז אין די לעצטע 10—15 יאָר אויסגעוואַקסן אַן אומגעהויערע דיספּראָפּאַרציע צווישן פּראָזע און פּאַעזיע אין דער יידישער ליטעראַטור. אין דער צייט, וואָס די דערציילערישע קונסט מאַכט אַדורך אַ סטאַגנאַציע־פּעריאָד, האָט זיך דאָס דיכטערישע שאַפּן שטאַרק פּונאַנדערגעבליט, גע־שלאָגן וואַרצלען אין דער טיף און זיך פּונאַנדערגעוואַקסן אין דער ברייט. און ווי האָט עס דען געקענט זיין אַנדערש? די תּפּוצות ליגן צעשטוֹר־רעמט און צעברויזט. פּון אַלע טיפּענישן פּון חרובּער און נישט חרובּער יידישער צעשפּרייטקייט גייט אויף אַ יאָמער־געשריי אויפּן נעכטן און אַ פּאַרצווייפּלונגס־רוף פאַרן מאַרגן. פאַר דער רואיקער — אין איר עצם נאַטור, אַביעקטיווער פּראָזע־קונסט זענען די כּוואַליעס פּון אַט דעם צעברויזטן ים נישט גינציק.

געוויס, אויך סטאַביליזירטע וואַגלעניש קען קינסטלעריש געשטאַל־טיקט ווערן, און אַלע אונדזערע גרויסע מייסטערס פּראָזאיקער פּון מענדעלען ביז י. י. זינגערן האָבן עפּעס אַנדערש נישט געטאָן. אָבער ווען לעבן ווערט בלויז אַ צעהוידעט, צעבלוטטיקט צאַפלען אויף ראַנדן פּון אַפּגרונטן, דעמאָלט איז נאָר מעגלעך דאָס געשריי פּון אויפּציטערן, דער אַליאַרם פּון וואַרע־נונג. דעמאָלט מוז די שלוהדיקע, דערציילערישע און שילדערישע קונסט אַפּטרעטן איר אַרט דער אימפּולסיווער רעאַקציע — דער פּאַעזיע, וואָס איר מהות איז דאָס סוביעקטיווע שטעלונג נעמען.

אויב דאָס געזאָגטע איז וואַר פאַר דעם נאַכמלחמה־פּעריאָד, איז עס מסתּם נאָך מער וואַר פאַר די יאָרן פּון שחיטה און אומקום.

אָבער שוין אַפילו אין די לעצטע יאָרן פּון פּאַרמלחמה־פּעריאָד, ווען די יידישע קאַמפּאַקטיקייט איז געווען פּון דרויסן אַרומגעצוימט מיט אַ מויער פּון גיפּט, שנאה, יאוש און אַפהענטיקייט האָט פּון אינעווייניק דאָס קינסטלערישע רעאַגירן פּון אַ יידישער סענסיטיווער נשמה געקענט

זיין בעיקר א דירעקטע, ד.ה. א דיכטערישע סוביעקטיווע און נישט א דערציילעריש אביעקטיווע.

דער דיכטערישער אופן פון אט דער פאעטיש-נשמחהדיקער רעאקציע, האט געקענט זיין א צווייערלייאיקער: דורך ארויסשרייען הויך די טיף באליידיקטע מענטשלעכע געפילן, דורך רעאגירן מיט צאָרן און שפאָט אויף שנאה, זי האָט אויך געקענט קומען צום אויסדרוק, פאַרקערט, דורך אַן אַפּווענדונג פון טאָגטעגלעכן, דורך פאַרקערעווען דעם געפיל און געדאַנק-אָמפּלעקס צום גרויסן קאָסמאָס, אין דער יוסטער סטאַבילקייט פון דער נאַטור אין איר שטומער אייביקייט זוכן אַנטרינונג און באַשייד. מיט איר מאַסיווער זעלבסטזיכערקייט זיך באַהעפטן, מיט איר אַרומנע-מענדיקער מאַכט זיך אידענטיפיצירן.

דעם דאָזיקן צווייטן וועג האָט אויסגעקליבן אברהם סוצקעווער בעת ער האָט אין די יאָרן 1936-37 דעביוטירט מיט זיינע דיכטערישע שאַפונגען אין ווילנע.

איז טאָקע דער מענטש אַזוי איזאָלירט אין זיין פיין? זענען אים טאָקע צוגעוואָרפן געוואָרן די איוב־יסורים, אַז ער זאָל זיך מיט זיי אַ צאָרנדיקער אַפּוונדערן אין אַ פּאַס מיט אַש? אפשר דאַרף ער נאָר טיפּער אַ בליק טאָן אין די אינערלעכקייטן פון אַרום „זען דאָס לייב אין דער ווייס פון דער בעריאַוע, פילן דאָס בלוט אין דער בליאונג פון אַ רויז“? אפשר דאַרף דער מענטש נאָר באַנעמען „דעם פויגל־געשאַרף אין די נעסטער, אויך דעם געדאַנק פון אַ יאָדלע“? סוצקעווער באַזינגט נישט די נאַטור, ער פאַרטיפּט זיך אין איר, ער האַרצט זיך צו צו איר אייביקן גאַנג, און אַנטפלעקט אין דער דאָזיקער אייביקייט־קוואַלן פון האַפענונג און טרייסט.

זיין פאַנטעאיסטישע וועלט־וויזיע, זיין נייגונג זיך אַריינצופילן אין די קאָסמישע און ביאָקאָסמישע דערשיינונגען האָבן אויך שפּעטער אין די פעסטונג־יאָרן, אין די טעג פון טייוולאַנישער מאַרד־וואַקאַנאַליע אין ווילנער געטאָ, אים געדינט פאַר אַ קוואַל פון מאַראַלישער גלייכוואַג און טרייסט.

צווישן פאַרשידענע לידער פון יענער שפּעטערער עפאָכע קומען די דאָזיקע געפילן צום אויסדרוק צום קלאַרסטן אין פּרעכטיקן ליד „קערנדלעך

ווערטער און ווערטן

ווייך" (אין בוך „די יידישע גאס“) און אין די שיינע פערזן פון „עקזעקוציע“ פון בוך „פעסטונג“, וואָס איך ציטיר דאָ אין גאַנצן.

גראַב איך אַ גרוב ווי מען דאַרף, ווי מען הייסט.
ווי איך בעת־מעשה אין דער ערד אויך אַ טרייסט.

אַ גראַב און אַ שניט און אַ ווערעמל קליין
נעמט צאַפּלען פון אונטן — דאָס האַרץ קען צעגלין.

צעשניידט אים מיין רידל און — ווונדער דערביי:
צעשניטענערהייט ווערן צוויי, ווערן דריי.

און ווייטער אַ שניט, ווערן דריי, ווערן פיר,
און אַלע די לעבנס באַשאַפן דורך מיר?

קומט ווידער די זון אין מיין טונקל געמיט
און אַ גלויבן נעמט שטאַרקן מיין אַרעם:
אויב אַ ווערעמל גיט זיך נישט אונטער דעם שניט
ביסטו ווינציקער דען פון אַ וואַרעם?

דער דיכטער פון „וואלדיקס“ געפינט זיך איצט אין דער פעסטונג, ווי צווישן מויערן מיט פאַרהאַקטע טויערן, האָבן זיך איבער דעם טאַג און נאַכט געקרייצטער יידישער באַפעלקערונג צעהוליעט אַלע ביזע רוחות. עס דאַכט זיך, ווער וועט די דאָזיקע פיין אויסדריקן אין אַרעמע, מענטשלעכע ווערטער? און וווּ איז דאָס וואַרט, וואָס וועט די דאָזיקע הייליקע פיין נישט שענדן? און דאָ, דווקא דאָ, וווּ די לופט אפילו, וואָס מען אַטעמט איה, דאַכט זיך, אַ פאַראומרייניקטע, געפינט דער דיכטער גענוג זעלישע רואיקייט אונטערצוטעניקן די געפילן דעם מענטשלעכן וואַרט און זיי אַריינקלאַמערן אין אַ פאַרעם, וואָס דערגרייכט אַ זעלטענע שלימות. אַן אויסטערלישע איינגעהאַלטנקייט רוט אין אַלע לידער פון יענער עפאַכע, וווּ די איכה־טענער ווערן כסדר געמילדערט דורך נחמו, נחמו־טענער. אויף יענער זייט פון וואַרט אין דער דינער נישט־דערוואַנטקייט אַנען מיר דעם פאַרנעם פון חורבן.

אין תפילין, ווי קרוינען, מארשירן די זקנים,
אַ קעלבעלע גייט מיט אַ דאַרפטייד אינאיינעם.
אַ פרוי שלעפט אַ גוסס פאַרקלעמט אין די נעגל,
אַ צווייטער — אַ בינטעלע האַלץ אויף אַ וועגל.

און דאָס דאָזיקע קלאַגליד „די לערערין מירע“, וואָס פאַרדינט צו
בלייבן אַ קינה לדורות, ענדיקט זיך מיט די טרייסט־ווערטער:

אַזוי, ביז די האַק האָט צעשפּאַלטן דעם זינען,
איז מירע אַ בלוס און די קינדערלעך — בינען.
שוין גראַ איז די בלוס און פאַרוועלקט אירע גלידער,
נאָר מאַרגן, אין טוי, וועט זי אויפבליען ווידער.

אַ גאַנצע ריי הערלעכע לידער און העלדן־געזאַנג, ווי: „די בלייענע
פּלאַטן פון ראַמס דרוקעריי“, „משה“, „און אַזוי זאַלסטו רעדן צום יתום“,
בלייבן אונדז לוכרון פון יענע צייטן; שטעלט אַוועק איציק וויטענבערגן,
וואָס האָט זיך אויסגעליפערט דעם שונא, כדי מציל צו זיין זיינע ברידער
מיט:

די הענט געבונדן אויף הינטער —
צעבראַכן.
אויגן — צעשטאַכן
מיטן גלאַנציקן שפיז.

שטעלט אַוועק אונדזער שמשון הגבור, וואָס אַ בלינדער און אַ פאַר־
שפּאַטער, האָט ער גענומען זיין לעצטע נקמה אין פלישתישן שונא, און זיין
געשטאַלט וועט נעבן אים נישט פאַרבלאַסט ווערן. שטעלט אַוועק די פאַר־
מיזאַנקע גאַלדע:

און ווי זי האָט מיט אויג און האַרץ געשלונגען
די זעאונג פון דעם אויפגעוואַכטן פּלאַם —
איז אין דער לופט דער עשאַלאַן צעשפרונגען
מיט איר צחאָם.

ווערטער און ווערטן

געבן דבורה הנביאה און זי וועט געבן איר נישט פארשעמט ווערן.
אָבער אויך טענער פון פארביטערונג און שטראַף רייסן זיך אַרויס
ביים דיכטער, זעענדיק ווי דער המון פון פאלק ביז צו די לעצטע גייט צו
דער שחיטה אָן ווידערשטאַנד, אָן דערהויבונג, ווערטער שאַרפע ווי שפּיון:

זי האָט איר זיך צעעפנט ווי ביי נאַכט
אַ וואָלד, באַפּאַלן פון אַ האַרדע בליצן?
געפילט כאַטש ווי דער באַדן ברומט און קראַכט
און קיינער איז נישט אַ אייך צו באַשיצן?
איר האָט זיך נישט געביטן אויף אַ האַר
אַנטלאָפן איז פון אייך געפיל און שפּירונג.
אַ דאָרן זייט איר איצטער, נישט קיין דונ —
פאַרברענטע שטערבלעך אייער קוואַל, און שפּינוועבס אייער צירונג,

(„צו די לעצטע“, פון בוך „יידישע גאַס“)

נאָך דעם פעסטונג און פאַרטיזאַנען־פּעריאָד קומען ענדלעך די טעג
פון באַפרייאונג. דער דיכטער קומט צוריק אין זיין פאַרפייניקטער ירושלים
דליטא. ער זעט נאַכאַמאָל דאָס לאַנד, וווּ ערשט נישט לאַנג איז געפלאָסן
אַ זידיק, קאַכעדיק יידיש לעבן. און אויב פריער אין די מויערן פון דער
שחיטה־שטאַט האָבן זיך, ווי אַ רעאַקציע אויפן אויסראַט־באַגער פון שונא,
אַרויסגעריסן טענער פון האַפענונג און טרייסט, ווערט ער איצט, זעענדיק
די גרויסע חורבה אונטער וועלכער עס איז באַגראָבן די גאַנצע גרויסע
אַרמיי פון פאַרפייניקטע צוזאַמען מיט זייער פיין, דערשלאָגן און פאַר־
בענקט.

און דאָ קומען ווידער ביי סוצקעווערן צום אויסדרוק די זעלבע דיכטע־
רישע אייגנשאַפטן וואָס פריער. די אייגנשאַפטן פון משתף זיין די בריאה
צום געמיטס־צושטאַנד, פון אַנטפלעקן אין אַרום די אַפּשפּיגלונג פון דער
אייגענער נשמה.

דאָס פנים פון דער פאַרפייניקטער ווילנע זעט ער אין אַלע שטעט:

און ווו איך זאל נישט וואַנדערן —
עס וועלן אלע שטעט
פאַרוואַנדלען זיך אין דיין געשטאַלט.

אַדער אַזאָ ליד פון ציקל „עפּיטאַפּן“:

אין ערגעץ זאָלסטו מיין געזאַנג ניט זוכן
און ניט דעם רעשט פון די פאַרצוקטע גלידער, —
נאַר וווּ דו ביסט, דו איינציקער פון ברידער,
זאָלסטו אַ רויטן רויזנקוסט פאַרוזוכן.
וועט דיר יעדער שטאַך באַזונדער
ברענגען גרוטן פון דער נידער
וון ניט־אויסגעלייטער ווונדער
בינדט דעם קוואַל פון מינע לידער.

פון דאָזיקן פעריאָד שטאַמט אויך די גרויסע, זייער שטאַרקע פּאַעמע
„צו פּוילן“, וווּ דער דיכטער דריקט אויס אין האַרציקע, לירישע טענער
די פאַרביטערונג און אַנטווישונג איבער פּוילן, צו וועלכער עס האָט דאָך
אונדז געבונדן אַזוי פיל הונדערטער יאָרן פון פּריידן און לידן.
און איצט בלייבט נישט מער ווי נעמען דעם אוהל־פּרץ אויף די
פלייצעס און אַוועקוואַנדערן מיט אים, ווי מיטן משכן, ווי מיט „יבנה“.
אַבער אויך אין דער דאָזיקער תקופה פון אומגעצוימטער פאַרביטערונג
וויל דער דיכטער זיך נישט לאָזן פאַרשלינגען פון שנאה און דערשלאַגנקייט
און אין דער פּאַעמע „פּאַריז“ גייען אויף טענער פון באַרואיקונג און טרייסט:

מיין משפּט מיט דער וועלט געטרוי איך מיין געפרוואַסן שטאַם,
ער ווייט: אַ בומעראַנג צוריק אין וואַרפער איז די שנאה.
איך זע ווי ער איז אויסגעשטערנט איבער לאַנד און ים,
אין ריזנשטעט, אין שניי־מדבריות, העקן אוראַלט גרינע.
פאַרשלונגען האָט אים נישט קיין פּלאַם, ווייל ער אַליין איז פּלאַם.
ער גייט זיין וועג דורך אינקוויזיציע, האַק און גילאַטינע.

*

ווען עס וואלט מעגלעך געווען צו כאראקטעריזירן דיכטערישע שאפונג מיט איין ווארט, וואלט מען אברהם סוצקעווערס ארט שאפן כאראקטעריזירט מיטן ווארט — דינקייט. דינקייט פון דער מאטעריע, דינקייט פון דער קאנסטרוקציע, דינע פארשלייערונג פון פערז וואס לאזט אלע מאל איבער דעם ליענער א פרייען דינעם שטח פאר נשמהדיקן ווידערקול.

דער רוב פון סוצקעווערס שאפונגען, דארט ווו ער לאזט זיך נישט פארפירן פון א פארמאליסטישער געטאקטיקייט, וועט אריינגיין אין גרויסן פרדס פון דער יידישער דיכטונג ווי א טייל פון אירע בעסטע און וואגיקסטע שאפונגען.

1948

אין פייערוואגן פון זיין דור

עס איז נישט גענוג געווען פארן נביא צו הערן פון זיינע אייגענע טיפענישן גאטס ווארט; כדי צו קענען טראגן דאס ווארט צום פאלק האט ער זיין שליחות פריער געמוזט אליין דורכלעבן; ער האט זיך פריער געמוזט מיטפיינען מיט פיין פון פאלק, דורכנעמען מיט זיין ציטער, דורכ-שוידערן זיין שוידער. ערשט דעמאלט האט דער נביא געהאט די זיכער-קייט, אז דאס פארנומענע קול איז טאקע פון גאט און עס איז ראוי געטראגן צו ווערן צום פאלק.

דער נביא יחזקאל עסט אין זיך אריין די מגילה פון „קלאג, זיפץ און וויי“ (קינים והגה והי) ביז צום ווערן „א שפיז פאר זיין בויך און אן אויספילונג פאר זיינע אינגעוויידן“. איידער ער טראגט די בשורה פון באלאגערונג צו ירושלים, בינדט ער זיך אין גראבע שטריק, גרייט זיך צו „וואסער מיט מאס“ און „שפיז מיט וואג“, און ליגנדיק 390 טעג אויף איין זייט און 40 טעג אויף דער אנדערער, צוקאפנס א ציגל מיטן אויסגעקריצטן בילד פון באלאגערונג, לעבט ער זיך אריין אין די באלאגערונג-יסורים, וואס שטייען פאר דעם פאלק. ערשט דעמאלט זעט ער זיך ראוי צו שטראפן און ברענגען זיין נביאות פון נסיון. ווען ירמיה זעט פאר זיין פאלק יאך און פארשקלאפונג, איז ער דער ערשטער אַנצוטאן דעם שווערן יאך-שטאנג

אויף זיין האַלדז. און אַז דער נביא יהושע פאַרנעמט זיך צו שטראַפֿן דאָס פּאַלק פאַר זיין אויסגעלאַסנקייט, מוז ער זיך אַפילו אין דער אויסגעלאַסנ-קייט גופא אריינלעבן און ער פאַרבינדט זיך מיט אן אשת זנונים. פונקט אַזוי מוז אויך דער דיכטער, וואָס איז באַשטימט געוואָרן צו זיין דער מקונן און דער טרייסטער פון זיין דור, אַליין זיין דורכגעטרייסלט פון דורס טרייסלענישן, אַליין זיין מיטגעשטאַרבן מיט זיין טויט און אַליין זיין מיטגעבוירן מיט זיין תּחית־המתים, אַליין האָבן געשפּאַנט אין פייער-וואַגן פון פּלאַמיקע שייטערס און אין פייערוואַגן פון אויפגייענדיקן ליכט. עס איז אברהם סוצקעווערן באַשערט געווען (און די באַשערונג אַליין געהערט צום תּוך פון זיין פּאָעטישער שליחות) נאָכן איבערלעבן אַלע טויטן ביים גוסס צו קאַפּנס אין ירושלים דליטא, ווידער זיך מיטצוראַנגלען מיטן געראַנגל פון פּאַלק אין ירושלים הבנויה. דאָס איז זיין זכות און זיין רעכט מיט די איבערלעבענישן זיך צו אידענטיפּיצירן און צו קענען זינגען מיט אַזוי פיל שיינקייט ווי וואַרהאַפּטיקייט:

ווען כּוואַלט אַצינד, נאָך מיין עקדה,
 ניט מיטגעבוירן מיטן לאַנד,
 וווּ יעדער שטיינדל איז מיין זיידע —
 געזעטיקט וואַלט מיך ניט דאָס ברויט,
 דאָס וואַסער ניט געשטילט מיין גומען,
 ביז אויסגעאַנגען כּוואַלט פאַרגויט
 און בלויז מיין בענקשאַפּט וואַלט געקומען...

פון דאַנען אויך זיין זיכערקייט, אַז „עס איז קיין טויט שוין נישט פאַראַן“. פון דאַנען קומט עס, וואָס „צוריקקומען“, „ווידערגעבוירן ווערן“, פון „עלטער־עלטער־זיידע צוריק ווערן אַ קינד“ זענען מאַטיוון, וואָס חזון זיך כּסדר איבער אין זיין פּאָעזיע.

אַבער אויך דאָס אַלץ וואַלט פון סוצקעווערן נאָך נישט געמאַכט דעם דיכטער פון זיין דור, ווען נישט דאָס, וואָס דאָס איבערלעבעט, לעבט אין אים כּסדר, ווען נישט דאָס, וואָס „דאָס בילד פון דער יידישער גאַס“ ווערט נישט פאַרשמירט אין זיין זכרון דורכן „זוניקן נייעם פּאַלעטער“.

ווערטער און ווערטן

א שבועה פון טריישאפט האט דער דיכטער געשווירן דער יידישער

גאס:

און וועסטו פארמאלן דאס בילד פון דער יידישער גאס
מיט פענדזל געטונקט אין דיין זוניקן נייעם פאלעטער —
זיי וויסן: די פארבן די איצטיקע וועלן זיך שיילן,
דאס געוועזענע בילד מיט אַ האַק וועט באַפאַלן דיך שפּעטער,
פאַרווונדן אַזוי, אַז דאָס נייע וועט קיין מאַל נישט היילן.

עס איז דער נייער אם אשכחך, וואָס מישט זיין וויין מיט טרערן און
גיט זיין פערז דעם חותם פון דור.

נישט ווי קיין וועקסל פון שטימונגען קומט ביי אים די פאַרשידנאָקייט
פון טאָן, נאָר ווי אַן אַרגאַנישער צונויפּפלעכט פון עלעמענטן. „שהחיינו“
און „די קאַרש פון דערמאַנונג“ (לידער-ציקלען אין בוך) זענען נישט קיין
געפילן, וואָס בייטן זיך, נאָר אומטיילבאַר צונויפּגעבונדן אין אַלע זיינע
ישראל-געזאַנגען.

עס איז שווער צו רעדן וועגן פערפעקציע ביי אַ דיכטער, וואָס גלייך
אין אָנהייב פון זיין שאַפן, איז ער געקומען ווי אַ מייסטער פון וואָרט און
קלאַנג, ארץ-ישראל מיט איר לאַנדשאַפט פון נביאימדיקע חזיונות און
מקובלימדיקע מיסטעריעס האַט אָבער פאַרשאַרפט זיין דיכטעריש אויג און
פאַרשפיצט זיין פּאַעטיש געהער.

סוצקעווער קומט נישט ווי קיין שפינער פון מיסטעריעס. פאַרקערט,
ער וואַלט וועלן צעפעדעמען די מיסטעריעס, אויפקניפן די חידות, ער וויל
ביים „וואַרשטאַט פון גאָר דער יצירה“ זיך דערגראַבן צו סוד און אים
אויפלייזן.

ווי פשוט, קיין ווונדער נישט אויף אַ רפואה,
דערזעסט דעם באַשעפער דורך זאַמדענע גלאַזן.
אין שטעט אינדערלופטיקע ווינט די נבואה
נישט עלטער, נישט יינגער — ווי האַסט זי געלאָזן.

ער וואָלט וועלן „זיך דערבענקען צום נס“ פון שאַפן דורך פאַרשטיין די פשוטקייט, די אומניסמידיקייט.

שוין פון פריער ווייסט אונדזער דיכטער, אַז דאָס לעבן ווינקט צו אונדז מיט צייכנס און רמזים. שוין אין ווילנער געטאָ האָט ער געוווּסט צו שעפן טרייסט פון אַ ווערעמל, וואָס צעשניטן דורכן רידל לעבט עס ווייטער מיט אַלע אירע חלקים, איצט וואָלט ער וועלן געפינען באַשייד פאַר אַלע רמזים, אַריינגיין אין פּרדס פון באַשאַף און דאַרט דערגיין די סודות פון „בראשית“ און פון „מרכבה“.

סוצקעווערס וועג איז נישט זיך צו באַנוצן מיט אַנגענומענע מיטאָלאָ-גישע סימבאָלן, פאַר אים איז יעדעס וואָרט געלאַדנט מיט פילבאָדייטיקייט. דאָס דורכזאָפן דאָס וואָרט מיט סימבאָל און מעטאָפאָריק צוזאַמען מיט זיינע שפּראַכלעכע באַנייאונגען, געבן אים די מעגלעכקייט צו באַרייכערן און גיוואַסירן זיין ליריק און עפענען נייע פּערספעקטיוון פאַר דער אויס-ברייטערונג און אָפּפרישונג פון דער יידישער פּאָעזיע. הגם מיר מוזן צוגעבן, אַז אַן איבערגעטריבענע מייסטערשאַפט העמט טייל מאָל דעם פרייען לויף פון זיין אייגענער ליריק, וואָס האָט בטבע נישט ליב אַריינגעפּרעסט צו ווערן אַפילו אין די שלימותדיקסטע פאַרמען פון קאַרסעטן-שטייפקייט.

איך וואָלט באַדאַרפט ציטירן אַ סך לידער פון נייעם בוך. מאַכע צוליב זייער מזיקאַלישקייט, אַנדערע צוליב זייער בילדערישער שאַרפֿ-קייט (ווי די נגב־לידער), נאָך אַנדערע צוליב דער האַרמאָניע פון וויזיע און געדאַנק (ווי „דער זילבערנער שליסל“, „אַ זעאונג“). אָבער דאָס ווערט אוממעגלעך אין די ראַמען פון אַ קורצער קריטישער עסיי.

אין דער אייביק־דויערנדיקער מלחמה צווישן פאַרעם און אינהאַלט האָט דער דיכטער א. סוצקעווער דערגרייכט גרויסע נצחונות, אַנוואַרפנדיק זיין רייכער טעמאַטיק די סאַמע שלימותדיקסטע פאַרעם. „אין פּיערוואַגן“ איז אַ ווייטערדיקע באַשטעטיקונג, אַז מיר האָבן אין סוצקעווערן איינעם פון די גאָר וויכטיקסטע פאַרשטייער פון דער יידישער פּאָעזיע.

*

צום סוף אַ זייטיקע נאַכטראַכטעניש. איך טראַכט, צי עס איז מעגלעך.

ווערטער און ווערטן

אז א שפראך און א ליטעראטור, וואס געפינען זיך, לויט בייע נביאותן. אויפן שוועל פון אונטערגאנג, זאלן נאך קענען ארויסברענגען אזא שלימות-דיקע פאעזיע. א פאעזיע פארן פארשווינדן וואלט געמוזט ארויסווייזן סימנים פון דעגענעריירונג. און דא זעט מען פארקערט: באנייאונג, באריי-כערונג, אנטערענג צו געפינען נייע וועגן און נייע מיטלען. איך מוז זיך דעריבער צוזאמען מיטן דיכטער פרעגן: „זאל איך זיך א לעבעדיקן לאזן איבערזעצן?“ (אין ליד „ידיש“).

איך מיין, אז סוצקעווער איז א לעבעדיקע אפלייקענונג פון די אלע בייע נביאותן.

1952

„סיביר“ — געזאנג פון דערמאנונג און שטילקייט

מיר קומען אריין אין לעבן פון די רייפערע יארן מיט די דערפארונגען פון אלע באקאנטע און אומבאקאנטע ווייטקייטן; מיר ברענגען מיט זיך אפילו אזעלכע איבערלעבענישן, וואס הגם נישט דערגאנגענע צום בא-וויסטזיין, האבן זיי זיך שוין אין די פריסטע יארן פון אונזער קינדהייט אליין פארשריבן אין רעגיסטער פון קינדס אומ- און אונטערבאווסטזיין. ווי אין יענעם מיסטישן ספר הזכרונות, וועגן וועלכן עס דערציילט זיך, אז די האנט פון יעדן מענטש פארצייכנט דארט אליין זיינע מעשים, אזוי פאר-רעגיסטרירט דער עמפינדונג-אפאראט פון קינד אלע קוים געזאנטע איבער-לעבענישן און שפייזט און נערט דערנאך אלע שפעטערדיקע פאנטאזיעס און אקציעס, אלע נייגונגען און בענקשאפטן. נאך מער, די איינדרוקן פון יענער תקופה, ווען, דאכט זיך, קיין שום אויפנעם-מכשירים זענען נאך נישט פאראן, דווקא זיי ווערן דער וויכטיקסטער השפעות-רעזערוואר פאר דער שעפערשקייט פון א גאנץ לעבן. עס איז דעריבער נאטירלעך, אז די קראפט פון די ערשטע איינדרוקן און דער פארנעם פון קינדס פיל-בארקייט דעצידירן וועגן דער גרויס פון דער שאפערישער פאנטאזיע.

די פריסטע איינדרוקן וואס האבן זיך פארצייכנט אין באוויסטזיניקן און

אומבאוויסטזיניקן ספר-הזכרונות פון קינד אברהם סוצקעווער און פון דאָרט אים גענערט און געשפייזט דאָס געמיט און די נשמה פון דיכטער, זענען געווען: די ווייסע אומענדלעכקייט פון די סיבירער שניי-סטעפעס, דער שימער פון אייזיקן קרישטאָל, די שטילקייט פון די זיידענע שניי-טעפיכער, דאָס געקלאַנג פון די „צויבער-שליטנס“, דער בלייכער טאַטע „ווייס ווי די לבנה“ און זיין פידעלע פון וועלכן עס פאלן „דין, דינע שניי-קלאַנגען“.

דאָרט, אין ווייטן סיביר, ווהיין די געשעענישן פון דער ערשטער וועלט-מלחמה האָבן פאַרשלעפט טאַטע און זון, איז געשטאַנען צווישן ווייסע סטעפעס דער כוּטאַר, די ערשט-פאַרגעדענקטע היים פון קינד. און אייביק, אייביק וועט שוין די ווייסבליוע קאַלטקייט „וואַרעמען“ דאָס געמיט פון דיכטער, אייביק וועט זי שוין גערן זיין פאַנטאַזיע, שפייזן זיינע בענקשאַפטן און ווערן אַ קוואַל פון זיין דיכטערישער שעפּערישקייט.

דער קוואַל פאַר אים און דער שליסל פאַר אונדז. „סיביר“ אנט-פלעקט אונדז דעם סוד פון זיינע דערמאָנונגען, דעם מקור פון זיינע זעאָונגען, פון זיין מעטאַפאָריק און פון די קאַסמיש-סימבאָלישע עלעמענטן אין זיין פּאַעזיע.

עס איז אזוי געשען, אַז דאָס ערשטע פּאַעטישע ווערק פון א. סוצקעווער איז געוואָרן דאָס לעצטע אין דער ריי פון זיינע שאַפונגען ביז איצט. די פּאַעמע „סיביר“ האָט א. סוצקעווער אָנגעשריבן אין יאָר 1936. זי איז אַבער ערשט איצט דערשינען אין ישראל, און הגם, ווי איך שטעל מיר פאַר, האָט זיך דער דיכטער צו איר נאָך אומגעקערט מער ווי איין מאַל, פאַר בעת און נאָך דער מלחמה, זי געשליפן און געהובלט, איז דאָך דער קערן געבליבן דער זעלבער. אַ קערן נישט בלויז פון דער פּאַעמע, נאָר פון זיין גאַנצן שאַפן. דאָס, וואָס מיר האָבן פריער בלויז געאַנט, באַשטעטיקט זיך איצט און ווערט אויפגעקלערט.

פאַר מיר פּערזענלעך איז שוין פריער געווען קלאַר, אַז איינער פון די תּוּכיקסטע עלעמענטן אין סוצקעווערס דיכטונג, איז דאָס, וואָס איך וואַלט אָנגערופן זיין קאַסמישע באַשטרעבונג אַרויסצוברענגען די לעכצונג צום רעטעניש פון אַל-באַשאַף. דער אייביק פּויסטישער דראַנג צו דערגיין צו דעם

ווערטער און ווערטן

וואָס ביי געטען הייסט עס „וואָס די וועלט אין אינערלעכסטן צוזאַמען-האַלט“. פאַר סוצקעווערן איז עס נישט קיין מעטאָפיזישער פּראָבלעם, נאָר אַ לעכצונג, זיך פּאַעטיש אַרײַנצופילן אין סוד פון אוניווערס. איצט ווייסן מיר, אַז שוין דעמאָלט, ווען ער האָט מיטן ציטער פון אַ קינד געפרעגט: „זאָג, וווּ ענדיקט זיך די וועלט, אַ טאַטע?“ און לויפנדיק באַרג-אַרויף האָט ער געבעטן, אַז עס זאָל „די בענקעניש נישט זיין אומזיסט“, שוין דעמאָלט האָט געוועקט און געמאַנט אַ בענקשאַפט צו די ווייטע אומבאַקאַנטקייטן, וואָס זענען שפּעטער אויסגעוואַקסן צו אַ צענטראַלן עלעמענט אין זיין שאַפן. מיר האָבן אויבן געזאָגט, אַז „סיביר“ איז פאַרן דיכטער געוואָרן דער קוואַל פון שאַפן, פאַר אונדז — דער שליסל. עס גייט אַבער נישט אַרײַן אין די ראַמען פון אונדזער אַרבעט, צו עפענען מיט דער הילף פון אַ שליסל סוצקעווערס פּאַעזיע-אַוצר און נאַכצוגיין די שריט פון זיינע שאַפונגען. די אויפגאַבע, וואָס מיר האָבן זיך דאָ געשטעלט, איז אַנצווײַן אויף דער וויכטיקייט פון דער פּאַעמע אַליין, דאָך ווילן מיר פריער אַרויסציען עטלעכע קורצע אויספירן:

מיר ווייסן איצט פאַר וואָס דער שניי פון חרמון („דער שניי אויפן חרמון“ אין בוך „אין פייערוואַגן“) „אַנטפלעקט מיר אַ באַשנייטע אָונטיקע כאַטע, ווען באַגאַרטלט מיט אַ זעג עס קומט אַרײַן מיין טאַטע“ מיר ווייסן פאַר וואָס „אַנעם שניי וועט קאַלט זיין אין דער פּלאַמיקער מדינה“ (אין זעלבן ליד). אַזאַ בילד ווי „אין איין אויג — אַ וואַלף, אינעם צווייטן — דיין מאַמע“, (אין ליד „ביסט געקומען אַ נאַקעטער“ פונעם זעלבן בוך), הגם שוין פריער לאַגיש באַרעכטיקט דורכן אינהאַלט, ווערט איצט אויך פּסיכאָלאָגיש פאַרשטענדלעך. מיר באַנעמען איצט, אַז דאָס אויג צו זען די בילדער פון חורבן און די זעאונג פון נגב, איז שוין פריער געשאַרפט געוואָרן אין די לויטערקייטן פון סיביר. אַזוי וואַלטן מיר ווייטער געקענט גיין, און מיטן ליכט פון סיביר געקענט אויפקלערן אַ סך לפּנימדיקע אומקלאַרקייטן.

„סיביר“ האָט — נעבן אַלע אייגנשאַפטן פון סוצקעווערס פּאַעזיע: גע-צוימטער ליריזם, וויזאַנעריש-שילדערישע קראַפט, מעטאָפּאָרישע אַנגע-לאַדנקייט פון וואַרט — נאָך די ספּעציפישע שטילקייט פון בראַשיתדיקע וועלטן, די לויטערקייט פון די ווייסע אומענדלעכקייטן, ווי דער דיכטער

וואָלט פאַר זיך געשאַפן און געשעפט אַליין דאָס מימיקרי־געזעץ וואָס הערשט אין דער נאַטור און מאַכט, אַז אַלע באַשעפענישן זאָל אָננעמען פאַר זייער שוין־וועגן די פאַרבן פון אַרום.

עס איז אָבער געשען מיט דער פּאָעמע דאָס, וואָס איז בכלל געשען מיט סוצקעווערס שאַפן. דער דיכטער, וואָס איז באַשטימט געוואָרן צו זיין דער זינגער פון „וואַלדיקס“, פון נאַטור און גרינקייט, האָט געמחט ווערן דער דיכטער פון באַלאַגערטער „פעסטונג פון חורבן און אומקום“. אויך די פּאָעמע, וואָס האָט באַדאַרפט צו זיין בלויז לויטערקייט און שטילקייט, בלויז שניי, קרישטאַל, קלאַנג פון צויבער־שליטנס און טאַטנס פידעלע, איז געוואָרן די דערמאָנונג פון טאַטנס אַרון, פון האַרץ וואָס האָט געפלאַצט ווי די סטרונגעס פון פידעלע. האָבן זיך אַריינגעגליטשט עלעגישע טענער אין דער שטילקייט, אָבער אויך אַזוי שטיל, אַז זיי האָבן נישט געוואָגט צו שטערן די רו פון די טעפעס.

טאַטע, נאָכן שליטן מיט דיין אַרון

נאַכגעלאָפן בין איך דיר, כדי

אַנצויאָגן ערגעץ דיין זכרון

מיט אַ טויב אין בזעט ווייס ווי שניי.

סוצקעווערס כוח מיטן גרעסטן צימצום פון וואָרט צו דערגרייכן דעם שטאַרקסטן אויסדרוק פון שילדערישער קראַפט, דערגרייכט אין דער דאָזיקער פּאָעמע אַ הויך וואָס איז זעלטן אין דער יידישער פּאָעזיע בכלל. פון דער גרויסער מאַזאָיק פון בילדער וועל איך בלויז אַרויסכאַפן עטלעכע מוסטערן: „טאַטע הערט ניט, שטערן פאַלן גרינע, טאַטע זעט ניט, אַז פון העלער הויט ווער איך פון אַ יינגל — אַ לאַווינע, וועמען ליכט און ווונדער האָט געבויט“. אָדער אַזאָ שילדערונג: „ווי אַ שליטן אין פאַר־בענקטן קלינגען גלעקלט דאָ מיין לעבן דין און לאַנג דורכן אַוונט־סטעפּ, וואָס אין זיין שפיגל, צוגעטוליעט מיט דער נאָז אַראָפּ, לויערט די לבנה און צוויי פליגל שלאָגן אָפּ“. אָדער אַזאָ מין בילד: „און עס בלייבן שטיין אין שניי די שניטן (פון שליטן — ל. ד.) דעמאָלט וועקט מיך אויף דעם

ווערטער און ווערטן

טאטנס קול. זע איך: די לבנה איז אין שליטן, מיטגעפארן צו מיין היים אין טאל".

אָט איז אַ שילדערונג פון אַ טאַנץ פון קירגיון אַרום אַ פּלאַץ: „אַ געדריי, אַ פּויק, אַ הייסער ניגון, ביז אין פּונקען־ריטעם פון קאַנצערט — נעמט די געגנט גלאַקיק זיך צעווייגן. פּאַלן לעצטע שטערן אין די בערד. נעמען שיכור צוטאַנצן קירגיון אין אַ קייט ביים פּלאַקערדיקן טיש, און מיט כּוואַליעס, לויפּנדיקע שפּיזן, קיצלט האַריוואַנטן דער אירטיש.“

נישט קיין תּפּיסות, נישט קיין קלאַנג פון קייטן, קיין פּיין און יסורים האָט דאָס קינד סוצקעווער מיט זיך מיטגעברענגט פון סיביר, נישט קיין לייזיקישע שפּעט־דערפּאַרונגען, נאָר אַ לויטערן קינדערישן חלום פון אַ ווינטער־נאַכט, אַ סימפּאַניע פון שניי, גלעקל־קלאַנג און קירגיון־טענץ.

*

די האַרמאָניע פון סוצקעווערס טעקסט מיט די ווּנדערלעכע אילור־סטראַציעס פון שאַגאַלן איז אַן איבעראַשנדיקע. עס ווערט אַפּטמאַל שווער פּעסטיזשטעלן צי זענען די צייכענונגען, אילוסטראַציעס צום טעקסט, אָדער איז דער טעקסט געשריבן ווי אַ פּירוש אויף די צייכענונגען, הגם מיר ווייסן אַז סוצקעווערס טעקסט איז מיט אַ סך יאָרן עלטער פון די אילוסטראַציעס. עס איז דאָ אַן אויסטערלישע ענלעכקייט אין די מיטלען פון סוצקעווערס אויסדרוק אין וואָרט און שאַגאַלס אויסדרוק אין בילד.

1953

אין מדבר סיני

עס האָט אַ העברעיִשער שמירער (אַזעלכע זענען אויך אין ישראל פּאַראַן), וועמענס נאָמען און באַדייטונג אין דער ליטעראַטור זענען אַזוי גרויס ווי זיין חכמה, זיך דערלויבט אַ מיאוס וואָרט: מיט ייִדיש איז מען געגאַנגען קיין טרעבלינקע, מיט העברעיִש גייט מען צו מבצע „קדש“.

ווען עס זאל אַזוי זיין, וואָלט עס אויך נישט געווען די חרפה פון יידיש און נישט פון יידיש־רעדנדיקע יידן, נאָר די שאַנד פון די גויים און... פון די וואָס וואָגן אַזעלכע ווערטער צו ברענגען איבער די ליפן. אָבער אַזוי איז עס נישט געווען. מען איז מיט יידיש נישט בלויז געגאַנגען אין די גאַז־קאַמערן, נאָר אויך צו די ווונדערלעכסטע גבורות און אויך צו מתן־גבורה (לויט סוצקעווערס שטאַרקן אויסדרוק) ביים סיני. און באַגלייט דעם מאַרש פון מתן־גבורה מיט אַ יידישן „אז ישיר“ האָט דער דיכטער א. סוצקעווער מיט זיין העלדן־געזאַנג „אין מדבר סיני“.

עס האָט דער דיכטער פון „געהיימטשאַט“, פון „יידישע גאַס“, פון „אין פייערוואַגן“, דער דיכטער פון די נאָך מיט 10 יאָר צוריק געזונגענע פּרעכטיקע שורות :

ווען כיוואָלט ניט ברענען מיטן לאַנד,
וואַלקאַניש לאַנד אין חבלי־לידה;
ווען כיוואָלט אַצינד, נאָך מיין עקדה,
ניט מיטגעבוירן מיטן לאַנד,
וואו יעדער שטיינדל איז מיין זיידע —
געזעטיקט וואָלט מיך ניט דאָס ברויט,
דאָס וואָסער ניט געשטילט מיין גומען.

עס האָט דער דיכטער פון די שורות שוין לאַנג געוויסט, אַז : „דו האָסט אין וואַרשע פאַרטיידיקט דעם קאַסטעל, אַז דו האָסט אין טויטן־מדינה געפורעמט די לעבעדיק־היימישע יונגע מדינה“ (דאָרט, זייט 11).

און ווייל ער האָט דאָס געפילט און דערמיט אויסגעפילט זיין דיכטער־רישן באַוווסטזיין, האָט ער איצט אין זיין סיני־געזאַנג געקענט טרינקען „די שטאַרקע אייביקייט“ און מיט באַגייסטערונג פּרעגן :

אַ, גאַט, מיין גאַט, מיט וואָס בין איך דאָס זוכה,
אַז איך, ביז האַלדז פאַרקנאַטענער אין גושן,
זאל קומען צו דעם אַפקלאַנג פון אַנוכי,
זאל קומען וואו די פליגל דייע רוישן ?

ווערטער און ווערטן

*

ווען איך האָב קוים מיט געציילטע טעג צוריק זיך געפונען אויף די וועגן באר־שבע—סדום, האָב איך אַ דערדריקטער און פאַרשטיינערטער פון דער גיגאַנטישער און אומברחמנותדיקער שיינקייט פון די רויטע, רחבותדיקע זאַמדן, געטאָן תפילה — איך ווייס אַליין נישט צו וועמען — אַז פאַרמענטשלעכט זאָל ווערן די דאָזיקע ווילדיקייט, אַז דאָס נוצלעכע און שיינע זאָל קענען באַהאַפּטן ווערן דורך ווייניקער בלוט, ווייניקער טרערן און ווייניקער שווייס.

דער דיכטער א. סוצקעווער האָט, מיין איך, געהאַט די זעלבע מחשבות, ווען ער האָט אין איין שאַרפער און קורצער שורה געזאָגט:

און זאָלן רויטע זאַמדן ווערן גרינע!

און ליב איז מיר געווען די גאַנצע תפילה, וואָס קומט מיט עטלעכע שורות פריער אין דער פּאַעמע:

זאָל רו און שלום קומען שוין געשווינדער,
פון באַרג אין סיני — בלאַז אַוועק די שנאה,
פאַרשנייד אויף סיני אַ בונד מיט דיינע קינדער,
און זאָלן רויטע זאַמדן ווערן גרינע.

און אַ באַרואיקטער און מיטגעריסענער האָב איך שוין געגלייבט אין דער פאַרזיכערונג מיט וועלכער עס ענדיקט זיך דער פּרעכטיקער סיני־געזאַנג, אַז

ווער עס האָט געזען די נאַכט אין סיני,
געדענקען וועט דער סיני אויך זיין נאַמען,
און ווער עס האָט געזען די פּראַכט אין סיני,
וועט קענען טויזנט יאָר דערציילן אָמן.

*

א. סוצקעווער געהערט צו די דיכטער, וואָס באַקומען זייער השראָה דורך זעאונגען. און נישטאָ קיין פּאַעטישע אינספּיראַציע, וואָס זאָל זיין

אינדיווידועלער ווי די, וואָס קומט צוזאַמען מיטן בילד. זיינע זעאונגען
הילט און וויקלט סוצקעווער אין נאָר אים אייגענע געוואַנדן פון שפּראַך, פון
משל, פון פאַראַדאַקס, פון פאַרגלייכן, ווי ער וואָלט וועלן, אָז זייער
חלומדיקייט זאָל דורך דער מאַטעריע פון וואָרט נישט פּראַפּאָנירט ווערן.
און אַזוי ווי ער אַליין ווענדט זיך אין זיין ליד צום שטערן־זעער מיט די
ווערטער:

שטערן־זעער, פריינד מיין גרויסער,
נאָ אַ חלום, זיי אים פּוּתֵר.

אַזוי ווענדט ער זיך אויך צו אונדז, זיינע לייענער, אַז מיר זאָלן פּוּתֵר
זיין די דורך אים געאַנטע און פּאַעטיש אָפּגעפּילטע זעאונגען.
און איך פּאַלג אים: איך טו די אַרבעט פון אָפּשיילן און אָפּוויקלען
זיינע וויזיעס פון זייערע רעטעניש־געוואַנדן, און ווי צוציענדיק עס זאָלן
פאַר מיר נישט זיין די ספּעציפּיש־סוצקעווערישע וואָרט־איינפאַלן און זיינע
שימערירנדיקע אינטעלעקטואַליזמען, ווענד איך זיך ליבערשט צום עלע־
מענט, וואָס איך האַלט פאַר אַן עיקר אין פּאַעזיע — צום געפּילס־עלעמענט.
און איר קענט דעם תּוּכִיקֵן עלעמענט פון געפּיל שטענדיק געפּינען
אין סוצקעווערס לידער, הגם עס טרעפט, אַז די אויסגעמיסטערטקייט און
געטאַקטקייט צוזאַמען מיט אַ קאַקעטעריע פון שפּראַך זענען גובר דעם
לירישן עלעמענט.

אַנטקעגן אין בוך „אין מדבר סיני“, באַפּרייט מיך כּמעט דער דיכטער
פון דער אַרבעט פון צעלייגן די עלעמענטן, פון צענעמען די באַשטאַנד־
טיילן און איך בין — מוז איך זיך מודה זיין — שטאַרק צופּרידן פון דעם.
דער געפּילס־עלעמענט, דער לירישער באַשטאַנדטייל פון דעם רוב פון
די לידער, וואָס קומען אַריין אין דער זייער קוואַליטאַטיווער פּאַעזיע פון
בוך „אין מדבר סיני“ — איז דאָ זייער דאַמינירנדיק. זאָל איך זיי אויס־
רעכענען? איך וואָלט דעמאָלט געמוזט דערמאָנען די טיטלען פון כּמעט
אַלע לידער.

אַזעלכע לידער ווי „פּאַטאַ מאַרגאַנאַ“, „ירושלים“, „יעקבס לייטער“,
„פאַרגאַנגענהייט אין צפּת“, כּישופּן פּשוט מיט זייער רייך־פּאַעטישער

ווערטער און ווערטן

שיינקייט. מיט די פּרעכטיקע שורות פון „עלזאָ לאַסקער שילער“ האָב איך זיך נישט געקענט זאָט אַנלייענען.

עס האָט געהאַט אַ גרויסע זכיה א. סוצקעווער און מיר זענען געווען די גרעסטע געניסער פון זיין דאָזיקער זכיה.

איך מיין די זכיה פון זיין גורלדיקער אומעטומיקייט. צו זיין אין די קינדער־יאָרן אין די שניי־שטילקייטן פון קאַלט־גליווערדיקן סיביר; צו זיין אַנוועזנדיק אין די „ווילקאַנישע חבלי־לידה“־מינוטן אין סובטראַפיקאַלן ישראל; צו פייניקן זיך אין די בונקערס פון ירושלים דליטא און מיט־פרייען זיך מיטן בוי פון גייעם ירושלים.

מיין טאַטע איז אַ קריע אויף די טייכן פון סיביר,
מיין מאַמע איז אַ שייטערהויפן לעבן דער וויליע.

זינגט ער אין איינעם פון זיינע לידער.

די דאָזיקע טאַפּלטייט אין פיין און טאַפּלטייט פון גאולה, די פאַטאַ־מאַרגאַנאַס פון זאַמד־מדבר און די אומענדלעכקייט פון שניי־מדבר האָבן זיך אַליין אַריינגעקנאַטן אין זיין פּאַעטישן דמיון און פון אַלע דאָזיקע וויזיעס האָט ער גענערט זיין נשמה.

עס בלייבט אונדז בלויז צו ווינטשן, אַז דער דאָזיקער פּאַעט זאָל תמיד בלייבן ביי די ריינע קוואַלן פון די ערשטע זעאונגען.
ווייל דער וואָס ענטפערט „הגני“ אויפן רוף פון זיין נאַמען אין מדבר, מוז תמיד זיין גרייט אויפסניי גערופן צו ווערן.

אריה שמרי — פאָעט-חלוץ

זיין פאָעטישער נאָמען איז אריה שמרי, ער איז אַ ווּתיק פון קיבוץ עין שמר; פון זיינע יינגסטע יאָרן אָן איז ער פאַרמירט דורך השומר הצעיר; פון וועלכער זייט איר נעמט אים, איז דער עלעמענט פון שמירה אין אים פאַראַן.

עס היט און עס וואַכט אַטאָ דער דאָזיקער חלוץ־דיכטער, מיט דער שאַרף־שטריכיקער פּראָלעטאַרישער אויסערלעכקייט און מיט אַן איידע־לער פּאָעטישער אינערלעכקייט, איבער יעדן שפּאַן ערד, וואָס ער האָט מיט אַזוי פיל בלוט און שווייס אַרויסגעריסן פון עקרהשאַפט אין לאַנד פון חמימה און חמסין, און עס היט און וואַכט אַטאָ דער פּאָעט־פּיאַנער איבער יעדן שפּאַן באַדן, וואָס ער האָט מיט זיך מיטגעבראַכט פון טאַטן דעם שוחטס שטוב און פון בית־מדרש, פון חסידישן רבין פון זיין שטעטל. אַ געבענטשטן סינטעזע האָב איך אויסגעפונען ביי אַט דעם שומר הצעיר: פון יידיש און העברעיִש, פון אַרבעט און פּאָעזיע, פון מאַראַל און סאַציאַל, פון אַלט־יידישקייט און באַנייאונג.

אין מיין פאַרשטעלונג האָבן השומר הצעירניקעס געגאַלטן ווי חסידישע יונגעלייט, וואָס איבערדרייענדיק די קאַפּאַטע, זענען זיי געקומען צום אויספיר, אַז מען מוז מקיים זיין די מצווה פון קאַמוניזם עס כל פרטיה ודקדוקיה וכוונותיה התלויים בה, ווי, למשל, מצות קלאַסן־קאַמף און אַנדערע פרטים. אָבער אַזוי ווי עס איז שווער מקיים צו זיין די מצווה אין גלות, אין פרעמדע לענדער, איז מען מחויב צו גיין קיין ארץ־ישראל אויף אייגענעם באַדן און דאָרט זי מקיים זיין מיט גרויס כוונה. און מען איז טאַקע דאָרט אַהין געגאַנגען און מען האָט געפּראָוועט קלאַסן־קאַמף און אַנדערע דקדוקים און פרטים מיט דער כוונה זוכה צו זיין צו גלוי קאַמוניזם במהרה בימינו אויף אייגענער ערד. און איך האָב שטענדיק מורא געהאַט, ממש געציטערט, אַז די דאָזיקע

ווערטער און ווערטן

מענטשן וועלן אין זייער גרויסער נאאיוויטעט און קנאישער אמונה אמאל פעפענען די טירן און טויערן פון זייער לאנד, וואס זיי האבן מיט אזוי פיל האָרעוואַניע געבויט, כדי צו מאַכן פון אים אַ פּאַלקס-דעמאָקראַטישן גן-עדן.

און אפשר וואָלט טאַקע דערצו געקומען, ווען נישט די פּריציטיקע פּאַרברעכנס און שטותים פון די, אין וועלכע זיי האָבן געגלייבט. דאָס האָט פאַרט געהאַט די ווירקונג אַפּצווענדן פון פאַרעשוטן מאַרקסזום אָט די הערצער פון די בויער.

כ'האַב אזוי געטראַכט מיט רעכט אַדער אומרעכט, אָבער אריה שמרי איז פאַר מיר געווען אַן אַנטפלעקונג. אויב אַ סך פון זיי טראַכטן און פילן אזוי ווי ער, איז ירבו כמותם בישראל.

ער איז טיף פאַרוואַרצלט אין ביידע באַדנס פון ישראל: אין חלוציש-ערדישן דורך זיינע אויסגעפראַצעוועטע הענט און אין שבת-יום-טובדיקן באַדן פון זיינע אַבות, די חסידים און פּאַלקס-מענטשן.

און נישט בלויז זינט איצט איז עס אזוי. אָט ליגט פאַר מיר די פּאַעמע „למד וואָו לידער וועגן לייזער ציפרעס“, געשריבן מיט אַ סך יאָרן צוריק (דאָס ערשטע פּאַעטישע ווערק פון אריה שמרי, איבערגעזעצט אויף העברעאיש פון אברהם שלאַנסקי); און שוין דאָרט זעט זיך דער באַגער נישט צו מאַכן קיין ריס, נאָר אַ פאַרבינדונג.

עס איז אַ געזאַנג איבער לימער ציפרעס, דעם יינגסטן פון די למד וואָו, וואָס האָט זיך אַרויסגעריסן פון די אַרעמס פון די איבעריקע 35 חברים. ער גלייבט מער נישט, אַז מיט תפילות און סיגופים וועט מען מקרב זיין די גאולה. ער; לייזער ציפרעס, נעמט די שיף, דורך פיין פון אַרבעט, פיין פון הונגער און פון טריקעניש וויל ער אויסלייזן די ירושה.

„יא, ירושה און נישט ריס, דער טאַג פּרילינג אזוי. אָבער ווי אזוי אַפּרייסן זיך פון ווינטער? דער זיידע שטייט נאָך אַ געבויגענער, דער טאַטע — אַ פאַרטערטער און ביידנס אַרעמס האַלדזן נאָך, ביידנס צע-קנייטשטע פּנימער וויינען נאָך און ביידנס לעפּצן מורמלען נאָך: אַ נישט פאַרגעס, נישט פאַרגעס“ (פּריי איבערגעזעצט פון העברעיש דורך מיר).

ניין, נישט איבעררייסן, נישט פאַרגעסן. און טאַקע איצט, נאָך אזוי פיל ישראל-לידער, נאָך אזוי פיל געזאַנג איבער ערד, איבער זון און וואַסער, איז ער צוריקגעקומען צום מקור, צום ערשטן באַדן, איבערגעברענגטן, איבערגעפלאַנצטן פון טאַטנס שטוב.

איך האָב דעם דיכטער שמרי געזען צום ערשטן מאל מיט אַנדערהאַלבן יאָר צוריק אין ישראל. מיר האָבן זיך דעמאָלט געטראָפן און זיך צונויפֿ-געשוויגן, ווי אַ הקדמה צו שפּעטערע צונויפטרעפן.

פּונאַדערגערעדט האָבן מיר זיך ערשט איצט, אין פּראַנקרייך, און ווי שוין אויבן דערמאָנט, איז ער פאַר מיר אַן אַנטפּלעקונג.

ער האָט מיר פאַרגעלייענט פּראַגמענטן פון אַ נייער גרויסע פּאָעמע (מאַטעריאַל אויף אַ גאַנצן בוך) „פּונקען פון תּיקון“. איד האָב פאַר מיר געזען אַ מענטש אַ טיף-פאַרוואַרצלטן אין שטאַם, אין חסידות, אין קבלה, געזאַנגען וועגן חוזה פון לובלין און פון ייד הקדוש, וועגן זייער מיסטעריע-זער פטירה אין איין וואָך (איין שבת נאָכן צווייטן), וועגן וועלכע די חסידישע מסורה איז פול געווען מיט סוד און שושקעריי. לויט אַט דער מסורה, זענען די ביידע צדיקים גערופן געוואָרן צום משפט צוליב דער שולד פון דחיקת הקץ.

אַבער איך וויל צוגעבן, אַז שרייבן לידער האָט אריה שמרי אַנגעהויבן ערשט אין ישראל, מיט דער שוין דערמאָנטער פּאָעמע „למד וואָו לידער וועגן לייזער ציפרעס“. אַ טייל פון איר איז געווען פאַרעפנטלעכט אין דער פּערטער „זאַמלונג“ פון לייוויק און אַפּאַטאַשו. אַבער אין גאַנצן איז זי בלויז דערשינען אין העברעיִש אין שלאַנסקיס איבערזעצונג. אין ישראל האָט ער פאַרעפנטלעכט דריי ביכער לידער: „אין טויער פון טעג“, אין יאָר 1947; „אין וואַכיקן ליכט“ — 1953 און אין יאָר 1957 — „אַ שטערן אין פעלד“.

אין אַט די אַלע שאַפונגען באַווייזט ער זיינע צוויי טריישאַפטן: טריי-שאַפט צום לאַנד:

און ס'איז אונדז גוט באַנאַנד
מיט פעלדער גלוסטיק העלן.
און אונדזערס איז דאָס לאַנד, —
אירע צעזונגענע געזעלן.

ווערטער און ווערטן

טריישאפט צו יידיש :

דאָ, אַט דאָ, אויף ביימער-קרוינען,
מיט נייִצעבליטן אַראַמאַט —
ווערטער ייִדיש, מאַמע־חנען,
מיט אות צעשיינט אויף יעדן בלאַט.

זיין פּאָעטישע אייגנאַרטיקייט באַשטייט אין אַנגעפילט זיין מיט באַווונד-
דערונג און התפעלות פאַרן באַשאַף, פאַר אירע סודות און רעטענישן, פון
וועלכן מיר אַליין בילדן אַ חלק. און ער איז דאַנקבאַר דער ערד, אויף
וועלכער דאָס האַרץ פון דער נאַטור האָט זיך פאַר אים געעפנט.

ווי אַן עכטער פּאָעט האָט שמרי נישט נייטיק קיין געקינצלטע געלעגנ-
הייטן אַריינגעפירט צו ווערן אין שטימונג, גייערט ער איז כולו שטימונג און
געמיט. מענטשן און זאַכן אינספירירן אים נישט פון דרויסן, נאָר ער איז
מיט זיי דורכגעדروנגען; ער איז אין אַ שטענדיקן אינערלעכן קאַנטאַקט
מיט דער סביבה, פון וועלכער ער נעמט השראה אַזוי אומבאַמערקט, ווי
אומבאַמערקט מיר אַטעמען אַריין לופט.

א. שמרי אַנטלויפט נישט אין פאַרפרומטער דביקות צו אַן אויסגע-
בענקטן פּאָעטישן שבת, ער קען פון יעדן מאַמענט פון די ששת ימי המעשה
אַרויסזינגען זיין חלק יומטובדיקייט. ער גיט דער וואַכנדיקייט, דעם שווייס
אפילו און דעם צער גענוג פּערספעקטיוו צו קענען אַרויסכישופן זייער
סודיקע באַטייליקונג אין באַשאַף.

נאָך ביסטו, וועלט, נאָך און נאָך
צו שטוינען און צו הערן
זיבן טעג — דיין שיינע וואָך
מיט זיבן מאַרגנשטערן,
כּהאַב נישט קיין מאַל אויסגעדרייט
צו דיר אַ ביזן נאָך,
אויך ווען כּהאַב אין קריעה־קלייד
מיט קבר־גראַז געפלאַקערט —

האָב איד געוויסט, טוי אין דיר
מיט לויטערסטע גערינען.
נאָך ביסטו, וועלט, אָן אַ שיעור
מיט ווונדער פון באַגינען.

ער באַווייזט אין זיין פּאָעטישן זכרון ווי אין פייער צו לייטערן די
קליינלעכקייטן און קלייניקייטן פון טאָג און זיי געבן זייער פּלאַץ אין זיין
דיכטונג און זייער סימבאָלישן באַדייט. קען מען דען נישט אין אַ פּאַראַיינ-
זאַמטן מושל ביים ים אַריינפאַלן און אַריינטראַכטן די גאַנצע וועלט? און
קען מען דען נישט אין אַ קאַמעלעאַן-ווערעמל, וואָס ביט פון פּחד זיינע
פאַרבן, דערבליקן דעם סוד פון לעבן, פון צופאַסונג, פון ווידערשטאַנד און
דעם ווונדער פון וועלטס פילקאָליריקייט אין דער איינפאַרביקייט? און אין די
צאַפלענישן פון ניי-געבוירענעם קינד דערהערט דען נישט דער אמתער
דיכטער אַ בת-קול פון די תּהומות, אַן אַנזאָג זיך „אַקעגנצושטעלן האַגל
און ווינט“?

מען איז פול מיט געזאַנג, ווייל מען איז פול מיט ווונדער און באַווונ-
דערונג פאַרן געטלעכן סוד; און ווייל מען איז אין אים אַליין אַ טייל און
אַ באַטייליקטער.

אַ באַטייליקטער איז שמרי אין געזאַנג, וואָס גייט אויף פון דער ערד
פון זיין פּאָטערלאַנד ישראל דורך אַלע זיינע פיזישע און פּאָעטישע רמ"ח
אַברים. ישראל איז גאַטס קוזשניע, וווּ דער מענטש האָט זיך ווידער
געשטעלט ביים אורקוואַל פון שאַפן, ביים מקור פון צער און פון פּחד, וואָס
נאַר אין פאַרבינדונג וועלן זיי שאַפן אַאַזיסן אין דער מדבר. „יעדער
שאַפן — אַן אַאַזיס“.

ווער וועט אויפשטיין דעם ווייטיק צעשרייטן? —
אין זעקס טעג פון באַשאַפן —
ווי האָט פאַרגעסן דיין האַנט
דאָס דאָזיקע לאַנד? !
די אייביקייט שלאַפּט,
און אַרום גלאַצן בערג.

ווערטער און ווערטן

לאמיר זאגן צו גאט,
ס'איז ניט פארטיק זיין ווערק
און מאנען מיט עזות
נישט קיין טרייסט אין מיראזשן
ביז יעדער שפאן — אן אַאזיט.

אריה שמרי איז אַ היינטצייטיקער פּאָעט. ער איז עס אין תוך ווי אין
דער פּאַרעם. ער איז עס אין פּאַרוויקלטן פּראָצעס פון אַרויסברענגען הרגשה
און מחשבה און ער איז עס אין צוקלייב פון ווערטער און אין געבן די
ווערטער זיין פּאָעטישן פירוש, זייער אינדיווידועל פּאָעטישן טייטש.
א. שמרי האָט זיין פּשטות, וואָס איז אָבער זייער ווייט פון פּרימיטיוו-
קייט. אַלע זיינע געזאנגען זענען דיין-ליריש און געדאָנקלעך ראַפּינירט.
מחשבה און הרגשה זענען אין זיינע לידער באַהאַפּטן, ווי באַהאַפּטן עס איז
דער גייסט פון מענטש מיטן גייסט פון קאַסמאָס.

*

צוויי גרויסע ליבשאַפטן פאַרמאָגט דער דאָזיקער דיכטער. ליבשאַפט
צום לאַנד און ליבשאַפט צו יידיש. דורך אים גייט דורך זייער באַהעפּטונג
און מיט דער ערנסטקייט און פּולקייט פון זיין וואָרט גופא איז ער דער
לעבעדיקער באַווייז, אַז יידיש האָט זיך אויסגעראַנגלט אירע רעכט
אויסצודריקן איר ליבשאַפט צום לאַנד, און אַז דאָס לאַנד באַקומט די
חשיבות דורך דער דאָזיקער אויסגעדריקטער ליבשאַפט.

מידע טריט, דער אָונט פּאַקלט,
און זוכסט ווי שמשון דיינע האַר,
מידע טריט. נאָר ניט סך-הכל,
דו ווייסט, אַז יאָרן אין דיין יאָר;
איבער שעהען און באַשערן
בייזערט ווילן מיט שטאַל געשטאַלט,
און שדי שיינט נאָך אויפן שטערן
מיט רוס פון אבות — אַש און גאַלד.

ל. דאמאנקעוויטש

דאָ אַט דאָ, אויף ביימער־קרוינען,
מיט ניי־צעבליטן אַראַמאַט —
ווערטער יידיש, מאַמע־חנען,
מיט אות צעשיינט אויף יעדן בלאַט.
כתב פון אַש און גאַלד און צונטער,
און אונדזער אומעט זינגט און טוט,
שפּאַרט די בליאונג בונטער, בונטער
און זע, ווי שמשון — זיילן מוט.

*

עס וואָלט זיך וועלן ציטירן נאָך אַ ריי לידער צוליב זייער שיינקייט
און פּאַעטישער רייכקייט, ווי „אין אַזאַ פּאַרנאַכט וועל איך נישט שטאַרבן“.
אַדער אַזאַ שלימותדיק ליד ווי „פון ספר בוים“, „צער“, אָבער ווי זאָגן די
בעלי־מליצה: קצר המצע מהשתרע. דער פּלאַץ איז צו ענג אויף זיך
אויסצושפּרייטן. שיק איך אָפּ די ליענער צום בוך אַליין.

1958

אלחנן וואגלערס פאָעטישע וויזיע פון דער וועלט

אין יאָר 1939, האָרט פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, וואָס האָט אונדז אַזוי טייער געקאָסט, האָט דער דיכטער אלחנן וואָגלער, דעמאָלט איינער פון דער דיכטער־גרופע „יונג־ווילנע“, פאַרעפנטלעכט אַ בוך לידער, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „צוויי בעריאַזעס אויפן טראַקט“; נאָך דעם בלוט־מבול, נאָך די וואַנדער־יאָרן איבער רוסלאַנד, נאָך אַזויפיל חורבן און אויסגעוואַרצלטיקייט, האָט דער זעליבקער דיכטער, שוין ווי אַ פליט אין פאַרזי, פאַרעפנטלעכט אַ ניי בוך לידער: „פּרילינג אויפן טראַקט“.

בכוּ, דער אויסדרוק „טראַקט“ אין די טיטלען פון ביידע ביכער. לאַמיר איצט די צוויי טיטלען פון די צוויי ביכער, צווישן וועלכע ס׳איז געלעגן אַ תקופה פון בלוט און חורבן, לאַמיר, זאָג איך, די צוויי טיטלען אַוועקשטעלן ווי צוויי פונקטן, צווישן זיי דורכפירן אַ ליניע, קעגנאיבער דער ליניע אַוועקשטעלן דעם נאָמען—פּסעוודאָנים פון דיכטער, ווי אַ דריטן פונקט. פון דאָזיקן דריטן פונקט אַרויסציען צוויי ליניעס צו באַהעפטן די פּריערדיקע ליניע, און מיר וועלן באַקומען אַ דריי־קאָנט — וואָגלער אויף די טראַקטן.

נישט קיין חשק צו צייכענען פּלוצעם געאַמעטרישע פיגורן האָט מיך באַווויגן אויסצובויען דאָ פאַר איך אַ דריי־וינקל, נאָר די נויטיקייט צו געבן דאָס סימבאָלישע בילד פון וואָגלערס שאַפונג. די טראַקטן, פאַר וועלכע וואָגלער געפינט אַזוי פיל סינאָנימען פון צערטלעכקייט, טראַקטן, שליאַכן, וועגן, שטעזשקעס, זענען, ווי ער אַליין דריקט זיך פאַעטיש אויס, די טויערן פון זיין געמיט און פאַר אונדז די טויערן, וואָס עפענען דעם תּוך פון זיין פאַעטישן געמיט. וואָס מיינען טראַקטן? דאָס מיינט דאָך ליניעס פּירנדיקע אין די אומענדלעכקייטן, אין די לאַקנדיקע אומבאַקאַנטקייטן, וואָס ציען, פירן און פאַרפירן ווי מענטשלעכע אילוזיעס.

וואָס נאָך מיינען טראַקטן? עס מיינט אַרטעריעס, געשפּאַנטע, פול-בלוטיקע אַדערן פון ערד-קיילעך, וואָס קרייצן זיך דורך, שניידן דורך און באַוואַכן פעלדער און וועלדער, טראַגן אויף זייערע זייטן הויכע טאַפּאַליעס ווי שומרים פון די וועגן און דעם וואַנדערער אויף זיין רוקן. און טאַקע ווי דער געניטער וואַנדערער, וואָס בייגט צו זיין אויער צום טראַקט כדי צו הערן פון וואַנען עס טראַגט זיך דער רייטער, און ער פילט און ווייסט, וועלכע בשורות ער ברענגט מיט זיך, אַזוי האַרכט זיך דער דיכטער-וואַנדערער וואַגלער צו צום טראַקט.

מיין ברודער איז דער ווילנער שליאַך,
מיין ווייב — די ליטווישע, די הייסע ערד.

ער הערט דעם שליאַך דערציילן אַ מעשה און ער פרעגט באַשייד ביי די דורכפליענדיקע פייגל, ביי די היימלאַזע הינט, ביי דער פאַרלאַרענער הון וועגן גורל פון בן-אדם, אַבער זעלטן האָט ווער עפּעס גוטס צו ענט-
פערן:

דער יונגער גייער האָט געהייסן אלקנה
און נישט געהאַט קיין חבר און קיין פריינד,
האַט ער איינמאַל געפרעגט ביי דער שוואַרצער וואַראַנע,
— צי עס איז אמת, אַז די זון שיינט.

די וואַראַנע האָט געענטפערט, אַז ס'איז אַ ליגן,
די גליקלעכע האָבן די זון אויסגעקלערט.
האַט אלקנה געפרעגט ביי די ווייסע ציגן:
— צי עס איז זיי גוט צו לעבן אויף דער ערד?

די ציגן האָבן געענטפערט: ס'איז נישט גוט,
מען גיט אונדז נישט עסן און מען מעלקט אונדז מיט גוואַלד.
אלקנה, אויך דו ביסט פון פלייש און בלוט
און וועסט אינגליכן ווערן גרוי און אַלט.

ווער טער און ווערטן

ווי האָט זיך דאָס אויער פון אונדזער דיכטער אויסגעלערנט
אַזוי זיך אויסצושפּיצן? און ווי האָט זיך זיין אויג אַזוי אויסגעשאַרפט, צו
פאַרנעמען די טענות פון די באַשעפענישן און צו זעען און מיטפילן זייערע
עוולות?

פונקט ווי ביאַליק פּרעגט: „ווייסטו פון ווי איך האָב מיין ליד גע-
אַרבט“? און ער ענטפּערט: פון די גרילן פון אויוון און פון די טרערן, וואָס
מיין טאַטע האָט געשלאָנגען, ווען ער האָט געמאַכט קידוש אויף וואַכנדיק
ברויט, אַזוי ענטפּערט אויך וואַגלער:

ווייל קליינערהייט פאַרבליבן כּיבין אַ יתום,
האַט ביים טייך די אַלכע אירע הענט פאַרבראַכן.
די יום־טובים מיינע און שבתיים
זענען די טעג געווען פון דערוואַכן.

און די טעדער אין בעל־גופּס אַרענדע
כּיהאַב אויף שטרוי גענעכטיקט אין די קאַלטע בודעס.
פון איר טרער האָט אויפגעצאַפּלט אויף מיין ווענדע
אַ גאַלדן פּיש, דעם גביר אויף שלוש־טעוודות.

און אַ ביסל ווייטער אין זעלביקן ליד.

בלויז דער פּויגל פּלעגט מיר זינגען זמירות,
די מאַמע גרויט אויף וועטשערע נאָר קאַכן,
פון איר געירשנט האָב איך מיין עשירות,
אין אייער ברידערלעכקייט דעם בטחון.

יא, פון דאַנען קומט זיין עשירות. ער זאַגט עס מיט איראַניע, אַבער
מיר באַטאַנען עס: טאַקע פון דאַנען זיין פּאַעטישע עשירות.
מיט טיפּן צער זענען אַנגעלאָדן וואַגלערס פּערזון. ער האָט נישט
ערשט געמוזט וואַרטן אויפן גרויסן חורבן, כּדי צו פאַרלירן דעם צוטרוי
צום בשר־ודם. שוין אַ סך פּריער דערציילט אים דער שליאַך אַ מעשה און
ער פאַרענדיקט זי:

מיר איז ליב צו זיין א שליאך פון ליים,
און דיר, מיין אייניקל, איז וויל און גוט —
וואס דו געבוירן ביסט א פראסטער בוים
און נישט קיין מענטש פון פלייש און בלוט.

שוין פריער האָט ער געהאַט מער געפיל פון זיכערקייט, פון היימיש-
קייט צווישן די בעלי-חיים און צמחים, צווישן שאַף און יאָדלעס, ווי צווישן
מענטשן, און ווען וואָגלער וויל אונדז אין אָנהייב אַריינפירן אין די טויערן
פון זיין געמיט, פירט ער אונדז צו די וויינשל-גערטנער.

איך בין געבוירן אין מדינת ליטע,
אירע טראַקטן אויסגעוועבט מיט בלויע טריט,
און אירע וויינשל-גערטנער צעבליטע
זענען די טויערן פון מיין געמיט.

אַבער איצט, נאָכן חורבן, ליגן די טויערן פון זיין געמיט צעבראַכן.
חרוב איז זיין וועג און אפילו פון בליענדיקע ווייצן-פעלדער קען דער
דיכטער מער נישט זינגען, ווייל, ווי ער זאָגט: „דער נישט-גוטער האָט
מיט דערנער-צלמים זיי צערטעטן“, אַלע ווייסע סטאַדעס פי „דער שוחט
האָט פאַרשניטן זיי פון מיינע שירה-קוואַלן“.

אַנדערע דיכטער און דערציילער האָבן אַרויסגעוויינט זייער חלק-
חורבן און זיך פון אים טעמאַטיש באַפרייט. וואָגלער קען זיין חורבן נישט
אויסוויינען. ער וויל נישט פון געבליבענעם תּוהוּ ובוהוּ אַרויסשאַפן נייע
וועלטן, ער איז טריי זיין ווילנער לאַנדשאַפט, דער פאַרצוקטער עדה, דעם
אַרעמען פאַסטעך מיקיטאַ, זיין פאַטערס קבר און זיין מאַמעס צויבערנ-
דיקן ליפּן-באַריר.

פאַר וואָגלערן איז נישט די היימישע לאַנדשאַפט בלויז אַטמאָספּער
און דעקאָר, ראָס פאַרן געוועב פון זיין ליד. ניין, ס'איז דער תּוך גופא פון
זיין שאַפן. נאָך מער, זיין אייגענער באַשאַף, די נאַטור ווערט דורך אונ-
דזערע געפילן אַליין באַשאַפן. אַן אַ צאַל זענען די ערטער אין וואָגלערס

ווערטער און ווערטן

לידער, ווו ער מאכט פון דער יצירה דאס ווערק פון מענטשנס געמיט. דא ליגט טאקע איינע פון זיינע שטארקסטע פאעטישע אייגנשאפטן. עס זענען איבעריק צו ברענגען ביישפילן. כמעט אין יעדן ליד קענט איר טרעפן אזעלכע זאגן, ווי: „דורך איר צויבערלעכן ליפן-באריר בליט אויף אין דארף דער רויטער מאן“. אדער: „פון אירע טרערן האט אין פעלד די נידעריקע גריקע אויפגעבליט און פון זיינע בינדעלעך דער הויכער קארן“. דאס צינדן מיר אן די זון מיט אונדזער פרייד, דאס לעשן מיר אויס דאס ליכט פון דער וועלט מיט אונדזער רשעות.

וואסער פויגל זינגט בשעת איך וויין
און וואסער פויגל קלאגט בשעת איך לאך?

און אויב דער פייזאזש, די לאנדשאפט זענען די עמאנענץ פון אונדזער הויך, טא ווי אזויזשע אוועקגיין פון יענער נאטור, וואס מיר האבן פון זיך ארויסגעאטעמט, ווי אזוי שאפן נייע פייזאזשן, ווען די טויערן פון אונדזער געמיט זענען חרוב?

וואגלער בלייבט טריי זיינע ליטווישע שליאכן און טראקטן. אויף זיי וואנדערט ער אין זיין פאעטישער וויזיע, ווייל אוועקגיין פון יענע טראקטן און יענע פייזאזשן הייסט אוועקגיין פון זיך און וואגלער ווי אן אמתער דיכטער קען פון זיך נישט אוועקגיין.

מען קען וואגלערן נישט צוקלעפן קיין שום עפיטעטן און עטיקעטן פון נאציאנאלער אדער סאציאלער דיכטונג. איר וועט ביי אים ווייניק געפינען פון ירושלים דליטא און ווייניק דירעקטע סאציאלע לידער, אבער אלע מענטשלעכע געפילן זענען אים אייגן און ער קומט צו זיי שטענדיק דורך דער פארמיטלונג פון דער לאנדשאפט מיט זיינע קינדער-יאָרן.

פאראן ביי אים לידער, פאעמעס און באלאדעס, וואס זענען אנגעלאָדן מיט סאציאלן סימבאל, אבער שטענדיק דורך דער פארבינדונג מיט דער נאטור. אפילו זיינע חורבן-לידער זענען צומייסט אויסגעדריקט נאר אין פארבינדונג מיטן אַרומיקן פייזאזש, וואס איז חרוב ווי זיין עדה און ווי זיין געמיט.

י. פאפיערניקאוו

דער תושב פון ישראל און אויך אין פאריז גוט באקאנטער דיכטער יוסף פאפיערניקאוו האט פון זיינע רייכע, אומבאוועגלעכע גיטער, וואס באשטייען פון אומעט, צער, בענקשאפט, התבודדות, שטילקייט און שטא-מיקייט, אויסגעבויט זיין פאעטישע היים, זיך אין איר רחבותדיק באזעצט און עס איז אים דאָרט וויל און גוט. דאָרט קען ער אומגעשטערט אַנגיין מיט זיין נשמהדיקן עגאָיום, דאָרט קען ער אויסשפיגען אומצאָליקע וואַריאַנטן אויף דער טעמע „איד“.

ער איז נישט קיין קאָמפּליצירטער דיכטער, פאפיערניקאוו, און אַן אַנדערער אויף זיין אַרט וואָלט געקענט אַריינפאַלן און פאַרפאַלן ווערן אין אינטאַניקייט, אין לאַנגווייליקייט, פון וועלכער מען קען זיך נישט ראַטע-ווען. אָבער י. פאפיערניקאוו האָט זיין אומעט געמאַכט אַ לייט-מאַטיוו צו אַ רייכער סימפּאָניע. ער האָט זיין אייביקן בענקשאפט-מאַטיוו אַרומגע-זונגען מיט אַלע מינאַרע טענער, וואָס ער פאַרמאַגט אין אַזאַ גרויסער שפע. ער האָט זיין טרויער איבערגעאַרבעט אין אַ קוואַל פון געזאַנג. ער האָט זיין אַרעמקייט-טעמע אַזוי רייך אויסגעשטאַט און אויסגעשטייערט, אַז ער וואָלט מסתם זי נישט אויסגעטוישט אויף קיין הון דעלמא.

און איד, וואָס בין קינדווייז פאַרשאַלטן געווען מיטן פּילן
ביז פאַרפּילן אַלץ, וועגן וואָס מ'האַט אייך נישט גערעדט ;
בין ווערנדיק איינזאַם און שטום אין מיין היים אין מיין קאַלטער,
געוואָרן פון אומעט, פון טרויער און צער — אַ פּאַעט.

ער האָט גוט געטאַן, פאפיערניקאוו, וואָס ער האָט צו זיין נייעם בוך „די זון הינטער מיר“, אָפּגעשאַפט אַלע אויטאָביאָגראַפישע נאַטיצן, ווי ער פלעגט זיך ביזן איצטער נהג זיין, אַן איבעריקע טירחה, אַלץ איינס זענען אַלע זיינע לידער, פרטים פון זיין לעבן, אַלע דערציילן זיי זיין ביאָגראַפיע

ווערטער און ווערטן

פון טאטנס היים אין וואַרשע און זיין אייגענער היים-היימלאַזיקייט אין ישראל און פון זיין אומהיימלעכער יוגנט אָן ביז צו די יאָרן, ווען ער זעט זיך שוין פאַרזקנט מיט דער זון הינטער זיך.
אויב שוין אין אַלע זיינע ביכער פריער איז פאַפיערניקאָוו געווען דער באַזינגער פון זיין טרויער, דער איך איכה-באַקלאַגער פון זיין בענק-שאַפט, איז ער איצטער אין זיין נייעם בוך „די זון הינטער מיר“ דער בענקער נאָך זיין בענקשאַפט, דער טרויערער נאָך זיין טרויער; און אויב פריער האָט ער פאַרוואַנדלט זיין צער אין פאַעזיע, פאַרוואַנדלט ער איצט זיינע רעמיניסצענצן פון צער און טרויער אין פאַעטישן עכאָ.
דער דיכטער אַליין וויל עס בכל אופן אַזוי האַבן.

מיין ליד איז, דאַכט זיך, נאָך אין פולן בלי, נאָר עפעס בליט עס שוין, ווי טאווינדזיכטיק קראַנק, און עפעס אַטעמט עס מיט יענעם גלי פון הויכער היץ און פיבער פון פאַרגאַנג.

אין גאַנצן ציקל לידער „ביי מיר“, זענען אַלע לידער ווי אַן עכאָ, ווי אַן אַפּקלאַנג פון אַ פאַרגליווערטן צער, וואָס געפינט מער נישט זיין אויס-דרוק.

דאָס איז פאַפיערניקאָוו אַ נייע פאַעטישע קאַקעטעריע, אויסצודריקן דעם אַריינטריט אין זקנה, און דעם דאָזיקן אַריינטריט אויפסניי טראַנס-פאַרמירן אין אַ נייעם קוואַל פון דיכטונג, אַזוי ווי ביז איצט זענען אַלע זיינע געזאַנגען נאָך געווען געווענדט צום ערשטן קוואַל, צום יוגנט-מקור און צו דער בענקשאַפט צו איר; און פונקט ווי ער האָט געקענט פון דער „היימפרעמד“ מאַכן אַ לאַנג שעפעכץ פאַר היימבענקשאַפט אין אַן אַ שיעור וואַריאַציעס:

אין דער הייס פון טאַטע, מאַמע, שוועסטער, ברידער —
דערזען האָב איך די וועלט; באַקענט דאָס לעבן,
פון וואַנען כ׳האַב גענומען מיינע לידער,
און דערנאָך — זיי טרויעריק צוריקגעגעבן.

אין דער הייס פון טאטע, מאמע, שוועסטער, ברידער —
וון יעדער האט געהאט זיין פיין-מגילה —
פארפאסט האב איך מיין אייגענעם סידור
מיט אן אייגענער פארפאסטער תפילה.

„היימערעמד“, זייט 14

אזוי האט ער אויך פון אריינגיין אין די יארן, ווען דער שאטן פון לעבן
פארגרעסערט זיין פראפארץ צום ליכט פון דער זון, געקענט אין זיין נייעם
בוך ארויסזינגען אין אומצאליקע ניואנסן זיין בענקשאפט צום נישט זיין,
צו איביקער שטילקייט און אבסאלוטער שטומקייט:

נישט לאנג און כוועל, ווי נישט געווען, פון קיינעם נישט געהערט זיין,
(כאטש אַ דיכטער קען אויך איבערלעבן זיין געזאנג),
און מיר אליין קען ווייטיקלעך אמאל באשערט זיין
כ׳זאל מיין ליד — מיין קינד — ארויסבאגלייטן צום פארגאנג.

אָדער אין שיינעם ליד „הינטער מיר“:

די זון איז ווייט הינטער מיר,
ס׳איז נאָענט שוין צו נאַכט;
איך גיי, איך גיי אַנטקעגן איר
די אויגן האָלב פאַרמאַכט —
אין בלענד פון ליכט און שאַטנשפּיל,
אין אויפשטראַל פון פאַרגאַנג,
און מיט אַ נאַגנדיק געפּיל
און נאַגנדיק געזאַנג
פון איינעם, וואָס געזעגנט זיך,
פון איינעם, וואָס דערמאַנט;
ווי ס׳גייט די זון אַזוי ווי איך —
אַראָפּ פון האַרזאַנט.

ווערטער און ווערטן

י. פאפיערניקאוו גייט נישט אויף אלע שליאכן פון דער וועלט זוכן פאעטישע טעמעס, שטימונגען און אינספיראציעס. ער נייגט נישט אָפּ פון זיך, ער פאַרראַט זיך נישט. איר וועט ביי אים נישט געפינען די אַנשטרענג-גונגען פון פּאָעטישער באַנייאונג, פון מאַדערניזמען אין וואָרט און פּערה, אָבער פאַר זיין וועלט, פאַר זיין נשמהדיקן „איך“, שטייען אים צום דינסט אלע רייכקייטן פון אויסדרוק, אלע שפעס פון גוטן, נאַטירלעכן גראַם, אלע לייכטקייטן פון ריטעם, אלע פאַרבן פון אַן עכטן דיכטערישן ליריזם.

ביי ווייניק פאעטן איז אפשר פאַראַן אַזאַ האַרמאָניע צווישן לעבן און דיכטונג, ווי ביי י. פּאָפּיערניקאָוו, און פונקט ווי אין לעבן האָט ער זיך אויך אין דער פּאָעזיע פאַרקליבן אין אַן אייגענעם ווינקל, אין די אייגענע ד' אמות פון ווו ער קוקט דאַכט זיך מיט חשד און פאַרדאַכט אויף די הענט פון די בויער (אין ישראל) צי זיי וועלן נישט אַמאָל, בויענדיק, צעלייגן זיין פּאָעטישן שלאַס, צי זיי וועלן נישט אַמאָל אין רעש, אין שאַל פון היימבוי, אים נישט חרוב מאַכן זיין היימוויי.

1961

די פאָעזיע פון לייזער אייכענראַנד

די דיכטונג פון לייזער אייכענראַנד קען פאַררעכנט ווערן צו דער מאַדערניסטישער שולע. דערמיט ווילן מיר נישט זאָגן, אַז דער דערמאַנ-טער דיכטער איז אַ נאַכפּאָלגער אָדער אַ שאַפּער פון עפעס אַ ספּעציעלע שולע. גיין, דערצו איז אייכענראַנד צו אינדיווידועל און אייגנאַרטיק. ער איז דעריבער נישט קיינעמס תּלמיד און קען נישט ווערן קיין רבי פאַר אַנדערע. ער האָט זיין דרך אין באַנעמען דעם אוניווערס און זיינע מיטלען דאָס אייגענע זעען און פילן צו ברענגען צום אויסדרוק.

ער געהערט נישט צו די פּראָדוקטיווסטע דיכטער, אָבער זיין פּאָעטיש געמיט רופט זיך אַלעמאַל אָפּ ווי אַן עכאַ צו די טומליקע מעשים פון די מענטשן און צו דער שטימער באַגלייטונג פון אומעטיקע פּייזאַזשן. מיט עטלעכע יאָר צוריק האָט ער פאַרעפנטלעכט אין פאַריז אַ בוך לידער „ממעמקים“ (פון די טיפענישן).

פון וועלכע טיפענישן קומט דער פּאָעט? עס זענען זיכער נישט פאַראַן קיין אַנדערע טיפענישן ווי די, צו וועלכע מיר גידערן אַליין אַראָפּ יעדעס מאָל ווען מיר ווילן דערגרונטעווען אונדזער מחשבה, אונדזער געפיל, די טיפענישן פון אונדזער פּסיכישן באַוווסטזיין און אַפילו פון אומ- און אונ-טערבאַוווסטזיין; די אַפּגרונטן פון וועלכע מיר קומען און ווהיין מיר גייען, פּונוואַנען מיר ברענגען און ווהיין מיר טראַגן אונדזערע פאַרשטעלונגען און שטימונגען, אונדזערע אומקלאַרע עמפּינדונגען און טונקעלע אַנונגען. די וועלטן אין וועלכע די מאַדערנע דיכטונג זוכט איר פּאָעטישן רוי-שטאַף האָבן זיך גוואַלדיק פּונאַנדערגעשפּרייט. די מעטאַפּיזיק, די פּסיכאַ-אַנאַליטישע וויסנשאַפטן פון איין זייט, די פּחדים-געשעענישן פון וועלכער אונדזער דור איז געווען דער רעזשיסער, דער עדות און דער קרבן, פון דער צווייטער זייט, האָבן פאַר דער היינטיקער פּאָעזיע געעפנט אַן אויסדרוק צו אַזעלכע אַפּגרונטן און תּהומות, וועלכע האָבן פּריער נישט געקענט זיין דאָס געביט פון פּאָעטישן געמיטס אַריינדריינג.

ווערטער און ווערטן

אלע געביטן פון קונסט טראגן אין זיך די יירונגען פון טראגישער דערפארונג. און די בארייכערטע טראגישע דערפארונגען מוזן זיך אויס-געפינען אַ באַרייכערטע און באַנייטע אויסדרוקספאַרעם. אַ באַרייכערטע פּאַעזיע מוז האָבן איר אייגענע שפּראַך, איר אייגענעם טאָן, אירע אייגענע אַסאַציאַציעס פון וואָרט. איז אָבער שפּראַך דאָס צומיינסט קאַנסערוואַטיווע, איז אָבער ס'וואָרט דווקא דאָס צומיינסט פאַרגליווערטע און צומיינסט סטאַ-טישע פון אַלע מענטשלעכע שאַפונגען.

זעט, וויפל טראַנספּאַראַציעס, גייסטיקע און מאַטעריעלע, איבערקע-רענישן, רעוואָלוציעס און עוואָלוציעס האָט די מענטשלעכע געפילט-און עמפינדונגס-וועלט דורכגעמאַכט, לאַמיר זאָגן, זינט די צייטן פון בעל תהילים ביז צו אונדזערע צייטן, אָבער נישט אין וואָרט. דאָס וואָרט איז געבליבן הינטערשטעליק, און אויב שוין דער בעל תהילים האָט, כדי אויסצודריקן זיינע באַוונדערונגס-געפילן פאַר דער נאַטור, כדי משתף צו זיין די מעשי-בראשית צו זיין אינערלעכער פרייד, באַדאַרפט אַנקומען צו אַזעלכע מעטאַפּאָרן ווי „נהרות ימחאו כף“ (די טייכן פאַטשן בראַוואַ). וויפל-זשע מער מעטאַפּאָרן, משלים, סימבאָלן און רמזים, מוז דער היינטי-קער דיכטער אַריינגלייגן אין כמעט דער זעלבער צאל ווערטער, כדי אַרויס-צוברענגען אַט דעם גאַנצן קאַמפּליצירטן קנויל פון געפילן און עמפינ-דונגען, מעטאַפּיזישע און מעטאַפּסיכישע פון אונדזער דור?

דעריבער געשעט עס אַפט, אַז דער היינטייקער דיכטער זוכט מער צו מאַכן אַנשטרענגונג אויף צו פאַרגרעסערן די אַנלאַדונג און סימבאָל פון וואָרט, ווי בלוז צו פאַרגרעסערן דעם סכום פון ווערטער. און פון דאַנען שטאַמען אויך אַפּטמאָל די שוועריקייטן פון פאַרשטיין די מאַדערנע פּאַעזיע.

דער אויסלאַדונג פון דער באַרייכערטער פּאַעטישער סענסיוויטעט, מוז ענטפערן אַן אַדעקוואַטע אַנלאַדונג פון וואָרט, וועלכע מוז נאָך דערצו זיין אַ פּערזענלעכע, אַן אייגענער אַפּקלייב פון סימבאָלן, רמזים, וואָס זאָלן געבן אַן אייגענעם תוכן די ווערטער, אַן אייגענע אַסאַציאַציע פון ווערטער, אַן אייגענע פאַרבנדונג פון געדאַנקען און געפילן, וואָס קומען פון אַן אייגענעם באַנעמען די וועלט און אירע דערשיינונגען.

פאַרשטיין די היינטצייטיקע פּאָעזיע מיינט — און האָט איבעריקנס שטענדיק אַזוי געמיינט. — פאַרהיימישט ווערן מיט די פּערזענלעכע אויס־דרוק־אופנים פון דיכטער מיט זיינע סימבאָלן און רמזים, מיט די כוונות וואָס ער לייגט אַרײַן אין זײ, כדי אויף אַ פּערזענלעכן אופן אויסצודריקן זײַן פּערזענלעכע וועלט.

און מיר קערן זיך צוריק צום אָנהייב, נאָך אַ לענגערער אָפּוויכונג פון אַן אַלגעמײנערן כאַראַקטער. פון וועלכע ממעמקיס קומט דער דיכטער אייכענראַנד?

ער קומט ווי מיר אַלע, אגב, פון די ממעמקיס פון זײַן צײַט און פון זײַן דור, וואָס דאָס מײַנט פון די אַנגסטיקע טיפּענישן פון כּף הקלע, אין וועלכן דער מענטש פון אונדזער צײַט, און נאָך מער דער ייד פון אונדזער צײַט, האָט געהאַט די שרעקלעכע פּרײוילעגיע אַרײַנצובליקן.

אַבער אונדזער געפילס־וועלט איז נישט אַביעקטיוו, און דער דיכטער, כדי אויסצודריקן דעם צער פון אַלע איכס, מוז זײ אויסדריקן דורך זײַן אייגענעם אײך. אייכענראַנדס פּאָעזיע — טאַקע גלייכצײטיק ווי זי דריקט אויס דעם דורס צער, דריקט זי אויס זײַנע סוביעקטיווע געפילן. אויך זײַנע חורבן־מאַטיוון שלאָגן אַן אין אַט יענעם פּערזענלעכן טאַן, וואָס אַן אים איז נישטאָ קײן פּאָעזיע און נישט קײן אַפּקלאַנג ביים לייענער.

אייכענראַנד איז ליריקער און מעטאָפּיזיקער, אַ מעלאַנכאָליע פון אַ הבל־הבלים־שטימונג פאַרווייכט זײַן געזאַנג.

דאָס וועלט־געפיל, וואָס מיר באַקומען אַרויס פון אייכענראַנדס לידער און סאַנעטן, איז טיף פעסימיסטיש. דאָס בילד, וואָס אייכענראַנד גיט אונדז פון אוניווערס — אַ שוואַרץ אַפּאַקאַליפּטישס.

וואַנדערער

אין טונקעלן ווינט,

פון פאַרנאַכטיקן דעמער

פאַלן קיל די לעצטע בלעטער;

מיט שוואַרצע פליגל

צײכענען ווילדע פייגל

ווערטער און ווערטן

אויפן גרויען הימל
שטומע היעראגליפן.
באלד בייגט זיך גאטס שטערן
איבער די שווייגנדיקע וואסער — נאכט.

פילאזאפיש־מעטאפיזיש שאפט ער פון זיין געפילס־וועלט אַ מין
מעטאפיזיש־פאָעטישן סיסטעם; גאָט? ער איז מעכטיק, אָבער ער איז שטיי־
נערדיק שווייגנדיק.

דער מענטש? ער איז נישט אומאָפהענגיק. ער איז נישט באַשאַפן אין
אַן אייגענער פאַרעם, אַ רגע אין אין־סוף. ער איז דער אַטעם פון גאָטס
גייסט.

איך בין די וועלדער אויף דער לבנה
דער בליק פון מיר צו דיר,
און די טונקעלע סכנה
פאַר יעדער באַלויכטענער טיר;
איך בין די זון אויף מיין שטערן,
דער שאַטן פון מיין טראַט —
און אין אייביקן פאַרגיין און ווערן
דער אַטעם פון גאָט.

אַ גאַנצן ציקל לידער ווידמעט דער דיכטער דעם פאַרגיין, דעם סוף,
וואָס ריזלט אין אין־סוף. אין דאָזיקן ציקל צייכענען זיך באַזונדער אויס:
„האַרבסטיקע שעהן“, „האַרבסט“, „שוואַרצע וואַסערן“, „שפיטאַל־באַלאַדע“
און דאָס זייער שיינע ליד „טרויעריק לעבן“.

שפּיל איך מיט וואַלקן און ווינט,
וויינט די נאַכט פאַר מיין טיר —
אַ יעדער טאָג וואָס צערינט
לעבט ווייטער אין מיר

און ווייטער אין זעלבן ליד:

קלאַגט איוב פאַר מיטנאַכט־טויערן
ציען נעפלען פאַר מיין טיר —
אַלע נישט־געשלאַגענע שלאַכטן
לעבן לאַנג שוין אין מיר.

מוז מען פאַרשטיין פּאַעזיע? מען דאַרף יעדנפּאָלס קענען געפינען
אויף איר אַן אייגענעם פּירוש. לייענענדיק אייכענראַנדס לידער האָב איך
מיר זיי אויסגעטייטשט אויף מיין אייגענעם אופן. האָב איך אַלעמאַל צוגע-
טראָפּן צו די אַנונגען און כּוונות פּון מחבר?
איך מיין, אַז נישט שטענדיק איז דאָס דער עיקר, אָבער שטענדיק,
אַפּילו אין די נישט גאַר קלאַרע לידער, טראָגט זיך פּון אייכענראַנדס
פּאַעזיע אַ פּינער פּאַעטישער אַראַמאַט און אַ מוזיקאַלישער ריטעם, וואָס
פּילן אייך אַן מיט פּאַעטישער שיכרות.
אַפּילו אין די שוואַכערע לידער פּון אייכענראַנדן — און אַזעלכע זענען
שטענדיק פּאַראַן ביי דיכטער — אַפּילו דאָרט, זענען שטענדיק פּאַראַן
איבערראַשנדיקע, אינטערעסאַנטע סטראָפּן.
וואָסער אַרט פּאַרנעמען יידן, די טראַגישסטע פּון די טראַגישע אין
עמק הבכּאָ־אוניווערס פּון אייכענראַנדס פּאַעטישער וויזיע? אין זיין בוך
און אין זיין פּאַעזיע בכלל ווידמעט ער דער יידישער ספּעציעלקייט, דעם
טראַגישסטן פּראַגמענט אין דער טראַגישער וועלט־געשיכטע אַ גרויסע
צאָל לידער. אָבער אייכענראַנד איז פּילאָזאָפּיש אוניווערסאַל און ער פּאַר-
געסט קיינמאַל נישט, אַז דער אַפּאַקאַליפּטישער רייטער טראַגט שוואַרצע
בשורות פאַר דער גאַנצער מענטשהייט.

י. יאנאסאָוויטש

די פאָרויסטעניש, וואָס האָט זיך אזוי פּלוצעם אַראָפּגעלאָזט אויף אונדזערע ישובים, האָט צווישן אַנדערע פּסיכישע אויסוירקונגען אויך געהאַט דעם רעזולטאַט, וואָס די גאַנצע לעבעדיקע פּילפּנימדיקייט פון נאָענטן עבר איז אין אונדזער דמיון פאַרשמאַלצן געוואָרן אין איין פאַר-גליווערטער איינפּנימדיקער געשטאַלט. ווען אַ מוטער וועט חלילה פאַר-וואַרפן אירע קינדער אין אַ מגפה, וועט זי דען אין די שבעה-טעג קענען טראַכטן וועגן די מעלות פון איינס, וועגן דעם חן פון אַ צווייטס פון אירע פאַרשניטענע עופּהלעך? וועט דען נישט איין שווערער צער האַלטן אין קלעם אירע געפילן? אָבער איינציקוויי, איינציקוויי, ווען די צייט וועט אַרויפציען אַ דין הייטל איבער דער שווערער ווונד, וועלן זיך פון טיפּן טרויער אָנהייבן אַרויסשיילן פאַר די אויגן פון דער שווער געפרוּוטער מוטער, די באַזונדערע פּנימלעך פון יעדן קינד, די באַזונדערע שטריכן פון יעדן פּנימל. מיט דער צייט וועט אַפילו עפעס אַזעלכעס ווי אַ גרימאַס פון אַ פאַרקרימטן שמייכל זיך באַווייזן אויף די ליפּן פון דער פאַרצערטער מוטער, דערמאָנענדיק זיך אין קול פון איינס, אין געלעכטער פון אַ צווייטס און די חכמות פון אַ דריטס פון די פאַרשוונדענע קינדער.

עס איז נישט אַנדערש אויך מיט אונדזער גרויסן קאַלעקטיוון נפטר. מיר האָבן אַריבערגעצויגן אַ שווערע שוואַרצע עגלה-דעק איבערן בראַך, אונטער איר באַהאַלטן אַלע אונדזערע נאָענטע, זייערע היימען און זייערע פּרנסות, זייערע דאגות און זייערע שמחות. אַלע כמעט ביז איצטיקע כראַ-ניקעס און זכרונות זענען געווען איין גרויסער קאַלעקטיווער קדיש נאָכן קאַלעקטיוון נפטר.

די צייט פון אַרויסשיילן באַזונדערקייטן, פון אַרויסוויקלען פון אונטער דער שוואַרצער דעק די אינדיוידועלע פּנימער פון שטעט, שטעטלעך, שטובן און מענטשן, הייבט פאַמעלעך אָן קומען.

עס וועט זיין דער וויכטיקער פארדינסט פון דיכטער יצחק יאָנאַסאָוויטש צו געהערן צו די ערשטע, וואָס האָבן פאַרשאַרט אַ שטיק פון דער שוואַרצער עגלה־דעק און מיט אַ גרימאַס־שמיכל אונדז אָנגעוויזן אויף איינער אַזאַ שטוב, אַן אַרעמער צווישן אַרעמע, מיט מענטשן געשלאָגענע מיט אַ שרעק־לעכער אביונישקייט און דאָך נישט דערשלאָגענע, מיט אַ קבצנות, וואָס וויינט און קאָן דאָך נישט באַוויינט, נאָר באַזונגען ווערן.

פון וואָנען נעמען פאַרבן צו מאַלן דלות־דיקע פאַרבלאָזיקייט? פון וואָנען נעמען טענער צו באַזינגען די איינטאַניקייט און פון וווּ שפּען מוט צו דערהויבן שפלות? יאָנאַסאָוויטש האָט געפונען די קאַלירן, די טענער און דעם מוט אַריינצופירן אַטמאָספּער פון דערהויבנקייט אין דער שוואַרצ־סטער אַרעמקייט, אויסצוזינגען אַ מזמור שיר און נישט קיין קינה פאַר דער שטוב. דעם מוט האָט ער געשעפט — לאַמיר עס גלייך זאָגן — אין דעם נשמהדיקן תוך פון דער אַרעמקייט.

ווייל איר האָט דאָ נישט יענע באַקאַנטע אין דער גאַנצער וועלט־לי־טעראַטור באַשריבענע אַרעמקייט פון דעם געוויסן מיאוסן מין, וואָס אירע וואַרצלען זענען דעגענעראַציע און פאַרפּוילטקייט און אירע פירות — זינד און פאַרברעכן. עס איז דער יידישער דלות, אַ חוסר לחם וואָס קומט פון נשמה־שטערענישן, וואָס וועט אַלץ דער דאָזיקער טאַטע, דער העלד פון יאָנאַסאָוויטשעס פּאָעמע „אַ שטוב אין שטעטל“ נישט טאָן, וויפל ביז־יונות וועט ער נישט אויף זיך נעמען אַריינצוברענגען דאָס שטיקל ברויט אין שטוב אַריין! עס וועט נישט פּוועלן, די הענט טוען אַלץ, די גופישע כוחות זאָגן זיך פון גאַרנישט אָפּ, אַבער די נשמה, דאָס פּנימיותדיקע שוועבט אין אַנדערע וועלטן, אין די תהלימדיקע גאַט־בענקשאַפטן, אין די כּודותדיקע וועלטן פון חצותן זוכט זי זיך אַן אַנטרינונג.

דער ייד איז אַ מין ר' שלמה נגיד פון דער צווייטער זייט. ער האָט גאַרנישט מיט וואָס צו באַשיינען זיין שטוב; נישט קיין געלט און נישט קיין כבוד, נישט קיין מסחרים און נישט קיין הדרת פנים, נישט קיין רחבות און נישט קיין שאַרפע לומדות. עס פעלט אַלץ וואָס קען גלאַנצן, אַבער עפעס אַן אינערלעך פּלעמל איז דאָ וואָס טליעט מיט בענקשאַפטן, מיט ציענישן צו עפעס וואָס איז נישט בנמצא, צו עפעס וואָס דאַרף זיך

ווערטער און ווערטן

געפינען ערגעץ ווייט, וואָס דאַרף זיך פאַרט אַמאַל באַווייזן און באַווייט זיך טאַקע אין איינער אַ פינצטערער פּראָסטיקער נאַכט: אַ ייד אָן אורח קלאַפט דעמאַלט אָן אין דער אַרעמער שטוב, ברענגט מיט זיך מיט מחיה-דיקע וואַרעמקייט און פון זיין טאַרבע שיט זיך פון כל טוב פאַר די אויס-געהונגערטע און אויסגעפרוירענע קינדער און פאַר זייערע עלטערן. אַ נאַכט וועט דאָס זיין וואָס וועט זיך אויף אייביק איינקריצן אין זכרון פון דער שטוב. דעם טאַטן וועט עס אויף אייביק ציען צו דער מיסטעריעזער אליהו-הנביאדיקער געשטאַלט. ער וועט אים שטענדיק און אייביק אַרומ-זוכן, ביז ער וועט אין אַ געוויסן טאַג פאַרשווינדן פון שטוב און אַוועקגיין אין דער וועלט אַריין, וווּ קיין עול פּרנסה איז נישטאַ, וווּ אליהו און למד-וואַוניקעס וואַנדערן אויף די וועגן צוזאַמען מיט די מדינה-גייערס.

נישט זייענדיק זיך דערצו מכוון, בין איך דערווייל אַריין אין דער-ציילערישן שטאַף פון דער פּאַעמע, וועלכע איז זייער פאַרכאַפּנדיק, און ווען איך האָב באַקומען דאָס בוך אין דער האַנט אַריין האָב איך עס קודם-כל געמוזט אינגאַנצן דורכלייענען צוליבן אינטערעסאַנטן סיפור המעשה. ערשט ווען איך האָב זיך באַפּרייט פון אינהאַלט האָב איך געקענט ווענדן מיין אויפּמערקזאַמקייט אויף די פּאַעטיש-קינסטלערישע וואַלאַרן פון דער פּאַעמע.

אַבער לאַמיר פאַרענדיקן מיטן אינהאַלט: אַחוץ דער דערמאַנטער הויפּט-געשטאַלט פונעם טאַטע, דער טאַטע פון דיכטער, (דער אויטאָביאָ-גראַפישער עלעמענט איז אַן עיקר אין דער פּאַעמע) זענען אין דער פּאַע-מע דאָ; די מאַמע, אַ פעטער, אַ שוועסטער און עטלעכע נעבן-געשטאַלטן וואָס קומען פון נאַענט אַדער פון ווייט אין באַריר מיט דער „שטוב“.

אַ קאַנטראַסט צום הכּנעהדיקן טאַטן איז זיין שוואַגער, ער, דער פּע-טער, גיט זיך קיינמאַל נישט אונטער, ער איז שטענדיק קעמפּעריש. מיט אַלץ און מיט אַלעמען ראַנגלט ער זיך. ער פירט מלחמה מיט די יידן פון שטעטל און מיט די גוים פון דאַרף. זיינע ליידנשאַפטן דערפירן אים ביז צום ווערן אַ מיסיאָנער. ער ענדיקט מיט ווידוי, תשובה און זעלבסטמאָרד. און עס איז דאָ אַ מאַמע, אַן אומגליקלעכע צעבראַכענע יידישע מאַמע.

זי קאן מער נישט ווי איר אומגליק, האָט נישט מער ווי צו באַוויינען דעם ביטערן גורל פון אירע קינדער און פון זיך אליין.

אין אַזאָ שטוב קען די שווערע האַנט פון גורל אָדער צעדריקן הינטער זיך די צאַרטע נשמות פון אויפּוואַקסנדיקן קליינוואַרג, אָדער זיי אַנפילן מיט אַ גייסט פון רעוואָלט און ווידערשטאַנד. דאָס לעצטע געשעט טאַקע. דער אומגעריכטער שיין פון דער שטוב, דער איינציקער נחת פון דער מאַמען, די טאַכטער, טראַגט אַרויס פון דער אַרעמער שטוב רעוואָלט און ווידערשטאַנד צו די אַרעמע פון שטאַט און אונטערדריקסטע פון דאָרף.

צו באַזינגען און צו מאַלן דאָס אַרעמע לעבן פון אַ משפּחה, פון זיין אייגענער משפּחה, האָט דער דיכטער יאַנאַסאָוויטש געפונען די פּאַסיקע האַלב־טענער, די געדעמפטע קאַלירן וואָס גיבן די שטימונג און די אַט־מאַספּער, די פּערספּעקטיוו און דעם הינטערגרונט, אַפט מאַל דערציילט די שווייגנדיקע אַרעמקייט וועגן זיך דורך דעם ביסל מטלטלין אין שטוב. זיי זענען די פּאַסיווי־באַטייליקטע און די עדות פון דער דראַמע, וואָס שפּילט זיך יעדן טאָג אָפּ.

דער שווייגנדיקער טאַטע האָט טאַקע מער נישט ווי ליימענע לייכטער־לעך און אַן אַפּגעגרינטע קאַפּאַטע צו באַשיינען דעם שבת, אָבער אַט די זאַכן גליווערן אין זיך אַריין די גאַנצע האַפענונגלאַזיקייט פון היינט און דעם גאַנצן פאַרשוונדענעם גלאַנץ פון אַמאַל:

„געווען אַ מאַל אַ הדרתדיקע זאָך, זעט אויס,
 יוסט געבויט, גענייט אַן שעטנזפּעדים,
 נאָר איצט אַן אויסגעבליאַקעטע פון יאָרן,
 אַן אויסגעפּרעסענע פון דלותדיקן שטויב
 כאַטש אויסגעבאַרשט, פּאַרצירעוועט און גאַנץ —
 זי האָט מיט גרינער אומעטיקער שיין געגלאַנצט,
 מיט יענער בלינצלדיקער גרינער שיין
 פון בעל־הבתישער בכבודיקער נויט.
 וואָס פּאַרמאַכט די לאַדנס אויף די פענצטער,
 ווען קידוש מאַכן קומט איר אויס אויף ברויט

ווערטער און ווערטן

ווען זמירות זינגען מוז זי, וואַכעדיק און שפּל
ביי אַ קאַלטן אביונדיקן טיש.
ווי אַנשטאַט לאַקשן עסט מען קילבלעכע קאַרטאַפּל.

ווען דער טאַטע גייט צום סוף אַוועק אַפּריכטן גלות איז עס ווייטער
די קאַפּאַטע וואָס דריקט אויס די אומהיימלעכע פּאַרלאָנזקייט אין שטוב:

„זי האָט געוויינט.

די שוואַרץ־געוואַנטענע אלט־פּרענקישע קאַפּאַטע,
זי האָט געריסן זיך פון שאַטנדיקע ווענט
מיט אַרבל אויסגעשטרעקט ווי בעטנדיקע הענט —
זי האָט געוואַלט אַוועקגיין
נאָר ס'האַט דער זשאַווערדיקער נאַגל איינגעקלעמט
אין הענגער
זי געהאַלטן צוגעבונדן צו דער וואַנט“.

די ירידה פון דער שטוב קייטלט זיך אַריין אין דער ירידה פון שטעטל,
וואָס איז ווידער אַנגעקייטלט אין אַ גאַנצער ריי סיבות ביז צו אַן ערשטער
סיבה. די „סיבה ראשונה“ פון דער גאַנצער נויט און דלות, זי ברענגט
יאַנאַסאָוויטש אַרויס זייער בילדעריש דורך אַ מלחמה צווישן טראַקט, פון
אַמאָליקן וואַרשע־לאַדזשער טראַקט, שפּעטערדיקער באַן און נאָך שפּע־
טערדיקער אויטאָסטראַדע.

„טאָ איז דער וואַרשע־לאַדזשער שליאַך —
אַן אַלט פּאַרגעסענער — מיט שטויב און זאַמד פאַרשאַטן,
די וועלדער מאַכיקע ווי פייכטע שטיקער נאַכט
געפּאַנגען האַבן אים אין קלעס פון זייער שאַטן,
פּאַרלאַקערט אים אין פּלאַנטער פון געצווייג
און בלאַנדזשען אים געלאַזט אויף וויפל מיילן,
און ווען ער איז אַרויס פון זיי ווי פון אַ שטייג,
ער האָט דערזען, אַז וויי! נישטאַ שוין ווי צו איילן“.

ער וואַנדערט ווייטער דער שליאַך דורך שטעטלעך בית-עלמינס און צווינטערלעך.

„ער בלאַנדזשעט לאַנג, פאַרתמט, אַרום אין פּוסטן פעלד, און קריכט אַוועק צו סאַזשלקעס פון טאַרף, און ווען די בריק די הילצערנע פארשווינדט ער פאַלט אַרײַן אין אַ פאַרשלאַפן דאַרף צווישן הענערקריי און בילנדיקע הינט“.

צוזאַמען מיט אַלטן שליאַך איז אויך איינגעשלאַפן ס'שטעטל.

„ס'האַט אַפּגערוישט דער וועג... קיין פּערד געשפּאַן עס דאַרפן אויטאַס נישט קיין כאַמעטעס, קיין לייצעס, און ס'דאַרף קיין בייטשן נישט פון לעדער די פייפנדיקע באַן... אַ וועלט געווען — האַט גאַט געזאַגט: עד כאַן...“.

דורך דער גאַנצער פּאַעמע וואָס פליסט מיט עפישער רואיקייט שלאַגט אַדורך אַן איינגעהאַלטענער ליריזם, אַ מילדע חכמה, אויסגעדריקט אין משלים און אַפּאַריזמען, וואָס זוכט נישט זיך אליין איבערצווואַקסן, קאַנ-טראַסטירט אַפּט מאַל אַנגענעם מיט דער מרה שחורה פון די געשילדערטע סיטואַציעס.

דער אויסטערלישער אורח וואָס פאַלט אַרײַן אין אַ פּראַטיקער נאַכט רעדט אַזעלכע רייד:

„דער אויבערשטער האַט ליב דעם אַרעמאן און דעם בכבודן — אַוודאי. נאָר ווי אַ הונט עס פאַסט אַ פּערדסגעשפּאַן, און ווי אַ שטריימל פאַסט דעם עלטסטן באַק פון סטאַדע, עס פאַסט דער אַרעמקייט דאַס גדלות פון גביר.“

ווערטער און ווערטן

די גאווה וואָרפט אַוועק, ווי ס'וואָרפט דער בוים
פון זיך אַראָפּ דעם דאַרן בלאַט.
ביי אונדזער האָר — דער זעלביקער בעל יחסן איז
ווי דער גביר — דער פּושט יד".

וועגן זיין שוואַגער הענעכס אַרומאַמפּערן זיך מיט דער וועלט טראַכט
דער שטילער טאַטע אַזעלכע מחשבות :

„און הענעך נעבעך ווייסט נישט אַז ער שרייט און שילט
ווייל ערגעץ מוז מען האָבן אויך זיין שרייען,
וואָס טוט דער וואָלף אין וואָלד? ער וואַיעט ווילד
און אייביק שטום אין טייך מוז זיין דער שלייען“.

אַחוץ מיט קליינע אויסנאַמען פילט זיך אומעטום אין דער פּאַעמע
אַ זיכערע האַנט וואָס באַהערשט דעם דערציילערישן שטאַף דורך טאַקט
און מאַס. עס איז יאַנאַסאָוויטשן געלונגען אַן אַריגינעל דיכטערישע קאַמ-
בינאַציע, וואָס האָט אים דערלויבט אַ נאַטירלעכע פאַרשמעלצונג צווישן
רעאַליאיבערגעלעבטן עלעמענט מיטן לעגענדאַריש-וויזיאַנערן, און אַ האַר-
מאַניע צווישן עפישן און לירישן וואָס זאָגט אַ סך וועגן די פּאַעטישע
מעגלעכקייטן פון מחבר. די פּאַעמע „אַ שטוב אין שטעטל“ וועט בלייבן אַ
געלונגענער פרוּוו צו רעסטאָורירן שטיקער לעבנס פון אַ פאַרשוונדענער
וועלט אויף אַ רעאַלן גרונט, נישט בלייבנדיק דערביי אויף די אויבערשטע
פלאַכן פון רעאַליסטישער אַבסערוואַציע.

„בלומען פון באדויער“ פון משה שולשטיין

בלויז פון באדויער? נישט פון צאָרן, נישט פון רעוואָלט, נישט פון אויפשוידער, נאָר פון באדויער? און מיר אַלע האָבן דאָך דערוואַרט בלומען פון גיפט, פון שנאה צום אויסראַטער, וואָס האָט זיך פאַרמאָסטן צו פאַר-ענדיקן דאָס ווערק פון דער ברוינער פעסט; מיר האָבן זיך דאָך געפילט באַרעכטיקט צו דערוואַרטן קללות שאַרפע, ווי די האַק, וואָס האָט געוואָגט זיך אַראָפּצולאָזן איבערן קאַפּ פון אַ גוף פול מיט ווונדן, איבער דער רעשט פון אַ קולטור פון אַן אויסגעהרגעטן פּאַלק!

און נאָך: באדויער פאַר וועמען? פאַר די דערמאַרדעטע, וואָס יאָרן לאַנג זענען זיי געווען געצווונגען צו גלעטן און קושן די האַנט פון דער-ווערער? פאַר די, וואָס האָבן געמוזט פירן אַ פאַרשאַלטן לעבן פון לעסטערן אַלץ, וואָס איז זיי געווען נאָענט און טייער און זינגען הימנען צו די, וואָס האָבן זיי איינציקווייז פאַרטיליקט? פון באדויער צו אַ לעבן, וווּ דער אומקום פון אַ נאָענטן פריינד האָט געמוזט אַראָפּגעשלונגען ווערן צוזאַמען מיטן טעגלעכן ברויט, וווּ אַ קולבאַק האָט געמוזט צושמייכלען צום טויט פון אַ כאַריק, וווּ אַ מאַרקיש האָט געמוזט אַנשטעלן אַ פריילעכע מינע צום טויט פון ביידע, אַ נסתר האָט געמוזט אין זיין אייגענעם ספר „די ברידער משבר“ פאַררייבן די שפורן פון זיין בענקשאַפט צו אַ ביסל הייליקייט און געלייטערטקייט, וווּ אַלע צוזאַמען האָבן זיי אין טאַג-טעגלעכן פאַראַט און שאַנד זיך געמוזט איינקויפן טראַפנס רעכט צו אַטעמען? בנאמנות, ווי פאַר אַ סך פון זיי איז דער גור פון אומקום געווען דער איינציקער וועג צום אויסלייזן.

און אפשר, טראַכט איך, מיינט דער טיטל פון בוך באדויערן צו זיך אַליין, צום מחבר, דעם באַוויינער פון די אומגעקומענע מער ווי די אומגע-קומענע גופא?

איך קען דעם אויטאָר פון די „בלומען“ זינט לאַנגע יאָרן, איך האָב

ווערטער און ווערטן

געקענט זיינע וואקלענישן, די שלעסער פון אילויעס, וועלכע ער האָט זיך אויסגעבויט און האָט זיך אין זיי פאַרבאַריקאַדירט. און איך האָב זיך דעריבער געשטעלט די פראַגן און געמאַכט קאַמענטאַרן צום טיטל נאָך איידער איך האָב געעפנט דעם שער פון דער לידער־זאַמלונג.

און איצט שליס איך דאָס בוך, אַ דורכגענומענער און דורכגעדרונגענער און פּרעג זיך ווידער: זענען מיינע פראַגן פאַרענטפערט?

יא און גיין.

יא, דער דיכטער באַדויערט נישט בלויז די אומגעקומענע לעבנס, ער באַדויערט אויך אויף פאַרשידענע אופנים זיך אַליין, זיין פאַרקוקן זיך, זיינע פאַרזימונגען, זיין נישט אַנען און נישט וויסן...

און איך גאַר, קען זיין, בין זיך דעמאָלט געזעסן
אין אַ שטרויענעם שטול פון דער קאַפּע־טעראַסע
פון „סעלעקט“, „מאָדערן“, צי „טערמינוס“
אין זומערדיקן, שיינעם און פרייען פאַריז —
און פון גאַרנישט געאַנט
און פון גאַרנישט געוואָסט...

די פינטעלעך געהערן דעם מחבר און זיי ווילן אַנווייזן, אַז עס איז פאַראַן אַ נישט אַנען און אַ נישט וויסן, וואָס מאַטערט כסדר, פאַר זיין וועלן זיך כסדר באַהאַלטן אין שוץ פון אומבאַוואָוסטזיין — און אונטערבאַוואָוסטזיין, אָבער וואָס טרעטן איצט אַרויס ווי מאַנער און באַשולדיקער לגבי דעם באַוואָוסטזיין, און עס זענען נאָך פאַראַן אין בוך אַזעלכע בלומען פון באַ־דויער, וואָס באַציען זיך אויף לאַנג־פאַרפלאַסענע אַוועקבלאַנדזשענישן פון אייגענעם פעלד און אייגענעם בוים...

אין ציקל לידער „ישראל“ געפינען מיר אַזעלכע רמזים, און דאָס פאַרעפנטלעכטע ליד „אַ בוים ביים וועג“ איז עדות דערצו.

אין אַ צווייטן ליד „אַ ייד מיט אַ פּערד“ פאַרענדיקט שולשטיין:

„כ'דארף אויפשטעקן אפשר די אנדערע באַק,
אַז שמיץ זאָל דער סוס מיר דערלאַנגען געשמאַק,
וואָס איך האָב נישט פריער דערזען און דערהערט —
אַ ייד מיט אַן אַקער, אַ ייד מיט אַ פערד“

אַבער די שאַרפע קללה, די שוין אויבנדערמאָנטע און געמאָנטע פאַר-
שעלטונג אויפן אַדרעס פון פאַרטיליקער זוך איך בהינם אין בוך. ווייסט
שולשטיין נישט, אַז די ברכות און די קללות זענען געגעבן געוואָרן צוואַ-
מען אין איין אָטעם? די ברכות אויפן קאַפּ פון קרבן קענען נישט אנדערש
ווי נאָר פאַלן צוזאַמען מיט די קללות אויף דער האַק פון קאַט.

אין דער טעריע לידער „אין שיין פון קדושים“, געהייליקט דעם אַג-
דענק פון די דערמאָרדעטע שרייבער, האַלט זיך דער דיכטער אין שטילן
טאָן פון ווייכן ליריזם, פון צאַרטן טרויער און באַדויער, וואָס קלינגט זיך
אפשר גוט צונויף מיט די גלאַקן פון לויות, אַבער וואָס זענען אַפטמאַל
צו איידל, צו דינטשיק אויף אויסצודריקן אונדזערע געפילן פון אויפברויז
און אויפשוידער.

ווי זענען די לידער אויף דער טעמע פון זייער געצווונגענעם אַנוסיס-
לעבן, ווי זיי וואַלטן באַלויכטן נישט בלויז זייער קדושים־טויט, נאָר זייער
מאַרטירער־לעבן!

אַבער לאַמיר זיך אַביסל פאַרנעמען מיט דעם, וואָס איז אין בוך יאָ
פאַראַן.

„מאָן אויף דאָס בלאַט, ווי אַ בית־עולם־טויער,
ווי יעדע שורה איז אַ קבריס־ריי,
און לאַמיר וואַנדלען דאָ אין צער און טרויער.
פאַרהוילן אין דער קבר־שטעג צו זיי.
האַט אויסגעטראָטן אים דאָס ליד פון זויי —
מאָן אויף דאָס בלאַט ווי אַ בית־עולם־טויער.“

ווערטער און ווערטן

אין שיינעם ליד צום „פּרץ־אוהל“ בעט דער דיכטער רחמים ביי אונז דער שבת־יום־טובדיקן דיכטער יצחק לייבוש פּרץ, ער זאל טיילן זיינע דלד אמות מיט די קברלאָזע, ער זאל זיין אַ מכניס־אורח, ווי ער איז עס געווען ביים לעבן.

זיי פאַר כאַריקן, פאַר קולבאַקן און האַפּשטיינען די לעצטע ווײַנונג, פאַר אַלע ריטער און קדושים פון מיין אומה און מיין שפּראַך, גיב דו דאַרט מאַרקישן און בערגעלסטאַנען אונטער דיין געוועלבתן דאַך און סיגאַלד פון דייןע אותיות טראָן זיי אויף די קעפּ, ווי קרוינען.

אין ליד „ביי דער הייליקער קופּע“ דערלויבט זיך ענדלעך דער דיכטער אַ ביסל איראַניע, אַ ביסל שטעכיקן הומאַר אויף דעם אַדרעס פון די פאַלשע טרייסטער אין פאַרגעלטער.

סיגער־כט זיך אַנטשולדיקט מיט העפלעכן טאַן, ווי עמיץ, וואָס טרעט אויף אַ הינער־אויג אָן. מײַהאַט לאַנג שוין פאַרגעלטונג די קרובים געבראַכט, דעם תּלִין אַ פּריינדלעכן פאַרווירף געמאַכט.

דעם אַפּטייל פון טרויער־לידער שליסט אַ גרויס און רחבותדיק גע־זאַנג „ביינאַכט אויפן בוידעם פון יידישן מלוכה־טעאַטער“. דער פאַר־פאַקטער רעקוויזיט פון געשענדעטן יידישן טעאַטער אין מאַסקווע באַקומט אונטערן שוץ פון דער נאַכטיקער פינצטערניש צוריק זיין לעבן. אויפן בוידעם, ווייט פון אַ בייז אויג, שפּילט ער אויס אַלע ראַלעס, וואָס ער האָט נאָך אין זיין פאַטעניץ באַדאַרפט אויסשפּילן אין די טעג אויף די גופים פון די דערמאַרדעטע, צום שיינן פון טאַג לויפן די זאַכן פון רעקוויזיט צוריק אין די לעכער, וואָס ער האָט פאַר זיי רעזערווירט, דער „פאַרבאַט“.

עס זענען נאָך דאָ אין בוך די אַפּטיילן: „די פּלייט פון די אַלפּן“, „דער חותם פון דער נאַכט“; „אַ רינג אין רינגען“; „מיצקעוויטש אין פאַריז“; „ישׂראל“. יעדע אַפּטייל האָט זיך פאַרצושטעלן מיט אַ גרעסערער צאָל

שיינע, גוט ריטמישע און גוט רימירטע לידער, הגם מאנכע זינדיקן מיט א ביסל צופיל רעטארישקייט.

איך האב זייער ליב אַזעלכע לידער ווי „קאסקאדן“, וווּ פאַרעם, ריטעם און אינהאַלט פאַלן זיך אַזוי גליקלעך צונויף. אַזאַ בילדעריש-שפּילעוודיק ליד ווי „אין גרינעם טאַל“, אַזאַ ליד מיט פּיינעם הומאַר, ווי: „שווימט אַ שיף מיט יידן“... אויך די ספּעציפּיש שולשטיינישע משלדיקייט האַט אים אין דאָזיקן בוך נישט פאַרלאָזן.

עס איז אַ בוך, רייך מיט גוטע לידער, פּיין עסטעטיש אַרויסגעגעבן. די קינסטלער קאַלניק, בען און מאַנע קאַץ, האָבן מיט זייער אַרנאַמענטיק צו-געגעבן חן דער אויסגאַבע.

אברהם לעוו

שוין אריבער דרייסיק יאָר געפינט זיך אברהם לעוו ווי אַ חלוץ אין אַ קיבוץ פון ישראל. אויך אַזאַ גלייכע צאָל יאָרן בערך איז ער דער יידיש-באַזינגער פון ארץ-ישראלדיקן פּיזאַזש.

ער געהערט, אברהם לעוו, צו די דיכטער-פּיאַנערן, וואָס האָבן זייער דאַפּלטע פּיאַנערישקייט אויסגעקליבן נאָך אין די יאָרן פון ערב-מדינה און וואָס זענען אַט דער דאַפּלטער שליחות פון פּיאַנער פון יידישער אַרבעט און פּיאַנער פון יידיש-געזאַנג אויף דער ערד פון ישראל טריי געבליבן.

היינט איז מדינת ישראל דער מקום מקלט און דער קיבוץ גלויות פאַרן גרעסטן טייל פון דער שרייבערישער שארית-הפליטה. אָבער סך-הכל מיט אַ דריי צענדליק יאָר צוריק האָבן זיך אויפן שטיינערנעם באַדן פון דער מדינה אונטערוועגס גרופּירט בלויז עטלעכע חלוצים פון דער יידיש-פּאַעזיע, צו זיי האָט געהערט דער שטילער, באַשיידענער, נאַטור-פּאַעט אברהם לעוו.

בלחשדיק איז דאָס געזאַנג פון אברהם לעוו ווי עס וואָלט געווען באַ-שאַפן צו זיין די באַגלייטונג פון זיין עבודה פון יעדן טאַג, זיין ליד איז דער אינסטרומענט וואָס אַקאַמפּאַנירט די שווערע פיזישע האַרעוואַניע פון פעלד, מילדערט זי און מאַכט זי דערטרעגלעך...

ווער מיט דער האַרמאָשקע, ווער מיט דער גיטאַרע, אברהם לעוו פאַרזיסט זיך זיין יאָך מיטן יידישן ליד.

אַזוי האָט ער אַלע טאַג פון די דרייסיק יאָר חלוצישער פּרייד און פּאַעטישן אומעט, געהאַלטן אין איין האַנט דעם שפּאַדל און אין דער צווייטער האַנט דאָס ווייסע פּאַפּירל. דער שפּאַדל און דאָס פּאַפּירל האָבן זיך קאַמפּלעטירט, דערגאַנצט, זיך קעגנזייטיק געגעבן כוח און האַפּענונג. איז דאָך אַ יידישער בחור פון ווילנער קלויז נישט געגאַנגען שפּאַלטן גרו-דעס קיין ארץ-ישראל ווי צו אַן ערדישן תּכלית, נאָר צו ברענגען גאולה...

דער צער פון יאך, די פרייד פון שאפן. דער אויפלייז אין קיבוצישן ציבור און דער אקצענט פון יחידישער עקזיסטענץ וואס האט געמאנט, זענען געקומען צום אויסדרוק אין די אותיות און ווערטער, וואס האבן אויס-געפילט דאס פאפירל, וואס דער פויער-פאָעט האט געהאלטן אין זיין צווייטער האַנט.

אברהם לעוו איז אַ ווילנער. פון ירושלים דליטא האט ער מיטגענומען זיין יידיש-נשמהדיקע פארוואַרצלטקייט, וואס האט אויף די צווייגן פון אַזויפיל דורות דאָרט צעהאַנגען אַזוי פיל צורות און אַזויפיל יצירות פון אַ נצחדיקער יידישקייט.

דאָרט אין ווילנע, ווי אין אַלע גרויסע שטעט און קליינע שטעטלעך פון גלות מזרח-איראָפּע, האט מען דעמאָלט בעת אַ. לעוו איז נאָך געווען יונג זיך שטאַרק געאַמפּערט ווהיין גיין, ווהיין אַוועקטראָגן אַזויפיל וואַרצלדיקע אויסגעוואַרצלטקייט? ווהיין פאַרטראָגן די אין די טיפענישן פון דער נשמה פאַרגראָבענע אוצרות פון פאַרזיי?

זענען אַ טייל געגאַנגען ווייטער קיין מזרח, נאָכגעגאַנגען דעם סאָ-ציאָלן שופר של משיח בן אפרים, אַנדערע זענען נאָכגעגאַנגען דעם קול וואָס האט מבשר געווען אַן אייגענע נאַציאָנאַלע גאולה.

דער פּאָעט אברהם לעוו האט געהערט צו די לעצטע.

דאָרט אויפן באָדן פון ארץ-ישראל האט דער חלוץ-דיכטער לכל הפחות באַקומען זיין שכר און באַווסטזיין, אז זיין אַרבעט איז אַ טייל פון אַ ציבורדיקער מי, וואָס וועט טראָגן ציבורדיקע פירות.

אין זיין פּאָעטישן נאַטיץ-ביכל האט ער כסדר פאַרציכנט די עצבות פון מי און די פרייד פון האַפּענונג.

און פיל שפּעטער, נאָך פינף און צוואַנציק יאָר חלוצישער אַרבעט און פּיאָנערישן יידישן געזאַנג קען ער זינגען מיט טרייסט און רואיקער דערוואַרטונג.

אָודאי בין איך מיד

און אויסגעמאַטערט איז מיין גאַנג

דאָ צווישן בייטן.

ווערטער און ווערטן

נאָר דורך אַלע יאָרן מיין ליד
מיין יידישער געזאַנג
טוט מיך באַגלייטן.

פאַר מיר ליגן איצט צוויי לידער־זאַמלונגען פון קיבוּצישן דיכטער אַ לעוו.

ביידע ביכער זינגען פון נאַטור, פון אַרבעט, פון מי, אָבער אויך פון פרייד, פון שפע, פון ברכה פון דער ערד, פון זון און ליכט:

„כיבין אויפגעשטאַנען היינט מיט שטילער פרייד
אָוועק אין פעלד אויפרייסן דעם שוואַרצן באַדן;
און ס'האַט פאַרשיכורט מיך דער דופט פון בליעכץ און פון קוויט
וואָס איז געשטאַנען אין באַגינטן ווי אַ קינד אין פרישן טוי
געבאַדן“

„איז גוט מיד דאָ, אויף רויער ערד, איז גוט
מיט זון און ליכט אין אונדזער לאַנד זיך קערן“

אין דער שטילער, הגם מיט פאַטאַס פון יצירה דורכגענומענער פאַע־
זיע פון אברהם לעוו איז נישטאָ קיין אַרט פאַר אַ פּרעטענציעלן „איך“. אין
זיין געמיטלעכער ליריק זענען די אינדיווידועלע אַקצענטן נישט צו שטאַרק
אונטערגעשמראַכן.

אַפטמאַל האָט מען אַפילו דעם איינדרוק לייגענדיק לעווס פאַעזיע, אַז
זיינע געזאַנגען און זעלישע אויסגוסן האָבן קודם־כל דעם ציל זיך אַליין צו
פאַרזיכערן, אַז ער האָט נישט אויפגעלייזט זיין גאַנצע יחידישקייט אין
קיבוּצישן ציבור. ניין, די בענקשאַפטן זענען זיינע! די ליבשאַפט צו דער
נאַטור איז זיינע, ער איז דאָ, אַ באַוווּיז, ער פאַרצייכנט זיינע געפילן, זיינע
אייגדרוקן, זיינע שטימונגען. ער איז דער פאַעט פון זיין עצבות און פון
זיין פרייד.

אַפטמאַל האָט ער ליב פון ליריש־פּערזענלעכע שטימונגען איבער־
עוגיין צו עפישע רעמיניסענצן, צו אויטאָביאָגראַפישע זכרונות. זיין פאַע־

טיש נאַטיץ־ביכל פירט אים דעמאָלט צוריק צו ווילנער ייגנלערישע יאַרן...
 מיר ווערן דעמאָלט געוואָר פון ליד און דערמאָנונג, אַז פונקט ווי חיים
 גראַדע, זיין חבר, בן־עיר און פּאַעט פון יונג ווילנע, איז אויך ער — אברהם
 לעוו — געוואָרן אַ יתום פון זיין פּאַטער, פונקט ווי חיים גראַדעס מוטער,
 האָט אויך זיין מוטער געהאַרעוועט שווער אויף פרנסה און פונקט ווי חיים
 גראַדע איז אויך ער אברהם לעוו געווען אַ ישיבה־בכור אין קלויזניק...

און אין דער ווינטערדיקער שטאָט געשפּאַנט האָבן צוויי יאַטן,
 יתומים קליינע צוויי (איך ווי דו, ביידע אַן אַ טאַטן).
 פון מאַנטעלעך צעפּלאַצטע האָט
 אויף דרויסן זיך געשפּאַרט די וואָמע
 און ס'האַט דער ווינט אַריינגעבלאַזן דורך די לעכער;
 אַ קוימען, ווי אַ פּויסט, האָט זיך גערויטלט
 איבער ווילנער דעכער;

די יאַטן האָבן שווייגנדיק געשפּאַנט
 און מרה־שחורהדיק געשוויגן,
 נאָר פּלוצעס האָסטו זיך גענומען ווי פּאַנאָדערוויינען,
 צענומען ברייט די גרויסע הענט ווי וויאַסלעס אין דער ווייטן
 אַ ברודער, ווען מען קען פון טיפּן האַרץ אַזוי אַ שריי־טאַן
 אַז עס זאָלן אָט די מויערן זיך טאַן אַ טרייסל!
 נאָר איך בין שווייגנדיק געגאַנגען
 נישט געוויסט מיט וואָס דיך טרייסטן
 און נישט געוויסט האָב איך נאָך דאָן אז ס'ליגט
 אין דיר אַ גבורה
 וואָס שרייט אַרויס מיט קראַפט איצט פון יעדער שורה...

אויך אין אַ צאָל אַנדערע לידער דערציילט א. לעוו מיט אַן עפישער
 רואיקייט און אַ געמיטלעכער לירישקייט פאַרשידענע אויטאָביאָגראַפישע
 דערמאָנוגען פון זיינע יוגנטלעכע יאַרן.

ווערטער און ווערטן

ער דערציילט דאָס מיט איינגעהאַלטענעם אומעט און באהערשטן צער.
אַבער קיינמאָל נישט מיט בונטאַרישן כעס, קיינמאָל נישט מיט האָס.
אַפילו אַזאַ טעמע ווי „מבצע סיני“ אַזא ליד וועגן מלחמה אין לאַנד,
זון אויפן שלאַכט־פעלד, זאַרג, צער און אומרו אין אייגענעם הויז, מאַכן
נישט העכער זיין שטים, העפטיקער זיין טאָן.
פון געאַקערטן פעלד שעפט ער זיין כוח, זיין שטילקייט, זיין באַהערשט־
קייט.

אויף ביאַליקס רויט־ווערן פון בושה, ווייל „נישט זיינע הענט האָבן די
תבואה געשטאַלטיקט“ ענטפערט ער רואיק אין ליד „אין פעלד“:

אַ, ניין, נישט ווי ביאַליק אַמאַל טו איך
מיין פנים אין דרערד טיף באַהאַלטן —
ווייל איך האָב געאַקערט דאָס פעלד
ווייל אין האָב די תבואה געשטאַלטיקט.

מיין שווייס איז גערונען אַט דאָ
אויף דעם געטריקנטן באַדן,
און איצט שיסט אַרויס יעדע זאַנג
מיט כוח מיט מיינעם באַלאַדן.

אין אונדזערע צייטן פון אויפברויז און צעשטורעמטקייט זענען די
לידער פון אברהם לעוו אן אינדזל פון רו און אידיליע פון פעלד־אַרבעט
און נאַטור־נאַענטקייט.

בינים העלער

„ביים ראנד“

דער ערשטער ציקל לידער אין בוך „ביים ראנד“ פון בינים העלער, וואָס איז דערשינען אין ישראל — די נייע און ענדגילטיקע היים פון דיכטער — הייסט „חרוב“. אַלע לידער פון דאָזיקן אָפטייל זענען גע- ווידמעט דעם חורבן. זיי זענען געשריבן אין די נע-וונד יאָרן אין רוסלאַנד בעת דער מלחמה און אונטערגאַנג פון דער פאַרלאָזטער היים אויף די היין און צוריק-וועגן פון וואַרשע-ביאַליסטאָק-אַלמאַ-אַטאַ-מאַסקווע-וואַרשע. דער צווייטער ציקל „ביים ראנד“ אַנטהאַלט לידער פון חרטה „דערפאַר ווייל איך האָב אויך געשוויגן“ און פאַרשוויגן פאַגראָם און פאַרברעכן. די דריטע און לעצטע סעריע לידער אין בוך רופט זיך „דער רוף“. דער רוף קומט פון ישראל, וווּ דער דיכטער באַפרייט זיך פון קאַשמאַר פון חורבן, וואָס האָט זיך הויך און ברייט אַנגערופן ביים נאָמען און פון קאַש- מאַר פון פאַרברעכן, וואָס האָט זיך כיטרע פאַרשטעקט אונטער די רויטע תכריכים פון פּסידאָ-סאַציאַלן געשפּענסט. די לידער פון אַט דער לעצטער סעריע פאַרלירן זייער בלוט-שפּאַנונג. זיי זענען קאַנטעמפּלאַטיווע, געליי- טערטע, געוואַנדן צו דער נאַטור. זיי זענען רואיקע, באַרואיקנדיקע, האַפע- נונגספולע.

בינים העלער געהערט צום דור יידישע פּאָעטן, וועמען עס האָט גע- מאַכט זינגען די סאַציאַלע און נאַציאָנאַלע נויט פון אונדזער צייט און פון אונדזער פּאָלק, אַרויסגעריסענע פון די וואַרעמע, אַבער פאַרהושכטע היימען, פאַרשלעפטע אין געווייבל פון מאַסן-געזאַנג, וווּ אַלע קולות — ספּאַנטאַנע און אַרגאַניזירטע — פון יחידישן, פּאָלקישן און סאַציאַלן רע- וואָלט, האָבן זיך צונויפגעמישט אין איין געשריי פון אויסלייז און אויפ- לייז; צו וועמענס טענער עס איז געווען גוט און באַקוועם בייצושטייערן מיט אַן אַנטפּערזענלעכטן, אַבער פאַרט אייגענעם טאָן. העלערס פּאָעטישער „איך“ איז תמיד אַ מאַסנדיקער, זעלטן אַ פּער-

ווער טער און ווערטן

זענלעכער. בינם העלער איז אַ ליריקער, אַבער זיין ליריק איז נישט קיין סוביעקטיווע. זי איז אַן אינדיווידואליזירטער עכאַ פון אַ מאַסן-ניגון. דעם דאָזיקן גרונט־שטריך איז ער טריי געבליבן אין אַלע זיינע שאַ-פונגען אַדורך אַלע זיינע טראַנספּאָרמאַציעס פון די לעצטע יאָרן. און דער דאָזיקער שטריך ווערט די בריק, איבער וועלכער ער שפּאַנט לייכט צו אַלע פּאָעטישע פּאַרוואַנדלענישן אַן נשמה-פּאַרדאַרבונגען. אַן דעם דאָזיקן נאַ-טירלעכן שטריך וואָלטן אונדז פיל פון זיינע לידער אויסגעזען ווי הוילע גראַמען-אַפּאַרעריי.

איין קליין לידל „דער ריח פונעם פריש־געבאַקענעם ברויט“ גיט מיר מער ווי אַ סך אַנדערע אַ שליסל צום מקור פון זיין פּאָעזיע און צו די בלאַנדזשענישן, וואָס האָבן זיך פון אים אַרויסגעוויקלט.

די אַלע ריחות, וואָס די גוטע ערד
האַט איבער מיינע יאָרן מיר פּאַרטרויט —
זיי האָבן נישט פּאַרשלאָגן און צעשטערט
דעם ריח פונעם פריש־געבאַקן ברויט.

און צום סוף פון זעלבן ליד:

פּאַרוואָס איז אַט דער ריח אַזוי שטאַרק,
אַז ער באַגלייט מיך ביז צום סאַמע טויט?
ווייל אין מיין קינדהייט האָט מען מיר געקאָרגט
דאָס פריש־געבאַקן ברויט.

לא על הלחם לבדו יחיה האדם. אין דער בענקשאַפט צום פריש־גע-
באַקענעם ברויט האָבן זיך זיכער באַהאַלטן אַ סך נישט דערפילטע בענק-
שאַפטן. און אַלע האָבן זיי באַדאַרפט דערפילט ווערן דאָרט... דאָרט. וווּ
מען לייזט זיך אַזוי לייכט אויף אין דער מאַסע, ביז צום ווערן אַ מיליאַנסטל
טייל פון אַן אַפּקלאַנג פון אַ „הוראַ“.
און אפשר איז כדאי אַפילו אַפּצוואַרטן מיט געדולד איבער אַלע אַנ-
טוישונגען, איבער אַלע אומגערעכטיקייטן?

אַבער דער מאַסן-מאָרד-פינאַל האָט ענדלעך באַוויזן דעם דיכטער, אַן מען טאָר קיינמאַל נישט אַריבערגיין איבער אומגערעכטיקייט מיט פאַר-שווייגן. און איצט פרעגט זיך דער דיכטער:

און אפּשר פּאַלט אַ טייל פון אַט דער שולד
אויף מיר — דערפאַר, ווייל אין האַב אויך געשוויגן?

און אין איין ליד וועגן יענע דיכטער פּושקין, מיצקעוויטש, לאָרד
ביראָן, וואָס האָבן יאָ געוואָסן מקריב צו זיין זייער לעבן, זאָגט דער פּאַעז
זיך אַליין:

פון זיי דאַרף איך צו לערנען, אַז דאָס בלוט
ביי יעדער אומגערעכטיקייט זאָל זיך,
די דרייַסטיקייט און דעם בירגערלעכן מוט,
די מידה פון נישט זיין מיט זיך צופרידן,
דאָס האַרץ זאָל אויף קיין טאָג נישט בלייבן שטום,
נישט שלום מאַכן מיטן קלענסטן ליגן,
כדי דאָס וואָרט אין הונדערט יאָר אַרום
זאָל בלייבן נישט פאַרשוויגן.

יאָ, אין דער זעלבער צייט זענען פון העלערן דערשינען אין פּוילן
אויך אַנדערע לידער, לידער, וועגן וועלכע מ. מירסקי זאָגט אין אַ זייער
מעלאָדראַמאַטישן אַרטיקל (פאַרעפנטלעכט אין „פּאַלקס-שטימע“ אין
פּוילן). אַז דאָס איז העלערס ירושה, פון וועלכער ער, מירסקי, וועט זיך
נישט אָפּזאָגן. „מיר וועלן זיי אַפּראַטעווען פון דער שחיטה, וועלכע דער
דיכטער אַליין איז איבער זיי (די לידער — ל. ד.) באַגאַנגען.“
נישט אָפּזאָגן זיך פון דער דאָזיקער ירושה וועלן זיך אויך עטלעכע
סאָדיסטן, וועמען די זינד פון נעכטן פרייען מער, ווי די ראַנגלענישן פון
היינט זיך צו באַפרייען פון זייער נעץ.
מיר אַבער וועלן מיט די זינד פון די אַרויסגעריסענע פון קאַשמאַר

ווערטער און ווערטן

בלויז באלאסטן די וואָג פון אַ רעזשים, וואָס האָט באַצווונגען, גענאַרט, גע-
קוילעט און געמאַכט אַ ברכה.

אגב, די לידער פון ציקל „חרוב“, געשריבענע דווקא אין רוסלאַנד,
זענען עדות פון אַ שטאַרק נאַציאָנאַל געפיל און פון אַ טיפער פאַרוואַרצלט-
קייט אין יידישן עבר. סיי דער אינהאַלט, סיי די פאַרעם פון די לידער און
דער אופן פון אויסדרוק, זאָגט דערויף עדות :

נעם איך דעם כוס אין דער רעכטער האנט —
מיר איז דער גוף, די נשמה איז קראַנק,
פול ביז צום ברעג מיט דעם גיפטיק געטראַנק,
נעם איך דעם כוס אין דער רעכטער האַנט,
מאָך איך הבדלה ביי ברענענדיק לאַנד.

רויט איז דער הימל, שוואַרץ איז דאָס גראַז,
פעלדער מיט נאַקעטע ביינער פאַרזייט,
קברים אויף קברים, אויף לענג און אויף ברייט,
רויט איז דער הימל, שוואַרץ איז דאָס גראַז,
אַלט איז די תפילה: פאַרוואָס אוי, פאַרוואָס ?

(„הבדלה“, 1943, אַלמאַ אַטאַ)

מיט טיפער גערירטקייט לייענען זיך אַזעלכע לידער ווי „אַ פריי-
לעכס“, „ישראל שטערן“, „אהל פּרץ“, „ביים דענקמאַל פון געטאָ“, „אַן
יידן“.

העלער געהערט נישט צו די דיכטער, וואָס נידערן אין די נשמה-טי-
פענישן. ער גייט אין די ברייטן, אַבער זיין נאַטירלעכער רעאַליזם איז נישט
באַנאַליזירט. ער בלייבט תמיד אויף אַ פאַעטישער הויך.
זיין גראַם איז אַ לייכטער, אַפּטמאַל אַ צו לייכטער, ווי ער וואַלט אים
זוכנדיק געפונען נישט וויסנדיק. אַבער אין סך-הכל, נאָכן לייענען מערערע
לידער, געפינט איר אויף זיי אויסגעגאַסן אַ חזן, אַ צויבער, וואָס באַווירקט
איך.

און איך דערהאַלט זיי, די לידער פון „ביים ראַנד“, אַלע, אַזוי ווי זיי

זענען. די לידער פון קינות אין „חרוב“, די לידער פון חרטה אין „ביים ראנד“, די לידער פון האפענונג אין „דער רוף“. איך דערהאלט זיי, ווי די פאעזיע פון א יידישן דיכטער, א מיטגעריסענעם און צעריסענעם פון אלע שטראמען, ווי א געראטעוועטן פון פרעמדן און אייגענעם שאל תחתית און ווי א דאקומענט און אן אויסדרוק פון אונדזער טראגישער פיל־נסיגות־דיקער צייט.

און ענדיקן וויל איך מיט א ווונטש: ער זאל געפינען אין דער נייער היים פון יידישן פאלק מנוחה און נחלה, ווי עס קומט יעדן יידן, וואס קערט זיך צוריק צו זיין פאלק און צום לאנד פון די יידן.

„נייע לידער“

איך בין שוין ווייט אַוועק, נאָר אין געלויף
איך פיל נאָך אַלץ דאָס פאַכען פון אַ קנוט
מיר דאַכט זיך, אַז דער טיזול מאַנט אַ חוב,
וואָס כ׳האַב אַמאָל געחַתמעט מיט מיין בלוט.

איך האָב געהיפּערט איבער צוואַנציק שטעט,
איך האָב פאַרלאָזט אייראָפעס קאַנטינענט,
נאָר אין דעם שוואַרצן שאַטן פונעם שד,
געפּענטעט זענען מייע פּיס און הענט.

איצט בין איך צווישן וויסטעניש און ים —
אַ מקום מקלט אויף אַ שמאַלן פּאַס,
אַ וואַנט פון וואַסער און אַ וואַנט פון פּלאַס
דאַרף ראַטעווען מיין לעבן פונעם האָס.

איצט איז ביי מיר געבליבן איין באַגער,
צו לערנען חכמה פונעם גרויען שטיין,
און ווערן פרעמד און אומבאַווסט ווי ער,
אין שטומער קראַפט פון קענען זיין אַליין.

*

איך הייב גלייך אן מיט ציטירן אַ גאַנץ ליד פון בינעם העלערס „נייע לידער“, זאָל ער אַליין דערציילן זיין געמיט מיט אייגענע דיכטערישע ווערטער; זאָל ער אַליין פון זיין טיפסטן אינעווייניק זיך פאַרטייטשן, איידער איך, זיין אויסווייניקסטער לייענער, טרעט צו אים צו טייטשן און אינטערפרעטירן.

איך האָב געלייענט די לידער פון זיין נאָרוואַס פאַרעפנטלעכטער זאַמלונג מיט דער הנאה, וואָס ער פאַרשאַפט גוטע פּאַעזיע און מיטן אינטערעס, וואָס עס פאַרדינט אַ צעבראַכן געמיט פון אַ דיכטער, וואָס האָט זיך לאַנג געפלאַנטערט אין די פענטעס פון ביז, וואָס האָבן געשטיקט און געדריקט ביז צום פאַרלירן דאָס נאַטירלעכע באַווסטזיין.

וואָס שייך דעם שרייבער פון די שורות, האָט ער קיין מאָל נישט געהאַלטן, אַז אַ יידישער דיכטער האָט נישט קיין רעכט צו האָבן אַפּענע אויערן און שפּירעוודיקע חושים פאַר די ראַנגלענישן פון זיין דור, ער איז אויך תמיד געווען זיכער, אַז אַלע געזאַנגען און פּראָטעסטן פון באַ-עוולטן זינגען צו אים אַלץ איינס אויף יידיש, און אַז נאָר די אידענטיפּי-צירונג מיטן באַעוולטן איז דער סטימול פון זיין ליד און, אַז נאָר אין דאָזיקן קול גיט ער אַריין אין שותפות זיין ליד, און אַוודאי איז עס געווען וואָר פאַר אַ יידישן דיכטער אין פּוילן ערב דער קאָטאַסטראָפּע, ווען וועלפּישע אויגן, הינטישע ציין און היהשע פּיסקעס האָבן געשטרעקט פון אַלע ווינקלען זייערע העלדזער צו פאַרציקונג און פאַרלענדונג.

וואָס אַ טייל יידישע פּאַעטן האָבן נאָך נישט געקענט און נישט געוואָלט פאַרשטיין איז געווען, אַז אין גרויסן פלייך פון שנאה און פון בלוט האָבן שוין לאַנג אַלע פאַרציקערס געשלאָסן אַ בונד קעגן אַנגעברייטן קרבן.

ווען דער דיכטער האָט פון קאַנצעסיע צו קאַנצעסיע זיך געשטראַכן, זיך געמעקט און זיך פאַרלייקנט, האָבן שוין אַלע נאַענטע נישט באַדאַרפט קיין גליקן און הבטחות צוליב די פּיסקעס פון גרויסן פאַרציקער, און זיין יידישע שפּראַך און זיין יידיש ליד זענען שוין געווען ליקוידירט צוליבן באַגליקער —

אין מויל — אַ ביטערניש פון סם.
אין האַרץ — אַ ווייטיק, וואָס פאַרקלעמט.
די טיפע וואָרצלען פון מיין שטאַם
נאָך ליגן ערגעץ אין דער פרעמד.

מיין מאַמעס לשון איז דאָרט שטום,
מיין טאַטנס קבר איז צעשטערט.
אַ קאַלטער ווינט זוכט מיך אַרום
אויף מיילן שניי־באַדעקטער ערד.

אַ דערוועקטער, אַ דערוואַכטער, אַ צעשראַקענער זעט בינם העלער
אַרום זיך די גרויסע ליידיקייט, דער ליגן איז אויסגערונען און געבליבן
איז בלויז אַ הוילע פוסטיקייט, וואָס נאַגט און מאַנט און בלויז דאָס קול
פון די נישט־אויסגעלעבטע מאַנערס שרייט פון דער ערד:

וון זענען די מאַנערס — די גראַע געשטאַלטן,
וואָס האָבן געווינט אין דעם פירעק פאַרמאַכט?
איך הער נאָר ביז איצט די פאַרשטיקטע געוואַלטן
פון פריען באַגינען ביז שפּעט אין דער נאַכט.

יא, איך האָב געוואַגט און זיי איבערגעשריגן,
פאַרטויבט זייער ביטער געוויין מיט אַ ליד.
צי האָט דען מיין צוזאַג געקענט זיין אַ ליגן,
אַז מיר האָט דאָס וואָרט אויף די ליפן געברייט?

אַזעלכע זענען די לידער פון איצטער, די נייע לידער.
זיכער זענען אויך איצט די גילגולים, די אומוואַנדלונגען, די פרעמדע
טומלענישן — די הויפט־טעמעס פון זיינע לידער, אָבער אַנדערש זינגט
ער וועגן זיי איצטער, מיט מער רואיקייט און אינוויכיקער שטילקייט,
מיט פאַעטישער געזעצקייט.

ווערטער און ווערטן

ווען ער איז מיט אן ערך זיבן יאָר צוריק געלאָפֿן איבער שטאַק און שטיק, זיך אַרויסגעריסן און דורכגעריסן, האָבן זיינע לידער פֿון „ביים ראַנד“ נאָך געהאַט די כּוונה זיך צו פֿאַרשרייַען, זיך אַוועקצושרייַען פֿון יענער געפֿאַנגענער וועלט, פֿול מיט פֿאַלשער פֿאַטעטיק און פֿרעמדער שמחה. דערוועקט האָבן יענע לידער האָס פֿון פֿיינט און שמייכלענדיקן שפֿאַט פֿון געוויסע פֿריינד — — —

איצט דאַרף איד מיט דער שטילקייט אויסצושווענקען
דעם לעצטן שפּור פֿון פֿאַלשקייט אין געהער.
כל זמן איד וועל אַ קלאַנג פֿון דאַרט געדענקען,
וועט גלייבן זיך אַליין אויך זיין מיר שווער —

די פֿאַזע פֿון גלייכגעוויכט איז געקומען. אַ פֿאַזע פֿון דיכטערישער
נאַרמאַליזירונג און מעג זי זיין אַ מעלאַנכאָלישע, אויסגעפֿילט מיט סקעפֿ־
טיציזם, איז עס דער וועג, וואָס פֿירט צו אייגענע פֿאַעטישע שטילקייטן.
איך לייען כּסדר אַלע לידער, וואָס הגם זיי זענען תּמיד מרמז אויפֿן
נעכטן, זענען עס לידער איצטיקע אַקלימאַטיזירטע, וואָס הייבן אָן שמעקן
מיט וואַרצל, ווי איבערגעפֿלאַנצטע ביימער, וואָס נעמען זיך אָן אין באַדן.
און סיי דאָס זענען די נאַטור־לידער פֿון ערשטן פֿרק, סיי די לידער
פֿון אַליינקייט און איינזאַמקייט פֿון קאַפּיטל „איז מיטן“, און סיי די אינטים־
פֿערזענלעכע לידער פֿון לעצטן פֿרק „נאַענט“, געפֿיין איך אומעטום אַ נייע
היימישקייט, דורכגעגליט פֿון נייעם פֿייזאַזש. בלויז שוין דורך קאַנפֿראַנטירן
די צוויי קלימאַטן — דעם קלימאַט פֿון שניי און דעם קלימאַט פֿון מדבר־
דיקער זון — ברענגט ער אַרויס אָפט דעם מהלך פֿון שטימונגען און
געמיט־צושטאַנדן פֿון נעכטן און היינט.

אַבער נישט תּמיד קומען די קעגנגעזעצטע קלימאַטן עדות זאָגן אויף
דעם מהלך פֿון פֿאַרשוונדענעם „ויתרוצו“. אָפטמאָל קומען זיי פֿאַרקערט
אַנווייזן אויף די נישט־דערשטיקטע בענקשאַפטן, ווייל נישט תּמיד איז
אונדז מעגלעך שטימונגען און בענקשאַפטן גובר צו זיין. קלימאַטן האָבן
אויך דעם ניגון פֿון אונדזער יוגנט, וואָס הערן נישט אויף צו באַגלייטן
און צו באַאומראַיקן.

א בריוו פון וואַרשע איז היינט אַנגעקומען
געגאַנגען איז ער מיט דער שנעלסטער פּאַסט —
און איך האָב ווידער זיך דערמאַנט די בלומען
אויף שויבן, איינגעקאַוועטע אין פּראָסט.

ניין, נישט די בייזע קעלטן איך באַדויער
און נישט פאַר יענע בלומען טוט מיר באַנג.
אַ שאַרפּן ניגון האָט געהאַט דער טרויער,
און איס צוליב איז מיין נשמה קראַנק.

אין אַ ליד „ווערטער“ אַנאַליזירט דער דיכטער מיט ביטערניש דעם
גאַנצן פּלאַנטער און טרויער פון זיך מוזן פּערזענלעך אויסדריקן דורך
ווערטער:

ער וואָלט געדאַרפט זיין נאַמען אויסצומעקן,
און נישט דערקענען זאָל מען מער זיין שטימע,
כדי די ווערטער זאָלן זיך דערוועקן,
אין לעבן, ווי אין תּפּילות אַנאַנימע.

אין אַ צווייט ליד פון דער זעלבער סעריע וואַגט ער צו זאָגן:

איך ווייס שוין, אַז מיט גלויבנדיקן גלי,
מען קען אויך זינגען ליגנערישע לידער.

שורות געפּערלעכע, וואָס נאָר דער ווירוואַר פון שטימונגען קען זיי
פאַרענטפּערן ווי אַ „פאַררעדן זיך“ און מאַמענטן פון איבערגעטריבענעם
סקעפּטיציזם.

*

זייער גרויס איז די צאָל שיינע און גוטע לידער אין דעם בוך „נייע
לידער“. פאַרשידן זענען די שטימונגען, הגם דער רוב — דורכגעזאַפט מיט

ווערטער און ווערטן

יאוש און געוויסער רעזיגנאציע, אָבער איך האַלט זיי אַלע פֿאַר אַן אָנזאָג — פֿון אַט דעם גוטן דיכטער — צו אַ גוטן אומקער צו זיך אַליין.
צום סוף וויל איך ענדיקן מיט ציטירן אַ קליין ליד, וואָס זינגט וועגן אונדזער אַלעמענס אָנהייב און גיט דעם צייכן, אַז גאָטס האַנט באַרירט נאָך אַלץ דעם מענטש און בלאַזט אין אים אַריין דורך זיין אַטעם־הויך פֿון „נאַקעטקייט די פֿרייד“:

צום ערשט האָט גאָט באַשאַפֿן דעם גן־עדן.
און פֿרילינג — אין דער שענסטער צייט פֿון יאָר,
דערנאָך האָט ער פֿון נאַקעטקייט די פֿריידן
אַוועקגעשענקט צום ערשטן מענטשן־פֿאַר.

זיי האָבן נישט געווסט נאָך זיך צו שעמען —
אין צווייטן האָבן זיי באַווינט די וועלט;
די חיות האָבן נישט געהאַט קיין נעמען,
ווען גאָט האָט זיי פֿאַר אדם פֿאַרגעשטעלט.

— דו רוף זיין אָן! און באַלד ביים ערשטן צייכן,
די בושה איז ביים אים געוואָרן וואָך.
דורך איר האָט אדם אָנגעהויבן גרייכן
צום זינגענדיקן ריטעס פֿון דער שפּראַך.

פֿון מעטאַמאָרפּאָזע צו מעטאַמאָרפּאָזע קומט בינים העלער צו די
אייגענע קוואַלן פֿון פּאַעזיע, וואָס זענען רייך און דערקוויקנדיק.

פֿאַרזי, דעם 7טן נאוועמבער 1964

2

זלמן שזר

ליכט פון פערזענלעכקייטן *

אין פלאם און שייך פון ליכט, וואָס זלמן שזר וואַרפט אויף זיינע „פּער-
זענלעכקייטן“ דערקענט זיך קודם־כל דער מחבר אליין; אין שפיגל פון די
כאַראַקטערן, וואָס ער שילדערט, די עפּיזאָדן וואָס ער מאַלט. די שיטות,
וואָס ער אַנאַליזירט, זעט זיך די פּערזענלעכקייט שזר גופא, איינער פון די,
וועלכע האָבן אליין דורך דעם פּלאַמיקן וואַרט און אינטענסיווער אַקציע
געהאַלפן געשטאַלטיקן און פּאַרמירן אַלע עטאַפּן פון ערב־מלוכהשן ביז
צום נאָך־מלוכהשן ישראל.

מען מוז אליין האָבן מיטגעמאַכט דעם לאַנגן וועג פון וואַרעמען געטאַ-
שוים פון שטעטל ביז צו דער גרויסער קוושניע פון וועלט־פּראַבלעמען, פון
די „געצעלטן פון תורה“ פון אַ ישיבה־מתמיד ביז צו די קאַטעדראַס פון
אַלע אַפּיציעלע און נישט־אַפּיציעלע אוניווערסיטעטן, וווּ עס האָבן געמאַלן
די מילן פון אַלע נאַציאָנאַלע און סאַציאַלע טעאַריעס און דאַקטרינעס פון
ערב דער עפּאַכע פון פּראַקטישע עקספּערימענטן ביז צו די אָנהויבן פון
געלונגענע און דורכגעפּאַלענע רעאַליזאַציעס — אַז מען זאַל קענען באַנע-
מען, שילדערן און אַנאַליזירן אַזויפיל כאַראַקטערן, אַזוי פּאַרשידענע לויט
זייער טעמפּעראַמענט, לויטן געביט פון אַקטיוויטעט און געדאַנק.

זלמן שזר האָט שוין נישט געהערט צום דור וואָס האָט באַדאַרפט
זוכן אַ פּשרה צווישן ייד און מענטש ווי מיט אַ דור פּריער אין דער השכלה־
תּקופה. די „פּשרה“ איז אין זיינע צייטן שוין געווען אַ געמאַכטע, אַ זעלבסט־
פּאַרשטענדלעכע. פּערזענלעך האָט ער אויך נישט געהערט צו די וועלכע
מוזן ערשט מאַכן שלום צווישן זייער ייִדישקייט און סאַציאַליזם, דאַס איז

* „אור אישים“, פּאַרלאַג „עם עובד“, תּשט"ו

ביי אים געווען מער ווי נאטירלעך. אַנדערש איז געווען אומדענקבאר. עס איז ממש געווען היינו הך. יידישקייט און עכטער הומאנער סאָציאַליזם האָבן זיך ביי אים אידענטיפיצירט פון די יינגסטע יאָרן אָן, פון די צייטן פון זיין סטודענטשאַפט אין פעטערבורג, בערלין פאַר און בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה.

נויטווענדיקייטן פון דער תקופה און פערזענלעכע אייגנשאַפטן האָבן פון אים געמאַכט דעם מענטש פון אינטערעסאַנטע געשפרעכן מיט פער־זענלעכקייטן וואָס האָבן דעצידירט אין וויכטיקע סאָציאַלע און אינטערנאַ־ציאָנאַלע אָפּשניטן אין אַ מאַמענט פון אַ הרת־עולמדיקער עפאָכע. זיין דורכדרינגענדיק אויג, שאַרפע אַנאַליטישע מעגלעכקייטן, רייכע שפראַך און געשיקטע פּעדער האָבן אים ממש באַשטימט צו ווערן דער פּראָזשעק־טאָר־וואַרפּער איבער פּערזענלעכקייטן וואָס האָבן מיטגעשטאַלטיקט די לעצטע צוויי דורות.

איך ווייס נישט וואָס איך זאָל פּריער באַווונדערן, די קראַפט פון שיל־דערן, צי די אומגעוהויערע רייכקייט פון וואָרט, וואָס ביי אים ווערט זי קיין מאָל נישט קיין סתם אָנהויפונג פון מליצה, נאָר אַ כּסדרדיקע שטייגערונג פון געדאַנק, אַן אַנטוויקלונג וואָס איז אין יעדן וואַריאַנט עפעס מחדש. דאָס בוך וואָס אַנטהאַלט קנאַפּע 500 זייטן, באַשטייט פון זעקס אָפּ־טיילונגען, אין יעדער אָפּטיילונג רעדט זיך פון אַ צאָל פּערזענלעכקייטן, פאַרבונדן דורך אַ שותפות פון אידעע, פון כאַראַקטער אָדער פון גורל. זיין מעטאָדע פון אַנאַליז :

פאַרגלייך און קאָנטראַדיקציע, גזרה שווה און סתירה. ער ווייסט אַז ירושה, יידישע ירושה איבערהויפּט, קען גורם זיין אי צו להכעיסדיקער קעגנערשאַפט צום שטאַם, אי צו ליידנשאַפטלעכן פאַרלאַנג צו המשך און אַמאָל ווירקן ביידע כוחות פון צוצי און אָפּשטויס און האַלטן די פּערזענ־לעכקייט אין אַ קאַלטן גלייכגעוויכטיקן דיסטאַנץ פון ביידע זייטן.

מיט דער דאָזיקער מעטאָדע און מיט לעבעדיקער אָבסערוואַציע אַלס צוגאַב גייט שזר צו צו זיינע פּערזענלעכקייטן, צי דאָס איז עדוואַרד בערנ־שטיין, מאַרטאַוו, יוסף בלאַך און די אַנדערע וועלכע זענען געווען צוליב אומשטענדן און דערציאונג אָפּגענאַפלט פון שטאַם.

ווערטער און ווערטן

היימיש, וואָרעם און פאטעטיש ווערט דער מחבר ערשט ריכטיק ווען ער קומט צו אַזעלכע געשטאַלטן ווי וויצמאַן, סאַקאַלאָו, זשאבאַטינסקי, בערדיטשעווסקי, בער באַראַכאַוו, בערל (קאַצענעלסאַן) און אַנדערע גדוֹ-לים פון גייסט און טאַט אויף די געביטן פון נאַציאָנאַלער, אינטערנאַציאָ-ציאָנאַלער און שריפטשטעלערישער אַקטיוויטעט.

רעדנדיק וועגן מארטאָוון זאַגט שזר: „די יידישקייט פון די אַלע האָט בלוז באַשווערט זייער אויפגאַבע, זייערע קעגנער פון אויסנווייניק און פון אינעווייניק האָבן נישט אויפגעהערט אַנצוווייזן — דירעקט אַדער אומ-דירעקט — אויף זייער יידישן שטאַם ווי אויף דער סיבה פון זייער רע-וואַלטירטקייט. אָבער זיי אַליין האָבן נישט פאַרשטאַנען פון וואָס זייערע קעגנער רעדן. זיי אַליין האָבן גאַרנישט געפילט, אַז עס איז פאַראַן עפעס אַ צוזאַמענהאַנג צווישן זייער סאַציאַליסטיש-אינטערנאַציאָנאַלן פלאַם אין זייער נשמה און זייער יידישן אַפּשטאַם. פאַרקערט, אין זייער אויפגעשטורעמ-טן האַרץ האָבן זיי אין יעדן פרוו פון אַזאַ אינטערפּרעטאַציע געזען אַ שענדלעך מיטל פון פאַרדרייען און פאַרקרימען די ווירקלעכקייט“.

פּראַכטפול איז זיין עסיי-פאַרטרעט וועגן נחום סאַקאַלאָו. אפשר זע-נען עס מיינע ספעציעלע סענטימענטן צום „עילוי“ פון פּוילישן יידנטום, צו דער לעגענדע פון חסידים-שטיבל און רבי פון מיין טאַטן ע"ה דעם פלייסיקן „הצפירה“-לייענער, אָבער איך האָב געפונען די באַצייכענונג „עילוי פון עילויים“ אויף נחום סאַקאַלאָו, אַלס די סאַמע כאַראַקטעריס-טישסטע.

אין זיין עסיי וועגן וואַדימיר זשאבאַטינסקי דעם ווונדערלעכן אַראַ-טאַר, שרייבט שזר: „סוף כל סוף וואָס איז אַ רעדע? אַפילו נישט קיין ליד, וואָס מען קאַן ארויסלייענען פון כתב און איבערגעבן אַ צווייטן צו לייענען אַ צייט שפעטער, אַפילו נישט קיין ראַל פון אַ בינע-אַרטיסט, וואָס נעמט אָן אַ באַשטימטע פאַרעם געבונדן דורך זשעסטן און באַוועגונגען און ווערט אַפט מאַל איבערגעזורט אָונט נאָך אָונט. אַ רעדע איז אָבער בלוז אַ חלום, אַ פּיקציע, אַ פלאַטערל וואָס לעבט אַ דריי-פּערטל שעה און געענדיקט“.

און אַ ביסל ווייטער גיט ער צו.

„ער, זשאבאַטינסקי, האָט געפרווט זיך קעגנשטעלן זיין אַכזריותדיקן

גורל פון דער עפעמערישער עקזיסטענץ פון זיינע רעדעס. ער האָט גע-
וואַלט באלזאמירן דאָס פלאַטערל.“

„באלזאמירן דאָס פלאַטערל!“ אַ גרויסאַרטיקע דעפיניציע! עס איז
גוט צו וויסן, אַז שזר אַליין, דער גרויסער פלאַמיקער אַראַטאַר, באַצייכנט
אַזוי דאָס בלוין גערעדטע וואָרט.

איך קען נישט נאָכגיין אַלע עסייען און אַלע פאַרטעטן. זיי זענען
אַריבער פּופציק אין בוך „ליכט פון פּערזענלעכקייטן“. די עסייען וועגן ב.
באַראַכאָוו און וועגן בערל, וואַלט שטאַרק געלוינט צו ציטירן. איך וועל
זיך בלוין באַגנוגענען זיי צו דערמאָנען.

וועגן באַראַכאָוו דעם „מאַרקס פון יידישן סאַציאַליזם“ שרייבט זלמן
שזר, נאָך דעם ווי ער גיט די פּערזענלעכקייט, די עפאַכע און די השפּעה
„ער האָט געפונען די סינטעזע פון ציוניזם און מאַרקסיזם און דערמיט דער-
גרייכט דעם טאַפּלטן ציל: ער האָט געראַטעוועט אַן אויפגעשטורעמט דור,
ער זאָל נישט אָפּגעריסן ווערן פון זיין ציוניסטישער מיסיע און ער האָט
געראַטעוועט דעם ציוניזם אַליין אין אַ צייט פון מהומה און קריזיס. ער
זאָל נישט אָפּגעריסן ווערן פון יונגן צעשטורעמטן דור.“

פון זייער איידעלן און דינעם שטאַף איז געוועבט די עסיי וועגן בערל
קאַצענעלסאָן, וועגן זיין אידעאַליזם און וויזיע פון אַ געזונט יידיש לעבן.
שזר געפינט פאַר אים די פאַסיקע שפּראַך, בילד און משל.

אַ פּערזענלעכע סאַטיספאַקציע האָט מיר געגעבן אַן עסיי וועגן יונג-
כאַרשטאַרבּענעם שריפטשטעלער אַהרון זאב אשכולי, מיין יוגנט-חבר פון
לאַדזש און פון די ערשטע פאַריזער יאַרן.

און אין סך-הכל אַ זייער אינטערעסאַנט און פיין געשריבן בוך, וואָס
אויך דער יידיש-לייענער וואַלט באַדאַרפט באַקומען די מעגלעכקייט עס
צו לייענען.

זלמן שזרס רעקאָנסטרוקציע פון ליטווישן שטעטל

אין איינעם פון זיינע צאלרייכע מאמרים זאָגט זלמן שזר וועגן חסידים: חסידים האָבן אָפּגעהיט אַלע ירושות. זיי האָבן קאָנסערווירט אַלע תורות: תורה שבכתב, תורה שבעל פה, קבלה, חסידים האָבן גאַרנישט באַנייט, זיי האָבן אָבער אַלץ באַלעבט.

ר' זלמן שזר אַליין איז אַ חסיד, זיין שורש-נשמה איז חסידישער ברען, התלהבות און וועגן און גופא קען מען זאָגן: ער באַלעבט אַלץ, ער באַלעבט אַלע טעמעס, אַלע פּערסאָנאַזשן צו וועלכע און צו וועמען ער רירט זיך נאָר צו מיטן פּלאַם פון זיין יידיש האַרץ, מיט דער חריפות פון זיין לומדישן קאַפּ.

אַלע ירושות זענען אים הייליקע, אַלע צורות פון יידישקייט זענען אים טייער. ער קומט קינמאַל גאַרנישט ממעט זיין, פאַרמינערן, אַראַפּנעמען. ער קומט תמיד אַריינגעבן אַ גייסט פון לעבן, פון נשמה אין אַלע זיינע מחשבות, זכרונות און עסייען, אַרויסגעברענגטע אין גערעדטן אָדער געשריבענעם וואָרט.

בעת מיין קורצן ווינטער-אַפרו פון 1963 אויף דער פּראַנצויזישער ריווערע, האָב איך אין מיין זייער באַגרענעצטן לייען-באַגאַזש מיטגענומען ז. שזרס „פּרימאַרגן-שטערן“ („כוכבי בוקר“, 6טע אויפלאַגע, „עם עובד“, תל-אביב) די גאַלדיקע ערב-פּרילינג זון האָט פּראַכטפול קאַנטראַסטירט מיט די שניידעקן אויף די אַרומיקע אַלפּן-בערג. די ווייסע מעוועס האָבן פּריידיק געהאַפּטל און, פּלירטעווענדיק מיט די צעבושעוועטע כוואַליעס פון ים-התיכון און מיט די ווילדע פּרייע ווינטן, האָבן זיי אויסגעדריקט זייער אנטזיקונג צו דער בשורה פון זיך דערנענטערנדיקן פּרילינג.

איז מיר זייער גוט געווען צו האָבן דאָס געפיל פון זיין איינגעהילט אין די בראשית-וויקלען פון דער פּולער און אומענדלעכער נאַטור, אָבער מיין גאַנצע באַווסטזיניקע הנאה איז מיר געקומען פון די בלעטער פון שזרס „פּרימאַרגן-שטערן“, וואָס איך האָב דעמאָלט געלייענט מיט אַ משונהדיקן תענוג.

עס איז נישט געווען די סתם הנאה פון אַ גוט געשריבן בוך. עס איז געווען די פרייד פון אַ רעקאָנסטרוואירט לעבן, וואָס מיר אַלע האָבן נאָך דאָן געהאַט דעם זכות עס מיטצולעבן אין אונדזערע קינדער־יאָרן און וואָס זלמן שזר ברענגט אַרויס מיט דער גאַנצער וואַרעמקייט פון זיין יידיש האַרץ, מיט דער גאַנצער באַגייסטערונג פון זיין נשמה, מיט דער טיפער ליבשאַפט, וואָס ער פאַרמאָגט פאַרן יידישן עבר, פאַר אַלע יידישע עברס און וועמענס פערל ער הויבט אַרויס פון אַלע פאַרגאַסענע ימים ווי אַ גע־ניטער טויכער און שימערירט מיט זיי און צויבערט זיי אויס פאַר אונדזערע אויגן.

דער ספר „כוכבי בוקר“ איז צוזאַמענגעשטעלט פון פרקים זכרונות וועגן זיין ליטוויש שטעטל שטויבץ „וואָס איז נישט געווען אַזוי לומדיש ווי דאָס נאַענטע מיר מיט איר באַרימטער ישיבה, נישט אַזוי חסידיש ווי דאָס נאַענטע קוידאַנאָוו מיט אירע אדמו"רים און צדיקים“. וואָס איז אַבער געווען אַ שטעטל פון מסחר, פון פרנסה, פון יידן, וואָס האָבן געבונדן טראַטוועס און געשיקט זייער געהילץ איבערן נייעמען.

אַ שטעטל מיט יידן, בעלי־מלאכהס, וואָס האָבן געהאַט דרד־אַרץ פאַר תורה, געזוכט פאַר זייער שטאַט גרויסע רבנים, גוטע מלמדים, שיינע מגידים און איידעמס בני תורה.

עס איז אַ שטעטל ווי אַלע שטעטלעך פון גרויסן אַמאָליקן רוסישן תחום־המושב, וווּ נוסח און שטייגער איז געווען איינגעשטעלט מקדמונים, וווּ נייע ווינטן האָבן אָנגעהויבן באַוועגן און פונאַנדערטרייסלען די יוגנט און וווּ די האַק פון נאַצישן שניטער איז אַריבער און אַלץ אונטערגעשניטן.

עס איז אַ שטעטל ווי אַלע שטעטלעך דאָס „שטויבץ שלי“, אַבער שזר זינגט אַרויס איר שיר השירים, וואָס ווערט דער שיר שירים פון אַלע שטעטלעך, איר בענקשאַפט צו לעבן, איר רייסן זיך צו מעשים, ערגעץ־וווּ צו דערגיין. ער גיט די קנאות פון די אַלטע, זייער מורא פאַר פריצת הגדר און דעם ברען פון די יונגע רעוואַלטירטע, אַבער צוגענאַפלטע צום שטאַם, אַפילו ווען זיי ווילן אויפרייסן. ער גיט עס מיט באַוונדערונג, ער גיט עס פון אינעווייניק, מיט פנימיות שבלב.

אויף אלע 450 זייטן פון בוך, סיי דאָרט וווּ ער דערציילט זייער אינער-
טערעסאַנטע עפיזאָדן, סיי דאָרט, וווּ ער שילדערט מענטשן, טיפן, כאַראַק-
טערן, זעט זיך אומעטום זיין שטרעבונג צו סינטעזע, צו אונטערשטרייכן
דאָס המשכדיקע :

אַריינצוזאַמלען אין זיין העברעיִש דאָס לשון קודש-ייִדישע פון
שטעטל; אין זיין ציוניזם — וואָס איז אים געקומען מלידה ומבטן —
אַריינצונעמען ליבשאַפט צו אלע ייִדישקייטן אין אלע פאַרמען און אויסדרוקן;
אין זיין סאָציאַליזם — וואָס קומט צו אים פון אַ נאַטירלעכן הומאַני-
טאַרן מקור — צו אַנטפלעקן די לכאורה אומשולדיקסטע, לאַטענטע, שטעטל-
דיקע קוואַלן פון בית-המדרשדיקן קלאַסן-קאַמף, וואָס דריקט זיך אויס
צווישן אַנדערע אין געבן אלע „פעטע עליות“ די גבירים און אלע „אַרוס“
פון דער תוכחה דעם פאַרשעמטן אַרעמען וואָסערטרעגער.

אַן עפיזאָד, וואָס וויקלט זיך פונאַנדער אין אַ טיפער דראַמע און
ענדיקט זיך טראַגיש, דערציילט אונדז שור אין איינעם פון זיינע פּרקים
אויף אַט דער אומשולדיקער טעמע :

אין שטעטל זענען פאַראַן דריי ברידער וואָסערטרעגערס. אלע דריי
ביטערע דערנידעריקטע אביונים; צוויי פון זיי זענען אַפילו פאַרקריפלט
און פאַראידאַטישט פון דורותדיקן דלות... איינער פון זיי, איסרל, דער
נאַרמאַלסטער, מענטשלעכסטער פון זיי, האָט פון קהל די טרויעריקסטע
חזקה אויפגערופן צו ווערן צו דער תורה ווען עס גייט די סדרה מיט דער
„תוכחה“. אלע ווילדע קללות פון דער „תוכחה“ ווערן אין אים אַריינגע-
זאַגט... איינמאַל רעוואַלטירט זיך איסרל; ער אַנטלויפט פון שול איידער
מען רופט אים אויף צו די „אַרוס“.

איסרן, דעם עני ואביון, איז נאָר איינמאַל אויפגעלייגט צו האַבן
נחת: ער שיקט זיין זון אין ישיבה אין מיר. דאָרט ווערט זיין בנימין-לייב
אַ וויללערנער און עילוי. מען הייבט זיך אָן אין שטעטל רעכענען מיטן
בחור, און מען דערוואַרט, אָז ער זאָל ווערן אַ גוטער מלמד, אַ לערער.
אַבער איסרס זון טוט ווי זיין פאָטער. ער רעוואַלטירט זיך ווען ער קערט
זיך אום פון ישיבה, ווערט אַ בונדיסט, אַן אַגיטאַטאָר, שרייבט פּראַקלאַ-
מאַציעס, רופט צו שטרייקן. אין יעדער פּראַקלאַמאַציע זענען לכל הפחות

— דערציילט שזר מיט אַ גוטן הומאָר — פאַראַן אַזוי פיל „נידערס“ וויפל „אַרוס“ זיין פּאָטער האָט אַריינגעכאַפט בעת מען האָט אים אויפגערוּפן צו דער תּוכחה...

אין אַ קורצער צייט אַרום ווערט בנימיין-לייב, דער פירער פון לאַקאַלן „בונד“, קראַנק און שטאַרבט.

די יוגנט פון אַלע באַוועגונגען אַרדנט אים איין אַ גרויסע וועלטלעכע לוויה. מיט רויע פּענער און רעוואָלוציאַנערע לידער. דער טאַטע דער וואַסערטרעגער שלעפט זיך נאָך דער לוויה אַ פרעמדער און צעבראַכענער. ווען דער טרויער-צוג גייט דורך די שול, פאַרלאַזט דער פּאָטער די לוויה, לויפט אַריין אין שול און ערשט דאַרט צעוויינט ער זיך אויף זיין טאַפּלטן בראַך.

דאָס בוך איז פול מיט ווונדערלעכע עפיזאָדן: דער רב פון שטעטל, וואָס קהל האָט באַקומען נאָך אַן אַ שיעור באַמיאונגען און מחלוקות, איז מספיד אַן אַלטן בעל-בית און פאַלט אַליין אַוועק אין מיטן פון זיין הספד. די יידן אין דער אַנגעפּראָפּטער שול מיינען, אַז דער זקן איז פאַרחלשט, אָבער ניין. דער רב איז טויט. ווי עס טרעפט אַמאַל מיט אַ גרויסן בינע-קינסטלער, וואָס לעבט איבער ביז צום טויט זיין ראַל, האָט דער אַלטער רב זיך איבערגענומען מיט זיין מוסר און משלים פון הספד און איז אַוועק-געפאַלן.

אין ערשטן, זייער שיין געשריבענעם פרק פון זיין בוך „כוכבי בוקר“, דערציילט שזר וועגן זיין פּאָטערס ספרים-שאַנק. זיין פּאָטערס ביבליאָטעק איז נישט געווען — דערציילט דער מחבר — פון די גרעסטע אין שטעטל. „אין איר זענען נישט געווען אַזוי פיל הלכה-ספרים ווי אין די ספרים-שענק פון דין... נישט אַזוי פיל השכלה-ספרים ווי אין דער ביבליאָטעק פון רייכן משכילישן איידעם פון שטעטל. אָבער פאַרט האָבן זיך אין איר געפונען פיל הלכה-ספרים, די ארבעה טורים, די שולחן ערוך'ס, פיל שאלות און תשובות, אַ סך ספרי דרוש, חסידישע ספרים מיטן „תניא“ בראש. זייער פיל השכלה-ספרים און דער מאַמעס עברי-טייטש-ספרים.

ערב פסח האָבן די מאַמע און די שוועסטערן ארויסגענומען אַלע ספרים.

ווערטער און ווערטן

אלע ביכער אויסצושטויבן און אויסצורייניקן. אבער די קונסט זיי צוריק צושטעלן און אויססדרן לויט זייער חשיבות — דאס האט דער פאטער נאך געקענט אנטרויען דעם קליינעם זלמען.

אין יעדער שורה, אין יעדן ווארט פון אַט דעם פרק קומט צום אויסדרוק די ליבשאפט פון דערציילער צום ספר, זיין צוגעבונדנקייט צו די ווערטער און צו די ווערטן און צו דער שטוב וואָס האָט די ליבשאפט געפלעגט און גענערט.

און אזוי פאלגן אין בוך פרקים נאך פרקים: וועגן די מלמדים פון זלמן שזר, זיינע רביס און לערערס: דער דרדקי-מלמד, די תנ"ך-מלמדים, די גמרא-מלמדים; וועגן זיידן דעם שאַרפן חב"דער חסיד, דעם קנאי, פאַר וועמען יעדע שייך-ריידעריי, אפילו מגידות, יעדע אַפּווענדונג פון תורה אפילו דקדוק און לשון-קודש, זענען אַפּנויגן פון דרך הישר; וועגן טאַטן דעם געמילדערטן חסיד, וואָס האָט דווקא יא ליב תנ"ך, העברעאיש און דקדוק און וואָלט שטאַרק וועלן, אַז זיין זון דער עילוי זאָל דאָס אַלץ אין זיך איינזאַפן.

דער טאַטע איז אַ פאַרמעגלעכער סוחר, ער נוצט אויס זיין גוטע מאַטעריעלע סיטואַציע צו געפינען די בעסטע לערערס און מלמדים פאַר זיין זון. איינער פון זיי איז דער „פרוש פון קידאַנאָוו“. דער „פרוש“ איז קוים מסכים צו נעמען דריי בחורים, גוטע קעפּ, פון וועלכע איינער איז דער יונגער זלמן, מיט זיי צו לערנען גמרא. דער „פרוש פון קידאַנאָוו“ האָלט יעדן אינטערעס צום ענינים מחוץ גמרא פאַר ביטול-תורה. און אפילו אויף זיין זון, וואָס ווערט איינער פון די גרויסע מגידים פון ליטע, ווערט ער ברוגז, ווייל, דערקלערט ער, זיינע דרשות וועלן אים אַפּרייסן פון לערנען.

עס פאַרטראַגט נישט, בכּן, דער „פרוש“, קיין שום אַפּווענדונג פון אַ בלאַט גמרא, אַבער איין מאָל, ווען צו דער שוועסטער פון זלמן שזר קומט צו גאַסט אירס אַ קאַלעגע, אַ סטודענט פון מאַטעמאַטיק, און ביידע יונגע מענטשן דיסקוטירן צוזאַמען אַ מאַטעמאַטישן פּראָבלעם, און קענען נישט געפינען קיין לייזונג, מישט זיך דער „פרוש פון קידאַנאָוו“ אַריין און ער געפינט די ריכטיקע לייזונג.

וועגן א צווייטן, זיין שפעטערדיקן העברעישן לערער, דערציילט שור, אז ער האט אחוץ זיינע גרויסע קענטענישן אין העברעיש אויך געקענט אראביש, פראנצויזיש און מערערע אנדערע שפראכן און ליטע-ראטורן.

מיר מיינען, אז דא איז פאראן א גרויסער אונטערשיד צווישן פוילן און ליטע. אין פוילן איז נישט מעגלעך געווען, אז א גמרא-מלמד, ווי גרויס זיין חריפות זאל נישט זיין געווען, זאל זיך אינטערעסירן צו לייזן א הויכן מאטעמאטישן פראבלעם, אדער אז א לערער פון העברעיש זאל האבן אזא ברייטע אלגעמיינע בילדונג.

זיכער רעדט שור וועגן אויסנאמען, אבער מיר מיינען, אז דער אלגע-מיינער קולטור-ניווא איז אין ליטע געווען העכער מיט ברייטערע קולטור-האריזאנטן ווי אין חסידיש-לומדישן פוילן פון דער זעלביקער צייט. צו די אינטערעסאנטע פרקים פון ז. שורס זכרונות אין "כוכבי בוקר", געהערט דאס קאפיטל: "האקדמיה ורבותיה" (די אקאדעמיע און אירע פראפעסארן).

עס איז דאס יאר 1907. אונדזער מחבר איז דעמאלט א נאך יונגער בחור, בערך 17 יאר אלט. ער איז שוין מער נישט צוגעבונדן צום קנאותדיק-חסידישן זידן, און אפילו פון מילדערן טאטן איז ער שוין היפשלעך דער-ווייטערט. קיין מלמדים און קיין לערערס זענען שוין פאר אים אין שטעטל נישט פאראן. ער איז שוין טעטיק אין "פועלי ציון". ער קאנקורירט מיטן "בונד" פון שטעטל אין שרייבן פראקלאמאציעס און רופן צו שטרייקן. און דווקא ביי זיין פעטער דעם רייכן טליתים-פאבריקאנט, וועמענס ארבע-טער זענען פרומע יידן און מוראדיקע קבצנים.

ער איז שוין אקטיוו פאליטיש. אבער א נדר האט ער געטאן: קיינמאל זיך נישט אפצוקערן פון לערנען. און ווען דער באראן גינצבורג פון פעטער-בורג שאפט אן אקאדעמיע, א יידישע הויכשול און נעמט אויף ווי תלמידים, עלויים פון גאנץ רוסלאנד, ווערט דער יונגער זלמן איינער פון די סטודענטן.

דא גיט אונדז שור גרויסארטיקע פארטרעטן פון די פראפעסארן און קודם-כל פונעם איניציאטאר און גרינדער, דעם באראן גינצבורג גופא.

ווערטער און ווערטן

וועמען שזר רופט אָן מיט פּאַרערונג און ליבשאַפט: רבי, רבנו, ר' דוד גינצבורג. דער באַראָן איז געווען נישט בלויז דער אויסקעמפער, דער גרינדער און דער גלבן פון דער אַקאַדעמיע, נאָר אויך איר לייטער און איינער פון אירע וויכטיקסטע פּראָפעסאָרן אויפן געביט פון יודאַיטיק און תּלמוד.

די אַנדערע פּראָפעסאָרן זענען: דער באַרימטער דניאל כּוואַלסאָן, דער משומד און גרויסער געלערנטער אויף אַלע געביטן פון אַריענטאַליטיק און יודאַיטיק.

און הגם דער פּראָפעסאָר כּוואַלסאָן האָט אויף זיך געזאָגט דאָס באַ-רימטע וואָרט: אף על פי שנוצרתו כאילו לא נוצרתי, מיטן טייטש: כאָטש איך בין געשמדט, איז אַזוי ווי איך וואָלט מיך נישט געשמדט; און הגם ער, דניאל כּוואַלסאָן, האָט געהערט צו די גרעסטע לומדים אין רוסלאַנד און איז שוין דעמאָלט געווען קרוב צו די תּשעים, האָט אים דער באַראָן, מחמת זיין טיף יידיש געפיל, נישט געוואָלט פאַרבעטן צו פאַרנעמען אַ נאָר-מאַלע קאַטעדראַע אין זיין אַקאַדעמיע, אָבער ווי אַ לעקטאָר מחוץ דער נאָרמע, האָט ער אים יא פאַרבעטן, און דער אַלטער רוסישער פּראָפעסאָר, דער דערציער פון אַ גאַנצן דור רוסישע פּאַפּן, וואָס האָט זיך שוין נישט גע-קאַנט באַוועגן, איז געבראַכט געוואָרן אין אַ פּאַטעל, און האָט געלערנט און גערעדט וועגן „אונדזער הייליקער שפּראַך“ און „אונדזער פּאַלק“ אויף די קורסן פון דער אַקאַדעמיע. צו די אַנדערע פּראָפעסאָרן האָבן געהערט, דער באַרימטער העברעיִשער שריפּטשטעלער בוקי בן יגלי (ד"ר קאַצע-נעלסאָן), און דער דעמאָלט נאָך זייער יונגער אָבער גענוג פּאַפּולערער געלערנטער פּראָפעסאָר דובנאָוו.

מיט פיל וואַרעמקייט און טיפּער פּאַרערונג רעדט שזר וועגן דער גרויסער פּערזענלעכקייט פון שמעון דובנאָוו און וועגן דעם גרויסן אינטע-רעס, וואָס זיינע לעקציעס פון יידישער געשיכטע האָבן אַרויסגערופן צווישן אַלע סטודענטן, וואָס זענען געקומען פון אַלע יידישע שיכטן און פון אַלע פּאַליטישע שאַטירונגען.

און אַט דערציילט שזר פּאַלגנדיקן אינטערעסאַנטן עפיזאָד: צווישן די תּלמידים פון דער אַקאַדעמיע האָט זיך אויך געפונען דער שוין דעמאָלט

באַרימטער העלד פון פּאַרט־אַרטור, יוסף טרומפּעלדאָר. בעת אַן אָפיציעלן פּאַראַד האָט זיך דער אָפיציר טרומפּעלדאָר געדאַרפּט באַטייליקן אין זיין מיליטערישן אונטערן מיט אַלע צאַרישע מעדאַלן און אויסצייכענונגען. נאָך דער צערעמאָניע איז ער גלייך געקומען אויף אַ לעקציע פון פּראָפ. דובנאָוו. ער איז אַריין אין פּריוואַטן צימער פון זיין שול־קאַלעגע שוץ און צו אים געזאָגט: איך מוז זיך שנעל איבערטאָן. עס וואָלט געווען אַ חילול־הקודש אַריינצוגיין אין אַזאַ הילוך צו דער לעקציע פון אונדזער היסטאָריקער.

אין קאַפיטל „תּשורה מסבא“ (א מתנה פון זיידן) דערציילט שוץ וועגן זיין לעצטער זעאונג מיטן זיידן, דעם שאַרפּן ליובאַוויטשער חסיד. ער האָט באַשלאָסן עולה צו זיין. עס איז דאָס יאָר 1912. ער מוז אָבער נאָך פּריער זען זיין זיידן, וועמען ער האָט שטאַרק ליב, אָבער פון וועמען דאָס לעבן האָט אים שטאַרק דערווייטערט.

ער קומט קיין מיר, דאָס וווינאַרט פונעם זיידן, ער גייט מיט אים צו קבלת שבת אין שטיבל פון זי חב"דער. שוץ גיט איבער וועגן דער רירנ־דיקער איבערבעטונג, וואָס קומט פאַר צווישן זיידע און אייניקל, נישט דורך ווערטער, נישט דורך זשעסטן, נאָר נשמהדיק־אינטים, דורך דעם געזאָגט פון „לכה דודי“. דער זיידע איז מקבל שבת פאַרן עמוד לכבוד דעם אייניקל. און ווען ער זינגט די ווערטער „מקדש מלך עיר מלוכה“ קומט צו אַ געמיינזאַמער בענקשאַפט, וואָס פאַראייניקט ביידע אין איין געפיל, הגם די בענקשאַפט פון זיידן איז אַ קבלהדיק־מיסטישע און די פון אייניקל — אַ קאַנקרעט־נאַציאָנאַלע.

צומאַרגנס, זונטיק, באַגלייט אים דער זיידע צו דער פּורמאַנקע. אויפן וועג חזרט ער מיט אים איין אַ חב"דער ניגון, אַ מתנה אויפן וועג. האַלדוט אים און גייט אַוועק. מיט אַ האַלב יאָר שפּעטער ווערט זלמן געוואָר, אַז דאָס איז געווען זייער לעצטע זעאונג. דער זיידע איז געשטאַרבן.

איך קען נישט פאַרענדיקן מיין אָפּשאַצונג פון „כוכבי בוקר“ אַן צו דערמאַנען איינעם פון די עסייען פון די „פרקי מסה“, וואָס זענען לויט באַהאַפּטן מיטן בוך זכרונות, נישט בילדנדיק קיין המשך צו די זכרונות־פרקים פון שטעטל.

ווערטער און ווערטן

דער עסיי הייסט „צופיך צפת“, און עס איז מיר שוין אויסגעקומען אים צו דערמאנען ביי אן אנדערער געלעגנהייט. דער עסיי „דיינע זעערס, צפת“, איז אליין א שעדעוור פאר זיך, אויסגעשפונען פון מחבר ארום דעם וואס ער רופט: „דער נס פון צפת“, ארום דעם ווונדער, וואס די הייליקע חבריה, די גרופע מקובלים פון צפת האָט באַוויזן אויפצוטאָן אין משך פון עטלעכע יאָר, לטובת דער באַנייאונג און אָפּפרישונג פון דער גאולה־אידיע. די גרופע מקובלים איז באַשטאַנען פון אר״י הקדוש, דער „לייב“ פון דער חבריה, און פון די גורים (׳ונגע לייבן), אָבער בעת דער גרינדונג פון דער גרופע, האָט זיך אין איר שפיץ געפונען דער מקובל און גרויסער בעל־הלכה, דער פליט פון שפּאַניע, ר׳ יוסף קאַרו, דער מחבר פון שולחן ערוך, „בית יוסף“, וואָס איז געוואָרן די פּראַקטישע זאַמלונג פון הלכות און דינים פאַר אַלע תּפוצות הגולה, פון ספרדים ווי אשכנזים, פאַר אַדריאַנאַפּאָל, ווי פאַר קראַקע. ר׳ יוסף קאַרו אליין איז אויך געווען אַ מיסטיקער, מקובל, חבר און הייסער פאַרערער פון קדוש שלמה מולכו, וואָס איז פאַרברענט געוואָרן אויפן באַפעל פון פּויפּסט.

נאָך אים האָט דער אר״י הקדוש (האלוהי ר׳ יצחק) אָנגעפירט מיט דער הייליקער חבריה, צו וועלכער עס האָט אויך געהערט ר׳ משה קורדו־בייע, זיין שוואַגער ר׳ אליעזר אלקבץ, דער דיכטער מיסטיקער, מחבר פון „לכה דודי“. צו דער גרופע האָט אויך געהערט דער דיכטער באַהעמיאַנער ר׳ ישראל נאָדוּשאַראַ, מחבר פון די באַרימטע זמירות „יה רבון עלם“, וואָס ווערט נאָך היינט געזונגען אין אַלע טראַדיציאָנעלע יידישע היימען אום שבת.

וועגן אַט דער גרופע און וועגן נס פון „לכה דודי“, וואָס האָט זיך אַזוי שנעל אָנגענומען און אַזוי שנעל פאַרשפּרייט אין אַלע יידישע תּפוצות, פון ארץ־ישראל ביז רוסלאַנד, פון מאַראַקאָ ביז פּוילן, פון תּימן ביז רומעניע, פון ירושלים ביז לעמבערג, שפינט אויס שור אַ ווונדערלעכן עסיי. פול מיט באַרעכטיקטער באַוונדערונג און התלהבותדיקער התפעלות פאַרן גרויסן נס, וואָס מער ווי 1500 יאָר נאָך דעם ווי די תּפילות זענען שוין געווען פעסטגעשטעלט, און הונדערטער יאָרן נאָך דעם ווי אַפילו די פּיוטים סליחות און קינות, זענען שוין געווען געסדרט, האָט נאָך געקענט אַ תּפילה

אַריינקומען אין סידור, אַרומלויפן אַלע יידישע קיבוצים און באַקומען אַזאָ ערנפלאַץ אין קבלת שבתדיקן צערעמאָניאַל.

אין דער זעלביקער צייט האָבן אַלע תפוצות אַקצעפטירט דעם ווונד־דערלעבן הימן פון ישראל נאָדזשאַראַ „יה רבון עלם“, אים געגעבן ווונד־דערלעכע מעלאָדיעס און געזונגען ביי אַלע טישן פון שבת און אַפילו די אַראַמעאישע געזאַנגען פון אר"י הקדוש אַליין, וואָס חסידים זינגען ביי די שבתדיקע סעודות און וואָס ביי דער כנופיה פון די מקובלים איז עס געווען אַ צערעמאָניאַל בעת די שבת־שפאַצירן אויף די עפלי־פעלדער פון צפת (בחקל תפוחין), אַקעגן דער שכינה, רופנדיק זי צו אויסלייז, זענען גיך אַריין אין סדר פון די זמירות.

מיטן גייסט פון אַט דער התלהבות פון פאַרערונג און באַווונדערונג איז געשריבן אַט דאָס גאַנצע בוך, אַ הימן פאַר אונדזער גרויסן פאַרשני־טענעם עבר — דער גייסט וואָס האָט אונדז איצטער אַריבערגעפלאַנצט אין אַ נייעם הווה, אַ היינט וואָס וואַרצלט אין נעכטן און בינדט זיך מיטן אומבאַקאַנטן המשכדיקן מאַרגן.

אַזוי זעט זי שזר, אַליין איינער פון די צופים און מאַכט אונדז זען די וויזיעס, וואָס האָבן אים אויפגעשיינט און ברענגט זיי צום אויסדרוק אין זיין ווונדערלעכן בוך פון ווונדערלעכע זכרונות און חזיונות.

איך מייך, אַז מרדכי שטריגלער האָט אַמאָל דאָס דאָזיקע בוך „כוכבי בוקר“ איבערזעצט אויף יידיש. אויב אַזוי איז עס געבליבן צו ווייניק באַ־קאַנט און פאַרשפּרייט. וואָלט טאַקע כדאי געווען אַדער די איבערזעצונג איצט נאָך אַמאָל ארויסגעבן אַדער אויפּסניי דאָס בוך איבערזעצן.

מאַרק שאַגאַל

(צו זיינע 75 יאָר)

ווי שמשון הגבור מיט די טויערן פון עזה אויף זיינע מעכטיקע אַקסלען, אַזוי איז דער שטעטלדיקער ייד מאַרק שאַגאַל אַראָפּגעקומען מיט אַריבער אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק אין פאַריז, די הויפטשטאָט פון אַלע הויכשולן פון קונסט. מיט וויטעבסק אויף זיינע יונג-קינסטלערישע, שוין קראַפט-אַנזאַגנדיקע פלייצעס.

אין דער נאַסטאַלישער פאַנטאַזיע: דער גאַנצער רעקוויזיט פון שטעט-טל; אין געמיט: די גאַנצע עשירות פון דער וויטעבסקער אַרעמקייט, די גאַנצע גאַמע פון פאַרבן פון יידיש-שטעטלדיקער פאַרביקער קאַלירלאַזוי-קייט.

דער ביבלישער שמשון איז געקומען מיטן לייב און מיטן האַניק און געפרעגט ביי די פלישתים זיין באַרימטן רעטעניש, אויף וואָס די פלישתים האָבן נישט געקאַנט געפינען קיין באַשייד, וואָרעם ווי קומט אַ לייב צו האַניק?

שאַגאַל איז געקומען מיט זיין שטעטלדיקן פּאַלזואַרק: מיט דער סוכות-פּסחדיקער לבנה, מיט די פליענדיקע חתן-כלהס, מיט די טעאַטראַלע קלעזמערס און שמחת-תורהדיק-צעטאַנצטע יידן און די מייסטערס פון די פאַריזער קונסט-שולן האָבן געקוקט, געשטוינט און געפרעגט אויף באַ-שייד.

די איינרעדעניש און זיכערקייט פון פאַריז באַאומראַיקט דעם אַנקו-מענדיקן יונגן קינסטלער, שאַקירט אים ער טראַכט וועגן צוריקפאַרן.

„אַלע די געדאַנקען און רעיונות האָט איבערגעהאַקט דער „לווור“ — דערציילט שאַגאַל אין זיינע זכרונות.

ער בלייבט.

אַבער ווי אַזוי איינהאַלטן אָן אייגן פנים, אָן אייגענע איבערלעכקייט, אַ קינסטלערישע אינדיווידואַליטעט?

שאַגאַל איז טאַקע געקומען פון וויטעבסק און פעטראַגראַד, לערנען ביי פאַריז אַבער נישט זיך אויפלייזן; טאַקע פאַרדייען, אַבער נאָר כדי די אייגענע קונסט אויסדריקן דורך זיך. ער איז געקומען זען, לערנען, כדי צו ווערן שאַגאַל. ער לערנט טאַקע אין פאַריז ליב האָבן וויטעבסק.

„פאַריז, דו וויטעבסק מיין צווייטע“, די ערשטע בלייבט וויטעבסק, מיט אַלעם, וואָס קינדער- און יוגנט-יאָרן מוזן אויף אייביק אָנפילן אַ קינסטלערישע נשמה.

פאַר פאַריז האָט ער באַוווּנדערונג, פאַר די פראַנצויזישע לייסטונגען

אין דער קונסט שטייט ער אַ פאַרפלעפטער, אַבער ער פרעגט זיך:

„ציי געהערן טאַקע אויף אייביק אָט דעם פאַלק די רעכט אויף יחידות?

— פרעגט ער זיך אַ רעוואַלטירטער, לויט ווי ער דערציילט אין זיינע מעמור-

אַרן — ציי קען זיך נישט כאַטש אויף אַ צייט איינגעבן אַ צווייטן, אָן אַנדער

פאַלק אַרויסצורייסן די רעכט אויף אייגנאַרטיקייט גלייך מיט זיי? איך קען

נישט קיין איין פאַלק וואָס זאָל טראַכטן אַזוי ווי די פראַנצויזן, אַז זיי און

נאָר זיי זענען דער עסענץ פון דער וועלט אויפן געביט פון קונסט, אין אַ

סך האָבן זיי רעכט, אַבער עס איז דאָך אומברחמנותדיק.“

נאָך אַ לענגערן בלייבן אין פאַריז פאַרלאָזט ער די שטאָט; ער קערט

זיך אום קיין וויטעבסק. דאָרט אין די סאַלאָנען פון רייכן יוועליר וואָרט

מיט בענקשאַפט אויף איר באַשערטן דאָס חסידיש-נגידיש-געבילדעטע

טעכטערל, בעלאַ, אַבער אויך אומפערזענלעכע ווינטן און שטורעמס וואָרטן

אויף אים. דאָרט פאַרכאַפט אים די ערשטע וועלט-מלחמה, די רעוואַלוציע

און דער בירגער-קריג.

ערשט אין די ערשטע צוואַנציקער יאָרן פאַרלאָזט שאַגאַל ענדגילטיק

וויטעבסק, מאַסקווע, רוסלאַנד צוזאַמען מיט זיין פרוי. דאָרט אין וויטעבסק

האַט זיך דערווייל אַלץ איבערגעריסן. אַ תקופה האָט זיך אויף אייביק פאַר-

ענדיקט, אַ תקופה פון באַלעבאַטישער מנוחה, פון יידישן סדר און שטיי-

גער, איידער יידיש לעבן וועט אינגאַנצן אָפגעמעקט ווערן מיט קנאַפע

צוואַנציק יאָר שפּעטער פון אַ נייער וועלט-מלחמה און נאַצישן בלוט-מבול.

ווערטער און ווערטן

שאַגאַל קומט דעמלט צוריק אין פאַריו מיטן אינעווייניקסטן נשמהדיקן פון שטעטל, וואָס איז איינציק אויף תמיד פאַרבליבן און וואָס קיין שום מלחמות, רעוואָלוציעס און פאַגראַמען האָבן נישט געקאָנט אָפּמעקן און דאָס רעטעניש ווערט דאָס מאָל פאַרשטאַנען, דאָס רעטעניש פון שמשון-שאַגאַל ווערט אויפגענומען, זיין באַשייד ווערט געאַנט.

און אין אַלע מוזעאומס פון אַמסטערדאַם, פון בריסעל, פון פאַריו, אויף די שאַגאַל-אויסטעלונגען פון די לעצטע יאָרן — צו דערמאָנען בלויז די, וואָס איך אליין האָב געזען — וווּ צענער טויזנטער באַזוכער האָבן זיך געשטויסן און געדרענגט, האָט מען די ווערטער ייד, ביבל, תלמוד, שטעטל, שאַגאַל, רעוואָלוציע — געקאָנט הערן אומצאָליקע מאָל, געקאָנט הערן פון מויל פון נישט-ידישן באַזוכער און קאָמענטאַטאָר. דאָס רעטעניש שאַגאַל איז געשטעלט געוואָרן, דער באַשייד איז געזוכט און געאַנט געוואָרן.

און ווען שאַגאַל האָט אין די לעצטע יאָרן נאָך אריינגעפירט אין זיין רייכן פּאָליוואַרק די לייבן פון יהודה און דעם גאַנצן האָב און גוטס פון די שבטים, און דער קונסט-מיניסטער מאַלאַראַ האָט געמאַכט דעפילירן אין לוור פאַר שאַגאַלס ווונדערועלט פון קאַליר און פּאַעזיע צענער טויזנטער באַזוכער, האָבן זיי אַלע באַוונדערט אַ וועלט, וואָס קיין שום מכול און פייער האָט נישט געקאָנט פאַרלענדן.

שלום עליכם האָט געהייליקט אויף אייביק די וועלט פון קאַסרילעווקע דורכן מאָנומענט פון פּאַלקישע רייד, שאַגאַל האָט די זעלביקע וועלט אָנט-פלעקט פאַר דער גאַנצער מענטשהייט דורך זיין פּלאַמיק בילד, און נישט קיין צופאַל איז — מיין איך — דער שאַגאַל-שלום עליכם זיווג אין וואַרט-בילד.

ווען אין ערשטן יאָר פון דער רוסישער רעוואָלוציע האָט זיך אין מאַסקווע געשאַפן אַ יידיש-קינסטלעריש טעאַטער, איז גראַנאַווסקי געקומען צו שאַגאַלן בעטן זיין מיטאַרבעט, אייגנטלעך זיין מיטגרינדונג. אָנהייבן האָט ער געוואַלט מיט שלום עליכמען.

פאַר שאַגאַלן איז געווען קלאַר, אַז מען דאַרף מאַכן עפעס נייעס, אָן דעם אַלטן נאַטוראַליזם „מיט צוגעקלעפטע בערד“, ווי ער האָט זיך אויס-

געדריקט און מיר אַנומלט דערציילט: עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו שטעלן „אַגענטן“, „מזל-טוב“, „אַ ליגן“.

„איך האָב געמאַכט די קאַסטיומען, די דעקאָראַציעס, און מען קאַן זאָגן די סצענאַריעס, דעם גייסט פון די ספּעקטאַקלען“.

אַלץ האָט געפּעלט, אָבער געפּעלט האָט נישט אידעע, התלהבות און ווילן.

שאַגאַל האָט איבערגעאַרבעט די אַלטע הויזן און די קליידער פון די אַקטיאָרן און אַקטריסעס, געמאַכט דעקאָראַציעס און מאָלערייען.

נישט גראַנאָזסקי און נישט מיכאַעלס, זיין דעמאָלטיקער שילער, האָבן דערפּילט דאָס שלום-עליכמישע אין שאַגאַלן, דערציילט מיר דער קינסטלער.

ערשט אין אַ צייט אַרום איז געקומען מיכאַעלס און מיט אַ הויכן גע-שריי איז ער אַריינגעפאַלן: איך האָב עס, איך פאַרשטיי!

און אין יענער צייט, דערקלערט מיר שאַגאַל מיט אַ שמיכלדיקן טריומף, וואָס איז נישט ריין פון שטאַלץ „איז שלום עליכם צום ערשטן מאָל אַנדערש געשפּילט געוואָרן אין דער יידישער וועלט“.

און איך טראַכט איצט, אַז די צוויי גרויסע מייסטערס פון וואָרט-בילד האָבן זיך ווונדערלעך קאַמפּלעטירט.

איצט האָט דער מייסטער דערגרייכט דעם בכבודיקן עלטער פון 75 יאָר.

פאַר מיר ליגט די „ערשטע באַגעגעניש“ פון בעלאַ שאַגאַל, וואָס איז נישט בלויז די ערשטע באַגעגעניש, נאָר אויך די ערשטע ליבע און די דויערנדיקסטע אינספּיראַציע, וואָס האָט בייגעשטייערט מיט יידישן סטיל און קינסטלערישן נוסח אין דער וועלט-מאַלעריי.

און היינט, ווען יידיש וויטעבסק איז הרוב ומוחרב און די וועגן צום שטעטל זענען פאַרוואַקסן מיט פאַראומערטן בית-עולמדיקן גראָז, איז אונדז געבליבן דער שאַגאַלישער שטעטל-נוסח און סטיל אויף אייביק.

איז דאָס אונדזער גרויסע טרייסט.

„מיט דער צווייטער עליה“

(זכרונות פון פרעזידענט יצחק בן־צבי)

בעת מיין באזוך אין ישראל מיט דער דעלעגאציע פון יידישע שריי־
בער, האָבן מיר געהאַט די גליקלעכע געלעגנהייט זיך צונויפטרעפן און פון
דער נאַענט צו אָבסערווירן די פּערזענלעכקייטן, וואָס שטייען אין דער
שפיץ פון דער מדינה און פון איר פּאַרלאַמענט; און ווען נישט דער אומזי־
ניקער אַטענטאַט, וואָס איז גראַד דעמאָלט פּאַרגעקומען, וואָלטן מיר מסתם
אויך באַקומען די מעגלעכקייט צו זען און צו רעדן מיטן גרינדער פון דער
מדינה און שעה פון איר רעגירונג, דוד בן־גוריון.

בעת די קורצע אונטערהאַלטונגען האָב איך באַקומען דעם ערשטן
איינדרוק, אַז יעדער איינער פון אונדזערע חשובע מיטשמועסער צייכנט
זיך אויס מיט אַזעלכע אייגנשאַפטן און מעלות, וואָס פאַסן זיך גוט צו זיינע
הויכע פונקציעס.

אַזוי האָט דער ראש הכנסת די געהעריקע מאַס פּקחות צו קענען לאָז־
רירן און מאַנעוורירן צווישן מענטשן. די גרעסטע מעלה פון אַ מענטשן,
וואָס האָט די אויפגאַבע אַנצופירן מיט אַ דעמאָקראַטישער, פאַרשידנשיכטי־
קער און פאַרשידנכאַראַקטערדיקער פאַרטרעטערשאַפט פון אַזאַ ציוניפ־
געזאַמלטן פאַרשידנגלותדיק פּאַלק ווי אונדזערס און וואָס איז דערצו אַזוי
ליידנשאַפטלעך פּאָליטיזירט ווי אונדזערס.

דער נשיא המדינה האָט זיך מיר אויסגעוויזן צו באַזיצן די געהעריקע
רו, דורכגעטראַכטקייט און געלאַסנקייט, די געהעריקע געלייטערטקייט פון
ליידנשאַפטן, צו קענען ווירדיק און איינשטימיק סימבאָליזירן דעם צעמענ־
טירונגס־ווילן פון אַ פּאַלק אין זיין באַנייאונג.

ער פאַרמאָגט אַ נאַטירלעכע באַשיידנקייט, אַ פּשטות, וואָס האָט גאָר־
נישט אין זיך פון פּאַלשער עניוּות. ער האָט אונדז אויפגענומען אַן צערע־

מאָניעס, געשמועסט אָן צערעמאַניעס. והשגל לימינו, און זיין פרוי, די פרע־זידענטין רחל ינאית, זיין טרייע באַגלייטערין פון „פּאַלטאָוע ביז ציון“ (אַ קאַפּיטל אין די זכרונות פון פרעזידענט) ביי זיין רעכטער האַנט.

און איצט, ווען איד קען דעם מענטשן, קען זיינע פונקציעס, קען דאָס באַשיידענע הויז, דעם מיט געשמאַק איינגעאַרדנטן האַל פון צריף, אין וועלכן דער פרעזידענט פון ישראל נעמט אויף די אַמבאַסאַדאָרן פון די פרעמדע מלוכות, זע די אַרנאַמענטיק פון די ווענט, וואָס זאָגן עדות אויף ליבשאַפט צום יידישן פּאַלק, צו זיינע שבטים, צו זיינע עדות, צו זיין גע־שיכטע און צו זיינע רעגיאָנען פון דן ביז אילת, ווען איד זע דאָס אַלק, לייען איד זיינע זכרונות, וואָס נעמען אַרום די תקופה פון אָנהויב יאַרהונ־דערט ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה מיט אַ פאַר־שטאַרקטער פאַראינטערעסירטקייט און איד זע דאָרט און שאַץ ערשט ריכטיק אַפּ די זעלביקע באַשיידנקייט, דעם זעלבן ווילן צו פאַרשטעלן די אייגענע פּערוואַן אונטער דעם פאַראַוואַן פון פּאַקטן.

דאָס בוך „מיט דער צווייטער עליה“ האָט יעדער איינער פון די דע־לעגאַטן באַקומען פון פרעזידענט־מחבר, „למזכרת ברכה“, ווי ער שרייבט אין זיין דעדיקאַציע. ער רופט עס אָן זכרונות. אין דער אמתן זענען עס זכ־רונות פון אַ באַוועגונג, כראַניק פון אַ באַוועגונג, כראַניק פון פּאַקטן. איר וועט דאָרט זייער ווייניק טרעפן רייך־פּערווענלעכע דערמאַנגגען און נאָך ווייניקער מליצות און עמאַציעס.

איד זוך אָבער דווקא דאָס פּערווענלעכע הינטער די פּאַקטן, דאָס רייך־סוביעקטיווע הינטער דער אַביעקטיווקייט פון אַן אינטערעסאַנטער כראַ־ניק און איד געפין עס. עס איז דעם באַשיידענעם מחבר נישט געלונגען אין גאַנצן צו פאַרטושן זיינע עמאַציעס. צו באַהאַלטן זיינע געפילן, ווי זיי וואַלטן געווען אַן ענין בלויז פאַר אים אַליין און נישט פאַר דער „גאַס“.

*

עס איז געווען די צייט פון אויפברויז אין אַלע עקן פון דער רוסיש־צאַרישער אימפעריע. עס האָבן אויפגעשטורעמט פעלקער און עס האָבן אויפגעשטורעמט קלאַסן: אידעען, אידעאָלאָגיעס האָבן געשפּראַצט און

ווערטער און ווערטן

געדייעט. די אַרבעטער און שטודירנדיקע יוגנט האָבן די לאַזונגען פון רעוואָלוציע צעטראָגן איבער אַלע לענדער, וואָס די רוסישע אימפעריע האָט צונויפגעזאַמלט „ווי מען קלויבט צונויף פאַרלאַזענע אייער.“ און עס איז געווען אויפגעברויזט די יידישע גאַס. קרייזלעך פון סטור-דענטן און פון אַרבעטער האָבן אין איר אַריינגעטראָגן אומרו און האַפּע-נונג.

מען האָט זיך באַטייליקט אין שטורעם, מען האָט געוואָלט פאַרבעסערן דעם סדר העולם, מען האָט זיך אינטעגרירט אין דער רעוואָלוציע, וועלן-דיק לייזן די אייגענע פראַגע דורך לייזן די אַלגעמיינע.

דער יונגער בחור פון פאַלטאַווע האָט אויך געטאַן דאָס זעלביקע. אָבער אַ קריטישער חוש און אַ באַאומראַיקט יידיש האַרץ האָבן אים שוין דע-מאַלט, אין 1904, אונטערגעזאַגט אַן אייגענעם וועג פאַר זיך און פאַר זיין פאַלק.

„אויך איך האָב זיך אינטערעסירט פונקט ווי אַנדערע, מיט די טעאָ-רעטישע און פראַקטישע פראַבלעמען פון דער וועלט-אויסבעסערונג, אָבער שטענדיק האָב איך געפילט, אַז די רוסישע פּאָליטישע פאַרטייען שענקען נישט קיין אויפּמערקזאַמקייט, נאָר באַציען זיך מיט גרינגשע צונג צו דער שטרעבונג פאַר עקזיסטענץ פון דעם יידישן פאַלק, צו זיין פאַרגאַנג-גענהייט און אויך צו זיין קעגנזאַרט. איך האָב געזען ווי אַ סך פון די יידישע יוגנטלעכע, מיינע חברים, וואָס ווערן מיטגעריסן מיט די פאַרטייע-ען — פאַרלייקענען זייער פאַלק און זיך אַליין. טיילמאַל קומט אַט די פאַר-לייקענונג מיט אויסרעכענונג און באַוווּסטיזן. אָבער מערסטנטייל אומבאַ-וווּסטיזניק און צוליב דעם פעלן פון געפיל און פאַרשטענדעניש. עס איז געווען אַ שענדלעכער און פאַרשטענדלעכער ספעקטאַקל פון דעזערציע אין דעם לאַגער פון די שטארקערע. פונעם שטאַנדפונקט פון פאַרלייקענען, האָב איך נישט געזען קיין אונטערשיד צווישן די יוגנטלעכע, וואָס האָבן זיך אָפּ-געזאַגט פון זייער פאַלק און האָבן זיך צוגעפאַסט צום צאַרישן רעזשים, צו דער פראַוואַסלאַוונער קירכע און סביבה, וועלכע הערשן אין גימנאַזיע און אויסער איר... כדי צו געפינען חן אין די אויגן פון די מאַכטהאַבער, און צווישן יענע, וואָס האָבן זיך צונישט געמאַכט. בכדי צו געפינען לייטזעלי-

קייט אין די אויגן פון זייערע חברים, די רוסישע רעוואָלוציאָנערן. דער חילוק איז בלויז געווען וואָס די האַבן געשטרעבט זיך איינצוקויפן אין גנאָד ביי דעם היינטמעכטיקן קלאַס און יענע האַבן זיך געלאַשטשעט צו דער מאַכט פון מאָרגן. עס איז געווען דער זעלבער וועג פון פאַרלייקע-נונג.

אין 18-יאָריקן בחור האָט אָנגעהויבן קלאַפן דאָס געמיט פון איינעם. וואָס נעמט זיין אייגענעם זיכערן וועג.

ער איז אין 1904 אַלט 18-יאָריקער בחור צום ערשטן מאל געפאַרן נאָך ארץ-ישראל. זיך באַנצנדיק מיט די זומער-פּעריען פון אַ סטודענט. ער קומט צוריק. דער אויפברויז שטאַרקט זיך. אין פּאַלטאָוע קומט פאַר אַן עפנטלעכע מאַסן-פאַרזאַמלונג. בן-צבי רעדט צום פאַרזאַמלטן עו-לם אין רוסיש.

„איך האָב גערעדט ווי אַ ייד — וועגן דער רוסישער רעוואָלוציע, ווע-גן דער באַטייליקונג פון די יידן און וועגן אונדזער שטרעבונג אויך צו קענען לעבן ווי אַ פריי פּאַלק אין ציון. אין דער צייט, וואָס איך האָב גע-רעדט פונעם טעאַטער-באַלקאָן, איז געשטאַנען פאַר די אויגן פון מיין גייסט די לעבעדיקע געשטאַלט פון דער הייליקער שטאָט ירושלים, מיט אי-רע רואינען, אַ פאַרלאָזטע פון אירע קינדער... אין יענעם מאָמענט האָב איך זיך אַליין געפּרעגט: צו וועמען רעד איך? צי וועלן מיך פאַרשטיין אָט די צוהערער מיינע דאָ, אין פּאַלטאָוע? וועלן זיי מיר גלויבן? זענען טאַקע די יידן באמת שותפים צו דער רעוואָלוציע און צום זיג? וועט אָט די רעוואָלוציע, וואָס זאָגט אָן אויסלייונג פאַר די רוסן אויך ברענגען אויסלייח פאַר אונדז, יידן?“

און אין יאָר 1907 איז ער עולה קיין ישראל איינער פון די ערשטע פון דער צווייטער עליה.

עס איז די עליה פון אינטעליגענץ, פון אידעאָליסטן, פון חלוצים, וואָס קענען נאָך אַפילו נישט דעם נאָמען דערפון; עס זענען שפּליטערן פון גלות און פון אידעען.

דער פּאָליטישער ציוניזם איז שוין פאַרוואַרצלט, ער איז שטאַרק. מען רעדט פון אים, מען מאַכט דעקלאַראַציעס, מען פירט דיפּלאָמאַטיע און פאַ-

ווערטער און ווערטן

ליטיק. אבער יענע מענטשן פון דער צווייטער עליה פילן, אז נישט אזוי וועט געבוירן ווערן א לאַנד און זיכער נישט אזוי וועט איבערגעבויט ווערן אַ פּאַלק.

מען מוז אַהינפאַרן, מען מוז אַרבעטן, מען מוז אַליין טאָן: עס איז: אם לאַ עכשיו — אימתי? און אם אין אני לי — מי לי?

און יעדער איינער פון זיי איז מקיים אין זיך די הגשמה עצמית. און עס קומען פאַקטן און אַקטן אין דער דאָזיקער כראַניק, וואָס דער־צײלט פון אַנהייבן, פון מעשה בראשית, פון פיאַנערן־אַרבעט יעדן טאָג אונטער דער ממשלה פו אַטאַמאַנישן (טערקישן) הערשער. עס קומט דער ערשטער וועלט־קריג. דער גירוש פון כמעט אַלע יידן דורך דער טערקישער מאַכט. בן־צבי און בן־גוריון פאַרן אָפּ גאַך אַמע־ריקע.

ווען דער קריג ענדיקט זיך, הויבט זיך אָן די תקופה פון דער פערטער עליה, פון ענגלישן מאַנדאַט.

אַבער וועגן דער דאָזיקער עליה איז שוין אין בוך נישטאָ. זי איז גענטער פון אונדז, מיר קענען זי בעסער. מיר וויסן ווהיין די קערנער, וואָס זענען פאַרזיט געוואָרן דורך אַליין־רעאַליזירונג, האַבן גע־פירט און דערפירט דעם מחבר פון די אומפערזענלעכע זכרונות צו זיין הויכער און פאַרדינטער פונקציע.

דאָס בוך איז גוט איבערזעצט פון א. א. פישער און פאַרזען מיט אַ הקדמה פון מ. רעגאַלסקי.

1958

י. זרובבלס „בלעטער פון א לעבן“

צום דאָפּלטן יובל — 70 יאָר פון זייער מחבר און 50 יאָר זינט „פּאַל-טאָווע“ — זענען אין תּל-אביב דערשינען „בלעטער פון א לעבן“ פון באַ-קאַנטן מנהיג פון אַרבעטער-ציוניזם, י. זרובבל.

היינט ווייסן מיר, אַז אין רוסלאַנד האָבן געהערשט, הערשן און עס וועלן הערשן — רוסן; אַז דער צאַרישער אַבסאָלוטיזם איז פאַרביטן גע-וואָרן דורך אַ צווייטן, דורך אַ רעזשים, וואָס נאָר די רוסישע פּסיכיק איז פּעאיק צו פּראָדוצירן און צו דערהאַלטן. אָבער מיט פּופּציק יאָר צוריק אין דער תקופה פון צעפּאַלונג-פּראָצעס פון צאַריזם, ווען די רוסישע אימ-פּעריע איז געווען אַ גינסטיקער באַדן פאַר דער פאַרזיאונג און געדייאונג פון (פאַר איר) עקזאַטישע קערנער פון מערב, איז עס אויך פאַר דער פּיל-מיליאַניקער יידישער פאַרקנעכטעטער מאַסע געווען אַ הרת-עולמדיקע צייט, אַ תקופה פון וועלט-דערלייזערישע און נאַציאָנאַל-דערלייזערישע אי-דעען, אידעאַלן און חלומות.

פאַר די יידישע סאַציאַליסטן פון נוסח „בונד“ פון רוסלאַנד, פּוילן און ליטע, איז דער באַגריף וועלט-יידנטום דעמאָלט געווען אַן אומדערלאָז-באַרע אַפיקורסות, קיין באַזונדערע יידישע פּראָבלעמען האָבן, ווי עס זאָגט טאַקע דער מחבר פון די „בלעטער“, פאַר אים, דעם „בונד“, נישט עקזיס-טירט. עס איז געווען פאַר זיי אַ מושכל ראשון, אַן אַקסיאָמע, אַז מיטן פּאַלן פון צאַריזם, פּאַלן אַוועק אַלע פּראָבלעמען, אַלע זאָרגן; מיטן אויסלייז פון רוסישן פּאַלק, קומט במילא דער יידישער אויסלייז.

די „סיימיסטן“ די „ס. ס.“ זענען געווען אַ ביסל רעזערווירטער, אַ ביסל פאַרויכטיקער, אָבער אויך זיי האָבן פון זייער אייגענעם „ווייטערן קוק“ נישט אַרויסגעצויגן די געהעריקע קאַנסעקווענצן.

דער ציוניסטישער „פעסימיזם“ איז געווען דער רעזולטאַט פון פּערס-פּעקטיוו. ער האָט געזען אַז דער יידישער אויסלייז איז נישט קיין אוי-

טאָמאַטישער, ער קומט נישט אויף די פליגלען פון דער רוסישער רעוואָלוציע ווי אַ מתנה פאַר די ליידן, נייערט ער וועט נאָך פאַדערן אַ גאַנץ באַ-זונדערן און אַ גאַנץ לאַנגן אַנשטרענג.

דער ארבעטער-ציוניזם, דער מאַרקסיסטישער, דער מיט דער „וויסנ-שאַפטלעכער באַזע“ האָט מיטן באַוווּסטזיין געטיילט דעם אַלגעמיינעם אַפ-טימיזם, אָבער מיטן אינסטינקט האָט ער באַנומען דאָס באַזונדערע, דאָס נאַציאָנאַל-גורלדיקע פון יידישן פראַבלעם.

מיטן באַוווּסטזיין און מיטן הסכם פון דער צייט, וואָס האָט מיט יוגנט-לעכן קנאות פארלאַנגט אַז אידעען זאָלן האָבן זייער טעאָרעטישן פונדאָ-מענט, האָט דער „גאון פון פאַלטאַווע“, ווי זרובבל רופט אַן באַראַכאָוון, דעמאָלט געגעבן דעם פּועלי-ציוניזם זיין תורה שבכתב, זיינע „לוחות הברית“ ווי עס דריקט זיך אויס דער מחבר פון די „בלעטער“, אָבער דער אינסטינקט האָט נישט באַדאַרפט קיין אסמכתות, קיין „אויזערנע געזעצן“, ער איז געקומען מיט נאַציאָנאַלער אינטואיציע, ער איז געקומען מיטן זיכערן געפיל, אַז נישטאָ פאַר יידן אַ לייזונג בלויז אין די ראַמען פון אַן אינטערנאַציאָנאַלער לייזונג און עס איז נישטאָ קיין יידישע לייזונג אַן יידישער אַרבעט, אַן איבערשיכטונג, אַן פסיכישער און עקאָנאָמישער אי-בערפאַרמירונג.

י. זרובבל איז זיין גאַנץ לעבן טריי געבליבן דעם סאַציאַליסטישן ציון-ניום אין זיין „וויסנשאַפטלעכער באַגרינדונג“ איז עס פאַר אים פּערזענלעך לשבח, אָבער עס איז גענוג אויפּמערקזאַם צו לייענען זיינע אייגענע ווער-טער וועגן מאַמענט פון גרויסן אַקט פון דער גרינדונג פון דער פּועלי-ציון-באַוועגונג אין פאַלטאַווע מיט 50 יאָר צוריק, צו זען, אַז נישט די טעאָריע האָט געשאַפן די באַוועגונג, נאָר די באַוועגונג האָט געזוכט אַ טעאָריע זיך צו באַרעכטיקן, וואָס איז איר געגעבן געוואָרן דורך באַראַכאָוון.

באַראַכאָו אַליין און זרובבל און זייער גאַנצער קרייז פון יונגע אידע-אַליסטן זענען אָבער אין דער אמתן געשטויסן געוואָרן פון אַ כוח, וואָס האָט זיין יניקה געצויגן אין דער נאַציאָנאַלער אידעע און נישט אין דער וויסנשאַפט, וואָס די צייט האָט היפּשלעך אָפּגעפרעגט.

אָבער לאַמיר אַריבערגיין צו דער אינטימער זייט פון די מעמואַרן,

וואָס דערווייל זענען זיי אין צוויי בענד, צוגעפירט ביז צום יאָר 1916. יע-
דער באַנד אַנטהאַלט אַחוץ די כראָנאָלאָגיש-געאָרדנטע זכרונות, אויך אַר-
טיקלען, רעדעס און עפיזאָדן פון רייזעס און באַגעגענישן אָן אַ מוקדם
ומאוחר.

אַנשטאָט אַ הקדמה גיט דער מחבר ווי אַן אַריינפיר צום ערשטן באַנד
זכרונות אַ בריוו מיט אַ דאָפּלטער היסטאָרישער חשיבות: עס איז אַ בריוו
געשריבן פון אים אין יאָר 1908 פון די לוקישקעס (לוקישקי — באַקאַנטע
תפיסה אין ווילנע) צו רחל ינאית, (דעמאָלט גאַלדע) די פרוי פון איצטיקן
פרעזידענט בן-צבי און צום פרעזידענט גופא, ביידע שוין דעמאָלט אין
ארץ-ישראל. און עס איז אַחוץ דעם אַ מתנה וואָס דער פרעזידענט און זיין
פרוי האָבן אים געשיקט אויף צומאַרגנס נאָך זיין 70-יאָריקן געבוירן-טאָג,
ווען זיי האָבן צופעליק אַנטדעקט דעם בריוו.

מיט אַ טאָג פריער, דעם 14-טן יאָנואַר 1956, ווען זרובבל איז אַלט גע-
וואָרן 70 יאָר, איז ער מיט דער משפחה געווען דער גאַסט פון פרעזידענטס
שטוב, כדי צו פיערן אין אינטימיטעט מיט זיינע פריינד פון דער יוגנט
זיין יום-טוב, צומאַרגנס האָט ער באַקומען זיין אייגענעם בריוו במתנה פון
פרעזידענט. האָט ער, גערירט פון דעם אַנדענק און פון בן-צביס זשעסט,
אַריינגעגעבן אים אַלס אַן אַריינפיר צום בוך.

דער בריוו איז אַן אינטערעסאַנטער דאָקומענט. אינטערעסאַנט מיט
זיין פאַרעם, פול מיט העברעאישע מליצות און פסוקים — וואָס זענען פאַר
מיר געווען אַ חידוש אפילו פאַרן זרובבל מיט 50 יאָר צוריק. אינהאַלטלעך
דריקט ער זייער נאָאיוו אָבער זייער אויפריכטיק אויס די ספיקות פון אַ
יונגן אינטעליגענט, וואָס פילט אַז עס וואַרטן אויף אים גרויסע אויפגאַבעס
און ער פּרעגט זיך מיט שרעק צי ער איז צו זיי דערוואַקסן.

די אייגנטלעכע זכרונות הויבן זיך אָן מיט שילדערן די אויסטערלישע
שטוב פון זיין מאַמען דער אלמנה. אָבער נאָך פריער אַן עפיזאָד, וואָס
קריצט זיך איין אין זכרון פון קינד, אַן עפיזאָד אַן אייביקיידישער. ער זעט
ווי אַ גוי שלאָגט אַ ייד. דער אייביקער וירא איש מצרי מכה איש עברי...
דער גוי איז אַ שייגעץ פון זעלבן הויז און דער ייד איז זיין אייגענער טאָ-

ווערטער און ווערטן

טע. ווער ווייסט וויפל דער אינצידענט פון די קינדער-יאָרן האָט געווירקט אויף דער אנטוויקלונג פון זרובבל ?

נאָך אַזאַ ענלעכער אינצידענט טרעפט אים אין די שפעטערע בחורשע יאָרן : ער גייט זיך באַדן מיט חברים. צוויי גויים טשעפען זיך צו, שפּרינגען אַריין אין וואַסער, זיי באַדן זיך אויך. איינער פון זיי וויל דווקא מיט כוח אים דערטרינקען. דער יונגער יעקב ישראל האַלט זיך קראַמפּיק אין די רוצחישע פּאָלעס פון זיין דערטרינקער. ער לאָזט זיך נישט, און אַ האַלב-פּאַרטרונקענעם שלעפט אים דער גוי דאָך צוריק צום ברעג. די צוויי אינצידענטן האָבן מסתם זייער חלק אין דער אויספּאַרמירונג פון שפעטערן זרובבל.

אויב זרובבל איז נישט ווי זיין גרויסער בן עיר בער באַראַכאַוו און נישט ווי דער פרעזידענט בן-צבי, געווען קיין מענטש פון גימנאַזיע און אוניווערסיטעט, דער מענטש פון נאַרמאַלער און סיסטעמאַטישער בילדונג. איז ער אַבער געווען זיין גאַנץ לעבן לאַנג אַן אויטאָדידאַקט, סטודענט אין די אוניווערסיטעטן פון לעבן.

פון דער מאמעס שטוב אָן ביז צו די גרויסע וועלט-נסיעות, וואָס ער האָט נאָך ביז היינט נישט אויפגעהערט צו מאַכן, איבער די לערן-יאָרן פון מלאכות, די יאָרן פון תפיסה און יאָרן פון אויסשמידן זיינע אַראַטאַריש-פּאַרטייאישע און שריפטשטעלערישע פעאיקייטן, האָט ער נישט אויפגע-הערט צו שעפן און צו לערנען.

דער טאַטע איז געווען אַ סך עלטער פון דער מאַמען, אַ קראַנקער, ער איז שוין געווען סופר, מלמד, שוחט, און איצט, ווען דער יונגער יעקב ישראל איז קוים אַלט 10 יאָר, זיצט ער שוין בלויז איבערן זהר, און די מאַמע די אשת חיל פּאַרוואַרגט דאָס הויז.

באַלד שטאַרבט דער פּאַטער. די מאמע באַדאַרף אויפציען קינדער. זי איז אַ בייגל-בעקערין, זי האַרעוועט ביז זייער שפעט אין די נעכט. זי באַקט, זי האַלט נאָך דערצו אין דער שטוב אַן אַכסניה, אַ גאַרקיד און אַ מצה-בעקעריי, און אַן אַלטע פּראַצענטניצע מיט אַן אייגענעם לאַמבאַרד... מענטשן פון פּאַרשידענע מינים קומען צו זיי נעכטיקן, עסן, רעדן, זיך קריגן.

אַפּטמאַל אומגעוונטשענע געסט מיט ניבול פּה, מיט אויסטערלישע מעשיות, אַט דאָס איז די שטוב פון זרובבלס קינדער-יאָרן. שפעטער, יאָרן פון תּלמוד-תּורה, פון לערנען מלאכות : סטאַלער, שילדן-מאַלער, מצבות-קריצער.

אין די קינדער-יאָרן האָט ער ליב צו הערן מגידים, משולחים און זיי צו אימיטירן. שפעטער זיך צוצוהאַרען צו די רעדעס פון אַנגעפאַרענע פּאַרטיי-שליחים. אין דער דאָזיקער שולע פון לעבן וואַקסט דער בחור, הערט זיך צו און שאַרפט דאָס צינגל.

אויף דעם נאַטירלעכסטן אופן וואַקסט ער אַריין אין דער אַרבעטער-באַוועגונג, קומט צו איר פון אַ שטוב פון זהר, פון פּסוק, פון האַרעוואַ-ניע, פון וואָס עס ווערט צוזאַמען דערווייל אַ ייד-סאַציאַליסט, שפעטער אַ ציוניסט-סאַציאַליסט.

אין זיין שטאַט אין פּאַלטאַווע איז געבוירן געוואָרן דער פּועלי-ציוניזם. שטעט אונטערליגן, פונקט ווי מענטשן, גורל. איז עס געווען דער גורל פון פּאַלטאַווע, אַז דאָרט זאָל געבוירן ווערן דער אַרגאַניזירטער פּועלי-ציוניזם.

איז עס דערפאַר, ווייל דאָרט זענען געווען בער באַראַכאַוו, יצחק בן-צבי און זרובבל? דאָרף מען דערפון דרינגען אַז מער ווי געשיכטע פּאַר-מירט פּערזאָנען, שאַפן פּערזאָנען געשיכטע?

אַ פּאַקט איז, אַז ביים מעמד-פּאַלטאַווע, ביים געבן די לוחות פון פּועלי-ציוניזם האָבן זיך געפונען פיל פון די שפעטערע בויער פון דער מדינה.

די צוויי בענד זכרונות זענען אַנגעפיקעוועט מיט אַן אַ שיעור אַנעקדאָטן, משלים, מעשיות, עפיזאָדן, צונויפטרעפונגען, נסיעות, שמועסן און פּאַרצייכענונגען.

איך וויל בלויז דערמאָנען צוויי : ביידע באַציען זיך צום באַרימטן רוי-סישן שריפטשטעלער קאַראַלענקאַ, וועלכער האָט אין זרובבלס יונגע יאָרן געווינט אין פּאַלטאַווע. זרובבל האָט פרי אַנגעהויבן שרייבן און ווי דער שטייגער איז געווען נאָך דעמאַלט ביי דער אינטעליגענץ — אויף רוסיש. אים האָט זיך שטאַרק געוואָלט ווייזן זיינע כתבים אַ גרויסן שריפטשטע-

ווערטער און ווערטן

לער אויף מבינות, איז ער אַוועק צו קאַראַלענקאַ. דער גרויסער שרייבער און ליבעראַל האָט אַריינגעקוקט, געזען אַז עס גייט אין יידישע טעמעס, רופט ער זיך אָפּ: איר קענט דאָך שרייבן יידיש! און ער שיקט אים אַפּ צום העברעישן שרייבער, היסטאָריקער און פעדאָגאָג אַלעקסאַנדער זיס-קינד ראַבינאוויטש, וואָס האָט אויך געווינט אין פּאָלטאַווע און וועלכער איז אגב געווען זרובבלס ערשטער לערער.

אַ צווייטער עפּיאָד: עס איז געווען אין די צייטן פון פּאָגראַמען אין די אַרומיקע רוסישע שטעט. אין פּאָלטאַווע האָט מען זיך געריכט אויף אַ פּאָגראַם אין אַ טאָג פון אַ יאָרמאַרק. נישט פון קיינעם געשיקט, האָט קאַ-ראַלענקאַ אַרומגעשפּאַצירט אַ גאַנצן טאָג צווישן די פּורן און פּויעריים, אוי-פּן מאַרק, מיט זיין וואַך אויג זיי געהיטן און די יידישע באַפעלקערונג דערמיט אַפּגעהיטן פון אַ פּאָגראַם.

די שפּראַך פון די זכּרונות איז, ווי זיין שפּראַך שבעל פּה, אַ ריינע, אַ פּליסיקע. אין איר ליגן אַלע אוצרות, וואָס דער מחבר האָט אין זיך אַריינגעשעפּט אין די „אוניווערסיטעט“-יאָרן אין דער מאַמעס אַכסנייה, שפּעטער ביים הערן די מגידים און די אַנגעפּאַרענע רעדנער, די דערפּאַרונגען פון די תּפּיסה-יאָרן און פון די אַן אַ שיעור נסיעות פון די יינגסטע יאָרן אַן איי-בער אייראַפּע, ישראל (ערשטע רייזע אין 1900) אין אַמעריקע (ערשטע רייזע אין 1912) און איבער אַלע קאָנטינענטן אין אַלע יידישע ישובים איי-בער דער וועלט. שוין אַפּגערעדט פון פּוילן, וווּ ער איז געווען דער גאַסט פון אַלע שטעט און שטעטלעך און וווּ טויזנטער און טויזנטער האָבן אויס-געפּילט די זאַלן בעת זיינע פּלאַמיקע פּאָליטישע רעדעס און אינהאַלטס-רייכע ליטעראַרישע רעפּעראַטן.

די רוסישע רעוואָלוציע האָט די פּוילי-ציון געשפּאַלטן.

עס זענען אין די יאָרן פון צווישן ביידע וועלט-מלחמות געווען צייטן, ווען דער כּישוף פון „קעגננאָרטס-אַרבעט“ און פון דער אַקטאַבער-רעוואָ-לוציע, האָבן באַצויבערט, גערייצט און געדראַט אַוועקצורייסן די לינקע פּו-עלי-ציון פון הויפּט-ציל פון זרובבלס יונגע יאָרן — פון ציוניזם. אַבער דער שר האומה, דער גורל פון דער יידישער טראַגישער גע-שיכטע האָט זיי כּמעט בעל כּרחם צוריקגעשלעפּט. און אין דער פּראַקטי-

ל. דאמאנקעוויסש

שער אַרבעט לטובת דער מדינה האָבן זיך ווידער, נישט בלויז פּערזענלעך, ווידער באַגעגנט די צוויי פּאַלטאַוער, נאָר אויך אין דער אַרבעט זיי צוריק באַהאַפּטן. איז דאָס אַליין אַ זכיה און אַ פּריווילעגיע וואָס איז פאַרן מחבר פון די „בלעטער“ און זיינע חברים נישט געקומען אומפאַרדינט.

גרויסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפראך

„וואָסערע מחיהדיקע שפראַך יידיש איז, מ'פאַרשטייט פון איר יעדעס וואָרט, האָט אַמאָל געזאָגט דער קלוגער שלום-עליכם.

אַבער אויך דער דאָזיקער אמת איז בלויז אַ רעלאַטיווער.

היינט, ווען די נייע יידישע צענטערס זענען אַרויסגעריסן פון זייער שורש; ווען די, אין די לעצטע צענדליקער יאָרן אויסגעבילדעטע יידישע קיבוצים, זענען געאַגראַפיש און פסיכיש דערווייטערט פון זייער איראַ-פעאישן שפראַך-וויגעלע, ווען דער שפראַכלעכער שאַפונג-פראָצעס — לכל הפחות אין זיין מאַסנהאַפּטן זין — האָט זיך שוין בכל אופן אָפּגע-שטעלט און איז געבליבן בלויז די פּריווילעגיע פון יחידים-שרייבער און פאַרשער. היינט איז שוין זיכער געקומען דער פּעריאָד פון פּעסטשטעלן, אויפהאַלטן, קאַנסערווירן און אויפהיטן דאָס אַנגעזאַמלטע, און ס'איז געווען ריכטיק און געוונטשן צוצוטראַען צו דער פּיקסירונג פון אַקומולירטן; פון סדרן, אויסשטעלן און אײנשטעלן דעם שפראַך-אוצר; ווערטער, ווערטלעך, שפּריכווערטער, אַנגעזאַמלטע, געשאַפּענע אַריבער דורות, פּראָווינצן, לענדער און שטעט, און וואָס דאָס פאַלק האָט אין זיי אַריינגע-לייגט אַלע ניואַנסן און צערפּולע דערפאַרונגען.

עפּן איך, מיש און בלעטער דעם שייך און רייך אַרויסגעגעבענעם באַנד איינס פון גרויסן ווערטערבוך, לייען די הקדמות און די רשימות פון זאַמלערס, אַרויסגעבערס, שטיצערס און בויערס, און טראַכט דערביי, אַז דאָס אַלץ איז טאַקע אויף דער ליניע פון אונדזער אַלטער און אייביקער טראַדיציע.

ואלה שמות, ואלה פיקודי בני ישראל, ואלה החזיקו... און אזוי ווייטער. אין חומש, אין פסוק, אומעטום רשימות, נעמען פון מנדבים, פון בויערס, פון שטיצערס און אַט די נעמען האַבן אַפילו זוכה געווען זיך אַריינצוגליטשן

אין נצח ישראל און אזוי מיטצוואַנדערן איבער דורות און קאָנטינענטן אין דער ייִדישער אייביקייט אַריין...

נעמען פון יוצאי מצרים, נעמען פון געבערס פארן משכן, נעמען פון בויערס פון די איינגעבראָכענע מויערן פון ירושלים אין די צייטן פון נחמיה. יידן האָבן אזוי תמיד אָפּגעהיטן נעמען און רשימות פון געבערס, פון מנדבים, פון שטיצערס און בויערס. איין אונטערשיד איז פאַרט פאַראַן. מיר זעען קיינמאָל נישט אין תנ"ך קיין באַזונדערע רשימות פאַר די, וואָס האָבן באַוויליקט גרעסערע ביישטייערונגען, אַנדערע פאַר די, וואָס האָבן מנדב געווען קלענערע סומעס און אַ גאַר באַזונדערע רשימה פאַר מנדבים פון קליינע מטבעות, ווי דאָס איז דער פאַל מיט די ליסטעס פון ווערטערבוך, וווּ די געבער צו טויזנט דאָלאַר און העכער באַקומען זייער „ואלה“ אונ-טער טיטל „אַרויסגעבערס“, די געבערס צו 500 דאָלאַר און העכער גייען אַריין אין אַ ליסטע פון „שטיצערס“, און צום סוף: די נעמען פון מנדבים פון 100 דאָלאַר ומעלה אין אַ ליסטע פון „בויערס“.

ווער ווייס, צי דער זכות פון אייביקייט, וואָס איז בייגעשטאַנען די נעמען פון די תנ"ך-מנדבים, קומט טאַקע נישט פון דעם, וואָס זיי האָבן מוותר געווען אויף דער מחיצה צווישן גרעסערע און קלענערע שפענדערס. אָבער לאַמיר איצט צוריקגיין צו דער ערנסטער זייט פון גרויסן ייִדישן ווערטערבוך.

אַ ייִדיש-ייִדישער ווערטערבוך, איך מיין אַזאָ ווערטערבוך, וואָס פאַר-טייטשט ייִדישע ווערטער אויף ייִדיש און נישט אויף פרעמדע שפּראַכן — אין אַזאָ פאַרנעם ווי אַט די נייע אויסגאַבע, גייט ווייט אַריבער די גרענעצן פון אַ בלוז פּראַקטישע, אוטיליטאַרע אַרבעט און אפילו די גרענעצן פון אַ פעדאָגאָגיש-וויסנשאַפטלעך ווערק. עס איז אַן אונטערנעמונג, וואָס וועט זיך ציילן צווישן די גרויסע קולטור-היסטאָרישע אונטערנעמונגען פון דער נאָך-חורבן-תּקופּה.

אַזאָ שפּראַך-אינווענטאַר געהערט צו די גרויסע איניציאַטיוועס פון יאַרהונדערטער. איז דעריבער, אונדזער חוב מדקדק צו זיין כּחוט השערה, זיך אָפּצושטעלן און אונטערשטרייכן די גרויסע מעלות, ווי אויך די, לויט

ווערטער און ווערטן

אונדזער מיינונג, געלאזענע און באַמערקטע חסרונות אָדער אומנוצלעכע פאַרשווענדונגען.

אָוועקגיין, אָוועקזעצן, אָוועקמאַכן און זייערע פיל אַנדערע פּועלים מיטן פּרעפיקס „אָוועק“ זענען אָנגענומען אין אונדזער לשון, אָבער ווען מען זאָל אין אַ ווערטערבוך, אָפילו אין אַזאַ היקפּדיקן ווי דער „גרויסער יידישער ווערטערבוך“, אַרייַנגעמען אַזעלכע ווערטער, ווי אָוועקחמהנען, אָוועק-צאַפן, אָוועקצאַרבען, איז עס דאָך אַ מעשה אָן אַן עק, קען מען דאָך פשוט נעמען אַלע ווערבן, צו זיי צוגעבן „אָוועק“, „אַרויף“, „אַראָפּ“, „אויס“, „אויף“ און אויספילן אומנוצלעך גאַנצע בענד מיט ווערטער.

דאָס זעלביקע האָט זיך טאַקע באַמערקט מיט די פּרעפיקסן: אויף, אויס, אויסברענגען, אויסשטיין, אויסהיטן, אויסהאַלטן. זענען יידישע ווערטער, אָדער „אויס“ אין זין פון רייניקן, ווי אויסרוימען, אויסיידישן, אויסגויישן. אָבער ווען מען זאָל אָנהויפן אַזעלכע צוזאַמענגעזעצטע ווערטער און זיי געבן אַ באַזונדערן אָרט ווי: אויסגלוסטן, אויסקלאַנג, אויסגעברוגזט, אויס-טרייסטן, איז דאָך אין לדברים שיעור.

מען מוז נישט דווקא שטרעבן צו זיין רייך אויפן חשבון פון געקינ-סטלטע צירופים, קיינמאַל נישט געפאַרעמטע און דורך זעלטן וועמען גענוצטע.

נאָך די דאָזיקע באַמערקונגען בלייבט אונדז בלויז צו ווינטשן, אָז די אָנגעהויבענע אַרבעט זאָל דערפירט ווערן צו אַ גוטן סוף אָן שום שטערונג פון דרויסן און אָן מכשולים פון אינעווייניק. זאָלן געשטאַרקט ווערן די הענט פון די זאַמלער, בויערס, שטיצערס און אַרויסגעבערס.

און זאָלן געשטאַרקט ווערן די הענט פון די רעדאַקטאָרן יודא א. יאפע, יידל מאַרק און פון סעקרעטאַר נחום סטיטשקאָווסקי, קאַמיטעט פון ווער-טערבוך און פון די אַלע, וואָס האָבן אויף וועלכן עס איז אופן צוגעהאַלפן און וועלן צוהעלפן צו דער פאַרזעצונג און פאַרענדיקונג פון אַזוי ברייט פאַרמאַסטענעם שפּראַך-ווערק.

מיר געפעלט זייער גוט דאָס אָנגעבן די פאַרשידנסטע טראַדיציאָנעלע ראשי תיבות, וואָס יידן יודעי ספר האָבן באַנוצט אין זייער קאַרעספּאָנדענץ

אָדער מחברים אין זייערע ספרים, ווי למשל: א. א. ז. ל.: אדוני אבי זכרנו לברכה און אנדערע. אויך דאס אָנגעבן ווערטער און ווערטלעך פון תלמוד און מדרש ככתבם וכלשונם איז ריכטיק. אָזעלכער איז געווען דאָס יידיש־לשון פון למדן, פון בן־תורה, אַ שיכט, וואָס האָט נישט ווייניק צוגעגעבן מיט זיינע טייטשן פון גמרא און משנה צו דער באַרייכערונג פון יידיש.

מיר געפעלט אויך דאָס אָנגעבן אין אַ ברייטער מאָס שוין אין אות אלה — און מסתמא וועט דער פרינציפ באַהאַלטן ווערן אויך ווייטער — פון לאַקאַליזמען און פון ווערטער, וואָס האָבן זיך געשאַפן צווישן קרייזן, גרופן אויף באַגרענעצטע געאָגראַפישע שטחים, אָדער אַפילו בלויז ביי געלעגנהייטן, כדי קיין שום חדושים אין לשון זאָלן נישט פאַרלוירן גיין. מיר האָבן, ווי איך האָב שוין אויבן דורכגייענדיק באַמערקט — דער־גרייכט אַ פעריאָד ווען באַנייאונג אין דער שפראַך אין זייער אינסטינקטיוו־מאַסנהאַפּטער פאַרעם האָט שוין אויפגעהערט, און עס איז אונדזער חוב אויפצוזאַמלען און דערהאַלטן די ביז איצטער אָנגעזאַמלטע חידושים און פאַרמירונגען.

יידיש האָט דערגרייכט זיין רייפונג־פּראָצעס און טאָר מער נישט באַהאַנדלט ווערן, נישט דורך די רעדנדיקע מאַסן און נישט דורך יחידים, ווי אַ לשון אָן צוים, אָן פּלויט, אָן באַריערע, וואָס קען נאָך אַלץ צולאַזן אַלע מינים באַרבאַריזמען, אָפּן פאַר אַלע אומהיימישקייטן און פרעמדקייטן. איך מיין דעריבער, אַז אָזעלכע ווערטער פון רוסיפיצירטע קאַמיוואַיאַ־זשאַרן ווי אַבשטשעסטוואָ, אָדער אָזעלכע סלאַוויזמען ווי אַביוואַטעל־שטשינע, אַבראַזשעניע, אַבעזפעטשעניע, האָבן נישט קיין שום אַרט אַפילו אין צום ברייטסטן פאַרמאַסטענעם ווערטערבוך, זיי דערוועקן בלויז אַ גריל־צעניש, אָן אומבאַטעמטקייט פאַרן אויער.

לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור

ואלה שמות... דאָס זענען די נעמען פון די מחברים, און דאָס זענען די נעמען פון זייערע ווערק, פון די יידישע שרייבער וואָס לעבן און שאַפן, אָדער פון די, וואָס זענען שוין פון אונדז אַוועק און האָבן אונדז געלאָזט זייער חלק מי אין גרויסן שותפות-ווערק.

דערווייל איז דערשינען אין גרויסן אַלבוס-פאַרמאַט דער ערשטער באַנד. ער אַנטהאַלט אַלע נעמען, וואָס הייבן זיך אָן מיט די ערשטע צוויי אותיות אלף און בית. דער באַנד איז שייך, רייך און מיט לוקסוס אַרויסגעגעבן דורך דעם אַלוועלטלעכן קולטור-קאָנגרעס (פאַראייניקט מיט ציק"א). די רעדאַקטאָרן פון אַט דעם ערשטן באַנד זענען געווען שמואל ניגער און ד"ר יעקב שאַצקי זכרונם לברכה, ביידע אַוועק איידער עס איז נאָך דערשינען דער ערשטער באַנד, איידער זיי האָבן נאָך געקענט זען די פרוכט פון זייער אַרבעט.

און אַזוי איז דער לעקסיקאָן, וואָס איז געהייליקט געוואָרן דעם אַנדענק פון זלמן רייזען, דעם אומדערמידלעכן מחבר פון ערשטן לעקסיקאָן, אויך גלייך געוואָרן די מצבה פון אַט די צוויי פליסיקע בויער פון אַ נייעם לעקסיקאָגראַפישן בנין.

די נויטווענדיקייט פון אַ נייעם לעקסיקאָן האָט זיך געלאָזט פילן צוליב צוויי עיקר-טעמים: צוליב דעם צופלוס פון אַ נייעם דור שרייבער, אַרייַן-געקומענע אין דער יידישער ליטעראַטור אין צווישנצייט, פון נאָך דער פאַרענדיקונג פון רייזענס לעקסיקאָן ביז איצט, און, צווייטנס, צוליב דעם היטלער-חורבן און אויסראַט פון שרייבער אין סאָויעטן-פאַרבאַנד. עס איז צוליב דעם געקומען דער מאַמענט אונטערצוציען אין אַ געוויסן זין אַ סך-הכל, דורכפירן אַ נייע ציילונג פון אונדזערע כוחות און אָפגעבן אייביקן כבוד די פאַרשניטענע.

דער לעקסיקאָן פֿירט דערמיט אויס אַן אויפגאַבע, וואָס קיין שום ענציקלאָפּעדיש ווערק האָט זיך נאָך קיינמאַל נישט געשטעלט, וואָס איז נאָר מעגלעך און נייטיק געוואָרן אין דער טרויעריקער יידישער ווירק־לעכקייט.

אַ לעקסיקאָן איז אַ כל בו, אַ לוח, אַן אָנהויפונג פון נעמען און דאַטעס; ער שטעלט זיך פּראַקטישע צוועקן. זיין אויפגאַבע איז צו זיין נוצלעך און דינען ווי אַ האַנטבוך אין נייטיקע פּאַלן. עס איז נישט שייך האָבן צו אַזאַ אוטיליטאַרן אינסטרומענט אַן עמאַטיווע באַציאונג. אָבער אַט מיש איך אין אים, בלעטער אים פון אַלע זייטן, און ער וועקט אין מיר אַן אַ שיעור עמאַציעס.

אזוי באַלד דער ערשטער נאַמען: אָבערזשאַנעק יעקב, אַ זשורנאַליסט אין לאַדזש. שווימט אַרויס אַ שוין לאַנג פּאַרגעסענע געשטאַלט פון אַ זשור־נאַליסט, פון אַ מחבר פון קליינקונסט־נומערן פאַרן טעאַטער „אררט“, אומגעקומען אין אוישוויץ. אַרום דער געשטאַלט זאַמלען זיך אַנדערע גע־שטאַלטן, שאַטנס פון אַמאַל, צוזאַמען פאַרמירן זיי אין דער פאַרשטעלונג דורך אַסאַציאַציעס פון בילדער אַ שטיק פון גרויסן יידישן לאַדזש, אַ כּרד, וואָס איז זיין צענטער זענען קיינמאַל נישט געווען קיין אַנדערע איינוווינער ווי נאָר יידן, יידן, יידן.

און אַט מיש איך און געפֿין דעם נאַמען פון אַ נאַענטן חבר א. ז. אשכולי. זיין אמתער נאַמען אהרון וואַלף וויינטרויב. ער איז אייגנטלעך געווען אַ העברעאישער שריפטשטעלער און יונג געשטאַרבן אין ישראל. אָבער ער האָט אויך געשריבן יידיש אין זיינע יונגע אָנהייבן. און געווען איז ער אַ גרויסער פּיקח און אַליין אַ שטיק לאַדזש, פון יענעם קאַכעדיקן מאַנ־טשעסטערדיקן לאַדזש, וואָס איז איינצייטיק געווען די ראַמאַנטישסטע שטאַט אין דער וועלט.

און אַט איז משה באַדערזאָן — ווידער אַן אַנדער שטיק פון דער בריי־טער און גרויסער מגילת לאַדזש, מיט וועמען עס בינדן מיך פּערזענלעך אַ סך זכּרונות.

ווי איר זעט, קען אַ זאַמלונג פון טרוקענע נעמען און דאַטעס, אין פּלוג, מיט אויפגאַבעס פון אַ בעדעקער, אַ וועגווייזער, אויך אַוועקפירן אויף

ווערטער און ווערטן

סענטימענטאלע וועגן, אויף אנדערע וועגן ווי די, צו וועלכע עס האבן אפשר זיך מכוון געווען די רעדאקטארן פון לעקסיקאן. און אפילו די אומבאקאנטע נעמען רעדן צו מיר מיט א ספעציעל געפיל.

איך לעב איבער אין א געוויסן זין זייער עוולה: זיי האבן אין לעקסיקאן בלויז צו עטלעכע שורות, נישטאָ ביי זיי קיין גרויסע רשימה פון ווערק: אַרעמע אַלפן פון גרויע נעמען, עטלעכע אייזענבערגס, עטלעכע אַראַנאָווי-טשעס אַאָווו נעבן אַזעלכע תקיפותדיקע אַלפן (אַלופים) ווי אַש שלום, אַפאַטאַשו יוסף, וועמען עס זענען געווידמעט מערערע זייטן. עס איז אַבער אַט אַ די כמעט אַנאַנימע אַלפן פאַרט געלונגען צו באַקומען זייער פּלאַץ. זייערע אייביקע און זיכערע דריי און אַ האַלבע שורות, איז דאָס זייער מזל און טרייסט.

ווען עס איז באַקאַנט געוואָרן דער פּלאַן פון שאַפן אַזאַ לעקסיקאָן פאַר די שילומים-געלטער, האָבן מאַנכע שרייבער, דער עיקר פון צווישן די, וואָס זענען אליין געווען די קרבנות פון די דייטשע אַכזריות, אויפגעהויבן אַ געוואַלט. אַ טייל האָבן זיך אַפּגעזאָגט אין אים אַריינגענומען צו ווערן. פאַרשטייען מיר זייערע געפילן, אַבער מיר האַלטן דאָס שאַפן בשום אופן נישט פאַר קיין מצווה הבאה בעבירה. עס איז געווען בפירוש אַ פליכט צוריקצונעמען לכל הפחות אַ טייל פון די דורך די דייטשן אַנגערויבטע יידישע פאַרמעגנס, כדי מיט זייער הילף צו רעקאָנסטרואירן אַ טייל פון די גייסטיקע רואינעס, וואָס זיי האָבן פאַראַרזאָכט.

לאַמיר, אגב, האַפן, אַז די אַרגאַניזמען וואָס באַשעפטיקן זיך דערמיט און גיבן באַשעפטיקונג אַ גרעסערע צאָל יידישע שרייבער, די אַרבעטן אויסצופירן, וועלן זיך שפעטער, ווען די שילומים-געלטער וועלן זיך אויס-לאָזן, נישט ליקווידירן, נאָר זיי וועלן פאַרזעצן אַנדערע אַקטיוויטעטן מיט דער הילף פון געלטער, וואָס וועלן קומען פון אייגענע יידישע קעשענעס און פון יידישע הערצער.

אודאי איז, ווי געזאָגט, די אויפגאַבע פון אַ לעקסיקאָן אַ געלעגנהייט-לעכע, אַן אוטיליטאַרע, אַבער דערוויל האָב איך אים געבלעטערט ווי אַ ליען-מאַטעריאַל און געפונען אין אים טשעקאַווע אינפאַרמאַציעס. אַזוי האָב איך געלייענט וועגן אורקע נאַכאַלניק מיט אַ סך אינטערעס.

וועגן זיינע אונטעררוועלטישע אוואנטורעס און זיין קומען פון תפיסה צו דער פוילישער און יידישער ליטעראטור. פיל פרטים זענען מיר געווען אומבאקאנט. איך האב למשל נישט געוואוסט, אז די גבורה פון דער אונטעררוועלט, האט זיך נאך איין מאל ביי אים צעפלאמט בעת דער נאצישער אקופאציע פון ווארשע. נאך אפילו פאר דער געטא-צייט, האט ער שוין ארגאניזירט ווידערשטאנדן קעגן די רוצחים און אין איינער אזא אטאקע אומגעקומען מיטן טויט פון אקטיוון קידוש השם.

אין כלל גענומען באגנוגט זיך כמעט דער לעקסיקאן מיט אינפאר- מאטיוון מאטעריאל וועגן די שרייבער. דער קריטיש-אפשטאצערשער איז א גענוג באגרענעצטער.

די ביבליאגראפיע איז א נישט-פולקאמע און דאס פאררופן זיך אויף שרייבער (אין די נאכבאמערקונגען) איז פול מיט פגימות, וואס דארפן אין די ווייטערדיקע בענד אויסגעבעסערט ווערן. און איצט בלייבט בלויז די ארגאניזאטארן און אונדו אלעמען צו ווינטשן — און אין אונדזערע צייטן איז אזא ווונטש לגמרי נישט איבעריק — אז נאך דעם לעקסיקאן זאלן נאך קומען אנדערע און אנדערע, אז נייע יידישע שרייבער זאלן נאך צוקומען און עס זאל נאך זיין וועמען און וועגן וועמען צו אינפארמירן. עס זאל נאך אנגיין א באוועגונג אין אונדזער יידישער ליטעראטור; נישט קיין קינסטלעכע, נאר א קינסטלערישע, נישט קיין געמאכטע, נאר א ספאנטאנע. נישט קיין טארארעם פון פושקע, נאר א נארמאלע באוועגונג פון א נארמאלער ליטעראטור.

איז עס נאך מעגלעך? אן דער דאזיקער אמונה וואס וואלטן מיר געווען? איז — אני מאמין באמונה...

*

צום סוף איז כדאי צוצוגעבן, אז אחוץ די רעדאקטארן איז אין צוזאם- מענשטעלן דעם לעקסיקאן און אין צוזאמענברענגען דעם מאטעריאל נאך געווען באשעפטיקט א גאנצער שטאב פון ספעציאליסטן און שרייבער.

דער סעקרעטאר איז משה שטארקשטיין. צווישן די מיטארבעטער: די אין פאריז גוט באקאנטע שרייבער: ב. טשובינסקי, יעקב כהן, ח. ל. פוקס און זינווייל דיאמאנט.

גמרא מיט יידיש-טייטש

כי מבריסל תצא תורה. ווער וואלט עס געגלייבט? אבער עס איז א פאקט. אין דער הויפטשטאט פון פלעמיש-וואלאנישן לענדל וווינט זיך א ייד ר' נתנאל לעווקאוויטש, וואס האט, זעט אויס, ליב די גמרא און האט ליב יידיש און ער האט די צוויי גרעסטע דורותדיקע שאפונגען נאכן תנ"ך, דעם תלמוד און יידיש באהאפטן צו איין בונד. און דווקא אין א מאמענט ווען גמרא איז נישט אזא פראקטישער ענין אין אונדזערע טעג, און יידיש-לשון הייבט אויך אן זיין אן ענין פאר בטלנים לויט דער מיינונג פון אנשי מעשה.

מיט עטלעכע יאר צוריק האט שוין דער זעליקער מוציא לאור פאר-עפנטלעכט „בבא קמא“. איצט האט ער ארויסגעגעבן „בבא מציעא“. אבער שרעקט אייך נישט, מיינע ליענער, איך טרעט נישט צו צו שרייבן א רע-צענזיע איבער דער מסכתא בבא מציעא און נישט קיין אפהאנדלונג וועגן ים התלמוד בכלל.

וועגן וואס איך וויל יא א שמועס טאן מיט די ליענער איז וועגן די הוספות צום טעקסט פון תלמוד אין דער אויסגאבע פון נתנאל לעווקאוויטש פון בריסל און וועגן די אומשטענדן אין וועלכע די ארבעט איז געטאן געווארן.

קודם כל איז דער טעקסט גופא, פון די מסכתות, די משנה און די גמרא, פארזען מיט נקודות מיט אפשטעל-צייכנס און פרעג-צייכנס. שוין דאס אליין מאכט די גמרא צוטריטלעכער, לייכטער און גיט צו חשק א מאדערנעם ייד צו עפענען אזא גמרא. אבער דער עיקר איז דא דער אויפטו פון פירוש, די יידישע איבערזעצונג, מיט וועלכער דער אריגינעלער טעקסט פון תלמוד איז ארומגענומען פון ביידע זייטן אויפן ארט פון די טראדיציאנעלע מפרשים: רש"י און די בעלי התוספות.

געפינטלט, איבערגעזעצט און דערקלערט אין יידיש איז דער טעקסט פון תלמוד דורך הרב שמואל היבנער פון אנטווערפן.

אנטווערפן האָט תורה-טראַדיציעס און עס איז רעכט אז פון דאָרט זאָל די באַהעפֿטונג פון גמרא מיט יידיש אַרויסקומען.

די אַרבעט האָט זיך אָנגעפֿאַנגען אין דער מוראדיקער אַקופאַציע-צייט. און אָט וואָס דער אַרויסגעבער שרייבט אין זיין הקדמה:

„ווי באַקאַנט, איז דער געדאַנק צוצוטערען צו דער קאַלאַסאַלער אַר-בעט פון דער נייער אויסגאַבע פון תלמוד בבלי ביי אונדז אַנטשטאַנען אין בריסל אונטער דער נאַצישער אַקופאַציע פון דער צווייטער וועלט-מלחמה. בעת עס האָט אָנגעהויבן באַקאַנט צו ווערן די סיסטעמאַטישע אויסראַטונג פון מיליאָנען יידן אין מזרח- און צענטראַל-איראָפּע און מיט זיי דער אונטערגאַנג פון דעם רוב תלמידי-חכמים, לומדים און מלמדים און בכלל יודעי התורה.

דעמאָלט, אין דער צייט פון דער פינצטערער נאַצי-עפֿאַכע (1941—1944) אונטער סכנה און פחד, זענען פארטיק געוואָרן דער ניקוד, דער פיסוק און די יידישע איבערזעצונג.“

בכן, אין די יאָרן פון אויסראַט, ווען די יידן צוזאַמען מיט זייער תורה זענען געווען פאַרמשפּט צום אייביקן טויט, האָבן זיך געפונען צוויי מעכ-טיקע ווידערשטענדלעך, אַליין פאַרמשפּט צום טויט, וואָס האָבן געאַרבעט פאַרן קיום און פאַרן המשך, פאַרן פאַרזעץ פון יידישן לעבן און פון אַ פאַרעם פון יידישקייט.

די צוויי ווונדערלעכע רעזיסטאַנטן האָבן דאָ איינגטלעך נאַכגעפֿאַלגט דעם געדאַנקען-גאַנג פון אונדזערע חז"ל, וואָס האָבן די גאַנצע תורה שבעל פה פאַרוואַנדלט אין אַ תורה שבכתב.

מיר ווייסן דאָך, אַז בלויז תורת-משה האָט געמעגט ווערן אויפגע-שריבן. דאָקעגן אַלע שפּעטערדיקע פירושים און שקלא וטריאס האָבן געהערט צו דער מסורה שבעל פה, וואָס זענען נישט אויפגעשריבן גע-וואָרן. און אויף וויפיל די אנשי כנסת הגדולה און די שפּעטערע חכמים און ראשי ישיבה האָבן יאָ פאַרשריבן הלכות און באַמערקונגען, איז עס

ווערטער און ווערטן

נישט געווען באשטימט פאר דער ברייטער עפנטלעכקייט, נאר פאר די דירעקטע תלמידים פון בית-המדרש.

ערשט שפעטער, ווען צוליב די גזירות און גירושים האט מען מורא באקומען, אז די תורה וועט פארגעסן ווערן, האט מען אנגעהויבן מסדר זיין דעם תלמוד און אלע זיינע „נושאי כלים“, זיי אויפשרייבן און רעדאגירן.

אזוי האבן טאקע אויך געטאן די צוויי בעלגישע באהאלטענע יידן. ווען זיי האבן מורא באקומען, אז דאס גרויסע מזרח-יידינטום מיט אלע זיינע תורה-אינסטיטוציעס ווערן חרוב, האבן זיי זיך גלייך אין זייערע באהעלטענישן אוועקגעזעצט איבערשרייבן און איבערזעצן גמרא-טעקסטן כדי שלא תשתכח תורה מישראל.

דער יידיש-טייטש האט אין זייערע אויגן — מיט רעכט — אנגענומען דעם זעליקן באטייט וואס אין די פריערדיקע דורות דאס מסדר זיין און צוזאמענעמען די פירושים אין שקלא וטריאס פון די מפרשים.

ביז צום לעצטן חורבן האבן אונדזערע מלמדים אין די חדרים און ישיבות פארטייטשט גמרא און משנה אין יידיש. און דער טייטש אליין האט זיך אויספארמירט אין אַ מין נייע תורה שבעל פה, אַ יידיש-תורה שבעל פה, אויף וועלכער עס האבן זיך אויפגעצויגן דורות תלמידי חכמים און דורות — דאס דארף מען אויך נישט פארגעסן — פון אַ בארייכערטן יידיש.

וויפל יידישע שרייבער און אויסדריקן אָדער העברעישע אַריינגע-פירטע אין טעגלעכן יידיש זענען צוגעקומען דורך פארטייטשן דעם טעקסט אין דעם פלפול פון משנה און גמרא! דעם מלמדס יידיש-טייטש פון דער גמרא האט געהאט זיין אייגנארטיקן סטיל, נוסח און קלאנג.

איצט, נאכן חורבן, ווען דאס אליין האט געדראַט פארלוירן צו ווערן און איז טאקע אויפן וועג פון פארשווינדן לכל הפחות אין אייראָפּע, זענען אויפגעשטאַנען צוויי קנאים: קנאים פון גמרא און קנאים פון יידיש, און אונטערגענומען די קאלאָסאַלע אַרבעט פון איבערגעבן לדורות דעם מלמ-דישן פאלקסטומלעכן יידיש-טייטש פון תלמוד.

תחוקה ידיהם.

לאַמיר צוגעבן, אז דער יידיש איז אַ גענוג לויפיקער הגם ווייט פון זיין אַ פערפעקטער. אויך דער ניקוד איז נישט ריין פון פעלערן, אויף וואָס די מחברים אַליין מאַכן אגב אויפמערקזאָם.

מיך פערזענלעך האָט אָבער די גאַנצע אויסגאַבע מיט איר פאַרמאַט און אירע הוספות שטאַרק געפרייט. עס איז אַ באַרייכערונג און אַן אויס-דרוק פון גלויבן און עס איז אויך, מיין איך, אַ וויכטיקע פראַקטישע דער-גרייכונג.

איצט לאַמיר נאָך ברענגען אַ שטיקל פירוש-יידיש לשם דוגמא: „מש-נה“: אף השמלה. אויך אַ קלייד איז געווען אין כלל פון אַלע די (פאַרלוי-רענע זאַכן) און פאַרוואָס איז עס באַזונדער דערמאַנט (און אַזוי זאָלסטו מאַכן צו דיין קלייד?) כדי דערמיט אַלץ צו פאַרגלייכן און דיד צו לער-נען: אַזוי ווי דאָס קלייד צייכנט זיך אויס דערמיט, וואָס עס האָט סימנים און עס האָט מאַנערס, אַזוי אויך יעדע זאַך וואָס האָט סימנים און האָט מאַנערס מוז מען אויסרופן, (אָבער נישט אַ זאַך אַן אַ סימן, פון וועלכער דער אייגנטימער איז זיך מייאש).

„גמרה“, וואָס הייסט אין כלל פון די אַלע? האָט רבא געענטפערט: אין כלל פון די ווערטער: „מיט יעדער פאַרלוירענער זאַך פון דיין ברו-דער“ — רבא האָט געזאָגט: צו וואָס האָט די תורה געברויכט שרייבן: אַקס, אייזל, שעפס און קלייד (מוז מען צוריקגעבן?) דאָס איז נויטיק, ווען די תורה וואָלט נאָר געשריבן קלייד, וואָלט מען געקאַנט מיינען נאָר ווען עס זענען דאָ עדות אויף דער זאַך זעלבסט, אַז זי געהערט דעם אייגנטי-מער, אָדער סימנים אין דער זאַך גופא, אָבער ווען ביי אַן אייזל זענען פאַ-ראַן עדות אויף דעם זאָטל אָדער סימנים אויף דעם זאָטל, גיט מען אים נישט צוריק, דערפאַר האָט די תורה געשריבן חמור.

האָט איר דאָ אַ מוסטער פון אַ גמרא-פּלפול אויף יידיש, אַ מאַדעל פון קאַמערציעלער און יורדישער לאַגיק און אַ מוסטער פון אַ פירוש אויף אַ משנה און אַ שטיקל גמרא אין דער יידישער שפראַך.

אין מיינע אויגן איז בלויז דער פירוש אַ ביסל צו פיל מאַדערן, דערפון פאַרלירט די תלמוד-ווירקלעכקייט.

דער אַמאָליקער חרדיקער פירוש פון תלמוד האָט אַזוי באַהאַפּטן

ווערטער און ווערטן

דאָס גמרא-וואָרט צום ייִדישן וואָרט, אַז זיי האָבן ביידע אונדז געהאַלטן אין דער תלמוד-אַטמאָספּערע, אין אַן אייגענער ממשותדיקער רעאַליטעט. איך וויל דערמיט זאָגן, אַז אַ מאָדערניסטישער פּירוש אַנטפלעקט פאַר אונדז די אַבסטראַקציע פון דער תלמודישער לאַגיק און האָט במילא אַ פאַרקערטע ווירקונג ווי די אַרויסגעבער און איבערזעצער האָבן זיך מכוון געווען.

בכל אופן וואַקסט די אַרבעט ווייט אַריבער די יכּולת אַפּילו פון צוויי מומחים.

עס איז אַן אַרבעט וואָס וואַלט געפּאָדערט אַ גאַנצע סנהדרין און אַ גאַנצע אַקאַדעמיע פון זאַכקענער און פאַרשער.

און עס וואַלט כדאי געווען!

די צוויי מסכתות בבא קמא און בבא מציעא זענען יעדנפּאָלס אַ באַ-ווייז פון אַ מעכטיקן ווילן און גוטע כוונות.

יצחק באשעוויס

יצחק באשעוויסעס אוניווערסיטעמן

יצחק באשעוויס איז אַ שרייבער פון אַ באַזונדערן מין. זיך אופן פון שרייבן ווי זיין טעמאַטיק זענען אָפט מאָל געווען סוזשעטן פון שאַרפער פּאָלעמיק. מען האָט דעם שרייבער פאַרגעוואָרפן גומא, איבערטרייבונג, קראַנקע פּאַנטאַזיע, אַ ווילן אַרויסצוברענגען דווקא דאָס שלעכטע, דאָס שטנדיקע אין לעבן, די סטרא אחרא.

און עס קענען דעם מחבר אפשר געמאַכט ווערן פאַרווירפן אין נאַמען פון אַל תגידו בנת, נישט אויסזאָגן פון חדר, נישט דערציילן פאַר „די גויים“ וועגן די מיאוסקייטן אין אונדזערע דלד אמות, וועלכע זענען נאָך אַלעמען בלוז ליטעראַרישע פּאַנטאַזיעס און קינסטלערישע השערות. אָבער אין מיין איצטיקן אַרטיקל בין איך מיך נישט מכוון צו אַנאַ-ליזירן די פּראָגע וועגן אונדזער רעכט צו פּאָדערן סייגים פאַר דער קונסט, צויםען פאַר דער קינסטלערישער פּאַנטאַזיע. עס איז מעגלעך, אַז וואָס שייך יידן און וואָס שייך איבערזעצונגען, איז געווננטשן צוליב אונדזער ספּעציפישער סיטואַציע, אַז דער קינסטלער זאָל אַמאָל באַשרענקען זיין פּאַנטאַזיע, אָבער מען דאַרף נישט איבערטרייבן פון דער צווייטער זייט. עס איז געווננטשן פאַרן גלייכוואַג פון דער קונסט גופא, אַז די טעמאַטיק און איר באַהאַנדלונג זאָלן זיין רייך, פאַרשידנאַרטיק און אַ מאָל אַפילו היפּוכדיק, קאַנטראַדיקציאָנעל.

במקום המשפט שם הרשע — האָט דער בעל קוהלת שוין געזאָגט און מען קאָן עס פאַראַפּראַזירן במקום הקדושה שם הטומאה, אויפן זעל-ביקן אָרט, וואָס די הייליקייט, געפינט זיך אויך די אומרייניקייט. די סתם-רהדיקע עלעמענטן געפינען זיך גענוג באַהאַפּטן אין לעבן און עס שאַט גאַרנישט, אַז עס קומט אַ קינסטלער און הויבט אַמאָל אויף דאָס פּרוכתל, אונטער וועלכן מען האָט נישט בלוז מיסטיציזם, נאָר אויך מיסטיפי-צירט.

ווערטער און ווערטן

י. באשעוויס קומט מיר טאקע אויס ווי א קינסטלער אן אַנטי-מיס-טיפיקאַטאַר. און געפירט דערצו האָט אים דווקא זיין טאַטנס בית-דין-שטוב, וואָס איז, ווי ער אליין דריקט זיך אויס אין דער הקדמה צו זיין בוך „מין טאַטנס בית-דין-שטוב“ — „א מין קאַמבינאַציע פון א געריכט, א געבעט-הויז, אן אוניווערסיטעט און — אויב איר ווילט — א קאַבינעט פון א פסיכאָנאַליטיקער“.

די אמתע חובשי בית המדרש איז טאקע באַקאַנט אַזא טיפ אַפיקורס, וואָס דאָס בית-המדרש האָט אַרויסגעגעבן, וועמענס אַפיקורסות איז געווען פון א פיל ברייטערן מין ווי בלויז רעליגיעזע — זי האָט זיך אויסגעברייטערט אויפן לעבן בכלל.

ווי אַ רעאַקציע אין שטובן פון איבערגעטריבענער פרומקייט, פחד, פאַראורטיילן און זאַבאַבאַנעס, איז געקומען אַפּטמאַל ביי די קינדער די ניכטערע אפיקורסות, וואָס האָט ליב געהאַט אַראַפצורייסן דעם ראַמאַנטיש-מיסטישן, אַפּטמאַל מיסטיפיקאַטאָרישן שליער פון לעבן בכלל.

ווען אַזא מין אַפיקורסות באַקומט זיך אַריין אין די הענט פון אַ קינסטלער, מיט אַ פיינער אַבסערוואַציע-קראַפט, מיט אַ גוטן זכרון, וואָכע אויגן, וואָכע אויערן, ווערט פון איר אַ קוואַל פון גראַטעסק.

„מין טאַטנס בית-דין-שטוב“, וואָס נאָר צו דער אַנאַליזירונג פון דאָ זיקן אינטערעסאַנטן בוך בין איך מיך איצט מכוון, איז טאקע דער מקור, פון וואָנען י. באשעוויס האָט געשעפּט די אייגנאַרטיקע קוואַליטעטן פון זיין קונסט.

„מין טאַטנס בית-דין-שטוב“ איז דאָקומענטאַריש, אויטאָביאָגראַפיש, בעלעטריסטיש. דאָס בוך דערציילט נישט בלויז מעשות און פאַנטאַזיעס וועגן רביים, רבנים, חסידים, יונגען און מיידן פון סמאַטשע גאַס, נאָר אויך וועגן זיינע עלטערן, זיידעס, באַבעס, פעטערס, מומעס, משפּחה און סביבה, און טאקע דורך זיי אַלע וועגן זיך אליין, דעם מחבר.

דאָ, אין דעם בוך ליגט דער שליסל פון זיין טעמאַטיק און דער שליסל, וואָס עפנט אונדז אַ שפּאַרע צו זען פון וואָנען עס איז געקומען צו באשעוויסן זיין אופן פון זען זאַכן, זיין נייגונג צו גראַטעסק, זיין תאוה צו זען „די צווייטע זייט פון דער מטבע“.

די בית-דין-שטוב פון זיין טאטן איז געווען אַן אויסגעצייכנטער צו-
 שטעלער פון אויסטערלישע קוריאָזן. דערצו זענען נאָך זיין טאטע און זיין
 מאמע געווען צוויי קעגנגעזעצטע כאַראַקטערן. ביידע פון רבנישע משפחות,
 האָט די מאמע געשטאַמט פון מתנגדישן יחוס, דער פאָטער פון חסידישן.
 די מאמע, אַ נישטערע, אַ סקעפטיקערין; דער טאטע — אַ תם, אַ מאַמין אָן
 גרענעצן, אַן שום קאָנטראָל פון שכל הישר. דער דאָזיקער בולטער קעגנ-
 זאָץ האָט אַפט געגעבן געלעגנהייטן צו זייער קאָמישע סצענעס, וואָס האָבן
 זיך זייער שאַרף איינגעקריצט אין גוטן זכרון פון יינגל, וועלכער האָט, ווי
 עס זעט אויס, פון זיין מאַמען גענומען די נישטערקייט און פון טאטן די
 קינסטלערישע פאַנטאַזיע. אַגב, איז טאַקע זיין פאָטער געווען אויך אַ מחבר
 פון ספרים.

ווי עס זאָל נישט זיין, האָט דאָס בוך „מיין טאָטנס בית-דין-שטוב“
 אַלע חנען פון גוטן הומאָר, דאָס אַנציעוודיקע פון אינטערעסאַנטע זכרונות,
 דעם צויבער פון אַן אויף אייביק פאַרגאַנגענער וועלט, דאָס אַלץ גערייטמ,
 געזאַלצן, געפעפערט מיט געווירצן גענוג גוט דאָזירטע און דערלאַנגט מיטן
 טאַלאַנט פון אַ פיינעם שרייבער, וואָס קען די קונץ און די קונסט פון דער
 מלאכת-הקודש, וואָס הייסט שרייבן.

עטלעכע קוריאָזן פון בוך לדוגמא: דער טאטע (דער מורה הוראה)
 רעדט פונקט אַרום זיין באַליבטע טעמע וועגן שדים, רוחות און מזיקים,
 וואָס די וועלט איז מיט זיי פול און וואָס די אַפיקורסים ווילן נישט קענען,
 ווען עס עפנט זיך די טיר און אַ יידענע קומט אַריין מיט אַ קויש, אין וועל-
 כן עס געפינען זיך געשאַכטענע גענדז.

— אַן אומגליק, די גענדז האָבן אַפגעשניטענע קעפ, אַרויסגעריסענע
 אינגעוויידן, אַבער ווען מען וואַרפט זיי אויף דער ערד, גאַרגלען זיי און
 כאַרכלען, די יידענע איז מלאַ פחד.

דער טאטע טריאומפירט: נו, זעט, איר אַלע אַפיקורסים. אַבער די
 מאמע, די רביצין, אַ פרומע, אַליין אַ למדנטע, אַבער מיט אַ ראַציאָנאַליס-
 טישן קאַפ, געפינט דעם באשייד. זי רייסט אַרויס די גאַרגלען פון די גע-
 שאַכטענע גענדז און זיי ווערן שטום.

דער שכל הישר האָט געזיגט. דער טאטע שטייט אומבאַהאַלפן. די

פאַרצווייפלטע יידענע פון די גענדו גייט אַהיים שבת מאַכן אַ באַרואיקטע. קוריאָז נומער 2: אַ ייד קומט אַריין אין דער בית־דין־שטוב פּרעגן אַ שאלה צי ער מעג בלייבן שלאָפן אין איין בעט מיט... זיין טויט ווייב. ער האָט נישט קיין צוויי בעטן, שלאָפן אויף דער ערד קען ער נישט, ווייל די מיין וועלן אים צעפּרעסן און צוליב דעם זעלבן טעם קען ער אויך נישט איבערלאָזן דעם מת אליין.

דער ייד מיט דער שאלה קומט אין שבת צו נאַכטס. אין דער בית־דין־שטוב זיצן גראַד יידן צו מלווה מלכה. אַלע, דערשיטערטע פון דער אויס־טערלישער שאלה, גייען גלייך אַהין, דער קליינער יצחקל (דער מחבר) — מיט ווי. און איר קענט זיך פאַרשטעלן, וואָס פאַראַ בילד פון בידע, נויט און עלנט זיי האָבן דאַרט דערזען. דעם קליינעם יצחקל האָט מען אַזש געמוזט אַהיימפירן אַ פאַרחלשטן; און דאָס אַליץ סך־הכל מיט עטלעכע היי־זער ווייטער פון הויז אויף קראַכמאַלנע גאַס, וווּ עס האָט זיך געפונען די בית־דין־שטוב.

און אַזוי גייען אין בוך די אויסטערלישע מאַקאַברישע עפּיזאָדן, דאָ־קומענטן פון פינצטערניש, אַרעמקייט און תּמימות און פון צביעות, שווינדל און אונטערזעלטישע וויליונגערישקייט. אַלע עפּיזאָדן צוזאַמען — אַ גראַטעס־טראַגישער קנויל פון העכסטער דראַמאַטישער שפּאַנונג און פון העכסט קאַמישער אַנטשפּאַנונג.

אין סך־הכל — אַ זייער אינטערעסאַנט בוך, אַ גרויליקס, אַן אויס־טערלישס, אַבער וואָס גיט אַ גוואַלדיקן שטאַף וועגן אַ זייט אין יידישן לעבן אין אַמאָליקן וואַרשע און פון אַמאָליקן יידישן לעבן בכלל.

אין גרויסן אַרקעסטער, וואָס שפּילט אויס די סימפּאָניע פון דער יידי־שער וועלט־ליטעראַטור, הערט זיך אַרויס דער באַזונדערער אינסטרומענט פון יצחק באַשעוויס, אַ סאָלאַ־מוזיק, וואָס איז מוסיף צו דער אַלגעמיינער האַרמאָניע.

יצחק באשעוויס ווי א דערציילער

מיט וואסערע מאסן מיר זאלן נישט צוגיין צו דערציילונגען, אז זיי דארפן אפשפיגלען און אונטערשרייכן דאס רעאלע און באקאנטע. אדער אז זיין דארפן אראפרייסן דעם שלייער פון אומבאקאנטן און אנטפלעקן פארן נישט געניטן אויג דאס פארהוילענע, מוזן מיר בכל אופן פעסט-שטעלן, אז א דערציילונג מוז קודם כל זיין אינטערעסאנט, גוט דערציילט און טאך נישט זיין לאנגווייליק.

אט דעם פארבאדינג דערפילט יצחק באשעוויס לכל הדעות. זיינע טעמעס זענען תמיד אינטערעסאנט, די שפראך א קערנדיקע, זיין סטיל א פארביקער און געפאסטער צום ענין. ער פארמאגט אן אנגעשארפטן קינסטלערישן אינסטינקט און שפירעוודיקע חושים.

איצט קומט אבער די פראגע, צי א קינסטלער מעג אלץ שילדערן, צי דער שרייבער, איבערהויפט א יידישער, איז פריי אין אויסוואל פון זיינע טעמעס. אדער באדארף ער צוליב טעמים פון געשמאק, פון צניעות, אדער משום למה יאמרו הגויים, זיין פארזיכטיק און נישט דווקא כשרן אלע סוזשעטן אין נאמען פון דער פרייהייט פון דער קונסט?

אין אונזער יידישער ליטעראטור האט מען אפשר א סך חסרונות פארדעקט, א סך אידעאליזירט שוין אין די גוטע, נארמאלע צייטן און מכל שכן היינט, אין די שבעה-יארן, אין בענקשאפט און טרויער נאכן פאר-לירענעם, קומט אונדז אויס כסדר נאכצוזאגן שבחים דעם גרויסן נפטר, א גאנץ פאלק.

אבער אפשר איז טאקע אהבת ישראל א נייטיקער סערום פארן בלוט-פארארעמטן קראנקן יידישן פאלקס-מענטש.

אזעלכע פראגן זענען בארעכטיקט. אונדזער ליטעראטור האט זיך באצויגן צום פאלק מיט אינסטינקטיווער איינזעעניש.

שלום-עליכם און פרץ האבן גאנץ גוט געקענט דאס יידישע לעבן, אבער

ווערטער און ווערטן

זייער אהבת ישראל איז תמיד געגאנגען ווייטער ווי זייער איראָניע און סאַטירע.

פרץ האָט מער אידעאָליזירט ווי געשילדערט. זיין כוונה איז געווען צו שאַפן מוסטערן פון בעלי מדות און צדקות.

אויך שלום אַש האָט ראַמאַנטיזירט און אידעאָליזירט. אָבער ער האָט טאַקע מקלל געווען את השורה צוליב אידעאָליזאַציע לשם אידעאָליזאַציע. י. מ. וויסענבערג האָט אויף זיין נאַטוראַליסטישן אופן אויפגעהויבן אַ פאַרהאַנג איבער אַ ווינקל אין יידישן לעבן, וואָס די איבערגעטריבענע ראַמאַנטיק האָט פאַרדעקט, און אפרים קאַגאַנאַווסקי האָט אַרויסגעשיילט אַ ראַמאַנטיזירטע אונטערוועלט, וואָס איז אויך נישט געלעגן פריי פאַרן אויג פון יעדן דורכפאַרער אויף די גרויסע שאַסייען.

מענדעלעע האָט געריסן פאַסן פון שטעטל, געשטראַפּט און געמוסרט, אָבער זיין אַראַפרייסן און דעמאָסקירן האָט פאַרמאַגט אַ משכילישן אהבת ישראל, אויב מען קאָן זיך אַזוי אויסדריקן.

אין אַט דער גאַנצער ליטעראַטור פון מענדעלעע ביז קאַגאַנאַווסקי איז געלעגן אַ רעאַליזם, ניואַנסירט מיט אַלע נייטיקע וואַריאַנטן פון אַ ליטע-ראַטור.

יצחק באַשעוויס, דער מחבר פון „שטן פון גאַרײ“, דער אַריגינעלסטער און מאַדערנסטער דערציילער פון „גימפל תם“, פון „מעשה טישעוויץ“, „דער צוריקגעשריגענער“ און פון אַזוי פיל אַנדערע דערציילונגען פון דאָזיקן בוך און פון אַנדערע דערציילונגען, וואָס ער האָט לעצטנס פאַר-עפנטלעכט, קען אינגאַנצן נישט אַריינגיין אין די דערמאַנטע ראַמען.

זיין שרייבן פון רעאַליסטיש ביז סוררעאַליסטיש אין דער פאַרעם, גיט אונדז אַ יידישן אוניווערס, אין וועלכן עס הערשט דער בייזער אינסטינקט, דער שטן און זיין גאַנצע פמליה, די רוחות, שדים און דעמאָנען.

ער איז זייער היימיש, יצחק באַשעוויס, מיט די נישט-גוטע. ער קען אויסגעצייכנט זייער לשון, זייערע אינטריגעס און קטרוגים, און ער קען זייערע תחבולות און זייערע אינסטרומענטן פון פאַרדאַרבונג.

יידיש לעבן, ווי לעבן בכלל, איז זיכער נישט ריין פון תאוה, פון יצר הרע, פון קנאה און גייציקייט, אָבער צי איז אויספילן אַ קינסטלעריש

שאפן מיט סתרא-אחרא-פאנטאזיע נישט קיין רעזולטאט פון א קראנקער פסיכיק, וואס זוכט אין דער קונסט איר אויסגאנג, איר אויפלייז און אויסלייז?

אזא פראגע איז זיכער נישט נוגע דווקא די שאפונגען פון באשעוויסן, נאר א רייכן זשאנער פון דער וועלט-ליטעראטור בכלל. און נישט קריטיקער האבן צו ענטפערן אויף דער פראגע, נאר פארשער פון קינסטלערישער פסיכיק.

דערווייל איז פאר אונדז גענוג דא פעסטצושטעלן, אז אזעלכע פראגן פארקלענערן מיט גארנישט דעם הויכן קינסטלערישן ווערט פון יצחק באשעוויסעס דערציילונגען.

פארקערט, זיי שטעלן אים אוועק אין צענטער פון די דיסקוסיעס וועגן מהות פון ליטעראטור.

און עס איז אפשר כדאי צו באהויפטן, אז פונקט ווי גאונות און משוגעת האבן באריר-פונקטן אין זייערע עקסטרעמען, אזוי קענען אויך אויסטערלישע טעמעס און פסיכאפאטאלאגיע האבן באריר-פונקטן אין זייערע עקסטרעמען.

פאר אונדז איז דא אין דער ערשטער ריי וויכטיק פעסטצושטעלן, אז יצחק באשעוויס געהערט צו אונדזערע אינטערעסאנטסטע שרייבער, וואס פארמאגן א שפע פון טעמעס, א שפע פון שפראך, א קוואליקע יידישקייט, וואס איז א ברכה פאר א יידישן שרייבער.

בנוגע זיין אביעקטיווע באציאונג צו יידן און צו אלעם, וואס איז יידיש, פילט זיך אין זיין שרייבן ארויס א טאפלטקייט, אן אינסטינקטיווע געשפאל-טנקייט פון צוצי און אפשטויס, פון אינטימסטער ווארעמער פארבינדונג און אינסטינקטיווער פאראכטונג.

און די צעשפאלטנקייט פון באציאונג קומט ביי אים פון קוואל גופא, פון דער רבנישער שטוב, וואס איז געווען אויסגעפילט מיט תורה, מיט צדקות און מיט אבערגלויבן און אויסטערלישקייט, ווי ער דערציילט עס אליין אין „מייך טאטנס בית-דין-שטוב“.

דער אמת איז, אז אונדז, אונדזער ליטעראטור און אונדזער צייט האבן

זיך טעמאטיש זייער ווייט אפגערוקט פון פרצם „חסידיש“ און „פאלקסטימ“ לעכע געשיכטן.

באשעוויס איז אפשר די קינסטלערישע רעאקציע קעגן די כתונת פסים, וואָס די ראַמאָנטישע ליטעראַטור האָט אַרױפגעצױונגען אױפן ייִדישן לעבן, און וואָס די עפּיגאָנען האָבן נאָכגעפּאָלגט אָן אידעאָליזם, נאָר מחמת רגילות און קאָנווענציאָנאַליזם.

אפשר וועט אַמאָל פון דער פּרױ-באַשעױסטישער דיאַלעקטיק געבוירן ווערן אַ געזונטע ייִדישע ליטעראַטור, וואָס איר צענטער איז אפשר ישראל און איר נייער דור אשר לא ידע... נישט „די דריי מתנות“ און נישט דער „שזו פון טישעוויץ“, וואָס זוכט שדישע אַרבעט צױישן יידן און געפּינט נישט, ווייל די יידן זענען שױן נישטאָ...

אגב, איז באַשעױס אַליין נישט אַזױ טעמאָטיש אײנהייטלעך, און אין בוך, וווּ ער קױקט זיך מיט סטראַ-אחראַדיקע טעמעס, מיטן שטן, מיט שדים, מיט תאווה, זענען אױך פּאַראַן אַזעלכע דערציילונגען ווי „משניות“, „די עצה“, „די קליינע שוסטערלעך“ און „דער שפּינאַזיסט“, פון וועלכע עס פליסט אָן אײדעלע אהבת ישראל און אַ דינע, לומדיש-געלייטערטע אהבת ייִדישקייט, נעבן אַן אוצר פון שפּראַכלעכער רייכקייט און פליסיקייט פון סטיל, וואָס רייסט און שלעפט מיט און לאָזט נישט פּאַרגליווערן די אױפֿ-נעם-חושים פון לײענער.

נישט אױפקלערנדיק איצט דעם ענין פון צוועקמעסיקייט אין דער ליטעראַטור, בלייבט אַ פּאַקט, אַז יצחק באַשעױס געהערט הײנט צו די אױסגעצײכנטע ייִדישע דערציילער.

ער קען דערציילן אַ מעשה אין אַ נאַטירלעכער באַהעכטונג פון נוסח מעשה-ביכל מיט אַ ראַפּינירטן סורעאַליזם.

און עס לױנט זיך בשייכות מיט אַזאַ דערציילער אױפּצױוויקלען אַלע וויכוחים וועגן מהות פון ליטעראַטור בכלל, און וועגן דער ייִדישער ליטע-ראַטור בפרט.

ער איז דער שרייבער, וואָס האָט צוריקגעגעבן דער ייִדישער דערצייל-לונג איר פּולבלוטקייט און איר אױסטערלישקייט, ווי פּולבלוטקייט עס איז

ל. דאָ מאַנקעוויטש

דאָס לעבן פון יידישן פאָלק און ווי אויסטערליש עס איז אונדזער אַוואַנטורע
צווישן פעלקער.

עס וואָלט נאָך כדאי געווען איבערצוגעבן דעם אינהאַלט פון עטלעכע
דערציילונגען, אָבער מיר ווילן בעסער איבערשיקן דעם ליענער צום מחבר,
צו זיין בוך דערציילונגען „גימפל תם און אַנדערע דערציילונגען“.

יאָסל בירשטיינס קיבוץ-ראַמאַן

ער, זי און איר מאַן, אַ מעשה מיט אַן עראַטישן דרייעק, אין פּלוג אַ טעמע אַ באַנאַליזירטע, אַן אַפּגענוצטע, אַ סוזשעט, וואָס איז שוין לאַנג אַראָפּ פון סדר־היום פון אייראָפּעאישע נאַוועלן און ראַמאַנען.

אַבער יאָסל בירשטיין, דער מחבר פון „אויף שמאַלע טראַטואַרן“, וועבט אויס זיין ראַמאַנסירטן דריי־ווינקל אויף דער קאַנווע פון אַ קיבוץ, שפינט אַרום אים אַ דינע, מיסטעריע פון מענטשישע סימפּאַטיעס און אַנטיפּאַטיעס, וויקלט אַריין אין געוועב דעם גאַנצן פּלאַנטער פון קיבוץ־ישער פּראַבלעמאַטיק און פּאַנגט אונדז מיט די איידעלע ליניעס פון זיין געמעל. ער איז נאָך קיין פּערציק יאָר נישט אַלט — ווערן מיר געוואָר וועגן מחבר. ער איז איצטער אין ישראל, ווהיזן ער איז געקומען פון אויסטראַליע. דאָרט, אין ווייטן אויסטראַליע האָט ער געלעבט ווי אַ מלחמה־פּליט. געקומען אין ישראל אין יאָר 1950. די גאַנצע 8 יאָר לעבט ער זינט דעמאָלט אין קיבוץ גבת ווי אַ פּאַסטעד.

ער איז, הייסט עס, אַן אינעווייניקסטער שרייבער, דער פּאַסיקסטער צו שילדערן לעבן נישט בלויז פון אַבסערווירן, נאָר פון אַריינלעבן זיך אין אים.

ער האָט דעביוטירט אין דער ליטעראַטור מיט פּאַעזיע. און זיינע פּאַעטישע אַנהויבן קומען אים טאַקע שטאַרק צונוץ ביים דערציילן. פון דאַנען זיין צמצום, זיין הקפדה אויפן וואָרט, זיינע פּול־תּוכיקע זאַצן, זיין שאַרף־בילדערישע פּאַרגלייכן, מיט וועלכע ער מיסברויכט נישט. ער איז, קען מען זאָגן, דער שרייבער וואָס איז מסוגל צו שילדערן לעבן און צוזאַמענלעבן פון אַ קיבוץ.

וואָס איז אַ קיבוץ? אַ געזעמל פון מענטשן, פון וועלכע יעדער איינער האָט פּרייוויליק אַפּגעטרעטן אַ גרויסן חלק פון זיין איך לטובת דעם אידעאַל, אַדער דער אידעאַלאָגיע פון אַ קאַלעקטיוויטעט, אַוועקגעשענקט אַ טייל, אַבער נישט דאָס גאַנצע.

ארבעט מען צוזאמען, מען ווירטשאפט צוזאמען, מען חשבונט צו-
זאמען, מען עסט אפילו צוזאמען און מען דאקטרינירט זיך צונויף אין די
אָוונטן. אָבער ערגעץ-וווּ און ערגעץ-ווען בענקט מען צו זיך, זיך אָפּצוגע-
פינען, אָפּגעפינען דעם חלק „איך“, וואָס מ'האַט אין שותפות נישט אַרייַנ-
געלייגט.

איז דער טאָג אין קיבוץ פול מיט קאַלעקטיווקייט, פול מיט שותפות-
דיקייט, און אפילו ווען מען קריגט זיך, ווען מ'אמפערט זיך, ווען מ'וואַרפט
דעם גט פאַר די פיס, איז מען נאָך אַלץ שותפים. אָבער די נעכט, וואָס איז
נאָך אזוי מסוגל צו באַוואַכן די איך-געפילן פון מענטשן, ווי די נעכט?
זאב, דער „ער“ פון דרייעק, אַן אַלטער קיבוצניק, געהערט טאַקע צו
דעם סאַרט, וואָס האָבן נויטיק די נאַכט, כדי צו באַשטעטיקן, אַז עפעס
איז נאָך דאָ אין זיין באַזונדערס, וואָס געהערט נישט דעם כלל פון קיבוץ.
לוטי, די ענגלישע לערערין פון קיבוץ, אַ קולטיווירטע, פיינפילנדיקע
פרוי, מיט וועלכער זאב שלעפט זיך און ליבט זיך; דניאל, איר מאַן, אַ
שרייבער, אַ געקומענער פון ווייטע וועלטן צו דערטרינקען זיין איבערפלוס
פון יחידישקייט אין קיבוץ און פאַרבלייבט אויך דאָ אַ פאַראיינזאמטער
און פאַרלאָזענער אפילו פון זיין אייגן ווייב. געהערן ביידע אויך צו די, וואָס
מוזן דורך נעכט פון פיינ און אומרו, באַשטעטיקן זייער אינדיווידואַליטעט.
די אינהאַלטרייכע אַקציע פונעם בוך קומט פאַר אין די נעכט און
די צום בעסטן געשריבענע פרקים פון בוך זענען די, וואָס שילדערן נאַכט
און טונקלקייט אין קיבוץ.

בירשטיין פאַרמאַגט אַ באַזונדערע שפירעווידקייט פאַר דער נאַכט,
אַ וואַכעווודיק געהער פאַר אירע שטילקייטן און אַ פאַספאַריש אויג פאַר
אירע פינצטערנישן און די סצענעס פון שפאַצירן, פאַרבייגיין זיך, זיך
קרייצן אין דער נאַכט, פון אויפשניינענדיקע פענצטער, בליצנדיקע הימלען,
שמועסן פון די רפתנים און פאַסטעכער אין דער קיבוץ-קאַנטנינע ביינאַכט,
געהערן צו די בעסטע און שטימונגספולסטע.

און בכלל איז בירשטיין כולו שטימונג, כולו געמיט. די שטימונגס-
פולע ערטער אין זיין בוך געהערן צו די שטאַרקסטע.

דער סקאַנדאַל מיטן דרייעק קומט אויפן פאַן פון קיבוץ אַרויס פאַר-

ווערטער און ווערטן

איידלט, ווייניקער שרייעווידיק, ווי ער וואלט עס געווען אין אנדערע באדינגונגען. אבער קיבוץ איז פאָרט נישט גענוג, אַז די משונהדיקע סיטור-אַציע פון זאב-לוטי-דניאל זאָל נישט זיין אויף אַלעמענס ליפן, אָדער לפחות אין אַלעמענס בליקן. די טראַטואַרלעך זענען צו שמאַל און די אַנ-שטויסונג אַ צו אַפטע און די „פריידענקערישקייט“ אַ צו אַבסטראַקטע, אַז די סיטואַציע זאָל זיך נישט אויסוירקן אויף אַ גרויסן קרייז פון דאָרף, און קיבוץ, פונקט ווי קיין שום אנדערער מענטשלעכער ישוב, איז זיכער נישט אימשטאַנד צו שטערן, אַז די אומלעגאַלע ליבע-לוטי-זאב זאָל נישט צעברעכן קיין משפּחה-צוזאַמענלעבנס און נישט אַרויסרופן אַנטיפּאַטיעס צווישן פּאַטער און זון.

ביי זאבס יונגן זון, אורי, דריקט זיך דאָס אויס אין פאַרוואַרפן די שולע און אָנהייבן פרי זיך באַטייליקן אין שווערע פיזישע אַרבעטן פון קיבוץ.

דאָס אַרט, וווּ זאב וויל צוריקגעווינען די סימפּאַטיעס פון זיין זון דורך אַרבעטן מיט אים צוזאַמען אין דער נאַכט, דורכצואַקערן אַ פאַרטריקנט און פאַרלאָזן פעלד, פאַר וועלכן עס געפינען זיך נישט קיין אַרבעטס-הענט בייטאַג, געהערט צו די שענסטע אין דעם בוך.

פאַר זאבן איז די אַרבעט אין דער נאַכט ווי אַ הוספה צו דער נאָר-מאַלער טאַג-אַרבעט, אַן ענין פון משפּחה-בענקשאַפט. אָבער דאָס דאָרף נעמט עס אויף ווי אַ דערוואַכונג פון אַלטן הלוצישן אידעאָליזם און פּאַלגט אים נאָך אין ביישטייערן מיט אַרבעט-שעהן אין דער נאַכט פאַר דער באַפּרוכפּערונג פון דער פאַרשטיינערטער ערד.

פון אַן ענג-פּאַטערלעכן געפיל צו געווינען די פאַרלוירענע ליבשאַפט פונעם זון, אַנטשטייט אַ קאַלעקטיוויסטיש-אידעאָליסטישע אַקציע. עס איז אַלץ געקנופּט און געשליפּט אין דאָזיקן קאַמפּליצירטן צוואַ-מענלעכן פון יחידים אויף זיין שותפותדיקן באַדן.

אַ סך שלייערן רייסט בירשטיין אַראָפּ פון קיבוצישן אידעאָליזם און אַ סך קרוינען טוט ער אַליין צוריק אַן אויף זיין קאַפּ. און אין דער אונטערשטער שורה, בלייבט דער חשבון אַ פּאַזיטיווער און דער מענטש-לעכער אַנטערענג צו אַ ריין לעבן גייט נישט פאַרלוירן.

דער מחבר האָט אָבער נישט אָפּגעהיטן די האַרמאָנישקייט פֿון זיין קאָנסטרוקציע. ער האָט זיינע הויפּט־העלדן אַוועקגעלאָזט אויף אַ שיין ביסל זייטן פֿון זיין בוך און צום סוף זיך אין זיי דערמאָנט. כדי צו פֿאַרענדיקן די דאָזיקע לויזע ערטער, האָט ער זיי אויסגעפֿילט מיט קיבוץ־שטייגער, וואָס איז פֿאַר זיך אַליין גענוג אינטערעסאַנט, אָבער האַקט אָפּ די נאַרמאַלע אַנטוויקלונג פֿון דער דערציילונג.

נאָך אַ קליינער אַנשטרענגונג פֿון קינסטלערישן אַטעם, און ער וואָלט אונדז געצווונגען צו באַצייכענען זיין ראָמאַן אַלס איינעם פֿון די וויכטיקסטע קינסטלערישע דערגרייכונגען פֿון די לעצטע יאָרן אין דער ייִדישער ליטע־ראַטור.

אַזוי ווי ער איז, בלייבט בירשטיין אַ שרייבער מיט פינע קינסטלערישע מאַניערן, אַ מענטש, וואָס האָט טיף פֿאַרדייעט אין זיך גוטע ליטעראַרישע השפּעות.

„על נהרות פוילן“ פון מענדל מאן

דער העלד פון ראָמאַן איז מנחם, וועמען מיר קענען שוין פון דער מלחמה-טרילאָגיע. דאָרט, אין דער טרילאָגיע, איז מנחם אַ יידישער פליט פון פוילן, וועלכער קאָרטשעט זיך נישט, שרומפט נישט אין די רוסישע ווייטקייטן, אין די סטעפּעדיקע רחבותן, ניין, ער איז ענערגיש, לעבעדיק, דינאַמיש. ער מאַביליזירט זיך צוזאַמען מיטן קאַצאַפּישן פּאַלק, וואָס פליסט פון די דערפער, פון די היימען צו פּאַרטיידיקן דאָס באַפּאַלענע מוטערל-רוסלאַנד קעגן געמיינזאַמען שונא.

דורך מנחםס וואַנדערונגען און גלגולים באַקענט אונדז מ. מאַן מיט די פּויערים פון רוסישן דאָרף, מיט זייערע היימען, מיט זייערע ווייבער, מיט זייערע מנהגים, און פירנדיק אונדז איבער די פּראַנטן: ביי מאַסקווע, ביי דער ווייסל ביו צום נצחון אין בערלין, גיט ער אונדז כסדר ברייט-לייוונטיקע בילדער פון פעלקער, פון קאַמפּן, פון מענטשן, פון סיטואַציעס. אין זיין נייעם ראָמאַן „על נהרות פוילן“ קומט ער צוריק צו מנחמען. ער קומט צו אים רעטראַספעקטיוו. דער נייער ראָמאַן פּרעצעדירט כּראַנאַ-נאַלאָגיש די טרילאָגיע. די געשעענישן פון ראָמאַן פּאַרלויפן זיך אין צייט-אַפּשניט פון ביידע וועלט-מלחמות.

מנחם איז ערשט געבוירן, פוילן איז ערשט באַפּרייט. באַפּרייט פּאַלי-טיש, אַבער פּאַרשקלאַכט פּסיכיש. פּאַרפּלייצט פון שנאה און גיפט. מנחם שטאַמט אָפּ פון דער מוטערס זייט פון יידישע פּויערים, פעלד-מענטשן, פּאַרוואַרצלטע אין פּוילישער ערד. איינער פון זיינע עלטער-זיידעס איז אַפילו געווען אַ באַרימטער פּאַוסטאַניעץ, געפּאַלן אין אַ שלאַכט מיט די רוסן, און אויף זיין קבר, וואָס געפינט זיך אויפן שאַסיי נישט ווייט פון דאָרף, וווּ עס ווּינען די „יאַסעס“ די משפּחה פון מנחמען, איז פּאַר-פּלאַנצט אַ דעמב צו זיין אַנדענק.

עס איז א מין בערעק יאסעלעוויטש, אבער די צייטן פון „קאכאמי שיע“ זענען שוין אוועק. נישט בלויז פארגעסן שוין די פויערעם דעם אַנדענק פון יידישן פאַטריאַט, נאָר אויך די יידן און אפילו די אייגענע משפחה פילט זיך זשענירט מיטן אַנדענק פון פאַרגויאישטן זיידע, וואָס האָט געפירט פרעמדע מלחמות און געגאַנגען אין נישט־יידישן וועג. בלויז די מוטער, מנחםס מאמע, היט אָפּ דעם קולט פון דעמב און דעם רעספעקט פון זיידעס אַנדענק, איז שטאַלץ מיט זיין פאַטריאַטיזם און מיט זיין פאַר־וואַרצלטער פּוילישקייט.

די מוטער פון מנחמען איז בכלל געגעבן מיט סטיל, מיט נוסח, מיט מאַניערן פון אַלט־פּוילישער יידישקייט פון אַ „סטאַרע זאַקאַנער“ פרוי, וואָס ווערט געשעצט און געאַכפערט פון פּריצישע משפחות און די פויערעם פון אַלטן דור.

מנחם וואַקסט און אַנטוויקלט זיך אין יידיש־דאַרפישן קלימאַט, לערנט אין דער שטעטליקער גימנאַזיע, האָט דאָרט נאַענטע שול־פּריינד פון ביידע מינים מיט וועלכע ער לעבט נאַענט און אינטיים. ער האָט אויך אין שולע נישט ווייניק פיינט, וואָס פירן אָן מיט דער יידן־פיינטלעכער אַגיטאַציע אין שטעטל.

עס איז אַ בוך פול מיט אימפעט, מיט אַוואַנטורע, מיט ליבעס, מיט עפּיזאָדן, וואָס לויפן פאַרן לייענער מיט דער שנעלקייט פון עקראַן־בילדער. אין ראַמאַן גייען אַדורך פאַרשידענע יידישע און פּוילישע פאַמיליעס, פאַר־שידענע שיכטן און פאַרשידענע טיפן און כאַראַקטערן. די פעטערס, דער מאַמעס ברידער, זענען פויערים, בעלי־מלאכהס, סאַדאַוויקעס און בהמה־הענדלערס. פון די יידישע טיפן אין שטעטל זעען מיר אַ שענקער, אַ משכיל, אַ מיסטישן דיין, אַ פּאַעט, פּורמאַנעס, שניידערס, קלעזמאַרים, פאַרחלומטע מיידלעך און אַרומיקע שיקסלעך. אַלץ עפּיזאָדיש פאַרוועבט אין אַ קאַליי־דאַסקאַפּ פון לויז־פאַרבינדענע אינצידענטן.

עס איז אַ בוך, געשריבן מיט סטיכיע, מיט אינסטינקט, דער סטיל — אַ האַסטיקער, דער זאַכבוי — אַן אַפּגעהאַקטער, וואָס איז אַפּטמאַל אַ שטע־רונג פאַר דער קאַנסטרוקציע, פאַר דער גאַנצקייט. אַבער וואָס גיט דעם ראַמאַן צו בילדערישקייט און באַוועגלעכקייט.

ווערטער און ווערטן

אין בוך זענען פאראן פרעכטיקע שילדערונגען, וואָס גיבן די מאָס פון מ. מאַנס קינסטלערישע מעגלעכקייטן גלייך אין אָנהייב: דער אָנקום פון מנחם מוטער אין דער קאָטש מיטן ניי־געבוירענעם קינד פון וואַרשע פירט אונדז אַריין אין אַ לאַנדשאַפט, אין אַ שטימונג, וואָס גרייט צו די אַטמאָס־פער פון ראָמאַן.

זייער פאַטעטיש און מאַוימדיק איז דאָס בילד פון טויט פון פּורמאַן, דער סטאַנגרעט פון מנחם מוטער, קיווע קאַפּ. ער שטאַרבט פאַרנדיק איינער אַליין מיט דער בריטשקע. דאָס פּערד לויפט דורך וועלדער, פּעלדער און דערפּער מיטן טויטן גוף. די פּויערים שמייסן און בייטשן דאָס פּערד, מורא האַבנדיק פאַרן טויטן זשיד. די בריטשקע מיטן אַראַפהענגענדיקן קאַפּ פון מת קומט ענדלעך אָן פאַרן הויז פון מנחם מוטער, אָבער דאָס ווילד־גע־וואַרענע פּערד רייסט זיך אָפּ פון געשפּאַן, לויפט ווייטער אין בהלה, מען געפינט עס צומאַרגנס דערטרונקען...

דאָס גאַנצע איז אין בוך דורכגעוועבט מיט פּחדמדיקע שטימונגען, וואָס גיבן דעם קלימאַט פון אַן אַנגסטיקן פאַרגעפּיל פון טראַגישן סוף. אז ווען די משפּחה פון די „יאַסעס“, די פּעטערס און די מוטער פון מנחמען, אַלע, וואָס האַבן זיך אַזוי געקלאַמערט צו דער ערד, די ירושה פון זייערע אַבות, דעצידירן זיך צו פאַרלאָזן דאָס דאָרף, וואַקסט אויס די סצענע צו אַ פאַרקערפּערונג פון פּויליש־יידישן איבעררייס, וואָס זאָגט אָן די קאַטאַ־טראַפּע און דעם בלוטיקן מבול.

איך מוז אָבער צום סוף צוגעבן, אַז די אַלע שיינע שילדערונגען, אינ־טערעסאַנטע עפּיזאָדן, יוגנטלעכע אַוואַנטורעס און פּיטאַרעסקע געמעלן, וואַקסן נישט אויס צו יענעם גרויסן סימבאָלישן פאַרמעסט, וואָס זאָל באַ־רעכטיקן אַזאַ נאַמען פאַרן בוך ווי „על נהרות... פּוילן“.

אַ נאַמען איז טאַקע בלוז אַ נאַמען, אָבער מיט די ווערטער „על נהרות“ איז פאַרבונדן צו פּיל דורותדיקע בענקשאַפט, צו פּיל תּהילמדיקע היילי־קייט, אַז מיר זאָלן קאַנען מיט זיי לייכט אומגיין.

אויף די טייכן פון בבל זענען מיר געזעסן און געוויינט. אויף די טייכן פון פּוילן זענען מיר געזעסן און וויינען נאָך...

אָבער אויף די ווערבעס פון דאָזיקן ראָמאַן קענען מיר נאָך נישט

ל. דאמאנקעוויטש

אויפהענגען אונדזערע קלאַנגדיקע האַרפעס. מיר וואַרטן נאָך אויפן בוך
פון גרויסן פאַרמעסט, וואָס וועט ערשט מוזן קומען, און אפשר — פון
מענדל מאַן גופא...

1963

ישראל אשענדארף, ווי א דערציילער

די ערשטע שריט פון ישראל אשענדארף אויפן געביט פון דער דער-
ציילערישער פראזע, האבן אין זיך גארנישט פונעם וואקלידיקן גאנג פון אן
אנפאנגער; עס זענען דרייטע און זיכערע טריט פון איינעם, וואס קען און
באהערשט זיין געביט. קען אויסקלייבן זיינע סוושעטן און ווייס ווי אזוי
זיי צו געבן פארעם און אנטוויקלונג.

אמת איז, אז הגם אן אנהייבער אין דער פראזע, איז אשענדארף ווייט
נישט קיין אנפאנגער. מיר קענען אים שוין פון לאנג ווי א דיכטער מיט
אריגינאליטעט און א דראמאטורג מיט שוונג און פאעזיע, דאס מיינט, אן
ער האט געהאט א באגאזש אהערצוטראגן אין נייעם געביט פון זיין שאפן
און טאקע אהין אריבערצוטראגן אזעלכע קוואליטעטן און דערפארונגען,
וואס זענען געווען דעצידירנדיק שוין פאר זיין ערשטן פארמעסט אין דער
פראזע.

ער האט זיינע פריערדיקע שאפערישע מיטלען נישט פארביטן דורך
אנדערע, ער האט זיי צוגעגעבן נייע און בארייכערט און ניואנסירט זיין
רעאליזם.

דאס פארהעלטעניש צווישן פראזע און פאעזיע איז — סכעמאטיש גע-
נומען — ווי צווישן אקציע און רעאקציע, ווי צווישן פאקט און ווירקונג.
אריינטראגן עלעמענטן פון פאעזיע און דראמע אין דער פראזע מיינט,
אפשאפן די גרענעצן צווישן אקציע און רעאקציע. צווישן די געשעענישן
און זייער ווירקונג. עס מיינט אנטפלעקן דעם צוזאמענהאנג צווישן אביעקט-
טיוו דרויסנדיקן און סוביעקטיוו איבערלעכן; עס מיינט אויסמיידן דעם
וועג פון דערציילער-אבסערוואטאר, וועלכער זעט די פאקטן אן פערספעקט-
טיוו, וואס איז אזוי גוט ווי פאלש געזען, זיינע מיטלען זענען אויסערלעך
דעסקרופטיווע אין רעפליק פון געמיט.

אַשענדאַרפן האָט דער פּאָעטיש-דראַמאַטורגישער באַגאַזש פּאַרהיטן זיך צו פּאַרלירן אין רעאַליסטיש-באַשרייבערישן ווילד-געוויקס, מיט וועלכן עס איז ליידער באַדעקט אַ גרויסער שטח פון אונדזער ליטעראַטור.

„שותפים פון גורל“ איז נישט בלויז אַ ליטעראַרישער כולל, אַ צופע-ליקער אַרומנעם-טיטל צו פּאַרבינדן דערציילונגען פון איין בוך. עס איז אַן אידעאישער כולל, וואָס פּאַרבינדט די פּערסאָנאַזשן פון אַשענדאַרפס דערציילונגען. עס איז אַ גרונטשטריך פון זיין שאַפּערישן כאַראַקטער אונטערצוואַרפן זיינע געשטאַלטן אַ שותפותדיקייט פון גורל. דאָס בילדעט דעם יסוד פון זיין פּראָזע, וואָס האָט אומעטום אַ סאָציאַלן כאַראַקטער; די מענטשן — מיינט עס ביי אַשענדאַרפן — זענען נישט אָפּגעריסן איינער פון אַנדערן, ווי גרויס עס זאָל נישט זיין זייער איזאָלירטקייט און זייער פּאַר-שידנקייט; ווי גרויס עס זאָלן נישט זיין זייערע קאָנטראַסטן, קאָנפּליקטן, שנאות און קנאות, זענען זיי שטענדיק געבונדן מיט עפעס וואָס האַלט זיי צוזאַמען. און ווען אַפילו דורך געשעענישן געקומען פון דרויסן, דורך דער ספּעציעלע קייט פון באַדינגונגען ווי צ. ב. די, וואָס ווירקן אויף צענד-ליקער מיליאָנען מענטשן אויפן שטח פון הערמעטיש-פּאַרמאַכטן סאָויע-טישן אוניווערס, אַדער דורך נאָך ברייטערע מאַסן אַרומנעמענדיקע געשעע-נישן, ווי די מלחמה-פּאַסירונגען, וואָס וואַרפן אַריין גאַנצע פעלקער אין אַ געצווונגענער שותפותדיקייט פון אומשטענדן. עס איז אויך געמאַלט אַ פּסיכישע שותפותדיקייט פון מענטשן, געבונדענע דורך ענלעכע פּאַטאַ-לאַגיש-אַטאַוויסטישע נייגונגען און אויך די דאָזיקע טונקעלע פּאַרבינדונג צווישן ווילנסלאָזע געשטאַלטן האָט אַשענדאַרף אַרויסגעברענגט.

רעזומירנדיק, קענען מיר קומען צום פּאַלגנדיקן אויספיר: אין בוך „שותפים צום גורל“ גייען אַריין דערציילונגען פון פּאַרשידענע תקופות פון פּאַר, בעת און נאָך דער מלחמה. פּאַראַן דאָרט מענטשן פון פּאַרשי-דענע כאַראַקטערן און געמיט-צושטאַנדן, מענטשן פון פּאַרשידענע פעל-קער, שיכטן, אומשטענדן און באַדינגונגען, מענטשן, וועמענס כאַראַקטער און פּסיכיק זענען זייער ווייט איינער פון אַנדערן. אָבער קיין איינער פון זיי איז נישט אַזוי פריי פון יעדן בונד, אַז ער זאָל קענען מיידן דאָס גורלדיקע, ווייל אַלע וואַקסן זיי אַרויס פון אַן ערגעץ, וואָס האָט שוין פון פריער צו-

ווערטער און ווערטן

געגרייט און באשטימט זייער לעבן, דאָס לעבן מחוץ זיי און די רעאַקציעס אין זיי. די יחידים האָבן דאָ ווייטער זייערע פּערזענלעכע איבערלעבענישן, זייערע פּערזענלעכע דראַמאַטישע קאַנפּליקטן, אָבער אַלע אין די ראַמען פון אַ כלל־אַטמאָספּער, אין די גרענעצן פון געזעלשאַפטלעכע געשעענישן.

„געסט אין שטעטל“ איז די ערשטע דערציילונג. דער הינטערגרונט איז אַ סאַציאַלער שוין דערמיט אַליין, וואָס עס איז שטעטליך לעבן און יידיש לעבן, הגם עס האַנדלט זיך וועגן אַן אינדיווידועלער שטוב, ענלעך צו אַ סך אַנדערע יידישע שטובן. אַשענדאַרף האָט ביי דער געלעגנהייט פון שילדערן די שטוב פון אַ ייד אַ יורד, אַ נוטה למות, מיט אַ טאַכטער אַ בוגרת, פאַר אונדז פאַרבייגעפירט אַ גאַלעריע טיפן פון שטעטל. זיי באַזוכן כּסדר די „שטוב“ פון ר' משה לייב, הגם זי געפינט זיך שוין איצט אין אַ דער־געבנדיקער גרויסער שטאַט. ווייל ר' משה לייב האָט „זיך אַוועקגעצויגן פון שטעטל, זיך נאָך נישט באַפרייט פון די קהלישע לאַסטן“.

די דערציילונג איז געשריבן מיט אַ סך געפיל, וואָס לאַזט פונדעסט־וועגן פּלאַץ פאַר אַ מילדן הומאָר און מיט אַ וואַרעמקייט, וואָס שליסט נישט אויס דראַמאַטישע געשפּאַנטקייט.

די צווייטע דערציילונג „אין פרעמדע הענט“ איז אויך געבויט אויפן יסוד פון שטעטלידיקן לעבן. יידיש לעבן אין שטעטל מוז נישט שטענדיק זיין כּשר און פּרום. אויך דאָרט וויקלען זיך אַ מאָל פינצטערע קנױלן. עס איז אַ שטוב פון אַן אַרעמען שניידער, אַ מטופּל מיט אַ חברה יינגלעך, פון וועלכע איינער איז די פּרוכט פון רופּאס „אינטערווענץ“. איז דאָס יינגלעך שלמהלעך, אין פרעמדע הענט, אַדער גיכער אַ פרעמדער צווישן אייגענע. עפעס אַן אינסטיגנט מישט זיך אַריין צווישן די „ברידער“ און פאַרדאַרבת זייער צוזאַמענלעבן. דער קליינער בענקט צו ווייטע אומבאַקאַנטע וועגן, דער טויט פירט אים דאָרט אַהין...

אין דער דערציילונג „כּוח“ פילט זיך שוין אַטמאָספּער פון אַנקומענ־דיקן שטורעם. עס וואַלט געווען אַ באַנאַלער מלחמה־עפיזאָד, אָבער דאָס אידעישע אין דער דערציילונג דערהייבט זיך צו אַ סימבאָלישער מדרגה. דער אויסגעלאַכטער יידישער סאָלדאַט שטעלט אַנטקעגן חכמה און

גייסטיקן כוח א פוילישן סאלדאט, דער לעצטער מוואנערקענען און חכמה איז אפטמאל וויכטיקער ווי פיזישע קראפט.

אין אפלייב אליין פון די דערציילונגען ליגן אלע עטאפן פון די גע-
שעענישן צווישן 1939 און 1945. „גורל“ פירט שוין אריין אין דער אטמא-
ספער פון א לעבן וואס הערט אויף צו זיין סטאביל און ווערט פליסיק. יידן
הויבן אן לויפן, מען פארלאזט היימען, מען פארלאזט פאמיליעס, מען לויפט,
מען פארלירט זיך אויף די וועגן. און דער הויפט-פערסאנאזש פון „גורל“
קען מיט רעכט אויף זיך זאגן ווען ער באהאלט זיך הינטער א באנק אין א
צוג אין רוסלאנד, און עס האט זיך אים געדאכט, און ער איז איצט נישט
צנטלאפן זיך צו באהאלטן פארן קאנדוקטאר, נאר פאר זיין אייגענעם גורל.
„מלבושים“ און „טונקל“ זענען בלי ספק די בעסטע פון דעם מין
אין דער יידישער ליטעראטור פון די לעצטע יארן. זיי דערציילן אונדז
מער וועגן גורל-גרויליקן פון רוסישן לעבן און פון דער רוסישער נשמה, ווי
א סך זכרונות מיט אנגעהויפטע פרטים.

אין לאנד ווו פרוואטער אייגנטום איז אפגעשאפט בלייבן די מלבו-
שים דאס איינציקע אייגנטום. דער מענטש קלאמערט זיך אין זיי און די
מלבושים באקומען ערשט זייער השיבות ווען דער מענטש שטארבט און
זיי ווערן ירושה-קאפיטאל; אין לאנד, ווו דער מענטש שווייגט, רעדן די
מלבושים פאר אים.

און וואס די מלבושים דערציילן, אנטפלעקט אונדז אשענדארף אין די
צוויי לענגערע דערציילונגען.

אריגינעל איז די דערציילונג „חיים היקעל די קאץ“. א ייד ווערט
(אין קאשמאר פארשטייט זיך) אין די דייטשע צייטן פארוואנדלט אין א
קאץ. עס איז אים זייער גוט. ער איז נישט מער קיין מענטש צווישן חיות,
נאר א חיה צווישן מענטשן.

*

דער ערשטער פרוו פון אשענדארפן אין דער דערציילונג איז בלי ספק
א זייער געלונגענער. עס איז אפילו דא פארצווארפן דעם מחבר א גע-
וויסע צעפלאסנקייט פון סטיל, אבער דאס קומט זיכער דערפון, וואס אין

ווערטער און ווערטן

ערשטן בוך פראָזע, האָט אַשענדאָרף געמיסברויכט מיט דער פרייהייט, וואָס עס האָט אים געגעבן דאָס צעברעכן די צמצום-ראַמען פון פּאַעזיע און די ריטעם-קלאַמערן פון דער דראַמע.

דער עיקר איז אַז ער האָט באַוויזן אונדז צו אַנטפלעקן די נשמה פון מענטשן און זייער געפילס-וועלט אין מאַמענטן פון דערהויבנקייט, און אין מאַמענטן פון געפּאַלנקייט און עלנט.

צום טויט פון ישראל אשענדארף

ווי אזוי מספיד צו זיין אן אינטימען פריינד, א יונגן מענטש, א פראדוק-טיוון שריפטשטעלער, וואס האט זיך געפונען אין סאמע פאנאנדערבלי פון זיין טאלאנט? עס איז באמת שווער, כמעט ווי אוממעגלעך. עס מישן זיך אריין עמאציאנעלע עלעמענטן, סוביעקטיווע געפילן, וואס לאזן נישט די געהעריקע רו און נישט די נויטיקע דיסטאנץ צו געבן אן ארומנעמענדיקע אפשאצונג פון דאזיקן פאעט, דערציילער און דראמאטורג, וואס האט זיך כסדר געפרוווט אויף נייע וועגן פון שאפן און אויף אלע מצליח געווען. ערשט גאר לעצטנס שרייבט ער מיר אין א לידער שוין לעצטן בריוו, אז ער האט אנגעהויבן שרייבן אין העברעיש און גלויבט בקרוב צו קענען פארעפנטלעכן א באנד דערציילונגען אין דער העברעישער שפראך.

„וויי און וואנדער“ האט געהייסן זיין בוך לידער, וואס ער האט פאר-עפנטלעכט אין פאריז, און איך זע דעם דאזיקן נאמען ווי סימבאליש, ווי ווערטער וואס אנטהאלטן גורל און באשטימונג.

דער „וויי און וואנדער“ האבן געמיינט דעם חורבן, די וואנדער-יאָרן אין רוסלאַנד, דער צוריקקער צו דער פארוויסטער היים, צום בית עולם און קברים, אבער דער וויי און וואנדער האבן אויך דערנאך נישט אויפגע-הערט: פון פוילן איז דער וואנדער געגאנגען נאך פראנקרייך ווי דער וויי האט זיך געמילדערט, אבער נישט פארשוונדן.

די שרייבער-פליטים האבן אין לויף פון יארן דא געפירט א שווער ארעם לעבן, וואס האט זיי צום סוף דערפירט ווייטער צו נעמען דעם וואנד-דער-שטעקן אין דער האנט אריין, א טייל זענען אריבער אין זיך בויענדיקן און קעמפנדיקן ישראל, א צווייטער טייל איז אוועק אין ווייטן ארגענטינע צו געפינען רו און ברויט, אבער דער וויי האט נישט נאכגעלאזן.

א מידקייט און א מאטערניש, א פיזישע און גייסטיקע דערשעפונג

ווערטער און ווערטן

האָט באַהערשט אַ גרויסע צאָל פון די דאָזיקע פּאַעטן־וואַנדערער, און הגם עס איז אַלעמען געלונגען דאָרט צו געפינען אי רן אי ברויט, האָט דער אי־נערלעכער אומרו, דער ווי, וואָס באַגלייט דעם וואַנדער, סוף כל סוף גובר געווען דעם מענטש, און ישראל אַשענדאַרף, איינער פון די שאַפּער־שטמע פון דער דאָזיקער גרופּע, איז אַוועק פון אַ האַרץ־שלאַק, אין יונגן עלטער פון 47 יאָר. און וואָס איז נאָך מער טראַגיש־סימבאָליש: דער טויט האָט אים געטראָפּן אין וואַנדער. לויט דער קורצער דעפּעשע, וואָס איז אָנגעקומען, איז ער געשטאַרבן פּאַרנדיק אין צוג.

אין פּאַריז האָט זיך אַשענדאַרף געמאַכט אַ נאָמען נישט בלויז ווי אַ שרייבער, און נישט בלויז ווי דער סעקרעטאַר און מיטער־דאַקטאָר פון דער וואַגיקער אויסגאַבע „קיום“, ער האָט זיך אויך דערוואַרבן אַנערקענונג און סימפּאַטיע ווי אַ מענטש מיט אַ ספּעציעלן זשאַנער פון אַ שיחת חולין: מיט זיין הומאַר שבעל פּה, מיט זיינע גלייכווערטלעך און שפּראַכלעכע איינפאַלן האָט ער פּאַרבליצט און אַפּטמאַל אַרויסגערופן באַווונדערונג ביי זיינע מיטשמועסער.

אגב, איז דער דאָזיקער עלעמענט פון הומאַר ביי אים נישט געווען קיין צוגעקלעפּטער, נישט קיין קינסטלעכער און נישט קיין אויסערלע־כער. נאָר אַ נאַטירלעכער, אַן אינערלעכער, אַ קוואַליקער. אין דער דאָזיקער הומאַר, אָדער ריכטיקער, עלעמענט פון פּקחות, געפינט זיך טאַקע אין אַלע זיינע זשאַנערן פון שאַפּן: אין דער פּאַעזיע, אין די דערציילונגען און גאַר אין אַ גרויסער מאָס אין זיינע ביבלישע דראַמען. אַט אַ דער עלעמענט גיט זיי צו זייער אַריגינאַליטעט און קאַלאַריט.

ער האָט נישט בלויז דיאַלאָגירט די תנ"כישע עפיואָדן אין זיינע דראַ־מעס דער „קעניג שאול“ און דער „מלך דוד“, נאָר ער האָט אַנטפּלעקט דעם רוח החיים וואָס דרימלט אין זיי, אויסגעשיילט דאָס באַוועגלעכע פון סטאַ־טישן, דאָס נאַענטע פון ווייטן, דאָס אייביקע פון צייטלעכן, דאָס אַקטועלע פון היסטאָרישן.

ער האָט אין זיינע ביבלישע ווערק אויפגעבויט פּולבלוטיקע באַוועג־לעכע כאַראַקטערן, און דאָס אָפהיטן די אַטמאָספּערע פון דער ביבל האָט אים נישט געשטערט צו באַלעבן די געשטאַלטן מיט אַן אינערלעכער, אימ־

פולסיווער טרייב־קראַפט און מיט אַ היינטיקייט, וואָס מאַכט זיי נאַענט און פאַרשטענדלעך.

אין די קלענסטע רמזים פון תנ"ך האָט ער באַוווּזן אַריינצולייגן אַן אויסגעברייטערטן אינהאַלט און אויסצופילן די פּערזאָנען און די סיטואַ-ציעס מיט כּוח פון דראַמאַטישן טאַלאַנט און פון דער פּקחות וועגן וועלכער מיר האָבן גערעדט, מיט לעבעדיקע אַנאַלוגן און מיט געשיקטן רעפּליק. איך האָב פון קעניג דוד בלויו געזען פּראַגמענטן. דאָס בוך האָט די טעג אָדער וואָכן געזאַלט דערשיינען, אָבער די טיילן וואָס איך האָב געזען האָבן באַשטעטיקט די קינסטלערישע אייגנשאַפטן פון יונגן נפטר, זיין טאַלאַנט וואָס האָט געוואַרצלט אין אַ נאַטירלעכן קוואַל פון שעפּערישער פּקחות.

אויך אין דער פּאָעזיע, וווּ עס איז שווערער צו זיין קלוג, האָט ער אַריינגעגעבן, נעבן די עיקרדיקע עלעמענטן פון ליריק און שיינקייט, דעם עלעמענט פון איינפאַלן און נאָך מער אין די דערציילונגען, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט א. נ. "שותפים פון גורל".

אויך דאָרט איז דורכגעגאַנגען דער וויי און וואַנדער, דער וויי, וואָס האָט אין אים געלעבט, אונטער אַלע דעקן פון חכמות און ווערטלעך, און וואָס האָט סוף כל סוף איבערגעשניטן זיין יונג לעבן.

אָבער דאָרט אין די דערציילונגען פון פּוילן, רוסלאַנד און טיילווייז שוין פון פּראַנקרייך, האָט זיך אַנטפלעקט ביי אים אַ נייער עלעמענט פון שאַפּן, דער עלעמענט פון שילדערונג.

ער האָט געקענט איבערגעבן סיטואַציעס און פּערזאָנען, נישט בלויו דורך אויסערלעכער אָבסערוואַציע נאָר דורך אַן אַריינבליק אין זייער איי-נערלעכקייט. און דער עיקר, האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט אַ פאַרטיפּטן פּסיכאָלאָגישן און נשמהדיקן אַריינדריןג זיינע דערציילונגען פון רוסלאַנד: "מלבושים", "גורל", און "טונקל".

עס איז אים אין זיין דערציילערישער קונסט בייגעשטאַנען דער זכות פון פּאָעט און פון דראַמאַטורג. ער האָט געקענט זיינע דערציילונגען באַ-רייכערן אי מיטן ווייזאַנערישן עלעמענט, אי מיטן דראַמאַטישן דיאַלאָג, מיט דעם אינערלעך־מענטשלעכן און צווישנמענטשלעכן קאַנפּליקט.

דער פּאָעטיש-דראַמאַטישער באַגאַזש מיט וועלכן ער האָט זיך אַרײַ-
בערגעטראָגן אין דער דערציילונגס-קונסט, האָט פאַרהיטן אַשענדאַרפֿן צו
פאַרלירן זיך אין באַשרייבערישן ווילד-געוויקס, אין דזשונגל אין וועלכן
עס פאַרפלאַנטערן זיך נאָך ביז היינט אַזוי פיל טאַלאַנטירטע ייִדישע שרײַ-
בער.

אויך „שוהמים פון גורל“, איז נישט קיין צופעליקער מיטל. עס איז
אַ כוללדיקער נאָמען פאַר מענטשן פון ליידן, פון וויי און פון וואַנדער. עס
איז אַן אידעאישער כולל וואָס פאַרבינדט מענטשן און צושטאַנדן פון פאַר-
שידענע תקופות, פאַרשידענע באַדינגונגען און פאַרשידענע נאַציעס.
דריי דערציילונגען, ווי שוין דערמאָנט, זענען פאַראַן אין דאָזיקן בוך
„מלבושים“, „טונקל“ און „גורל“, וואָס פאַרמאָגן אין זיך אַלע אייגנשאפטן
פון מחברס טאַלאַנט. פּאָעטישער שוונג, דראַמאַטישע שפּאַנונג און טאַ-
לאַנט אַרײַנצודרינגען אין דער נשמה פון פּערסאָנאַזש און אַנטפלעקן די
גאַנצע פּאַטאַליטעט פון דער רוסישער פּסיכיק אויפן פּאָן פון דער
פאַרגאַנגענער רעוואַלוציע און גייענדיקער מלחמה, און אייביקע רוסישע
נשמה-קאַמפּליקאַציעס.

נאָך אַ בוך דערציילונגען און די דראַמע „דער מלך דוד“ האָבן בקרוב
געזאַלט דערשיינען, און וועלן מסתם מיט דער הילף פון זיינע נייע פריינד
אין אַרגענטינע דערשיינען, דערמיט וועט זיין נישט פאַרענדיקט ווערק און
נישט-פאַרענדיקט לעבן אַנקומען צום סוף פון וואַנדער און צום סוף פון
וויי, מיט וועלכן אונדזער עמק הבכא איז אַזוי רייך.

אברהם זאקס „עבדים היינו“

מיט אַ קורצער צייט צוריק זענען אין אַרגענטינע דערשינען די ביי-
כער 126 און 127 פון דער, אין דער גאַנצער יידיש-וועלט פּאָפּולערער
ביכער-סעריע „דאָס פּוילישע יידנטום“, ביידע ביכער בילדן צוויי בענד
פון אברהם זאקס זכרונות פון זיינע יאָרן אין רוסלאַנד אונטערן טיטל
„קנעכט זענען מיר געווען“.

דער מחבר פון די צוויי ביכער, דער פּאָעט און פּראָזאַיקער אברהם
זאקס, איז אין פּאַריז זייער גוט באַקאַנט. צוזאַמען מיטן שטראָם צוריקקערנ-
דיקע פון רוסלאַנד איז ער נאָך דער מלחמה איבער פוילן געקומען נאָך
פּראַנקרייך. נאָכן פּאַרברענגען ביי אונדז אין פּאַריז עטלעכע יאָר, איז ער
מיט אַ גרעסערער גרופּע שרייבער אַריבערגעפּאַרן נאָך אַרגענטינע, וווּ ער
ווינט ביז איצט.

אַ שטילער בטבע, איז אברהם זאקס געבליבן אין פּאַריז אַ ביסל אין דער
זייט פון גרויסן טומלדיקן טראַקט, שטיל האָט ער זיך אַריבערגעגליטשט
ביז אַרגענטינע און דאָרט שטיל אָנגעשריבן זיינע איבערלעבונגען אין די
סאָוויעטישע „אַרבעטס“־לאַגערן, און שטיל זענען אויך זיינע צוויי ביכער.
זיי זענען געשריבן אַן כּעס, אַן פּאַרביטערונג, אַפּילו אַ ביסל מיט אַ שמיי-
כל, מיטן שמייכל וואָס איז אים תמיד אייגן. געשריבן אַביעקטיוו, אַ שמיי-
גער ווי דאָרט אין די באַראַקן פון קאַנצענטראַציע-לאַגער אין דער ווייטער
סאָוויעטישער רעפּובליק פון קאָמי, וואָלט געווען פאַרשפּאַרט נישט ער
אַליין, נאָר זיינס אַ שאַטן, אַ צווייטער איך.

צו דערציילן האָט ער פון אַ סך רשעות, רשעות פון רעזשים און רש-
עות פון די אויבער-קנעכט איבער די אונטער-קנעכט. עס איז די קונץ
פון אַלע דעספּאָטיעס צו באַהערשן קנעכט דורך קנעכט און דערפון צו
מאַכן דעם יסוד פון זייער הערשאַפט; ער האָט אָבער אויך אַ סך צו דער-
ציילן וועגן מענטשלעכקייט פון יחידים, וועלכע, אונטערדריקטע פיזיש,

דערדריקטע גייסטיק, האָבן זיי נאָך אַלץ נישט פאַרלוירן די מענטשלעכע צורה, וואָס זייערע באַצוויונגער ווילן ביי זיי צורויבן, זיי וואַרטן נאָך, זיי האָפֿן נאָך, הגם זיי ווייסן און זיי זאָגן, אז פאַר זיי זענען אַלע האַפֿענונגען — ווי פאַר די וואָס נידערן אין דאַנטעס גהינום — שוין אויסגערוּנען.

די לאַגערן זענען פּונאַנדערגעשפּרייט איבער די גרויסע שטחים פון רוסלאַנד, איבער די טייגעס פון סיביר, איבער די וויסטענישן און סטע־פעס פון די וויטע רעפּובליקן, ברייט איז די רוסישע ערד און פּלאַץ אויף איר פאַראַן גענוג צו בויען שטייגן, וווּ מענטשן זאָלן רעדוצירט ווערן צו אַ זאָלאַגיש לעבן און אַפילו פיל נידעריקער ווי דאָס.

צוערשט איז דאָס פּאַרשיקן געווען אַ נקמה־אַקט פון סטאַלינען קעגן זיינע פּאָליטישע קעגנער. און אַזעלכע האָבן נישט געפּעלט. שפּעטער איז עס געוואָרן אַ מלוכה־קאַלקולאַציע. אַ געניאַלע מחשבה פון טיראַן, אז מען קאָן אויפבויען די וויסטענישן, בויען קאַנאַלן, בריקן, שאַסייען אין די טיי־געס, אין די סטעפעס וווּ קיין שום מענטשלעכער פּוס איז נאָך נישט גע־טרעטן, דורך אַט די הענט פון „פאַרברעכער“. און מען האָט אָנגעהויבן פאַבריצירן פאַרברעכער. גענוג געווען אַ ווונק, אַ וואַרט, אַ מסירהלע, און מען זאָל באַקומען צען יאָר, פּופּצן יאָר, 25 יאָר תּפּיסה. האָט מען געשאַסן צוויי האָזן מיט אַמאַל. אי מ'האַט געבויט „סאַציאַליזם“ דורך בחינמדיקע שקלאַפּן, אי מ'האַט געהאַט אַרבעטער דאָרט, וווּ מען האָט זיי אויפן פּרייען וועג נישט געקאַנט האָבן.

ווען די יידישע פּליטים פון פּוילן האָבן זיך געראַטעוועט פון נאַצישן פּייער, זענען זיי גלייך אַריינגעפאַלן אין סטאַליניסטישן וואַסער און צום גרעסטן טייל זענען זיי באלד געוואָרן פאַרברעכער, שפּיאַנען און ווי אַזעל־כע פאַרשיקט געוואָרן הינטער די הרי חושך. דער מחבר פון די צוויי בענד „קנעכט זענען מיר געווען“, צווישן זיי.

איר לייענט אַדורך די צוויי ביכער און עס ווערט קלאַר: ראשית, אַז די רביס פון די נאַציס זענען געווען די סאָויעטישע מושלים. אַודאי האָבן די דייטשן דעם סיסטעם פּערפּעקציאָנירט. אים „באַרייכערט“ מיט אַזעלכע וויכטיקע אינסטרומענטן ווי קרעמאַטאַריעס און גאַז־אויונס (אגב, אַ פּרי־ווילעגיקע „בלויז“ פאַר יידן) אַבער די מעטאָדע פון אַנטמענטשן דעם

מענטש, אים פאַרוואַנדלען אין אַ זאך, איז געווען די דערפינדונג פון קאַ-
מוניסטישן רעזשים.

און נאך אַ זאך ווערט קלאַר: אַז די גרויסע און טאַטאַלע ליקווידא-
ציעס פון יידישקייט זענען געווען דער לעצטער אַקט פון אַ דראַמע, וואָס
האַט זיך שוין אַ סך פריער אָנגעהויבן אַפּשפּילן.

שוין אין 1933, ווען די צוויי פאַרבינדעטע סטאַלין און היטלער האָבן
זיך צעטיילט פּוילן און די יידן זענען אין בהלה געלאָפּן פון מלכות האַקנ-
קרייץ צו מלכות האַמער און סערפּ. האָבן זיי זיך שוין אָנגעטראָפּן אין די
פאַרנומענע געביטן אויף אַ גוט אַרגאַניזירטן סיסטעם פון ליקווידאַציע.

שוין דעמאָלט זענען פון די יידישע קינדער אַוועקגענומען געוואָרן
די יידישע שולן און איבערגעגעבן געוואָרן צו די פּוילישע, רוסישע און
וויסרוסישע קינדער. בלוז אַ קליינער טייל פון די שולן זענען נאָך גע-
בליבן, אַ זייער באַשרענקטע פרעסע, איינרעגיימענטירטע שרייבער און
דאָס יידישע טעאַטער זענען נאָך געראַטעוועט געוואָרן פון יענער שריפה,
וואָס איז שוין אויך נישט געווען די ערשטע.

אַן מליצות, אַן דעקאָראַציעס, מיט אַ זעלטענער איינגעהאלטנקייט
שילדערט אונדז אברהם זאָק דעם אומברחמנותדיקן קאַנצענטראַציע-סיס-
טעם, וווּ מענטשן געיאָגטע ביי אַ פּראָסט פון 35 גראַד, אין די וועלדער צו
עבודת פּרך פון צוועלף שעה, קומען אַהיים מיט אַפּגעפרוירענע אברים.

ער גיט אונדז דעם ציניזם פון די וואָס האָבן אויף די טויערן פון די
שקלאפּן-באַראַקן אָנגעשריבן די לאַזונג „פּראָלעטאַריער פון אַלע לענדער
פאַראייניקט אייך“.

אַזוי האָבן דאָך די נאַציס אויף די טויערן פון די אומקום-לאַגערן
אויפגעצייכנט „אַרבעט מאַכט דאָס לעבן זיס“. דער זעלבער ציניזם, די
זעלבע אַפּשפּעטונג פון אַלע מענטשלעכע הייליקייטן.

אַ טרייסט זענען בלוז די קליינע צאַל טיף-מענטשלעכע כאַראַקטערן,
וואָס זאָק האָט אָנגעטראָפּן אין די לאַגערן, צווישן זיי פאַרשיקטע שוין פון
יאָרן, וואָס ציילן זיך נישט מער, אַן שום האַפּענונג ווען עס איז נאָך צו לעבן
אַ מענטשלעך לעבן. און דאָך האָבן זיי באַהאַלטן זייער צלם אלוהים. צו-

ווערטער און ווערטן

מייסט זענען עס געווען רעוואלוציאנערן פון דער גאָר אַלטער גוואַרדיע, פאַרמשפטע דורך דער נקמה פון טיראַן צו אייביקער שקלאפעריי.

מיט זיינע שטילע רייד דעררעדט זיך אברהם זאָק צו אַלעם וואָס ער וויל דערציילן. און עס קריצן זיך אונדז איין אין זכרון פאַרשידענע טיפן און כאַראַקטערן: דער גלח שולמינסקי, מיט פסוקים פון תהילים אין זיין מויל, וואָס חזרט אָפּט איבער (אויף פויליש) דעם פסוק גס כּי אַלך בני צלמות, לא אירע רע כּי אתה עמדי, אָבער דעם טאָג ווען עס קומט די בשורה פון שיקאַרסקיס אָפּמאַך און די באַפרייאַונג פון די פוילישע ביר-גער, שטאַרבט ער פון אַ האַרץ-שלאַק; פון אַ געוויסן איידעלן ייד, גורע-וויטש, וואָס איז שוין יאָרן סעפּאַרירט פון זיין משפּחה און האָט נישט קיין רעכט נישט צו שרייבן און נישט צו באַקומען בריוו; פון אַ געוועזענעם רעוואַלוציאַנער טשיזשעווי, וואָס האָפּט תמיד אויפן צוזאַמענברוך פון דער דעספּאָטיע און נאָך און נאָך.

זאָק גיט אונדז אָפּ גרוסן פון זלמן רייזען. ערגעץ-וווּ איז פאַרשפּאַרט דער רעדאַקטאָר פון ווילנער „טאַג“, אגב אַ גענויגטער צום „פּראַגרעס“, מחבר פון „לעקסיקאָן“. ער קרעכצט און וויינט. מיר ווייסן היינט, אַז ער איז פון תּפּיסה קיינמאַל שוין נישט אַרויס. ער גיט אונדז אַן אומדירעקטן גרוס פון איזאַק באַבעל, דעם פיינעם הומאַרפולן יידיש-רוסישן שרייבער פון לעבן פון די אַדעסער פאַרשטעט, אין מלכות-לאַגערן איז ער, דער מחבר פון „רויטע קאַוואַלעריע“, באַשעפּטיקט ביים רייניקן פּערד...

און ער זעט פּערזענלעך די פרוי פון אַדאַלף יאפע, דעם באַרימטן רע-וואַלוציאַנער, וואָס איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, נאָך טראַצקיס פאַרשיקונג. יאפעס אלמנה זיצט שוין אַלס „טראַצקיסטקע“ אַריבער צען יאָר. זי גע-הערט צו די מיליאַנען, וואָס סטאַלין האָט פאַריאַגט פון לעבן.

זאָק ציט די זכרונות ביז צו דער באַפרייאַונג פון די פוילישע דורך דעם אָפּמאַך מיט דער פוילישער רעגירונג פון לאַנדאַן גלייך נאָך דעם, ווי היטלער האָט אַטאַקירט די סאָויעטן.

אזוי גרויס איז געווען דאָס אומגליק און די ליידן, אַז די בשורה פון באַפאַלן דעם ראַטנפאַרבאַנד דורך די נאַציס רייסט אַרויס ביי אַלע פוילי-שע אינטערנירטע און ביים מחבר אַליין די נישט-באַרעכנטע ווערטער:

איצט זענען מיר געראַטעוועט. כאַטש דער מחבר גיט זיך גלייך דערנאָך אַפּ אַ חשבון וויפל ווייטיק דער נאַצישער איבערפּאַל וועט גורם זיין צו נאָך יידישע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן און אין רוסלאַנד.
אַזוי אַבער האָט גערעדט דער אינסטינקט פּון אַ מענטשן פאַרמשפּט צו שקלאַפּעריי.

ווען זיי פאַרלאָזן דעם לאַגער זענען די רוסן זיי מקנא. ווער וועט זיך פאַר זיי אָננעמען? ווער וועט זיי באַפּרייען? אַבער אַ טייל געפּינט אַ שאַר דנפּרייד. זיי זאָגן: עס וועט נאָך אייך אויף דער פּריי ערגער זיין, איר וועט אונדז מקנא זיין...

אַבער וועגן די איבערלעבענישן אויף דער פּרייהייט דערציילט זאָק נאָך נישט אין די ערשטע צוויי בענד, זיי דערציילן בלויז פּון עבדים היינט.

„רומעניע“ פון שלמה ביקל

יידיש מזרח-אייראָפּע האָט גאַנצע יאָרהונדערטער געשפּונען תּוך און איבער אים אַריבערגעצויגן פּאַרעם, נוסח און סטיל. אין די לעצטע צענדליקער יאָרן פאַרן דריטן חורבן האָבן פּאַרמען זיך אָנגעהויבן בייטן. תּוך גופּא האָט געעפּנט שפּאַרונעס און שפּאַלטן פּאַר נייע השפּעות. ליטע-ראַטור, וועלטלעכע קולטור און אידעאישע שטרעמונגען האָבן בהדרגה אָנגעהויבן איבערציען דאָס יידישע לעבן מיט נייע צורות, וואָס האָבן עס שטאַרק איבערגעביטן, אָבער איבערגעלאָזט די קאַמפּאַקטיקייט, אַן עקסטע-ריטאַריאַלע אָפּגעשלאָסנקייט, אַ שטייגערישע פּאַלקישקייט.

דער טאַטאַלער חורבן אונטער דער אַנפירונג פון די נאַצי־וואַנדאַלן מיט דער הילף פון די פּסולת פון אַלע פעלקער, האָט אַלץ פּאַרוויסט: מענטשן, קולטור און אידעע, און דאָרט וווּ דער נאַצישער היישעריק האָט נישט באַוווּזן אַלץ אַרומצופּרעסן האָט דער פּראַגרעסיסטישער יורש אַביעק-טיוו און נישט ווייניק סוביעקטיוו אַרומגעמעקט, אַרומגעשטראַכן, אַרומ-געריסן די רעשטן.

דורך אַ טראַגיש-חזוקדיקן פּאַראַדאָקס, וואָס פעלן אויך נישט אין דער יידישער געשיכטע פון משונהדיקע פּאַראַדאָקסן, איז גראַד רומעניע, דאָס לאַנד פון קלאַסישן אַנטיסעמיטיזם און שטענדיקן מוסטער פון יידי-שער רעכטלאָזיקייט, אָפּגעהיטן געוואָרן פון טאַטאַלן פיזישן אויסראַט. איז אָבער די קולטור-שפּע — די תּורהדיקע ווי די ליטעראַרישע — נאָך גע-ווען אין רומעניע גענוג שוואַך און פּלאַך פּאַרוואַרצלט, אַז מען זאָל קאַנען רעדן נאָכן סוף פון צווייטן וועלט-קריג פון אַ לעבעדיקער שאַפּערישער המשכּדיקייט.

פּאַר יידיש-אייראָפּע איז אַוועק די צייט פון קאַנטינואַטיטעט, און עס איז געקומען די צייט פון אונטערשטרייכן סך הכל, פון ארויסציען בילאנס און

פון דער דאזיקער טרויער-בוכהאַלטעריע, קען דאָס יידישע רומעניע מיט איר יונגן אימפעט, מיט איר אייגנאַרטיקן רענעסאַנס צווישן ביידע וועלט-מלחמות נישט אַרויסגענומען ווערן.

ווי שוואַך עס זאָל נישט זיין געווען די קולטור-טראַדיציעס פון אַלטן רומעניע, האָבן די צוויי אין איר אַנגעשלאָסענע פראַווינצן, די פריער צאָ-רישע בעסאַראַביע און די קירחשע בוקאַווינע מיטגעברענגט מיט זיך פרי-שע סטימולן, נייע ווינטן, אטמאָספערע פון אַנשטרענג, פון געראַנגל פאַר רעכט, פאַר נאַציאָנאַלע אַמביציעס, פאַר קולטור-אַמביציעס, און דאָס אַלץ איז זיכער כדאי אין אונדזער תקופה פון אַפגעשלאָסענע חשבונות צו זאַמלען און אונטערצושטרייכן.

דער גרויסער יידישער צענטער פון פוילן האָט איבערגעלאָזט גענוג גואלי הדם, גענוג מאַנער און דערמאַנער. אַלע פּנקסים פון חרובע קהי-לות, אַלע זכרונות — אינדיווידועלע און קאָלעקטיווע, די גאַנצע חורבן-ליטעראַטור איז איין גרויסע דערמאַנונג פון אלעם וואָס האָט דאָרט גע-לעבט, געשטרעבט און פאַרשניטן געוואָרן.

יידיש רומעניע, שוין פריער אָן א זייט פון גרויסן יידישן קולטור-טראַקט, האָט געפונען בלויז ווייניק אויסלייזערס און דערמאַנערס. איצט האָט די דאָזיקע הייליקע מיסיע פון א גואל, אַן אויסלייזער און דערמאַנער אויף זיך גענומען דער חשובער שריפטשטעלער ד"ר שלמה ביקל, וועל-כער האָט אליין צווישן ביידע וועלט-מלחמות מיטגעלעבט און זיך מיט-באטייליקט אין אַט דער קורצער תקופה פון אויפקלער און דערוואַכונג אין יידיש-יידישן רומעניע.

מיט זיין אינהאַלטרייכן פּנקס-רומעניע האָט שלמה ביקל אויס-סקולפּטירט אַ הערלעכן מאַנומענט פון איידלשטיינער צום אַנדענק פון אַ יידישן קיבוץ, וואָס האָט נאָך געהאַלטן אין אַנהויב פון זיין געראַנגל פאַר רעכט פון מענטש און פאַר רעכט פון ייד, וואָס האָט זיין געראַנגל קיין מאַל נישט פאַרענדיקט ביז ער איז צוואַמען מיט גאַנצן יידישן מורח-אייראַפּע אַפגעמעקט געוואָרן.

דאָס בוך „רומעניע“ פון שלמה ביקל איז אַ הספד און אַ קדיש, אַ שריפט פון נאַסטאַליע, פון געשיכטע, פון קולטור-געשיכטע און ליטע-

ווערטער און ווערטן

ראַריש-קריטישע אָפּשאַצונגען. און עס איז מער ווי דאָס אַלץ, ווייל עס איז מיטלעבונג און איבערלעבונג, עס איז ליבשאַפט, צוגעבונדנקייט און בענקשאַפט צו אַ פאַרשוונדענער וועלט.

וואָס געפינען מיר אַלץ נישט אין דאָזיקן זייער אינטערעסאַנטן און אינהאַלטרייכן בוך ?

עס איז קודם כל די געשיכטע פון קאַמף פאַר יידישער בירגער־רעכט, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין סוף פון פריערדיקן יאָרהונדערט, וואָס אירע עלטסטע פיאָנערן האָבן נאָך געלעבט אין ביקלס צייטן און מאַנכע פון זיי האָבן נאָך אַפילו דערלעבט די צייטן פון דער איזערנער גוואַרדיע, די מלחמה, דעם סוף, דעם נייעם רעזשים און פאַרענדיקט זייער לעבן אין זייער אומראַיקער באַרואיקונג אין דער באַנייטער יידישער מדינה.

און עס איז פאַראַן אין דאָזיקן בוך אַ שלל פון פאַרטערטן פון גרויסע יידישע געשטאַלטן, עסקנים און קעמפער פאַר זייערע רעכטלאָזע מאַסן. אַ טייל — דורכגעדרונגענע פון דער רומענישער קולטור און ליטעראַטור, אַליין אַקטיוו אין איר באַטייליקט, דערווייטערטע און אָפּגעפרעמדטע פון זייער פּאַלק. און עס זענען פאַראַן אַנדערע ליבע, הימישע געשטאַלטן, באַטייליקטע אין אַלע אָנשטרענגונגען פון יידישן רומעניע „צו אַן אייגע־נער צענטרישקייט“.

מיר ווערן געוואָר אינטערעסאַנטע פרטים פון דער טעאַטער און פּאַלקס־לידער תקופה, וואָס אברהם גאַלדפּאַדען און וועלוול זבארזשער, ביידע אימיגרירטע פון יענער זייט גרענעץ, האָבן אַריינגעבראַכט און וואָס האָט נאָך צענדליקער יאָרן שפּעטער אין די צייטן פון זינגער פון די חומש־און רות־לידער, איציק מאַנגער, געפונען איר ווידערקול אין די קרעטש־מעס פון בוקאַרעשט און יאַסי.

און מיר געפינען אין בוך אויספירלעכע און זייער אינטערעסאַנטע צוגאַב־שילדערונגען וועגן די ליטעראַרישע אָנשטרענגונגען פון גרויסן משלים - שרייבער אליעזר שטיינבאַרג, וועגן די דיכטער שטערנבערג, מאַנגער, ראַמאַניסט אַלטמאַן און פיל אַנדערע פון אַלע פּראָווינצן און אַלע וויכטיקע שטעט באהאַפטענע צו רומעניע.

און עס זענען פאראן אין בוך פיין־געשריבענע עפיוזאדן, ווו הומאָר און טראַגיק נעטטן צוזאַמען און גיבן דאָס בילד פון אַן עקספּער־מענטאַל פעלד; ווו צוצי און אָפּשפּרונג פון צוויי קולטורן און אינטעליגענצן פון צוויי פעלקער ווירקן בסוד אין פּאַרשידענע קעגנזעצטע ריכטונגען. ביז די זאַלאַגישע יידן־פרעסעריי פון די רעגירנדיקע פּראָפּעסאָרן און גיזיקע באַנקירן נעמען די אויבערהאַנט.

עס זענען פאראן אין בוך פאַרצייכענונגען פון שטעט: בוקאַרעשט מיט אירע חכמים, ראַבינערס, אויבער־ראַבינערס, טעמפלען, ליבעראַלע צילינדער־יידן און פּרימיטיווע מאַסן; יאַסי מיט אירע בעלי־מלאכהס, שענקען, טרובאַדורן; קיישינעוו מיט אירע געזונטע פעלד־ און וואַלד־מענטשן, מיט אירע גוטע העברעיִשע און יידישע שרייבער און דיכטער, קולטור־עס־קנים און פּאַרוואַרצלטער טראַדיציע; טשערנאָוויץ מיט איר אינטעליגענצ און סטודענטישער יוגנט, וואָס ברענט מיט געאַפּטישער ליבשאַפט צו יידיש, יידישער קולטור.

שלמה ביקל, אַליין אַן אָפּשטאַמיקער פון מזרח־גאַליציע, האָט געוווינט אין טשערנאָוויץ, ווען די פּראָווינץ איז אַריבער צום רומענישן קעניגרייך. ער האָט זיך שפּעטער איבערגעצויגן אין בוקאַרעשט. דאָרט האָט ער, ווי אַן אַסיסטענט פון די גרויסע יידישע אַדוואַקאַטן, וואָס זענען אין רוב פּאַלן אויך געווען עסקנים אַדער דעפּוטאַטן און, ווו פיל יידישע נאַציאָנאַל־פּאַלי־טישע ענינים און הילכיקע פּראָצעסן האָבן געפונען אַן אָפּקלאַנג אין זייערע ביוראָס — געהאַט די גוטע געלעגנהייט צו שטודירן, צו אָבסערווירן, זיך צו אינטערעסירן און אַרומצונעמען אַלע הויפּט־עלעמענטן פון רומענישן און יידיש־פּאַליטישן און קולטורעלן לעבן אין דאָזיקן לאַנד.

פון דער אַנדערער זייט האָט ער געהאַט נאַענטע פאַרבינדונגען מיט די יידיש־יידישע שרייבער און קולטור־עסקנים, ווו ער איז אַליין געווען אַ בן־בית און איבערלעד־פאַראינטערעסירטער. און אין זיין בוך האַלט ער אונדז כסדר אין שפּאַנונג דורך פירן אונדז איבער אַלע אינערלעכע וועגן און שטעגן, שענקען, סינאַגאָגעס און פּראָמענאַדעס פון די יידישע קוואַר־טאַלן אין די גרויסע שטעט.

שוין אין אַנדערע ביכער האָט אונדז ביקל געגעבן אינטערע־

ווערטער און ווערטן

סאנטע שילדעוונגען פון אמאליקע און מאדערנע יידישע פערזענלעכקייטן און אונדז דערציילט פיקאנטע מעשיות און עפיזאדן ארום זייער לעבן און אקטיוויטעט, אבער דא אין „רומעניע“ טוט ער עס מעטאדיש, אויספירלעך מיט שלימות און מיט אַלע שרייבערישע מיטלען. פובליציסטישע, עסיי-איסטישע, אָפּהענגיק און צוגעפאַסט צו די באַהאַנדלטע ענינים.

„רומעניע“ איז אַ זייער באַטעמט בוך וואָס פירט אונדז מיט לייכטע און אַנגענעמע טריט איבער אַלע ווינקעלעך פון יידישן לעבן אין דאָזיקן לאַנד, וווּ די יידישע אַקטיוויטעטן האָבן געהאַט אַן אייגנאַרטיקן פאַרלויף און די רעזולטאַטן האָבן פאַרמאַגט אַ באַזונדערע חנעוודיקייט און שפּילעוו-דיקייט, וואָס האָט צו דער גרויסער וועלט-יידישער שאַפּערשיקייט בייגע-שטייערט מיט אַ ספּעציפּישן אַנטייל.

שווער צו ציטירן פון אַזאַ מלאַ וגדוּשדיק, אַזוי פאַרשידן און פּיל-

פאַרביק בוך, ציטאַטן און מוסטערן.

עס איז אַ ווערק, מיט וועלכן דער מחבר האָט זיך פאַרדינט עולם הוזה און עולם הבא אין דער יידישער קולטור-געשיכטע און אין דער יידישער ליטעראַטור.

1963

„חברים פון מוראנאווער ראיאן“ פון ב. שלעווין

„חברים פון מוראנאווער ראיאן“ פון ב. שלעווין איז א געזעלשאפט־ לעכער ראמאן; דער העלד איז א קאלעקטיווער — די אויפגעשטורעמטע, רעוואלוציאנע יידישע יוגנט; די צייט — די לאנגע, טראגישע תקופה פון ערב־חורבן, חורבן און וויסטן יידישן נאך־חורבן; דאס ארט — פוילן, טיילווייז — פראנקרייך, עפיואדיש — שפאניע.

סאציאלער ראמאן מיינט אין תוך שילדערן א געזעלשאפט און א תקופה דורכגעדרונגען און דורכגעטרייסלט פון באוועגונגען און אידעען; די פערסאנאזשן פון אזא ראמאן פארקערפערן און טראגן אין זיך שטורעם און דראנג צו אן אנדערער, זיך באנייענדיקער וועלט.

אזעלכע איז טאקע געווען די יידישע געזעלשאפטלעכקייט צווישן ביידע וועלט־מלחמות, וואס שלעווין שילדערט אין זיין בוך. זי איז געווען דורכ־ געשטראמט און דורכגעשטורעמט פון אידעאלן, אידעאלאגיעס, באוועגונגען און שטרעמונגען. זייער מקור — די אומשטענדן, די ספעציפיש־יידישע באדינגונגען; זייער מהות — רעוואלט. רעוואלט קעגן שנאה, נויט, אויס־ זיכטלאזיקייט, יאוש.

אפילו די יידיש־פוילישע פרומקייט איז אין איר תוך געווען א בונד־ טארע. בלויז וואס זי האט אירע ביטערע טענות געשליידערט צו די הימלען. די אנדערע, די וועלטלעכע באוועגונגען, האבן זייערע ביטערנישן געוואנדן צו דער ערדישער מענטשלעכער געזעלשאפט.

דער ציוניזם, דער סאציאליזם האבן אלע געווארצלט אין ווילן איבער־ צורייסן מיט דער האפנונגסלאזער איצטיקייט.

אויך דער יידישער קאמוניזם האט זיין קנאות, זיין קרבנות־גרייטיקייט געשעפט פון זעלביקן מקור, פון רעוואלט פון יידישן מענטש קעגן אקצעפ־ טירן די באדינגונגען — סאציאלע, מענטשלעכע און אפילו נאציאנאלע — וואס זענען אים פון רשעותדיקע רעזשימען אויפגעצוונגען געווארן. די פלוגתא איז בלויז געווען: צי ברויכן מיר א באזונדערן אויסלייז,

ווי ציוניסטן באהויפטן עס, אָדער איז אונדזער גאולה איינגעוויקלט אין דער וועלט-גאולה און מיר באַדאַרפן זיך בלויז אינטעגרירן אין אַלגע-מיינעם רעוואָלט.

וויל איך נישט זאָגן, אַז ב. שלעווין האָט געשריבן אַ טעזע-ראַמאַן. צו לעבעדיק און קינסטלעריש באַהאַפּטן איז דער ראַמאַן מיט דער ווירקלעכקייט, מיטן קאַנקרעטן, אַז עס זאָל נישט זיך פאַרקערט. דאָס צי איך, דער ליינער, אַרויס די טעזע, דעם סך הכל פון די סיטואַציעס, פון די פּערסאָנאַזשן, פון די דיאַלאָגן, וואָס ב. שלעווין האָט אין אַזאַ גרויסער מאַס אָנגעהויפט אין זיין ברייט פאַרמאַסטענעם געזעל-שאַפטלעכן ראַמאַן.

ב. שלעווין האָט זייער גוט, פון אינעווייניק געקענט די דאָזיקע אידעאַ-ליסטישע יוגנט, די טרייב-קראַפט, וואָס האָט זי באַוווּגט, און פון איר געמאַכט דעם גרייטן קרבן אויף אַלע סאַציאַלע מזבחות און ער האָט גוט געקענט און איבערגעלעבט דעם טראַגישן סוף, די גרויסע אילוזיע, און איצט, אין אַפרוק פון צייט, אין אַפרוק פון אַרט און אויך אין אידעאַל-גישער דיסטאַנץ, שילדערט ער זי מיט ליבשאַפט, מיט בענקשאַפט און מיט... באַדויער...

דער טאָן פון ראַמאַן איז אַן עלעגישער, האַרמאָניזירט מיט די טייכן בלוט און טייכן אילוזיעס, וואָס האָבן דעם הייפל איבערגעבליבענע דער-נאָך פאַרפלייצט.

מיט אַ סך געפיל און קינסטלערישער ערלעכקייט מאַלט ער אונדז דעם גלויבן, מאַרטיראַלאָגיע און עקשנות פון יוגנט, וואָס האָט זיך גע-וואַלגערט אין די פּוילישע תּפּיסות, אין די אַפּגעריסענע האַטעלן פון דער עמיגראַנטישער פאַריזער אומלעגאַליטעט, אויף די שלאַכט-פּעלדער פון שפּאַנישן בירגער-קריג אַריינצופאַלן צום סוף אין געוועב פון דער נאַצי-שער שפּין.

איך האָב צום בעסטן ליב אין שלעוויןס ראַמאַן, ווען ער שילדערט דעם אַנאַנימען העלד, די מאַסע פון „זיי“, די קנאים, די קינדער פון עס קשה עורף, וואָס גייט מיטן זעלביקן ברען און זעלביקער עקשנות ווי זייערע אבות אויף אַלע פּייערן, פּרייוויליקע, און געצווונגענע.

אבער אויך די יחידים, הגם מיט ווייניק בולטע כאראקטערן, זענען נישט אין ראמאן קיין אבסטראקטע פארקערפערס פון טעאריעס, נאך מענטשן פון בלוט און פלייש, רירנדיקע, נאיווע, קרבנות פון א ספעציע־ לער פסיכיק, וואָס זעען נישט, ווילן נישט זען אָדער ווילן דערוויל נישט זען, אזוי לאַנג ווי מען לאַזט זיי פאַרמאַכן די אויגן אויפן פאַקט, אַז ייד און מענטש הייבן זיך אַן צוזאַמען, קומען צוזאַמען און ענדיקן זיך צוזאַמען. דאָרט וווּ מען צווינגט זיך אַפּצוזאַגן פון איינס זענען ביידע אָפּגעפרעגט.

אהרון און יאַנעק זענען חברים נאָך פון די צייטן ווען זיי זענען געווען צוזאַמען שילער אין קרינסקס גימנאזיעס אין וואַרשע און ביידע ווערן זיי קאָמוניסטן נאָך אין דער מיטלשולע. דער ערשטער ווערט אַ יידישער פּאָעט „אַ קינד פון מוראַנאָוו“, ער בלייבט תמיד געבונדן מיט האַרץ און נשמה צו זיין פּאַלקס־שטאַם, צו זיין סביבה. ער איז און בלייבט אַ יידישער בונטאַר. דער צווייטער, אַ פּאַרפּוילישער, אַרבעט פאַר „דער זאָך“, פאַר „דער פּאַרטיי“ אויף דער פּוילישער גאַס.

אין די טעג פון אויסשאַלטונג ווערן ביידע אונטערגעוואָרפן דעם זעלביקן גורל. ביידע זאָגן זיך אָפּ נאַכצופּאַלגן די דערנידערונגען וואָס מען וואַרפט אויף זיי אָן. אָבער אהרון גייט אַוועק ווי אַ ייד, וואָס האָט עס תמיד געאַנט, איז תמיד גרייט געווען צום קלאַפּ. יאַנעק, דעם „גוי“ קומט עס אַן פיל שווערער. ער האָט די וואַרענונגען און די אַנונגען פון אהרונען נישט געוואַלט און נישט געקענט פאַרשטיין.

צאָלרייך זענען אין בוך די פאַרכאַפּנדיקע שילדערונגען. פּיין געמאַלן איז די שטוב פון אַדאַם און פעליציאַ נאַטאַנאָן. זי אַ טאַכטער פון דער באַרימטער אַסימילירטער נאַטאַנאָן־משפּחה, ער אַ ייד מיט האַרץ און נשמה, אַן עסקן, דעפּוטאַט און זשורנאַליסט.

די קינדער יאַנעק און זיין שוועסטער — פּאַנאַטישע קאָמוניסטן. דעם פּאַנאַטיזם פון טאַטן, די קולטור פון דער מאַמען. דעם טאַטנס ברען און התלהבות באַנוצט מען פאַר דער „גרויסער אידעע“. די קליינע יידישע וועלט, דעם טאַטנס וועלט, איז צו קליין, צו איינגעשרומפן פאַר זייערע גרויסע יוגנטלעכע מענטשהייט־חלומות.

ווערטער און ווערטן

„דער יידישער טאראראם“, די יידישע היפער־סענסיוויטעט? מען דארף אין איר פארגעסן. אבער דארט, דווקא דארט, ווו מען לויפט פאר־געסן, דערמאנט מען זיי ביטער ווער זיי זענען.

ב. שלעווין ברענגט פסיכאלאגיש גוט ארויס אי די מענטשן און אי די סיטואציעס, דעם טראגישן איבערברוך.

פיינע בילדער זענען דא אין בוך פון פאריז, פון אירע שיינע קוואַר־טאלן, פאָרקן, מאָנומענטן, אַרכיטעקטור, בולוואַרן און קאַפּעס, ווו עס טרעפן זיך יידישע יוגנטלעכע פון פוילן, יידישע קינסטלער פליטים פון דייטשלאַנד. און גוט קען ער, דער עיקר, דאָס אַנדערע פאַריז, דאָס מיט די צעדרייטע געסלעך פון די אַרעמע אַרבעטער־קוואַרטאַלן און ווידער יידישע יוגנטלעכע, וואָס טראָגן דאָרט אַריין זייער טומל, זייערע דיסקו־סיעס, זייערע וועלט־דערליזער־ישע אידעען.

ער קען זיי גוט, שלעווין, די סטערקעס, די רוטקעס, די פייגעלעך. די אינטעליגענטקעס און די „הענט“ און „מאַשינערקעס“ פון בעלוויל. אַנטלאָפּענע דאָ אין פאַריז און גלייך אַריינגעמישטע אין פאַלקס־פּראָנט אין שפּאַניע. שפּעטער קרבנות פון גרויסן נאַצי־שולן, און נאָך שפּעטער, קליין אין צאָל, איבערגעבליבענע אָפּגעברענטע האַלעוועשקעס, לויפט מען ווייטער צוריק צו די אַלטע היימען מיטבויען דעם „געמיינזאַמען“ אידעאַל. אַבער דער געמיינזאַמען אידעאַל איז איצט מעכטיק, באַהערשט אַ האַלבע וועלט, האָט מער נישט נויטיק די באַנדעס נאַמאָדן, קאַסמאַ־פּאַליטן, אויסגעוואַרצלעטע. אַ רייכע פּילפאַרביקע וועלט גייט דאָ אַדורך מיט ערשטראַנגיקע און צווייטראַנגיקע פּערסאָנאַזשן, יידן, פּאַליאַקן, פּראַנצויזן.

די מענטשן, די פּאַקטן, די דיאַלאָגן זענען נישט קיין אויסגעטראַכטע, נישט קיין טעאָריעס, נישט אידעאָלאָגישע טעזעס... זיי זענען אין שלעוויןס בוך געבונדן און געשלייפט מיטן לעבן און באַקומען דאָ זייערע קינסט־לערישע באַהעפטונג, באַלויכטונג און נאַטירלעכע אינטערפּרעטאַציע.

די פּאַרניינג פון אַ ספּעציפּיש יידישער פּראָבלעמאַטיק איז ביי פּיל פון די יונגע העלדן פון בוך אַפּטמאַל אַן אומבאַווסטזיניקע, ביי אַנדערע

אן אונטערבאווסטזיניקע, ביי פיל — א גאנץ באווסטזיניקע פון קאריע-
ריזם און גראבהויטיקייט.

צאלרייכע טיפן גייען אדורך אין ראמאן, וואס פארקערפערן די פאר-
שידנסטע ניואנסן אין דעם פארשידנקאליריקן בילד פון א יידישער בונ-
טארישער יוגנט, וואס איז בלינד און הייליק געגאנגען אויף אלע מזבחות
און איר קרבן איז נישט באווייליקט געווארן.

דער בוי פון ישראל ווי א פאזיטיווע קעגנשטעלונג איז אין בוך
פאראן ווי אן ארויסדרינג, אבער נישט בפירוש. איך האלט עס פאר א
מעלה. א ראמאן איז נישט קיין עקספאזע פון טעמעס, נאר א שילדערונג
אויפן סמך פון דערפארונגען, איבערלעבונגען, אבסערוואציעס און פסי-
כאלאגישע אנאליזעס.

איך מוז צום סוף דאך מאכן א באמערקונג דעם מחבר פון שיינעם
ראמאן „חברים פון מוראנאווער ראיאן“, אז ער האלט נישט אומעטום אויס
דעם גלייכן אטעם פון א קינסטלערישן ניווא.

אפטמאל מאכט עס דעם איינדרוק ווי דער אויטאר וואלט נישט
געקענט כסדר אויסטראגן די שפאנונג, וואס דער קינסטלערישער יאך
לייגט אויף אים ארויף און ער אנטשפאנט זיך לטובת א זשורנאליסטיש-
רעפארטאזישסטישן נוסח און סטיל.

עס טרעפט אויך, אז יחידים, אנשטאט צו זיין כאראקטערן, ווערן
מוסטער-טיפן פון סאציאלע גרופעס, וואס זיי זענען אפשר טאקע אין טעג-
לעכן לעבן, אבער וואס דער ראמאניסט מוז אויסשילן זייער באזונדערקייט,
זייער אינדיוידוואליטעט.

עס פעלט בלויז שלעווינען טיילמאל געדולד. ער פארמאגט גענוג
כוח פון אבסערוואציע און פעאיקייטן פון פסיכאלאגישן אנאליז — כדי
צו זיין איינער פון אונדזערע בעסערע סאציאל-היסטארישע ראמאניסטן.

שלעווין איז נאך יונג. ער האט שוין ביז איצט פארעפנטלעכט א
היפשע צאל ראמאנען און נאוועלן. מיר קענען אים בלויז ווינטשן, אז
דאס יידישע לעבן זאל פארמאגן גענוג רייכקייט און רואיקן פארלוף,
אז עס זאל אים און אנדערע יונגע קינסטלער קענען צושטעלן גענוג שטאף
פאר ברייט-פארמאסטענע ווערק און מאראלישן כוח עס אויסצופירן.

משה גראַסמאַן

סיגאַנצע חיות זיינס האָט ער, משה גראַסמאַן, ממש אַריינגעגעבן אין זיין פען. די פען איז געווען זיין וואָפּן, זיין אינסטרומענט, זיין פרנסה. ער האָט אין איר אַריינגעלייגט זיין גאַנץ האַסטיק לעבן און איז אַוועק־געפאלן מיט דער פּעדער אין דער האַנט אויף זיין פּאַסטן פון אַ שרייבער, אַ שליח־ציבור.

מען איז היינט געוויינט צו רופן אַנגאַזשירטע שרייבער יענע פען־מענטשן, וואָס זונדערן זיך נישט אָפּ, איזאָלירן זיך נישט אין פּאַרנאַס, שטייגן נישט אויפן אַלימפּ, נאָר באַטייליקן זיך מיט זייער טאַלאַנט און טעמפּעראַמענט אין געראַנגל פון זייער צייט, וואָס קעמפּן מיט דורך זייער שרייבערישן אינסטרומענט, מיטן גאַנצן אַל־נאַציאָנאַלן און אַל־סאַציאַלן קאַמף וואָס גייט אָן אויף אונדזער ערד און טוען עס מיט דער גאַנצער אחריות פון זייער זעלבשטענדיקייט און מיטן גאַנצן געוויסן פון זייער אומאַפהענגיקייט קעגן אַלע מינים פען־שאַרלאַטאַנעס און דעמאַגאָגן. משה גראַסמאַן איז געווען אַט אַזאַ אַנגאַזשירטער פען־מענטש פאַר עקסעלאַנס. ער איז עס געווען אין בלוט, כאַראַקטער און נאַטור.

ווען ער האָט נאָך אַ יונגער אַנגעהויבן שרייבן ראַמאַנען און דערציִי־לונגען, האָט ער זיינע פּערסאָנאַזשן און סיטואַציעס גענומען פון גרויסן טראַקט.

ער איז ראשו ורובו אַרייגעטאַן אין די קאַכענישן פון לעבן. אַ רוישי־קער און רעשיקער, האָט ער האַסטיק באַווייגן זיין פען. מיט האַרץ און נערוון גענומען שטעלונג צו אַלע פּראַבלעמען און רעאַגירט אויף אַלע געשעענישן דורך אַלע ליטעראַרישע זשאַנערן: דערציילונגען, אַרטיקלען, פּאַלעמיקעס, דיסקוסיעס.

ווען ער האָט דעביוטירט אין דער ליטעראַטור, האָט ער זוי די פּערסאָנאַזשן פון זיינע ראַמאַנען, גענומען די פּאַן־טרעגעדס און וואַרט־זאַגערס פון גאַנצע תקופות: קאַרל מאַרקס און ראַזאַ לוקסענבורג.

ווע ער האט אין אנהייב פון נאצישן מבול זיך גערעטעוועט אין דער מדינה פון דזשוגאשווילי און איינער פון די ערשטע דערשנאפט און דער-שפירט די מעטאדן-ענלעכקייט פון די צוויי נאענטע און פיינטלעכע רע-זשימען, האט ער גלייך גענומען שטעלונג. צוליב דער אוממעגלעכקייט עס צו טאן מיט דער פען, האט ער עס געטאן מיטן מויל, וואס האט אים געקאסט יארן פון פייך, פון תפיסה און פון פארשיקונג.

ווי נאך ער קומט צוריק, דערציילט ער אין די צוויי בענד פון „פאר-כישופטן לאנד פון דזשוגאשווילי“ זיינע לייזן און די לייזן פון אנדערע אפגענארטע און פארפירטע. דאס איז נאך דעמאלט א רעוועלאציע.

אפילו פריינד גלייבן אים נישט, זענען ברוגולעך, רעדן פון אומדאנק-בארקייט, אפילו פון פראוואקאציע. עס זענען ערשט נייטיק געווען די שפע-טערדיקע געשעענישן ביז צום יאר 1949, צו דערקענען די זעלבשטענדי-קייט פון משה גראסמאנס פעדער, וואס באגלייט זיין טעמפעראמענט.

ער קומט קיין פראנקרייך, גיט דא ארויס נאוועלן, פארעפנטלעכט ארטיקלען. אין זיי אלע קלאפט דער דופק פון דער צייט און די ווארענונג פאר דער סכנה פון דער רוער סטיכע, וואס פארפלייצט ווייטער די וועלט.

ער קומט נאך ישראל, ווי צו דער לעצטער סטאנציע. פון בלייבן אין אמעריקע, ווי ער פארט אויף דער קולטור-קאנפערענץ פון יאר 1948, וויל ער נישט הערן. זיין ארט איז אין דער יידישער מדינה. ער, דער יידי-שער פען-מענטש, קומט אין א וועלט פון העברעיש. ער באקומט ליב דאס לאנד און באטייליקט זיך מיט זיין האסטיקייט און טעמפעראמענט אויף זיין אופן אין האסטיקן און טעמפעראמענטפולן בוי פון לאנד.

ער שאפט זיין „היימיש“, וואס לויבט, קריטיקירט, פאלעמיזירט, נעמט שטעלונג. ער ווערט דער פארבינדלער צווישן ישראל און דער יידיש-וועלט. ער ווערט דער ווארטזאגער, דאס קול פון לעבעדיקן יידיש אין ישראל און ווערט פון אלעמען אנערקענט ווי אזעלכער.

מיר קענען נישט קיין איין העברעישע שריפט, אפיציעלע אדער נישט אפיציעלע, פון אזא כאראקטער, וואס זאל געפינען אזא אפקלאנג אין חוץ לארץ, ווי משה גראסמאנס „היימיש“.

ווערטער און ווערטן

און פונקט ווי ער מישט די גרענעצן פון בעלעטריסטיק און זשורנאַ-ליסטיק, פון לעבן און ליטעראַטור, מישט ער די גרענעצן פון זיין פער-זענלעכן אַרגאַן ביו צום ווערן אַרגאַן פון דער יידיש-מדינה אין ישראל.

אויך דער דאָזיקער עירוב התחומים ווערט אויפן נאַטירלעכסטן אופן פון אַלע אַנערקענט. איינציקווייז ווערט אפילו די אַמביציע פון די העברע-אישע שרייבער אַרויסצוזאָגן אַ וואָרט, צו זאָגן אַ מיינונג אין „היימיש“, כדי צו לאָזן דערגיין זייער קול אין חוץ לאַרץ, פון וואָס זיי האָבן זיך שוין געהאַט לאנג אָפגעוויינט.

נאָך עטלעכע יאָר פון אימפעט, האָט דאָס דאָזיקע גערועישע האַרץ אויפגעהערט קלאַפן, געפאַלן אין דער שלאַכט פון אַנגאַזשירטקייט אין לעבן.

איך האָב אים אַנומלטן געזען אין תל-אביב שלעפן די פעק „היימיש“. מיט גערוון, מיט יאָך און מיט ליבשאַפט צוזאַמען, האָט ער אין זיינע אַרעמס געהאַלטן דעם פאַק, ווי ער וואָלט וועלן באַווייזן, אַז דער גאַנצער גייסטיקער און מאַטעריעלער עול פון „היימיש“ הויערט אויף זיינע פאַר-מאַטערטע פלייצעס.

אויף „היימיש“ איז געלעגן דער שטעמפל: משה גראַסמאַן. עס איז געווען זיין ווערק, זיין אייגנטום, וואָס שטאַרבט מסתם מיט אים.

און מיר באַדויערן זיין ווערק נישט אפשר ווייניקער ווי אים אַליין.

עס איז געבליבן אַ ליידיק אַרט, וואָס ער האָט אויסגעבויט מיט דער האַסטיקייט און אימפעט פון זיין טעמפּעראַמענט, אַן אוהל-יידיש אין ישראל, וואָס בלייבט נאָך אים פוסט, אומבאַווינט, אפשר בלויז אַן אוהל פאַר אים אַליין אויפן בית-עולם פון תל-אביב.

ווייל „היימיש“ איז אינגאַנצן געווען זיין, ער האָט עס אויסגעבויט, אַנגעפילט און געשלעפט דערפון די גייסטיקע און פיזישע משא.

„אויף אלע ווינטן“ פון זיינוול דיאמאנט

אין פארמלחהדיקן יידישן פאָריו האָט זיך געפונען אַ גרופע שרייבער, צומייסט פון האַרעפאַשנעם אָפּשטאַם, וועמען די נויט, דער אַנטיסעמיטיזם, די אויסזיכטלאַזיקייט האָט פאַרטריבן פון זייערע היימען און געדיכט־יידישן מזרח־אייראָפּע.

אין דער עמיגראַציע, מיט וועלכער זיי האָבן מיטגעשטראָמט, האָבן זיי געלעבט, פון דאָרטן געצויגן חיונה און די דאָזיקע קרייזן האָבן זיי גע־שילדערט אין זייערע ראַמאַנען און דערציילונגען.

וועגן אַ סך פון זיי האָט מען געקענט זאָגן: אין איין האַנט האַלטן זיי די נאָדל און אין דער צווייטער — די פען.

אין די פרייע שעהן פלעגן זיי קומען אין די קאפּעס פון מאַנפאַראַס, אָדער פון רעפּובליק־פּלאַץ, אַראָפּוואַרפן פון זיך די פּראַלעטאַרישע צורה און אַנטאָן די צורה פון קינסטלער־באַהעמיאַנער.

דער אָפּשטאַם, די נאַסטאַלגיע, דאָס לעבן פון עמיגראַנטן, דער זעל־ביקער ניוואַ פון לעבן, האָט אויף זיי אַרויפגעצויגן עפעס ווי איין הויט. זיי זענען שטענדיק געקומען אין גרופן, זיך געהאלטן צוזאַמען ווי אַ סטאַדע. מען האָט זיי זעלטן אינדיווידועל אויסגעשיללט, מען האָט זיי געקענט און טראַקטירט ווי אַן איינהייט. די קאַלעקטיוויסטיש־לינקע אידעאָלאָגיע האָט נאָך מער צוגעגעבן צו זייער פנים שותפותדיקייט.

צו אַט דער גרופע האָט אויך געהערט זיינוול דיאמאנט, דער מחבר פון „אויף אלע ווינטן“, וועלכער וויינט אַצינד אין ניו־יאָרק.

איך האָב זיך מיט דיאמאנטן געטראָפן אין אַט די קאפּעס, אים געקענט ווי איינעם פון דער גרופע. קיין שום באַזונדערע שרייבערישע אויפטוען פון אים אין יענער צייט זענען מיר נישט געבליבן אין זכרון.

איין באַגעגעניש מיט אים, וואָס איז געווען די לעצטע ביו נאָך דער מלחמה, דערמאָנט זיך מיר: דאָס איז געווען אין די ערשטע חדשים פון דער מלחמה. סוף 1939 אָדער אָנהייב 1940. פון פּוילן האָבן צו אונדז

דערגרייכט איובס שורות, אָבער גענוג מטושטשדיק. מיר דאָ אין פראַנק-רייך האָבן נאָך געלעבט מיט די אילוזיעס פון דער „מאַזשינאַ-ליביע“ און מיט דער גלייכגילטיקייט, וואָס עס האָבן גורם געווען די פראַנצויזיש-ענגלישע קריגס-קאָמוניקאַטן, וואָס האָבן געהאַט אַלע טאָג דעם זעלביקן אינהאַלט: אויף די פראַנטן לייכטע פאַטרולן-איבערשיסונגען...

בידע האָבן מיר געטראָגן מיט סאַלדאַטישן שטאַלץ און שפּאַרער נאַיוויקייט גאַז-מאַסקעס אויף אונדזערע פלייצעס, שיף פאַרלייגט ווי ביקסן. מען האָט זיך געוואַלט אינרעדן, אַז יאַקאַש וועט עס שוין אַזוי דורכגיין אין פראַנקרייך.

די אילוזיעס האָבן געפלאַצט אין מאַי 1940, ווען די פראַנצויזישע אַרמיי, אַ דעמאָראַליזירטע דורך דער קאָמוניסטישער פראַפּאָגאַנדע, אַ פאַרראַטענע דורך די פאַשיסטן, האָט גלייך אָנגעהויבן לויפן, נאָכן ערשטן אָנגריף פון נאַצישן שונא, און אַ מיליאַניקע באַפעלקערונג — נאָך איר, אָנפראַפּנדיק אַלע וועגן און שאַסייען מיט אַן אומבאַשרייבלעכן גרויסן כאַאָס. די מיליאַניקע מאַסע איז ווי אַ זיך קויקלענדיקער שניי-קויל, גע-וואַקסן אין דער מאַס, ווי דער שונא האָט זיך דערנענטערט צו דער הויפט-שטאָט, זי אַריבער און געיאָגט צום צענטער און פון צענטער צו דרום.

די דאָזיקע געשעענישן האָבן דעמאָלט אויך צעיאָגט און צעפלאַשעט די גרופע — זע בכה וזה בכה. אַ טייל איז אַריינגעפאַלן אין מיליטערישער געפאַנגענשאַפט, אַ טייל אין באַהעלטענישן, אַ טייל איז געלונגען צו אַנט-לויפן קיין אַמעריקע און דער רוב איז פאַרשווונדן אין די טויט-לאַגערן.

דיאַמאַנט איז אַוועק אין דער אַזוי-גרופענער „פרייער זאָנע“ אין דרום. ווען אויך די זאָנע איז סוף 1942 געוואָרן אַקופירט, איז אין אַ טייל פון איר געשאַפן געוואָרן אַן איטאַליענישע זאָנע, וואָס איז פאַר יידן געווען אַ ישועה נישט בלויז לגבי די דייטשן, נאָר אויך לגבי דער ווישי-פּאָליציי. ווען די איטאַליענער האָבן קאַפיטולירט אין 1943, זענען די דייטשן אַריין און גלייך איינגעאַרדנט אַ ווילד געיעג איבער די אומגליקלעכע יידן, וואָס זענען פון איין טאָג אויפן צווייטן אַריין אין זייער פאַסטקע. טויזנטער און טויזנטער זענען דעמאָלט אַוועק אויף די וועגן פון אומקום. דער רוב נאָוועלען פון ערשטן טייל פון דיאַמאַנטס בוך איז נוגע דער

דאזיקער שרעקלעכער תקופה פון צעיושעטער חיהשקייט מצד די דייטשע רויבער און זייערע פראנצויזישע מיטהעלפער, פון איין זייט; פון וואַרע-מער, מענטשלעכער באַטייליקונג אין די ליידן פון יידן — פון דער צוויי-טער זייט.

שפעטער איז דיאמאנטן מיט זיין משפחה געלונגען אַריינצובאַקומען זיך אין דער שווייץ, ווו ער איז געבליבן אויך עטלעכע יאָר נאָר דער מלחמה, ביז צו זיין אָפּפאַר קיין אַמעריקע.

אַבער פאַר זיין אָפּפאַרן פון אייראָפּע האָט ער אין פאַריו פאַרעפּנטלעכט אַ בוך נאָוועלן „אונטערן האַקנקרייץ“ (פאַרלאַג א. ב. צעראַטאַ), וואָס האָט שוין דעמאָלט באַוווּן, אַז די צייט און די נסיונות האָבן אים רייף גע-מאַכט, אַז די צייט פון אומפּערזענלעכן גרופּע-פּנים איז שוין אויף אייביק פאַרשווונדן און פון איצט אָן האָט זיינוול דיאמאנט אָן אייגענע שרייבע-רישע פיזיאָגאָמיע, אָן אייגענע קינסטלערישע פען.

איצט נאָך עטלעכע דיאמאנטס אַמעריקאַנער יאָרן, ליגט פאַר מיר זיין גיי בוך „אויף אַלע ווינטן“ (דערשינען אין ציקאַ-פאַרלאַג און פרעמירט געוואָרן אין מעקסיקע), ווו אַלע איבערלעבענישן אין פראַנקרייך האָבן קינסטלעריש אויפגעטויכט אין זיין זכרון און נאָכן געניסן פון דער גייטיקער פּערספּעקטיוו פון צייט און אַרט, האָבן זיי באַקומען זייער ליטעראַרישן תּיקון.

אין צווייטן טייל פון זעלביקן בוך, וואָס הייסט „נאָכן שטורעם“, שילדערט דער מחבר אין עטלעכע גרעסערע און קלענערע נאָוועלן מיט אַ סך וואַרעמקייט און איידעלן הומאָר, דעם אָנקום פון די שארית הפּליטה פון אייראָפּע אין רייכן און זאַטן אַמעריקע און די אַמעריקאַנער יידישע וועלט, אין וועלכער זיי קומען אַריין און וואָס נעמט זיי אויף.

די ערשטע נאָוועלע „דער וועג צו אייביקייט“, מיט וועלכער דאָס בוך עפּנט זיך, איז אַ מין הקדמה, ווי אָן אַריינפיר אין דער אַטמאָספּער פון יידישן עמיגראַנטיש-באַהעמישן לעבן אין פראַנקרייך, זי באַהאַנדלט טאַקע די גרופּע שרייבער און זייערע שרייבערישע באַציאונגען. זי איז געשריבן מיט אַ סענטימענטאַלן לייכטן הומאָר. זי געהערט נישט צו די

שטארקסטע פונעם בוך, אָבער דער מחבר האָט דאָ זיכער געוואָלט אַפּצאָלן אַ חוב זיינע לעבעדיקע און פאַרשוונדענע קאַלעגן־קדושים.

די צווייטע „אונטער שטויב פון דורות“, איז אַ זייער גוטע שילדערונג פון דער פּסיכיק פון פּראַנצויזישע יידן, אויף וועלכע דער היטלעריזם איז געקומען ווי אַ פּלוצימדיקע צערודערונג, אָן צו וויסן פון וואַנען דאָס אומגליק איז אַראָפּגעפּאַלן. אָבער געוויסע אינטעלעקטואַלן, אָנשטאַט צו אנטלויפן פון דער סכּנה, פון יידישקייט, דיקטירט זיי זייער געוויסן איר אַקעגנצוגיין. זיי הייבן אָן נישטערן אין די אַלטע אַרכיוון און ספרים־אוצרות פון זייערע אַבות צו געפינען אַ באַשייד און אַ באַרעכטיקונג פאַר דער לכתחילה זיי אָנגעוואַרפענער, אָבער שפּעטער אַקצעפּטירטער יידישקייט.

אַ מוסטערהאַפּטע שילדערונג גיט אונדז דער מחבר פון דער אַלטער פּראַנצויזישער פאַרשטויסענער און פאַרוואַרלאַזטער ווילע, אין וועלכער עס האָבן זיך אַריינגעקליבן די צוויי יידיש־פּראַנצויזישע אינטעלעקטואַלן, צוויי ברידער, איינער אַ באַרימטער כירורג, דער צווייטער אַ גרויסער שריפטשטעלער. זיי קומען דאָרט אַהין זוכן אַ ביסל גייסטיקע רו און איבעראַרײענטירונג פון זייער לעבן. די גאַנצע שילדערונג, וואָס איז אַגב זייער רעאַל פאַר די, וואָס קענען די אָפּגעלעגענע שלעסער, פּאַלאַצלעך אין פּראַנקרייך, פּאַסט איינצייטיק זיך גוט צו דער אַטמאָספּער פון פאַרוואַר־לאַזטער יידישקייט, וואָס די צוויי אינטעלעקטואַלן אַנטפלעקן פּלוצים ביי זיך.

עס זענען נאָך דאָ עטלעכע זייער פּיינע נאָוועלן, וואָס גיבן איבער די שטימונג פון דער אָקופּאַציע־צייט, וווּ די חיהשע שנאה און טיף־מענטשלעכע באַציאונג האָבן זיך געקרייצט. מאַנכע פון די דערציילונגען זענען אַ ביסל צו מעלאַדראַמאַטיש.

אַ שטאַרקן רושם מאַכט די דערציילונג „הלווית המת“. זי איז, אַגב, אויטענטיש און אויך דער נאָמען איז אויטענטיש. איך האָב דעם איינציקן באַגלייטער פון דער לוויה, אויף וועלכער ער איז טאַקע געכאַפּט און דע־פּאַרטירט געוואָרן, זייער גוט געקענט. ער האָט מיר פּערזענלעך אַ סך געהאַלפן איבערקומען די שווערע צייטן פון אַ באַהאַלטענעם ייד. זאָל טאַקע זיין נאָמען דאָ געהייליקט ווערן.

פון די נאָוועלן פון צווייטן טייל, זעט מיר אויס צו זיין די בעסטע „דער נדר“, ווי כ'האָב שוין אויבן דערמאָנט, ווערן דאָרט געשילדערט טיפן פון יידן, אַרויסגעראַטעוועטע פון היטלערס מדורי גיהנום און אַנגעקומענע קיין אַמעריקע. דער שרייבער גיט אַ געלונגענע שילדערונג פון דעם אויסטערלישן פנים, וואָס עס נעמען דאָרט אָן די פּערזענלעכע טראַגעדיעס פון די פליטים, אויפן פּאָן פון דער אַמעריקאַנער ווייטקייט און זאַטקייט. דערביי באַקומען מיר, אגב אורחא, גאַנץ פיינע בילדער פון יידישן לעבן אין אַמעריקע בכלל.

עס זעט אַפּטמאָל אויס, ווי דיאַמאָנט וואָלט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל כאַטש נאָך איין און לעצט מאָל צו פאַרבינדן מיט דער נשמה פון די אַלטע היימען, מיט דעם, וואָס איז נאָך געבליבן פון דער יידישער בענקשאַפט אין די אַלטע עמיגראַנטישע קרייזן פון אַמעריקע.

אין די אַלע נאָוועלן פון דאָזיקן טייל איז די טעמע: דער פליט־מאַר-טירער אין סתירהדיקן פּלאַנטער פון סענטימענטן און פּרעמדקייט צווישן זיינע נאָענטע אין קאָלומבוסעס מדינה.

אין די אַלע נאָוועלן ווייזט דיאַמאָנט שטאַרקע קראַפט אַריינצודרינגען אין די מענטשלעכע געפילן, וואָס צוזאַמען מיט זיין טאַלאַנט פון שילדערן כאַראַקטערן און סיטואַציעס, גיבן זיי דעם געראַטענעם זיווג פון אַן אַנגע-נעמען דערציילער.

ש. בערלינסקיס אוניווערס

אין יאָר 1956 איז אין אַרגענטינע, אין דער ביכער־סעריע „דאָס פּוילישע יידנטום“, דערשינען אַ בוך דערציילונגען „ירושׁה“ פון ש. בער־לינסקי. דאָס בוך איז שפּעטער פרעמירט געוואָרן דורך דעם קולטור־קאָנגרעס אין ניו־יאָרק.

אַנהייב 1958 האָט דער פּרין־פּאַרלאַג אין תּל־אביב פּאַרעפּנטלעכט פון זעלביקן מחבר אַ באַנד „בילדער און דערציילונגען“. די בילדער, וואָס זענען אַ 40 אין צאָל אויף אַן ערך פון 120 זייטן פון די 245, וואָס דאָס בוך אַנטהאַלט, זענען נוגע ישראל, וווּ דער שרייבער ש. בערלינסקי האָט געוווינט און געשאַפן זינט אַ 10 יאָר. אויף ווייטערע 70 זייטן פונעם בוך זענען צונויפגעזאַמלט אונטערן נאָמען „וואַגל“ פיר גרעסערע דערציילונגען פון די וואַנדער־יאָרן אין רוסלאַנד בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה. די איבע־ריקע זייטלעך פון בוך זענען אויסגעפילט מיט עפיוזאָדן און קורצע דער־ציילונגען פון דער אַמאָליקער היים און טאַקע אונטערן נאָמען „היים“ זענען זיי צונויפגעזאַמלט.

דער טיטל פון בוך „בילדער און דערציילונגען“ מיינט צו באַצייכענען אַ ליטעראַרישן זשאַנער, אָבער ווען מען זאָל וועלן די אַלע קלענערע און גרעסערע זאַכן פון בוך קוואַליפֿיצירן לויט זייער אינטימער זייט, וואָלט זיך בעסער געשיקט זיי אַנצורופן „אינדרוקן און איבערלעבענישן“; אַזוי פּערזענלעך זענען די בילדער און אַזוי רעאַל זענען די דערציילונגען פּאַק־טיש — זכּרונות.

אגב, ש. בערלינסקי דערציילט כמעט תמיד אין דער ערשטער פּערזאָן. זיין „איך“ שטייט אין צענטער כמעט פון אַלע בילדער און דערציילונגען. זיינע „בילדער“ זענען אינדיווידועלע זעענישן, אימפרעסיעס, שאַרפּאויגיגע, אויסגעשניטענע פון חלל לויט אַן אייגענעם קוק־ווינקל, מיט אַן אייגענער, זייער פּערזענלעכער קאָנטורן־פּאַרמירונג.

די גרעסערע דערציילונגען זענען, ווי געזאגט, פאקטיש — זכרונות, אבער זיי, די רעאלע זכרונות, לאזן גענוג אַרט פאַר זייער מחבר זיי צו באהויבן מיט אַ קינסטלערישן אַטעם, זיי איינצוטונקען אין אַזעלכע ריחות און פאַרבן, וואָס טראַנספּאָרמירן רעאַליטעט אין סובלימער קונסט.

זיינע גרעסערע דערציילונגען באַווייזן, אַז בערלינסקי קען זיך אויך ספּראַווען מיט מענטשן, אַבער ליבער-זענען אים, דאַכט זיך, קורצע קינ-סטלעריש-פּילאָזאָפּישע טראַכטענישן, מיניאַטורן, וווּ דער בין אדם לחברו עקזיסטירט נישט, נאָר ער אַליין איז דער העלד און דער אַבסערוואַטאָר און וווּ ער האָט בלויז זיך צו ווענדן צו די אייגענע פּאַטענצן, כדי אַרויס-צוברענגען שאַרפע זעענישן, אין וועלכע ער אַליין, דער מחבר, איז אַלץ, דער אַביעקטיווער זעער און דער סוביעקטיווער פּאַרטייטשער.

אין דעם גאַנצן רעשיקן און רושיקן טעמפּאָ פון אַרבעט אין לאַנד, אין דעם קליפּ-קלאַפּ פון האַמער און טראַקטאָר און אין זיינע סאָציאַלע אַפּ-קלאַנגען, האָט זיך בערלינסקי אין לויף פון דער צייט, וואָס ער איז אין ישראל, נאָך נישט אַריינגעלעבט און איך גלייב, אַז ער האָט אַפּילו נישט געפּרוּווט זיך אַריינלעבן. אַבער איבער דער נייער היים, וואָס איר ממשות-דיקע אייגנקייט פּילט ער מיט אַלע זיינע פּילבאַרע רמ"ח איברים, נאָך אַזויפּיל יאָרן פון וואַגלענישן און פּרעמדענישן, איז ער אַרומגעגאַנגען און מעשה אייגענער, מעשה תּושב, זי „באַשמעקט“, באַקוקט, דערזען אירע נאַטור-באַזונדערקייטן, דאָס שפּיל פון קאַלירן, שפּיל פון זון און שאַטן, שפּיל פון ים און באַרג, שפּיל פון זאַמד און שטיין. אין אַט דעם צוזאַמענ-שפּיל האָט ער אין ריינע און דינע וואַריאַנטן געגעבן אין די גוטע פון זיינע בילדער.

בדרך כלל מאַכט בערלינסקי נישט קיין גרויסע שהיות מיטן דערצייל-לערישן שטאַף גופּא. ער איז נישט קיין צוקלייבער פון ווערטער, נישט קיין פּאַרמירער פון געטאַקטע זאַצן, נישט צופּיל מפּונק אויף סטיל, אַבער ער פּאַרגייטקט אייך מיט דער געשליפּנקייט פון בילד, מיט דער שאַרפּקייט פונעם פּאַרגלייך, וואָס איז קיינמאַל נישט ביי בערלינסקיין קיין סתּם קאַפּ-ריזנער מעטאַפּאָר, נאָר אַ קינסטלעריש-מחשבהדיקער עיקר צו אינטער-פּרעטירן די יצירה און אַנטפּלעקן ס'געמיט פון קאַסמישע פענאַמענס.

ווערטער און ווערטן

דאס איז אָבער אַ שרייבערישער מעטאָד, וואָס טראַגט אין זיך פיל סכנות און אַפּטמאַל ווערט טאַקע בערלינסקי געשטרויכלט דורך אַט דער סכנה, ווייל עס טרעפט, אַז די קינסטלערישע קאַמפּענסאַציעס, די „פאַרגי-טיקונגען“ דורכן בילד, האָבן פאַרפעלט זייער פעולה און עס איז געבליבן בלויז דער לייכטער וועג פון אַ לויזער שפּראַך, אויף וועלכער דער מחבר האָט זיך לכתחילה דערלויבט, האָבנדיק דאָס באַווסטזיין פון זיינע רייכע מעגלעכקייטן אַפּצוצאָלן די מאַנגלענישן פון פאַרעם דורך קינסטלערישן תּוך.

צום גליק איז די צאָל בילדער, וווּ געוויסע שפּראַכלעכע מאַנגלענישן ווערן קאַמפּענסירט דורך תּוכיקער קונסט, די גרעסטע אין צאָל.

איינע בלויז וועל איך ציטירן ווי אַ ביישפּיל, באַלד פון ערשטן בילד „כּנרת“, מיט וועלכן דאָס בוך עפּנט זיך.

„בלוילעך-מילד איז ער געווען אין זיין בעקן, דער כּנרת. אַ ליכט האָט אַרויסגעשטראַלט פון זיין פאַרב, ווי פון איידלשטיינער; און דורכ-זיכטיק איז ער געווען, דער כּנרת, אַז עס האָט אויסגעדאַכט, אַז מען קען אַריין אין תּוך פון זיין פאַרב און עס וועט זיך אַנטפלעקן דער מיסטעריעזער שפּיל פון קאַלירן“.

„און דעמאַלט וועסטו קענען אַריין אין אַלע פאַרבאַרגענע קעמערלעך פון דער יצירה. דו וועסט דעם מענטש, דאָס באַשעפעניש, דאָס געוויקס, דערקענען לויט דער פאַרב. די פאַרב וועט רעדן, די פאַרב וועט דערציילן, די פאַרב וועט עפענען אַלע פאַרבאַרגנקייטן“.

דאָס איז גרויס-קונסט, וואָס ווישט אָפּ די מאַטעריעלע קליינקייט פון בערלינסקי מיניאַטורן. אַזעלכע שאַרפע איינדרוקן האָט איר אין די בילדער „שטראַלן“, „פאַרטאַג אין צפּת“, „שבת אין ירושלים“, „ציפּרעסן“, אין דער גרעסערער סקיצע „זאַמד“ און אין אַ סך אַנדערע בילדער.

צווישן די דערציילונגען פון דער אַפּטיילונג „אין וואַגל“ איז די גרעסטע „אין יענע טעג“. זי דערציילט וועגן הונגער און מלחמה-צייט אין ווייטן אוזבעקישן סאַמאַרקאַנד.

בערלינסקי צענעמט אים, דעם הונגער, צעגלידערט אַלע זיינע אייגנ-

שאפטן און אַנגריף-מיטלען, וואָס מאַכן אַ פיזישן און גייסטיקן תל פון מענטש.

מיר געדענקען ווי האַמסון האָט בשעתו געשילדערט דעם מצב פון אַ הונגעריקן יחיד אין אַ זאַטער וועלט. בערלינסקין קומט אויס צו שיל-דערן אַ הונגעריקע וועלט, וווּ אַלע ברואים, פירפּיסיקע ווי צווייפּסיקע, דער עיקר פון צווישן די פּליטים, הונגערן. און עס קינגט די "לעפּיאַשקע" און מען דינט צו איר. און אין דאָזיקן קעניגרייך האָט זיך בערלינסקי אַריינבאַקומען. ער איז אויסגעלייזט געוואָרן פון הונגער, אָבער איז אַריין אין קעניגרייך פון קאַרופּציע און מאַראַלישער דעקאַדענץ.

אויף איין אַרט פון דער דערציילונג, אינמיטן שילדערן אין אַלע וואַר-יאַנטן די צעשטערערשע אַרבעט פון דער חיה "הונגער", דערציילט בערלינסקי:

"איך בלאַנדזשע מיט די אויגן, זוך, זוך. פּלוצלינג כאַפּ איך אַ בליק צו אַ הויז, אַ רויט-ציגלידיק הויז, וואָס די אונטערגייענדיקע זון האָט עס ממש פאַרבלענדט. און פאַר מיינע אויגן וואַקסט דאָס הויז אויסגעבויט פון — ברויט. דאָס איז נישט קיין ציגל, נאָר ברויט. אַזוי זע איך אַזעלכע גלייכע, טונקעלע ברייטלעך, איינס אויף איינס, ביז — דריי שטאַק די הייד. אַ רגע צעשמייכלט זיך מיין בליק, נעם אַ מעסער און שנייד, שנייד דיר אַזעלכע פעניצלעך פון דעם גרויסן הויז".

אין זיין פּילם "געיעג נאָך גאַלד" גיט טשאַפּלין אין אַ האַלוצינאַציע פון הונגער, ווי זיין חבר ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ האַן און ער כאַפט אַרויס זיין מעסער צו שניידן דערפון פּלייש.

פּיינער צונופּטרעף פון קינסטלערישער פּאַנטאַזיע!

אין דער גרויל-דערציילונג "פּליטים" ווערט אויף סך הכל 12 זייטן מיט גוטע קינסטלערישע מיטלען געשילדערט די אַכזריותדיקייט פון צופאַל, וואָס איז נאָך מער טראַגיש דערמיט, וואָס דער שוידער נעמט אַן אַ פנים פון חזק.

מען לויפט אין בהלה, מען פאַרלאָזט די ברענענדיקע היימען פאַרן אַנקום פון נאַצישן אַנפאַלער. אויף די וועגן פאַרבינדט דער גורל מענטשן און צעשיידט זיי באַלד, פאַרבינדט זיי און צעשיידט זיי. מען געווינט פּריינד

ווערטער און ווערטן

און מען פארלירט זיי אזוי שנעל און אזוי צופעליק, ווי מען געווינט זיי. אָבער אַט — אַ מיידל, אַ וואָרט, אַ שמייכל און מען באַהעפט זיך צו ווערן פריינד פון וואָגל. אינמיטן דער בהלה פאַרבינדט זיך אַ מיסטעריע, מען וואַנדערט צוזאַמען, מען קומט אָן אַוונט-צו צו אַ וואָלד. מען עסט צוזאַמען, מען סדרט צוזאַמען זאַכן און איינדרוקן. מען זוכט אָן אַפּרו. פּלוצים, באַמבעס פּאַלן. דער וואָלד ברענט, ברענענדיקע ביימער פּאַלן און איינער אַזאַ בוים דערהרגעט ס'מיידל.

און דאָס איז ערשט דער אָנהייב פון וואָגל, דער אָנהייב פון אַ לעבן, וואָס וועט הייסן „פּליטים“ אין לויף פון יאָרן און יאָרן. בערלינסקי פאַרמאָגט שטאַרק-קינסטלערישע פּאַטענצן און זיי קומען אים אַנטקעגן יעדעס מאָל, ווען ער מאַכט צו זיי אַן ערנסטע ווענדונג.

1958

עדמאָנד פלעג — דער יידן-באַזינגער אין דער פראַנצויזישער

שפראַך

עס איז אַוועק פון דער וועלט אין טיפן עלטער פון 88 יאָר אַ רעפרע-
זענטאַטיווע פיגור פון פראַנצויזישן יידנטום. דער גרויסער פּאָעט און
גייסטרייכער אינטעלעקטואַל, עדמאָנד פלעג.

ער איז געווען פון די יינגסטע יאָרן אָן דער באַזינגער פון יידן און
פון יידישקייט, דער אידעאָלאָג פון אַליידישקייט און דער אייגנטלעכער
גרינדער און מיטשאַפער פון יידישן וועלט-קאָנגרעס ווי אַ קאָנקרעטע
רעאַליזירונג פון אַ וועלט-יידנטום.

אין הויז פון זיינע עלטערן איז זשענעווע, וווּ עדמאָנד פלעג איז גע-
בוירן געוואָרן מיט 88 יאָר צוריק, איז די אומגאַנג-שפראַך און די קולטור
געווען אַ פראַנצויזישע, אָבער אַ יידיש-רעליגיעזע טראַדיציע האָט אין
אים געבילדעט די אַטמאָספּער, זי האָט אָבער נישט גענוגט דעם יונגן
גימנאַזיסט צו פאַראינטערעסירן זיך מיט יידישקייט און יידישע פּראַב-
לעמען, הגם פון דער נאַטור איז דער יונגער שילער געווען גענייגט צו
מיסטיק און רעליגיעזיטעט. עס איז אָבער דאָך גענוג געווען, ווייזט אויס,
אַז דאָס קוים-פאַרזייטע, מערקווירדיקע קערנדל זאָל שפּעטער טראַגן
שפּראַצונג.

אין יאָר 1892 טרעט פלעג אַריין אין „עקאָל נאַרמאַל סופּעריער“,
פראַנקרייכס העכסטע לערן-אינסטיטוציע, וווּ עס האָבן זיך אויספאַרמירט
און עס פאַרמירן זיך נאָך איצט אויס די פראַנצויזישע גייסטיקע פירערס,
פראַנקרייכס צוקונפטיקע מלוכה-מענער, וויסנשאַפטלער און ליטעראַרישע
פּערזענלעכקייטן. זיינע מיטצייטלער און קאַלעגן אויף דער אוניווערסיטעט-
באַנק זענען געווען דער באַרימטער קריסטלעכער סאַציאַליסט, פּאָעט און
גרויסער יידן-פּריינד, שאַרל פעגי און דער שפּעטערדיקער ליטעראַרישער
„יידן-קענער“ און אַנטיסעמיט, אינער פון די ברידער טאַראַ.

עס איז געווען די תקופה פון דער „אפערע“, פון דער דרייפוסיאדע; וואס האט אזוי אויפגעקאכט דאס דעמאלטיקע פראנקרייך, די גאנצע וועלט, און אזויפיל אן תיקון שוועבנדיקע יידישע געוויסנס צוריקגעפירט צום מקור.

ביי עדמאנד פלעגן איז דער דירעקטער שטויס געקומען פון זיין אינטימסטן חבר, פון וועמען די דרייפוס־אפערע האט געמאכט א צעיו־שעטן אַנטיסעמיט. יענער האט אים אַמאל געזאָגט: דו ביסט אַ ייד, אָבער וואָס ווייסטו פון יידנטום? גיי, לערן, לאָז דיך אַראָפּ אין דיינע אייגענע מקורות. ער האָט דערביי געהאַט ביזע כוונות, אָבער פלעג האָט אים געפּאָלגט.

נישט זייענדיק גענוג היימיש מיטן לשון פון גמרא און מדרש צו קענען שעפן פון אַריגינאַל, טוט ער עס דורך איבערזעצונגען אין אַנדערע שפראַכן, דער עיקר אין דער דייטשער. ער לאָזט זיך אַריין אין גרויסן ים פון תלמוד, מדרש, אגדה, זוהר, קבלה און חסידות. ווי אַ טויכער אין די טיפע וואַסערן, די גוואַלדיקע מעגלעכקייטן פון אויסטייטשן די הייליקע שריפטן, וואָס די אגדה גיט, איז פאַר אים אַ גוואַלדיקע אַנטפלעקונג.

איין אגדה מאַכט אויף אים אַזאַ שטאַרקן רושם, אַז ער באַשליסט אַליין צו גיין אין די וועגן פון מדרש. דאָס איז די אגדה וועגן די וואַקלענישן און ספקות פון בורא עולם, צי עס לוינט זיך צו באַשאַפן די וועלט, ווו עס וועלן אויפקומען דער דור הפלגה און דער דור המבול, אָבער ווען כביכול דערזעט די אַבות — אברהם, יצחק און יעקב, באַשליסט ער, זי צו באַשאַפן אין זייער זכות. פלעג הייבט דעמאָלט אַליין אַן זיין מדרש־פּאַעטישע געשיכטע אין דער פאַרעם פון אַ לאַנגן ציקל פּאַעמען, וואָס בילדן די לאַנגע עפּאָפּייע — „הער, ישראל“.

ער האָט האָט שוין דעמאָלט — עס איז געווען אין יאָר 1913 — געהאַט הינטער זיך אַ בכבודיקע קאַריערע פון אַ פראַנצויזישן פּאַעט און דראַמאַטורג. דאָס נאַציאָנאַלע פראַנצויזישע טעאַטער „קאַמעדי פראַנסעז“ און אַנדערע פאַריזער טעאַטערן האָבן שוין געהאַט אויפגעפירט זיינע דראַמעס און קאַמעדיעס: „דער סוחר פון פאַריז“, „דעמאָן“, „עדיפּ“, „דאָס הויז פון גאַט“, אַן איבעראַרבעטונג פון „פּאַסט“ און אַ נייע אַדאַפּטירונג

פון „מאקבעט“. אבער די אויפגאבע פון זיין לעבן זעט ער איצט אין דער-
 ציילן און באזינגען די „לעגענדע פון יידישע דורות“, ווי ער רופט אויך
 אן דעם לאנגן המשך פון פאעמען, אין וועלכע די ערשטע פאעמע איז גע-
 שריבן געוואָרן, ווי דערמאָנט, אין יאָר 1913, און די לעצטע — אין 1948.
 זיי שטעלן איצט צוזאמען פיר בענדער: „הער, ישראל“, „גאָט איז אונ-
 דזער“, „גאָט איז איינציק“ און „דו וועסט ליב האָבן דעם אייביקן“. דער
 לעצטער באַנד איז אויסגעפילט מיט די ימי היטלער און טעג פון גאולה.
 די גאַנצע אויפלאַגע איז געווען אויסגעשעפט און אויף דער אינציאָטיוו פון
 קאָמיטעט צו פייערן דעם 80-יאָריקן יובל פון דיכטער, איז דערשינען אַ
 נייע אויפלאַגע אונטערן אַלגעמיינעם נאָמען „עקוט, איזראַעל“ (הער,
 ישראל).

אין דער עפאָפּייע גייען אַדורך אַלע גרויסע פּערזענלעכקייטן פון אַלע
 דורות, אויף אַלע געביטן, און יעדעס מאָל זענען זיי אין געענדערטע פּאָר-
 מען די פּאַרקערונג פון די אַבות און פון די ערשטע בויער פון פּאַלק
 ישראל. אַזוי, למשל, איז היינריך היינע די פּאַרקערונג פון דעם לירי-
 קער דוד המלך. אַבער די גרויסע בויערס פון יידישן פּאַלק ווערן אין זייערע
 כסדרדיקע ערדישע אויפטריון אַליין וואָס אַמאָל מער בלוטלאָז און אַנע-
 מיש, און עס האַלט שוין דערביי, אַז די שאַל פון כּף חובה זאָל אַראָפּוועגן,
 אַבער קודשא ברוך הוא וואַרפט אויף דער וואַגשאַל פון זכות — די יידישע
 נגינה, די יידישע מוזיק, די אַן-ווערטערדיקע יידישקייט, און זי גייט אַרויס
 די זיגערין, דער זכות וועגט אַריבער.

באַקאַנט איז אויך זיין דראַמע „דער ייד פון פּויפּסט“, וואָס איז אויסגע-
 פירט געוואָרן דורך דער אַמאָל באַרימטער פּיטאַעווי-טרופּע. דער סוּשעט
 איז שלמה מולכו אונטערן שוין פון פּויפּסט און די מאַכניאַציעס פון שאַרל
 קענט אים אומצוברענגען. פלעג האָט אויך פּאַרעפּנטלעכע אַ יידישע אַנטאַ-
 לאַגיע. עס איז אַ גיאָנטיש ווערק, וווּ עס זענען צונויפּגעזאַמלט גאַנצע
 אוצרות פון מיטאַלטרעלעכער און נייער ליטעראַטור ביי יידן אין אַלע
 שפּראַכן, אין וועלכע זיי זענען געשריבן געוואָרן. ווען איך דערמאָן אים
 אַנומלט זיינע איבערזעצונגען פון שלום-עליכמען, דערציילט מיר פלעג,
 אַז ער האָט זיך אין דער תקופּה פון דער איבערזעצונג געמוזט כסדר טרעפּן

ווערטער און ווערטן

מיט אן עלואסער ייד, וואָס האָט גערעדט אויף אַ משונהדיקן געמיש פון פראַנצויזיש-עלואסישן דיאַלעקט און פסוקים אין העברעיש. דאָס האָט פלעגן געהאַלפן געפינען דעם ריכטיקן טאָן פון טביה דעם מילכיקן.

מיט עטלעכע יאָר צוריק איז מיר אויסגעקומען צו האָבן מיט אים אַ לאַנגן געשפרעך וועגן יידנטום בכלל און פראַנצויזישן יידנטום בפרט.

איך האָב אים, ווי דער שטייגער איז, געפרעגט וועגן די אויסזיכטן פון פראַנצויזישן יידנטום.

מיטן שמייכל פון אַ זקן, וואָס האָט שוין אַלץ געהערט און אַלץ געזען, ענטפערט ער: ווען איך בין מיט 60 יאָר צוריק געקומען פון דער שווייץ קיין פראַנקרייך, האָט מען דעם פראַנצויזישן יידנטום געשאַנקען נאָך 10 יאָר לעבן, מאַקסימום 20 יאָר. נו, זעט איר דאָך! מיר לעבן און עס ווענדט זיך אין אונדז ווייטער צו קענען לעבן.

אין משך פון זעלביקן געשפרעך האָט ער מיר געזאָגט:

איר, יידיש-ריינדיקע יידן, האָט מיט שפראַך פּרעזערווירט יידישקייט, אָבער איצט גיט איר די שפראַך נישט איבער אייערע קינדער, און איר זענט מער אויסגעשטעלט אויף דער סכנה פון אונטערגאַנג ווי די פראַנצויזיש-ריינדיקע יידן. יידישקייט מיינט נישט בלויז עבר, יידישקייט מיינט דער עיקר צוקונפט. אונדזער עולם הבא האָט קיינמאַל נישט געמיינט די וועלט פון נאָכן טויט, נאָר די וועלט פון דער צוקונפט. משיח איז נאָך נישט געקומען. דאָס פראַבלעם פון אויסלייז שטייט ווידער אין זיין גאַנצער שאַרפּקייט. ווידער שטייט די וועלט פאַרן אויסוואַל, וואָס משה רבינו האָט געשטעלט: זעט, איך גיב אייך דאָס לעבן און דעם טויט, דאָס גוטע און דאָס שלעכטע, וויילט אויס. און אַט זענען מיר ווייטער דאָ. זיין אַ ייד מיינט העלפן דער וועלט דערגרייכן איר צוקונפט. עס איז אַ גענוג נאָבעלע אויפגאַבע, אָו עס זאל לוינען צו זיין אַ ייד און עס זאל לוינען מיטצור-אַרבעטן פאַר דער באַנייאונג פון אַן איינהייטלעכער יידישער גייסטיקייט. איך זע אין דעם איינע פון די וויכטיקסטע אויפגאַבעס פון אַזאַ יידישער וועלט-אַרגאַניזאַציע, ווי דער יידישער וועלט-קאָנגרעס.

ער צעפלאַמט זיך, דער זקן-מיסטיקער, קייטלט ווערטער אין ווערטער,

געדאנקען אין געדאנקען, און פון אלגעמיינע פראבלעמען גייט ער אריבער
צו פערזענלעכע.

ער האט מיר דעמאלט דערציילט פארשידענע פרטים פון זיין לעבן,
פון זיינע פריינדשאפטן, דער עיקר מיט שארל פעגי. ער האט גערעדט
מיט א סך הומאָר און מיט פיקחות פון אַ יידישן תלמיד חכם.

איצט איז ער פארשוונדן. אָבער אַ פראַנצויזיש יידנטום איז פאַראַן,
וואָס שפינט ווייטער אַ יידישקייט אויף איר אייגענעם אופן און וועבט עס
אַריין אין דער פילקאָליריקער וועלט־יידישקייט, וואָס לעבט און שאַפט.

T

כתבים פון פארמשפטע צום טויט

(ראנד־באמערקונגען צו מ. באַרוויטשס דאָקטאָר־טעזע)

עס האָט געהערט צו די „רייצנדיקע“ טעמעס פון די אַמאָליקע גוטע צייטן זיך צו גריבלען אין דער פסיכיק פון אַ מענטש, אַ פאַראורטיילטן צום טויט, אָדער אַ זעלבסטמערדער, וויפל מייסטער פון דער וועלט־ליטעראַטור האָבן דאָ נישט אויסגעפרוווט די גרויסע מעגלעכקייטן, וואָס די דאָזיקע מעמע האָט געגעבן זייער טאַלאַנט אַריינצודרינגען אין די טיפענישן פון דער מענטשלעכער טראַגיק, צו אַנאַליזירן די נשמה אין אַנבליק פון די אַפּגרונטן פון טויט. מיט אַ לוקסוס פון פּרטים האָט מען געמאַלט און געשילדערט די וואַכן, די טעג, די שעהן, די מינוטן און סעקונדן פון ערב־טויט און זיך אַפילו פאַרגינען דעם לוקסוס פון געבן... די שטימונגען פון לידיקן חלל פון נאָך־טויט... זיי זענען אַלע געווען אין דער גליקלעכער לאַגע צו קענען בלייבן קינסטלעריש אַביעקטיוו, צו קענען פון אַן אַלימפּי־שערשער הויכקייט נאָכפּאַלגן די נשמה־וויבראַציעס פון מענטשנס ערב־טויט און רואיק צו אַבסערווירן די לידיקע שטילקייט פון נאָך־אומקום... מיר זענען אַ דור פון „פּריווילעגירטע“... מיליאָנען מענטשן זענען אין פאַרלויף פון יאָרן געווען „מיטן טויט אויף דו“ (ווי עס דריקט זיך אויס אין זיין בוך מיכאַל באַרוויטש). זייער ערב־טויט האָט זיך געצויגן במשך פון אומבאַשטימטע צייטן, און דער טויט־אורטייל אַליין, הגם אַ געזיכערטער און באַשטימטער, האָט נישט געהאַט פאַר זיך די דאַטע־גרענעץ, וואָס באַשטימט דעם ענדע־עטאַפּ. דאָ האָט זיך מער נישט געהאַנדלט אין דער יחידישער פסיכיק פון איין־איינציקן פאַראורטיילטן, נאָר אין דער מאַסן־פסיכיק פון מענטשן, וואָס הויזן כסדר מיטן טויט אונטער איין דאָך, און ביי וועלכע באַדינגונגען! די טאַגביכער, מעמואַרן און געדאַנקען פון די צום טויט פאַרמשפטע זענען נישט אַבסערווירט געוואָרן און געשריבן געוואָרן דורך „אַביעקטיווע“ קינסטלער, נאָר פון זיך אַרויס, פון אייגענע טיפענישן.

זייערע כתבים זענען פאר זיי געווען דער איינציקער ווינקל פון קאמוני-
קירן מיט דער וועלט, פון א קאמוניקאציע אויסגערעכנט אויף נאכן טויט.
עס איז געווען דאס איינציקע מיטל זיך נאך איבערצולאזן די אילויע פון
א פארבינדונג מיט דער וועלט, עס איז געווען דער לעצטער לעבנס-אפטיי-
מיזם פון די טויט-פארצווייפלטע.

מיט אט די כתבים, מיט אלע מינים ליטערארישע, מעמאריסטישע,
פרימיטיווע און ראפינירטע, פארנעמט זיך מיכאל באַרוויטש אין זיין גרויס-
היקפדיקן און גרויס-תוכנידיקן טעזע-ווערק, „שריפטן פון פארמשפטע צום
טויט אונטער דער דייטשער אַקופאַציע“. די רייד זענען דאָרט וועגן אלע
פעלקער און שיכטן, וואָס האָבן געהאַט די טרויעריקע פּריווילעגיע צו האָבן
זייערע פאַרטעטער אין די טויט-לאַגערן און נאַטירלעך קומט דער אויבן-
אָן דעם סאַמע „פּריווילעגירטסטן“ פּאַלק, פאַר וועמען זייערע לעבנס-
ערטער גופא, די שטעט און שטעטלעך זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין גיהנום
און טויט-פלעצער.

עס איז נאָך מסתם צווישן די הויכע ווענט פון דער ערנסטער און
בכבודיקער סאַרבאַנע ביז איצט נישט קיין סך גערעדט און געהערט
געוואָרן וועגן דער „טעמע“ יידן אין מזרח-אייראָפּע אונטערן נאַצישן
שטיוול. און אפשר נישט קיין סך מער וועגן דעם, וואָס איז געשען מיט יידן
אין דעם זעלבן פעריאָד אין פאַריו גופא. די טעמע איז זיכער נאָך נישט
גענוג וויסנשאַפטלעך רייף פאַר היסטאָריקער, וועלכע האָבן ליב צו רעדן
און שרייבן וועגן אַ טויט, וואָס געהער שוין צום טויט, און נישט וועגן אַ
טויט, וואָס געהער נאָך צום לעבן...

עס וועט זיין איינער פון די פאַרדינסטן פון מיכאל באַרוויטש צו האָבן
אַריינגעפירט דעם „לעבעדיקן טויט“, דעם אַקטועלן, צווישן די אייביקייטס-
ווענט פון פאַריזער אַוניווערסיטעט, צו האָבן געצווונגען עטלעכע פּראָ-
פּעסאַרן, אויסצוהערן און צו דעבאַטירן איבער אַ טעמע, וואָס אונז אַלע-
מען גיט זי נישט מער קיין מנוחה און לאַזט די „אַנדערע“ — דעם רוב פון
דער וועלט — אין אַ סטאַאישער אַפּאַטיע.

און אויב די אַרבעט וועט — ווי מיר האָפּן — פאַרעפנטלעכט ווערן,
מיט דער אונטערשטיצונג פון פאַריזער אַוניווערסיטעט, און אויב די

ווערטער און ווערטן

400 העקטאָגראַפישע זייטן פון אַ גרעסערן פאַרמאַט וועלן אַמאָל ביי עט- לעכע טויזנט מענטשן צורויבן זייער אַפאַטישע רו, וועט דעמאָלט נישט בלויז באַרוויטש האָבן זיין סאַטיספאַקציע, נאָר אַפּשר יענע טויזנטער בלאַנדזשענדיקע נשמות פון די אַנאַנימע און באַקאַנטע מחברים, וואָס האָבן אין אַנבליק פון טויט נאָך געגלייבט אין אַ וועלט פון יושר און צו זיי געווענדט זייער וואָרט.

מ. באַרוויטש האָט אויסגעלייזט דאָס וואָרט פון די פאַרפייניקטע, וואָס איז געפאַלן אין טויבן און טויטן חלל אַרײַן... עס איז איצט די אויפגאַבע פון דער עפנטלעכקייט עס נאָכאַמאָל אויסצולייזן און עס דערלאַנגען די ברייטע לייענער-קרייזן, דווקא איצט, דווקא 10 יאָר נאָך די געשעענישן, דווקא איידער זיי הייבן זיך אָן פאַרדעקן מיט דער הויט פון היסטאָרישקייט און פאַרגעסנקייט.

מיכאַל באַרוויטש, ווי די טעמע באַווייזט עס, פאַרנעמט זיך נישט — יעדנפאַלס, נישט דער עיקר — מיט די געשעענישן אַליין, נאָר מיט זייער אַפּשפּיגלונג אין די כתבים פון די לאַגער- און געטאַ-מענטשן, אויף וויפל זיי האָבן צו אונדז דערגרייכט. ער אַנאַליזירט די סיבות, וואָס האָבן געפירט דווקא די פאַרצווייפלטע צו אַזאַ גייסטיקער פּראָדוקטיווקייט. ער אַנאַליזירט די פּסיכיק פון די אינטערנירטע, זייערע אופנים פון רעאַגירן, אַ מאָל דורך גאַלגן-הומאַר, אַ מאָל דורך סאַטירע, אַ מאָל דורך פאַרביטערונג. און נישט בלויז וועגן זייער שרייבן רעדט ער, נאָר אויך וועגן זייער רעדן. דער ספּע- ציעלער „זשאַרגאָן“, וואָס האָט זיך אויסגעאַרבעט צווישן די קאַנדידאַטן אויפן טויט, זייערע אויסדרוקן, זייערע וויצן, זייערע אַנפאַלן און היסטע- ריעס, וואָס זענען געקומען צום אויסדרוק דורך די פרימיטיווסטע לידער פון די געטאַ-טרובאַדורן ביז צו די ראַפּינירטסטע פּאַעמעס פון די בעסערע פּראַפּעסיאָנעלע שרייבער.

ביי אַנדערע, ביי יחידים און גרופּעס פון אַנדערע פעלקער, איז דער דורשט צום שרייבן נישט געווען אַזוי גרויס. און דאָרט ווו ער איז געווען, איז עס געקומען פון אַ פּערזענלעכן דראַנג צו אינפאַרמירן, צו „פאַר- לענגערן“ דאָס לעבן, אַראַפּצורעדן זיך. אַנדערש איז עס געווען ביי יידן, איבערהויפּט אין עטאַפּ פון די גרויסע דעפּאַרטאַציעס. ווען עס איז קלאָר

געוואָרן, אַז „אפילו קיין נס קען שוין אויך נישט געשען“. דער חשק צום פאַראייביקן איז געווען פּראָפּאַרציאָנעל צו דער זיכערקייט פון טויט. וואָס זיכערער דער אומקום, אַלץ מער ווילן מקיים צו זיין דעם והגדת לבנך, למען ידעו. מען האָט געזען, זאָגט באַרוויטש, אַז „עס וועט קיין יורש נישט בלייבן“ און מען האָט אָנגעהויבן איבערלאָזן שריפטלעכע יורשים.

באַרוויטש האָט אין זיין ווערק געלאָזט שוויגן זיינע אייגענע איבער־לעבענישן, און זיך געווידמעט טריי די אויפגאַבע צו זיין דער פירשפרע־כער און פאַרשטייער פון די אַנדערע, וועמענס וואָרט קען מער נישט געהערט ווערן.

זייער אינטערעסאַנט זענען די קאַפיטלעך וועגן הומאַר אין די געטאַס און לאַגערן. ער אָנאַליזירט נישט בלויז די ווערק פון קרבן, נאָר אויך די דאַקומענטן פון תּליון. זייער אופן פון איבערגעבן די פאַקטן און באַריכטן צו דער העכערער מאַכט. דאָ זוכט באַרוויטש אַפילו אַ זכות אויפן תּליון, וועל־כער שעמט זיך, לויט זיין מיינונג, אָנצורופן אין אַפיציעלע דאַקומענטן, די זאָך ביים אמתן נאָמען, איך מיין אָבער, אַז די דאָזיקע „קאַרעטקייט“ וואָרצלט גיכער אין ציניזם פון מערדער. עס איז דער זעלבער ציניזם, וואָס האָט זיי געמאַכט אָנרופן די גאָז־קאַמערן מיטן נאָמען „באַדע־אַנשטאַלט“ און אויפשרייבן אויף די טויערן פון די טויט־לאַגערן: „אַרבייט מאַכט פריי“.

אין קאַפיטל „אונדז און די אַנדערע“ ווייזט זיך באַרוויטש אַרויס פאַר אַ גוטן אָנאַליטיקער פון דער מאַסן־פּסיכאָלאָגיע. דאָס איזאָלירטע לעבן פון די אינטערנירטע, האָט פאַר זיי געשאַפן פאַרשידענע טייטשן פאַרן „אונדז“ און פאַרן „זיי“. אַ מאָל האָט עס אין אַלגעמיינעם זיין אַרומגענומען די צע־טיילונג פון פרייע און אינטערנירטע, אָבער צומייסטן האָט עס באַקומען אַ ספעציעלן מער דעטאַלירטן אינהאַלט, ווי: מיר יידן און די אַנדערע; אַ מאָל: מיר העלדן, מיר מאַרטירער, און זיי, די פייניקער; אַ מאָל: מיר די אונטערטעניקע און זיי, די געהילף־תּלנים, די מאַכטהאַבער אין לאַגער גופא.

דאָס ווערק איז ברייט דאַקומענטירט, אָבער נישט דאָס מאַכט זיין ווערט. זיין ווערט באַשטייט דערין, וואָס באַרוויטש ווי אַ מענטש, וואָס האָט אַליין דאָס אַלץ איבערגעלעבט, קען די דאַקומענטן לייענען. ער קען און

ווערטער און ווערטן

דערקענט זייער באדייט. אינטערעסאנט איז די באַמערקונג, וואָס באַרוויטש מאַכט, אַז קיינמאַל האָט זיך נישט געטראָפֿן, אַז איינער פֿון די סאַדיסטן, פֿון די שלעגערס און „עלטסטע“, זאָלן זיך נעמען צום שרייבן. דאָס באַ- וויזט, אַז אין שרייבן אַליין איז שוין געלעגן אַן עטישער פֿרינציפֿ, אַ באַ- ווירקט ווערן דורך אַ מאַראַלישער טרייבֿקראַפֿט.

באַרוויטש, הגם אַ דיכטער (ער האָט אַרויסגעגעבן עטלעכע ביכער לידער) האָט דאָ, אין דאָזיקן ווערק, זיך קאַנצענטרירט אין וויסנשאַפֿט- לעכער פֿעדאַנטישקייט. די פֿראַפּעסאָרן האָבן אים דערפֿאַר געגעבן סמיכה אַלס דאָקטאָר וויסנשאַפֿטלער. מיר וועלן אים געבן סמיכה ווי אַ שריפֿט- שטעלער, וואָס האָט באַרייכערט די חורבֿן-ליטעראַטור מיט אַן אַריגינעלער און אינטערעסאַנטער טעמע, וואָס איז סטימולירט געוואָרן — מיר זענען דערין זיכער — נישט בלויז דורך וויסנשאַפֿטלעכע טרייבֿ-כוחות, נאָר דורך אַ מאַראַלישן באַגער, צו זיין דער וואַרטזאָגער און פֿאַרטייטשער פֿון די איבערלעבענישן און געדאַנקען פֿון די, וואָס זענען דורך דער האַנט פֿון אַכזר פֿאַרשטומט געוואָרן.

1953

*

אין צווישנצייט האָט אויך באַרוויטש אָנגעהויבן אַ דריי-בענדיק ווערק „אויף אַרישע פֿאַפֿירן“, וואָס צייכנט זיך אויס מיט די אַלע מעלות פֿון אַ פֿסיכאָלאָג און שריפֿטשטעלער, וואָס מיר געפינען אין דעם טעזע-ווערק „כתבים פֿון טויט-פֿאַרמשפֿטע“. מיטן דאָזיקן ווערק גייט אויך באַרוויטש, דער פּוילישער און פֿראַנצויזישער שריפֿטשטעלער, אַריין אין דער ייִדי- שער ליטעראַטור ווי אַ בן-בית.

„עמיל זאלא“ פון יעקב צינעמאן

נאָכן שילדערן אין זיין בוך „אין רבנישן שאַטן“ די אָנהייבן פון קאַרל מאַרקסן אויפן וועג משפיע צו זיין — ווי אַ סאַציאַלאַג, פּילאָזאָף און קעמ-פער — אויפן גאַנג פון דער מענטשלעכער געשיכטע; נאָכן דערציילן דאָס לעבן, די אידעען און די וויזיעס פון גרויסן ציוניסטישן שעפער און מנהיג ד״ר הערצל, אונטער וועמענס אינספּיראַציעס און איינפלוסן עס שאַפט זיך אין אונדזערע אויגן די יידישע מדינה, האָט אונדז יעקב צינעמאָן געגעבן אַן אינטערעסאַנט בוך וועגן לעבן און קאַמף פון גרויסן פּראַנצויזישן שריפטשטעלער און לייַדנשאַפטלעכן אמת־זוכער אין דער ליטעראַטור און אין לעבן — עמיל זאַלאַ.

דער סדר לויט וועלכן דער היסטאָריקער און דערציילער יעקב צינע-מאָן האָט אויסגעוויילט זיינע „דריי לעבנס“ איז, מיין איך, אַ געלונגענער. ווי קאַרל מאַרקס, וועלכער האָט פאַר זיינע סאַציאַליסטישע לערעס זיך געשאַפן אַ וויסנשאַפטלעכע באַזע, האָט אויך עמיל זאַלאַ ליב געהאַט זיינע ליטעראַרישע געביידעס צו באַזירן אויף וויסנשאַפטלעכע פונדאַמענטן; ווי מאַרקס האָט אויך ער געהאַט אַ נייגונג צום מאַטעריאַליזם, וואָס האָט זיך אין דער ליטעראַטור אויסגעדריקט אין אַן עקסטרעמען נאַטוראַליזם; און ווי דער שעפער פון מאַדערנעם ציוניזם ד״ר הערצל, וועמען דאָס בילד פון דער שענדלעכער דעגראַדאַציע פון אומשולדיקן יידישן קאַפיטאַן, האָט אויף אייביק באַקערט צום געדאַנק פון אַ יידישער מדינה, האָט אויך די דרייפּוס-אַפּערע געמאַכט פון זאַלאַן אַ קעמפער קעגן אַנטיסעמיטיזם און אַנטי־יידישע פאַרפאַלגונגען. און כאַטש עמיל זאַלאַ איז עס ערשט געוואָרן אין סוף פון זיין לעבן, און כאַטש דער קאַמף פאַר דער רעהאַביליטירונג פון דרייפּוסן איז פאַר דעם גרויסן שרייבער בלויז געווען אַן עפּיאָדישער, אַריינגעפאַסט אין די ראַמען פון זיין גרויסן קאַמף פאַר יושר און גע-רעכטיקייט בכלל, האָט אים דאָס יידישע פאַלק אויף אייביק פאַרגעדענקט

ווערטער און ווערטן

זיין מוטיקן קאמף, זיין אידענטיפיצירן זיך מיט די לידן פון יידישן מילי-טער-מאן ביז צום נעמען אויף זיך פארפאלגונגען און גלות און אים אריינגעשריבן אין זיין געשיכטלעכן ספר הזכרונות מיט גאלדיק-פיערדיקע אותיות.

פאר יעקב צינעמאן האט נאך די פערזענלעכקייט פון עמיל זאלא געהאט, מיין איך, א באזונדערן ריין, ווייל אויך ער אליין — אונדזער מחבר — האלט אין גרויס חשיבות די וויסנשאפט ווי א יסוד צו יעדער סיסטעמאטיזירטער שאפונג. און ער האט אויך ליב אונטערצוהאלטן דאס דערציילטע דורך א רייכער און זאכלעכער דאקומענטאציע, וואס איז, אגב, פאר א היסטאריקער פון שניט יעקב צינעמאן, מער ווי נאטירלעך.

דאס בוך „עמיל זאלא“ איז זייער ווארעם און מיט א סך טאלאנט אָנגעשריבן. דער סטיל — א קלאָרער, דער בוי — א גוט געסדרטער.

עס איז בכלל א גאנץ געראַטענער זיווג צו זיין א היסטאריקער און דערציילער. איז דאך שוין דאס ווארט גופא „געשיכטע“ כולל ביידע באַ-גריפן פון היסטאריע און פון דערציילונג.

דער מחבר איז דא נישט אויסן צו געבן א ריין-קינסטלעריש בעלעט-ריסטיש ווערק. ער באַהעפט פשוט די עלעמענטן פון פרעציער מיט בעלעטריזירטער געשיכטע ווו דאס געשיכטלעכע דריקט זיך אויס אין א גוט און פליסיק געקליבענער דאקומענטירונג און דאס בעלעטריזירטע אין א גוטער קאנסטרוקציע און אין אן אָנגענעמען אופן פון דערציילן.

יעקב צינעמאן האט אין זיינע נאכמלחמה-יאָרן אין פאָריז דורכגע-מאַכט צוויי פערזענלעכע מעטאמאָרפאָזעס און ביידע צוזאַמען האָבן אונז אין רעזולטאַט געגעבן א פיינעם, שטאַרק פראָדוקטיוון מחבר פון יידישע ביכער.

פון א סטריקטן, וויסנשאפטלעכן היסטאריקער האט זיך יעקב צינעמאן דעראַבערט צו א היסטאריקער-דערציילער; פון א שרייבער אויף העברעיִש און פויליש האט זיך יעקב צינעמאן דערשלאָגן צו ווערן א יידישער טאלאַנט-טירטער שפרודליקער שרייבער. א קינסטלער? אין דער אמתן איז קונסט נישט מן השמים, זי איז מענטשלעך נאך מער. די איינציקע און

אמתדיקע דעפּיניציע פון קונסט איז דאָס, וואָס זי איז מענטשלעך, מענטש-
לעכע שעפּערשיקייט.

צינעמאָן לאָזט אויף איין אַרט פון זיין בוך זאָגן עמיל זאלאָן, אַז ער
האַט נישט געהאַלטן, אַז קונסט, ליטעראַטור איז בלויז שכינה. ניין, עס
איז אַרבעט פּליוס אינספּיראַציע. עס איז טאַלאַנט פּליוס רוח הקודש, און
יעקב צינעמאָן האָט אַ היפּשן דערציילערישן טאַלאַנט. ער איז איבער-
הויפט אַ גוטער אַרגאַניזאַטאָר, ער אַרגאַניזירט גוט זיינע מאָנאָגראַפּיעס,
ער זאַמלט, ער האַרעוועט, ער באַקענט זיך גוט מיטן געזאַמלטן מאַטעריאַל,
דערנאָך סדרט ער עס, דערציילט עס מיט אַ סדר, מיט אַ גוטן זין פאַר
אַרדענונג, פאַר געשיכטע, פאַר פּסיכאָלאָגיע פון יחיד און פון מאַסן. און
דער היסטאָריקער אין אים העלפט אים גוט צו. דער עיקר ביים באַנעמען
און דערקלערן די סאַציאַלע פענאַמענס און זייער השפּעה אויף דער פּסיכיק
פון שעפּערישן יחיד און אויף דער איינפלוס-אויסאיבנדיקער מאַסע.

מיט אַ פאַרכאַפטן אַטעם האָב איך געלייענט אין משך פון עטלעכע נעכט
דאָס לעבן פון עמיל זאלאָ, זיינע קינדער-יאָרן, זיין ליבע צו אַרבעט, זיין
ליטעראַרישער אויפשטייג, זיין אינטים לעבן, זיין שרייבערישע אַנט-
וויקלונג און די קנאה און שנאה אַרום אים, זיינע פריינד און זיינע אָפּענע
און באַהאַלטענע פיינט, זיין טאַפּלט פאַמיליע-לעבן און דאָך בלייבן באַלע-
באַטיש אין זיין נאַטור. עס איז געלונגען דעם מחבר אַנצוקייטלעך עפּיזאָד
נאָך עפּיזאָד, צו פאַרבּינדן און אַקעגנצושטעלן דעם אינעווייניק (אַלע פאַר-
שידענע אינעווייניקס: די אַרעמע און די רייכע, די פון דער פּרוי און די
פון דער געליבטער) און דעם אויסנווייניק (אַלע אויסנווייניקס, זיינע באַ-
ציאונגען מיט דער וועלט, מיט די פאַרלאַגן, מיט די קריטיקער און מיט
די פריינד). און פון זיי ארויסציען דעם מענטש, דעם בשר-רודם, וואָס באַדט
זיך אין כל-טוב, ליטעראַרישן נחת, און די נשמה, וואָס פייניקט זיך פון קליי-
ניקייטן.

זאַל קומט דאָ אַרויס נישט בלויז דער ליטעראַרישער גאון, נאָר אויך
דער פשוטער מענטש אין זיינע ענגע ד' אמות. ער האָט נישט פיינט קיין
געלט און אויך כבוד מיידט ער נישט אויס.
אַבער וואָס ווייטער, וואָס עלטער, שיילט זיך אַלץ מער אַרויס זיין

ווערטער און ווערטן

איידלקייט, זיין אנטלויפן פון די ערדישע קליינלעכע כיבודים און זיין בלייבן ביז צום סוף דער מעכטיקער ארכיטעקט פון ריזיקע ליטערארישע קאנסטרוקציעס, וואָס האָבן באַאיינפלוסט די וועלט־ליטעראַטור און איר געגעבן אַ וועג, אַ שולע, אַ בייטראַג, וואָס וועט זיך שטענדיק ציילן צו די גרויסע ליטעראַרישע לייסטונגען אין דער וועלט.

יעקב צינעמאַן, נאַכגייענדיק דאָס דאָזיקע לעבן, עס אונדז איבערגע־בנדיק מיטן סך־הכל און אַנאַליז פון די שאַפונגען, האָט אויסגעפילט אַ וויכטיקע ליטעראַרישע שליחות, וואָס האָט זיך נישט בלויז פאַרדינט די אים געגעבענע פרעמיע, נאָר אונדזער אַלעמענס אויפריכטיקן דאַנק. און ער האָט אויך אויסגעפילט אַ בלויז אין דער יידישער ליטעראַטור, וואָס האָט ביז איצט נישט פאַרמאַגט אַזאַ היקפדיק ווערק וועגן עמיל זאַלאַ.

„ברוך פון אמסטערדאם“

מיין ערשטע רעאקציע ביים ווארפן אַ בליק אויפן שער-בלעטל פון דער שפיגאזא-דראַמע איז געווען: מה לכהן בבית הקברות? ווי קומט ה. סלאָוועס צו אַ טעמע פון דראַמאַטישן קאָנפליקט, באַזירט אויפן קאַמף פון יחיד, וואָס פאַרטיידיקט זיינע רעכט פריי צו דענקען און פריי צו פאַר-שפרייטן זיין פרייען געדאַנק קעגן אַ כנופיה פון תקיפים און קנאים? איז ער דאָך אַליין דער שאַרפסטער חסיד פון אַן אידעאָלאָגישער דיקטאַטור, דער פאַרטיידיקער פון דער יעזואַטישער לאַזונג — דער ציל הייליקט די מיטלען? האָט ער דאָך אַליין אַקצעפּטירט אַ פיל שרעקלעכערן חרם ווי דער, וואָס איז געוואָרפן געוואָרן אויף ברוכן פון אמסטערדאם דורך די רבנים פון פאַר 300 יאָר צוריק, דעם חרם קעגן דער עצם-עקזיסטענץ פון אַ יידיש גייסטיק לעבן?

האָב איך אָבער ביי מיר אַפּגעמאַכט זיך נישט צו לאָזן שטערן דורך דער צביעות פון מחבר, וועלכער בלייבט סוף כל סוף מחוץ זיין ווערק, און זיך ווענדן בלויז צום תוכן, פאַר וועלכן איך וועל תמיד קענען אויסגעפינען מיין אייגענעם פירוש, און זאָל נאָר זיין וואָס צו פאַרטייטשן.

דער מעטאָד פון „כאַפט דעם גנב“ בעת מען איז אַליין דער גנב, איז דאָך נאָך אַלעמען אַן אַלטער און גוט באַקאַנטער. האָט דאָך שוין די קריסט-לעכע קירך געמאַרדעט און פאַרפייניקט יידן און אַפיקורסים, אַנשטעלנדיק אַ פנים פול מיט ליבשאַפט צו דעם „איינעם“ געהאַנגענעם ייד פון פאַר צוויי טויזנט יאָר צוריק! דאָס איז דאָך דער סיסטעם: אכזריות און באַרבאַרי צום לעבעדיקן, צום מיטצייטלער, רחמים און אהבה צום לאַנג פאַרשווינ-דענעם; צום נוצרי, צו גאַליליי, צו ברוך פון אמסטערדאם!

בין איך צו סלאָוועסעס דראַמע אַזוי צוגעגאַנגען ווי צו דער דראַמע פון אַרטור מילער „די מכשפות פון סאַלעם“, ווי צו דער דראַמע פון בער-טאַלד ברעכט „דאָס לעבן פון גאַליליי“. ביי די ביידע דערמאַנטע מחברים, מער נאָך ביי ברעכטן, איז גענוג געווען איך זאָל עלימינירן אין געדאַנק

ווערטער און ווערטן

דעם מחבר, אז איך זאל בלייבן ביי אן אינהאלט, גילטיק פאר אלע צייטן און אלע אומשטענדן. וועל איך דעם זעלבן מעטאד, אזוי האב איך געהאלטן, אנווענדן אויך צו דער דראמע "ברוך פון אמסטערדאם": עלימינירן דעם מחבר, האבן פאר מיר בלויז זיין טעקסט און זען, וואס עס וועט מיר בלייבן א רעשט פאר די אייביקייטן.

איך האב געטראכט ווי יענץ קינד (מיין אייגנס), וואס האט אין דער פינצטערער צייט פון דער היטלער-תקופה אין פראנקרייך, זייענדיק בא-האלטן אין א קאטוילישן קלויסטער, אהיימגעשריבן א בריוו צו דער מאמען, אין וועלכן זי דערציילט, אז די הייליקע שוועסטער זאגט מיט איר אלע טאג די מארגן-תפילה, אבער זי, דאס מיידעלע, טראכט דעמאלט בלויז פון יידישן גאט...

איז מיר אבער דער מעטאד פון איבערשטעלן כוונות, פון באטראכטן דעם טעקסט ווי א סימבאלישן, אונטער וועלכן איך בין בארעכטיקט צו שטעלן אנדערע ווערטן, ביי סלאוועסן נישט געלונגען.

וואס קענסטו שוין, מ'שטיינגעזאגט, מאכן מיט א מעלאדראמאטיזירטן ברוך פון אמסטערדאם, מיט מענטשן אויסגעטראכטע, סיטואציעס אויס-געטראכטע. הערט איך גוט איין! נישט פארטראכטע, נאר אויסגעטראכטע. פארטראכטע מענטשן און סיטואציעס זענען מיטלען פון קונסט, אויס-טראכטן מענטשן און סיטואציעס, לאגיש און פסיכאלאגיש פאלשע, איז דאס מיטל פון שונד.

באלד אין אנהייב גיט אונדז דער מחבר א שמועס צווישן פרנסים און דערנאך צווישן שול-שמש און האלענדישן זשאנדארם, וואס פארמאגט אטמאספער און אויסזיכטן אויף אנטוויקלונג פון דער דראמאטישער האנד-לונג. אבער וואס ווייטער, אלץ מער אנטוישט ער, אלץ מער ווערט מען איבערצייגט, אז סלאוועס איז דא נישט צוגעגאנגען אנשרייבן אן אפאלאגיע פון שפינאזא, נאר א באשולדיקונגס-אקט קעגן די רבנים. זיין ציל איז געווען א בפירוש נעגאטיוו אידעאלאגישער און דער דיאלאג איז אזוי פראפארציאנעל צו דער אידעאלאגיע און אזוי נעבעכדיק, ווי דער מארא-לישער ווערט פון זיין אידעאלאגישן דענקען.

די דראמע באהאנדלט נישט שפינאזאס לעבן, נאר די שטימונגען פון

יונגן שפינאזא אין דער תקופה, ווען ער איז באַדראַט פון חרם. מער איז דעם מחבר נישט נייטיק געווען פארן צוועק וואָס ער האָט זיך געשטעלט. אָבער אַ חרם אַליין איז אים נישט גענוג געווען. ער האָט נייטיק געהאַט אויך מאַרד, אונטערוואַרפֿן אַ בלוט-בלבול די רבנים פון אַמסטערדאַם. הייסט דער מחבר זיי אַוועקהרגענען אַ געוויסע אויסגעטראַכטע וועלטלעכע דאַמע, מאַנועלאַ, אין וועמענס מויל דער מחבר לייגט אַריין אַ סך באַנאַלע רייד וועגן וועלטלעכקייט און ליבע.

סלאָוועס דערלאָזט פשוט נישט, אַז מ'זאָל זיין טעקסט פאַרשטיין מיט קאַטעגאָריעס פון אייביקייטן. ער איז אינגאַנצן צוגעשמידט צום אַקטועלן; ער טאַקע אַליין, ביים שאַפֿן די דראַמע, האָט מער אין זינען געהאַט די אַקטועללייט פון דער סאָויעטישער אַנאַלאָגיע, ווי איך ביים ליינענען די דראַמע. ער האָט זי אין זיין געהאַט און זי באַרעכטיקט, אַן טאַלאַנט, אַן דרייסטיקייט. מיט הינטערוועגן, אָבער פאַרט באַרעכטיקט.

בחינם וועט איר זוכן אין ברוכס מויל ווערטער ווי פּיילן געשליידערטע צו די רבנים קנאים, אומזיסט די טרחה צו זען שפינאָזאַן אַנטוויקלען זיין געדאַנקען-גאַנג, זיין מעטאָפיזיק, זיין פאַנטעאיזם; אַנשטאַט דעם האָט איר פאַר זיך אַ ליבהאַבער (מיט אַ פתח), וואָס פאַרזיכערט דער פאַניענקע, אַז ער „ליבט זי מיטן גאַנצן האַרץ“. און זי — דאָס נעמלעכע צו הערן.

„ברוך פון אַמסטערדאַם רעדט ווי אַ פּאַעט פון דער פאַריזער „נייע פרעסע“. „די פרייהייט-ליבנדיקע קריסטן, זאָגט ער, זענען מיר מער ברידער, ווי די רבנים, וואָס האָבן נעכטן מיך געמסרט און ווילן מאַרגן מיך פאַרשטיינען“.

אין גבריאַלן, דעם צווייטן „ליבהאַבער“ פון שפינאָזאַס געליבטער, רחל, וויל סלאָוועס פאַרקערפערן דאָס צביעותדיקע „נאַציאָנאַלע יידל“, אַ מסור און אַ מערדער, וואָס דעקט זיינע מעשים דורך פאַלשע רייד וועגן „ליבשאַפט צו כנסת ישראל“.

„ברוך פון אַמסטערדאַם“ איז נישט קיין אַפּאָלאָגעטיק פאַר שפינאָזאַ, נאָר אַן אַנשטרענג צו באַווייזן די נישטוויכטיקייט פון יידישן קיום לגבי גרויסע אידעען.

אָבער בפירוש, נישט די בולטע טענדענצן פון דער דראַמע שאַקירן

מיד, נאָר איר אַרעמקייט. וואָלט סלאָוועס געווען אַ טאַלענטירטער דראַמאַ-
טורג, וואָלט ער נישט געמוזט אַנקומען צו אַן אויסגעטראַכטער באַנאַלער
ליבע, מיט מעלאַדראַמאַטישע שונד־עפּעקטן.

ברעכט מוז גאַרנישט איינשפּאַנען גאַליליי אין אַ באַנאַלער ליבע, כדי
צו געבן קאַנטינואַיטעט און לאַגיק דער דראַמע. עס איז גענוג פאַר אים צו
געבן די גרויסקייט פון גאַלילייס געדאַנק און די קליינלעכקייט פון די
קירכלעכע אינטריגאַנטן. אָבער צו דעם וואָלט סלאָוועס געמוזט אַנטוויקלען
שפינאַזאַס געדאַנקען־גאַנג פון איין זייט, און די שטעלונג פון די רבנים און
פון דער רעליגיעזער יידישקייט בכלל, פון דער צווייטער זייט. צו דעם
אָבער האָבן אים נישט געסטייעט קיין מיטלען און כוחות.

באמת, איך בין צוגעגאַנגען צו דער דראַמע אַן שום כוונות זיך צו
טשעפען. אין מיין געדאַנק האָב איך געשטרעבט צו עלימינירן, ווי שוין
געזאָגט, דעם מחבר, און אַנאַליזירן בלויז דעם טעקסט.

אָבער געשען איז מיט מיר די מעשה פון שאול דעם מלך, נאָר איבער־
געדרייט: שאול איז געגאַנגען זוכן פאַרלוירענע איילען און האָט געהאַט
דאָס מזל צו געפינען אַ מלוכה. איך בין געגאַנגען מיט דער כוונה צו געפֿי-
נען קונסט, און זאָל אַפילו די כוונה זיין אַ טענדענציעזע, און געפונען האָב
איך אַ מעלאַדראַמע, וווּ דער גרויסער פּילאַזאָף ברוך שפינאַזאַ ווערט פאַר-
וואַנדלט אין אַ בלוטלאָזן, כאַראַקטערלאָזן אַמאַנט, וועמען איר מוזט גלייבן
אויפן וואָרט, אַז זיין העכסטער ציל איז דער „קאַמף פאַר דער וואַרהייט“.
איך די אַנדערע פּערסאָנאַזשן זענען אויסגעטראַכט, פאַלש, אַן שום פּסי-
כאָלאָגישן און היסטאָרישן הינטערגרונט, און דער דיאַלאָג איז אַ נישט
אינטערעסאַנטער, פּלאַכער און שטייט נישט אין קיין שום פּראָפּאַרץ צו
דער גרויסער פּערזענלעכקייט, וואָס עס איז פאַרט געווען דער מיד נישט
ספּעציעל וואַרעמענדיקער ברוך שפינאַזאַ.

„בלויז אַ טרער אין אַקעאַן“ פון מאַנעס ספּערבער

ס'גייט דאָ נישט אין ראַמאַנסירטער דאָקומענטאַציע. פון דאָקומענטאַציע ציע אין אין בוך צו ווייניק פאַראַן און צו זיין אַ ראַמאַן פעלט דעם דער־ציילטן אַ באַוועגלעכע אַפּוויקלונג פון די געשעענישן. עס באַוועגט זיך נישט קיין סך אין דער דערציילונג פון מאַנעס שפּערבער. די פאַקטן זענען דאָ אַזוי געדיכט צונויפגעפרעסט, אַז זיי פאַרלירן די דינאַמישקייט פון גע־שעענישן, פאַרגעקומענע אין צייט און אַרט, צו ווערן בלויז סטאַטישע קווינטעסענץ; זיי זענען אַזוי יאָדערדיק אַרויסגעשטיילט, ווי זיי וואַלטן אויסגעטאַן זייער לבוש פון אַקטועלקייט צו זיין בלויז משל און רמז.

די געדיכטקייט איז דאָ פאַרן מחבר נישט בלויז טעכניק פון קאָנדענסאַציע, אַ דערציילערישער מעטאָד, עס איז אַן עלעמענט צו שאַפן די געהעריקע אַטמאָספּער און קלימאַט, אין וועלכע אַלע געשעענישן, מיט אַלעם וואָס זיי טראַגן אין זיך דרויסנדיקס, גייען אויף אין אַ נאַטירלעכער האַרמאָניע מיט די פּערזענלעכע איבערלעבענישן און אויפפאַסונגען פון די פּערסאָנאַזשן.

ביי זיי, ביי די פּערסאָנאַזשן, פּרעגט זיך דער מחבר אָן, ווי ביים אורים ותומים פון וועלט־גורל, וועגן זיין פון דער גרויסער טראַגעדיע אין אייראָפּע בימי היטלער, וועלכע קען דאָך נישט זיין בלויז קיין יידישע, איז דאָך נישט בלויז דער קרבן געבונדן מיטן שיקזאַל, נאָר אויך דער תּלּין.

ער פּרעגט ווי אַ ייד, ווי אַ היינטיטיקער ייד, וואָס ערגעץ וווּ שטעקט ער אין די טיפּער ירושה־וואַרצלען פון זיין שטאַם, און די ענטפּערס קענען נישט זיין דעמס אָדער יענעמס, נאָר פאַרשידענע, הגם אַלע אַרויסגע־וואַקסענע פון אַ געשיכטלעכער דערפאַרונג אָדער פון איר פאַרניינונג. עס ענטפּערט דער צדיק אין שטעטל — איינער פון די פּערסאָנאַזשן פון דער דערציילונג — מיט אַ געמיש פון נצח־ישראלדיקער אמונה און בטחון און פון פּקחותדיקן יאוש; עס ענטפּערט זיין זון בוניע מיט דער זעלבער פאַר־

ווערטער און ווערטן

וואַרצלטער אַלט־יידישער אינטימקייט מיט גאַט, אַבער מיט אַ ניואַנס געווענדט צום היינט; עס ענטפערט ד"ר רובין בלויז מיט הינטציטיקייט און עס ענטפערט מענדל ריוון אויך מיט אַלט־יידישקייט רעדוצירט צו אינסטיגנט.

*

די געשעענישן פון בוך „בלויז אַ טרער אין אַקעאָן“ — וואָס בילדעט אַ פּראָגמענט פון אַ גרעסערן ראַמאַן, דער יידישער בלוט־פּראָגמענט אין גרויסן קאַמף פון אייראָפּע קעגן נאַצישן אַקופּאַנט — זענען סיטואַרט אין אַן ערגעצשטעטל אין פּוילן — אין וואַלינאַ. דאָרט וווינט אַן עדה, וואָס איז לענגער פּאַרשוינט געוואָרן פון נאַצישן אַקופּאַנט, ווי אַלע אַנדערע קהילות אַרום. די איינוווינער פון שטעטל — אַמאָליקע קליינע טעפּיד־פּאַבריק־קאַנטן און מעלאַנכאָלישע פּידל־שפּילערס — זענען איצט רעדוצירט צו זיין בחינמדיקע שקלאָפּן ביים דייטשן קאַמענדאַנט פון שטעטל. זיי אַרבעטן, קרעכצן און האָפּן...

אויף וואָס האָפּן זיי? „יידן לעבן שטענדיק אין דערוואַרטונג פון נס“ — זאָגט דער רבי, דער צדיק פון שטעטל, דער גוטער ייד און מורה־דרך פון דער גאַטספּאַרכטיקער עדה, און שטעלט זיך אַקעגן דעם פּלאַן פון ווינער ייד, ד"ר רובין, צו שאַפּן אַ פּאַרטיזאַנקע און אוועקגיין אין וואַלד אַריין, וווּ עס געפינען זיך פּוילישע ווידערשטענדלער.

פאַר דעם צדיק איז די סיטואַציע אַ קלאַרע: יידן דאַרפן זיך נישט פּאַרטיידיקן. די מלחמה צווישן די גרויסמאַכטן גייט די יידן נישט אָן. יידן האָבן נישט קיין מלוכה־מאַכט. די מלחמה ווידער, וואָס היטלער פירט קעגן יידן, קענען יידן נישט געווינען מיט זייערע כוחות. היטלערס סוף איז שוין אַנגעצייכנט. רשעות קומט און פּאַרגייט, און נצח ישראל בלייבט שטיין. עס בלייבט בלויז צו וועלן פּאַרשטיין די צייכנס פון דער געטלעכ־קייט, כדי נישט צו שטאַרבן אין אומוויסנקייט ווי עס שטאַרבן די מער־דערס און די רשעים.

ווייניקער פּאַראַיינפאַכט, אַבער נישט ווייניקער גורלדיק, זענען די געשעענישן פאַרן 16־יאַריקן זון פון צדיק, בוניע. אויף די וועגן פון קבלה

און פון העגעלס פילאָזאָפֿיע זוכט ער אַן ענטפּער, אַ פּאַרענטפּערונג און אַ זין פּאַר זיי, אויך פּאַר אים זענען געשעענישן משל און צייכן, אָבער ווייל עס איז אַזוי, איז דאָך דער מיסטעריעזער אַנקום פון ווינער ייד אין געטאָ אויך אַ צייכן, און ער פּאַלגט אים נאָך צוזאַמען מיט נאָך 28 יידן אין וואַלד אַרײַן.

עס איז דאָ מענדל רויזן, אַ כאַראַקטער, וואָס רעפּרעזענטירט דעם המון. אויך ער וואַקסט אַרויס פון אַלט־יידישער דערפּאַרונג, אָבער ביי אים ווערט די דערפּאַרונג מגולגל אין אינסטינקט, אין אַ ווילן צו לעבן און איבערלעבן קעגן אַלץ און קעגן אַלעמען און מיט אַלע מיטלען. צו דער גרעסטער פּאַראַכטונג פון ד"ר רובין, וואָס ביי בוניען איז זי געמישט מיט אַ ניואַנס פון איינזעעניש.

די פּערסאָנאַזשן פון שטעטל: דער רבי, בוניע, מענדל רויזן, די אַנאָ-נימע עדה, זיי אַלע האָבן פּאַר די געשעענישן איין ענטפּער, הגם אין פּאַר-שידענע וואַריאַנטן. פּאַר זיי איז דער ענטפּער — אַקצעפּטירונג פון געשיכט-לעכער דערפּאַרונג. פּאַר זיי ליגט דער ענטפּער אין אַ געמיש פון נצח-ישראלדיקן בטחון מיט פּיקחותדיקן יאוש.

אַן אַנדערן, קעגנזעצלעכן ענטפּער פון רעוואַלט קעגן אַט דער געשיכט-לעכער דערפּאַרונג האָט ד"ר רובין, אַ היינטצייטיקער מערב־איראָפּעאישער ייד. דורך אַלע סכנות און געפּאַרן קומט ער, דער ווינער ייד, פון פּראַנקרייך אַנגעטאָן אין אַ דייטשן מונדיר, באַקומט זיך אַרײַן אין שטעטל און אַרגאָ-ניזירט דאָרטן אַ פּאַרטיזאַנער־אַפּטיילונג. 28 זענען זיי צוזאַמען מיט בוניען נאָכצופּאַלגן דעם ד"ר רובין, וועלכער פירט זיי אַוועק אין וואַלד צו קעמפּן אונטער דער אַנפירונג פון זיין אַמאָליקן פּריינד, דעם פּוילישן גראַף סקאַרבעק.

גערעכט איז אָבער געווען דער צדיק, ווען ער האָט געזאָגט, אַז פּאַר יידן האַנדלט עס זיך בלויז אין אויסוויילן צווישן צוויי טויטן: דעם טויט פון מאַרטירערי אָדער טויט פון מערדער. בעת אַ צווייטאַגיקער אַפּוועזנהייט פון גראַף סקאַרבעק, קוילענען די פּאַליאַקן אויס די יידישע פּאַרטיזאַנער, ווען די יידן ווילן זיי נישט אָפּגעבן זייער געווער.

ווערטער און ווערטן

ווען סקארבעק קומט צוריק, טרעפט ער אן בלויז אויף דריי לעבעדיקע יידן: זיין פריינד רובין, דעם שווער-פארווונדעטן בוניע און מענדל רויזן.

די עדה יידן אין שטעטל איז שוין פריער אומגעקומען מיטן מאַרטי-רער-טויט פון אַלע קהילות. פון צדיק, וועמענס טויטער קערפער וואַלגערט זיך אין שניי, שלעפן פאַליאַקן אַראָפּ די מלבושים. די פאַרטיזאַנער אין וואַלד זענען אויסגעשאַכטן. די דריי געבליבענע באַהאַלט דער גראַף אין אַ קלויסטער.

דריי לעצטע רעפּרעזענטאַנטן פון אַן אומגעקומענער עדה און אפּשר פון אַ גאַנץ פאַרשניטן פּאָלק: עס איז דאָ דער יונגער פאַרטרעטער פון אַלט-יידישקייט, בוניע, פאַר וועמען אַקצעפּטירן איז נישט בלויז בלינדער גורל, נאָר אויך באַוווּסטיזין, עס מיינט אויספירן דעם קאַנטראַקט פון נעשה ונשמע, וואָס אַלע יידישע נשמות האָבן אים פאַרנומען אויפן באַרג סיני און קיין שום אויסמייד איז נישט פאַראַן. בוניע איז ביי זיין גאַנצער ענג-יידישער אויפפאַסונג דער אוניווערסאַלסטער פון אַלע פּערסאָנאַזשן. ער איז דער איינציקער, וואָס זעט "ייד" און "גוי" געבונדן צו און דורך די זעלבע אייביקע ווערטן.

עס איז דאָ מענדל רויזן, אַביעקט פון געשיכטע מער ווי סוביעקט. ער איז דער פּראָדוקט פון אַ געשיכטע, וואָס דערגייט נישט צו זיין באַוווּסטיזין. און עס איז דאָ ד"ר רובין, וואָס בויט זיינע אַקטן אויף פאַרלייקענונג פון געשיכטע און דורך דער פאַרלייקענונג באַקומען זיי אַ באַרעכטיקונג.

אידענטיפיצירט זיך דער מחבר, פּסיכאָלאָג און פּילאָזאָף, מיט איינעם פון זיינע פּערסאָנאַזשן? פון פאַרענטפּערן די דאָזיקע פּראָגע וועט זיין אַפּ הענגיק דער ענטפּער אויף אַ צווייטער וויכטיקערער פּראָגע: צי מאַנעס ספּערבער שטעלט בלויז די פּראָבלעמען פון אונדזער צייט, אָדער פּרוּווט ער אויך פאַר זיי געפינען אַן ענטפּער.

לאַמיר אינעם פינאַל פון דער דערציילונג זוכן אַ באַשייד: דער יונגער רבי, בוניע, שטאַרבט אין קלויסטער פון זיינע ווונדן. פאַרן טויט אַנטפּלעקט ער זיך נאָך, ער, דער יידישער רבי, ווי אַ בעל מופת און דווקא אין קאַ-טוילישן קלויסטער: ער היילט אויס אַ קראַנק פּויליש קינד פון אַ פאַראַליזש.

און הגם ספערבער איז דעם נס מקרב צום שכל, בלייבט נאך אלץ איבער גענוג אומנאטירלעכקייט.

דווקא אין נס פון רבין אין די געגעבענע אומשטענדן, איז דא אמוויי-ניקסטן יידישקייט. אבער ספערבערן גייט דא אין ארויסברענגען די אוני-ווערסאלע ליבע און הייליקע פרישות פון יונגן צדיק. עס שרעקט אים דעריבער נישט אָפּ די געקינצלטקייט פון דער סיטואַציע.

נאך בוניעס טויט פארלאָזט רובין דעם קלויסטער צוזאַמען מיט סקאַרבעקן, קומט אָן קיין וואַרשע פונקט אין פּסח 1943, ווען אין די פּלאַץ-מען פון ברענענדיקן געטאָ פאַרגייט אַ וועלט, פאַרמירט דורך דורות פון נסיונות. די פּאָליאַקן קוקן זיך צו, ווער גלייכגילטיק און ווער מיט שפּאַט. אַ קאַרוועלע שפּילט. אַ וועלט גייט אונטער ביי דער גרעסטער גלייכגילטי-קייט פון אַרום.

דער האַרטער רובין איז איצט שוין נישט אַזוי שטאַרק איבערצייגט אין דער ווירקעוודיקייט פון אַקציע און ענטפּערן „מיט קראַפט אויף קראַפט“. בוניעס איינפלוס און ווירקונג פון די געשעענישן עפענען אין אים אויף פאַרשטאַפטע קאַנאַלן און פאַרשלאַסענע וועגן צו אַן אַנדערן קוק. ער זעט איצט די אַריינקייטלונג פון הוה אין דער אייביקייט, ער הייבט אָן זען געשיכטע אַנשטאַט צו פאַרלייקענען. ער הייבט איצט אָן זען פאַקטן מיט אַנדערע אויגן און אפילו מענדל רויזענען פאַראַכט ער מער נישט פאַר זיין עקשנות צו וועלן לעבן אין אַלע באַדינגונגען.

רובין אליין ווערט ווי אַ סינטעזע פון אַלע פּראָגן און אַלע ענטפּערס. ער געפינט אַ וועג קיין ארץ-ישראל און פרוווט זיך דאָרט אַריינבאַקומען אין מיטן ברען פון דער מלחמה. ער גייט דאָרט אַהין ווי איינער וואָס ווייסט איצט, אַז אין המשך, אין געשיכטלעכן גורל, ליגט דער ענטפּער. ער רעדט צו סקאַרבעקן פאַרן שיידן זיך מיט אים, מיטן לשון פון בוניען. ער הייבט אָן צו זען, אַז געשעענישן, ווי טראַגיש זיי זאָלן נישט זיין, ווען זיי ווערן גע-נומען אין זייער איזאָלירטקייט, זענען בלויז אַפּגעריסענע עפּיזאָדן, וואָס כאַרלירן זיך אין דער געשיכטע ווי אַ טרער אין ים. ער הייבט אָן זען דאָס גאַנצע, די באַהעפטונג פון די רינגעלעך אין איין קייט און געפינט צוריק, אוועקגייענדיק, אַ זין אין לעבן.

ווערטער און ווערטן

אין דאזיקן גילגול פון רובינען, אין זיין דערגיין צו אַ גייסטיקער באַהעפטונג מיט געשיכטלעכן וועלט־באַנעם פון בוניען, זעען מיר אַ פרווו פון מחבר צוזאַמענצוגיסן אַלע ענטפערס אין איין ענטפער, וואָס זוכט אַריינצופלעכטן דעם איצט אין דער לאַנגער קייט פון פליסנדיקער צייט, „ווייל נאָר דויער איז ממשותדיק“, ווי דער רבי האָט געזאָגט. אויב דער „פאַרוואָס“ איז דערמיט נישט פאַרענטפערט, איז ער לכל הפחות אויפגע־קלערט.

*

עס וועט זיין דער באַזונדערער פאַרדינסט פון מאַנעס ספערבער, דעם פראַנצויזיש־יידישן שרייבער, אַפּשטאַמיקן פון גאַליציע און תלמיד פון דער ווינער שול פון אַדלערס פּסיכאָלאָגיע, צו האָבן אַנטפלעקט פאַר דער נישט־יידישער וועלט אַן אַלטע גייסטיקייט, אַ פּילאָזאָפּיע פון לעבן און פּילאָזאָפּיע פון אמונה, פאַר האָבן באַוווּן דאָס פנים באַגאַסן מיט בלוט פון אַן אַלטער לעבנס־חכמה, וועלכע שעפט אין די נסיונות אַליין, כוחות פאַר ווייטערדיקן קיום.

1952

די טונקעלע יאָרן און די העלע פערספעקטיוון

פראַנצויזיש־יידישע שריפטשטעלער, פראַנצויזן פון קולטור, פון גייס־טיקער פאַרמאַציע, פון מענטאַליטעט, אָבער יידן פון אַטאַוויזם, און פון אַ געוויסער סביבה־טראַדיציע, פאַרנעמען זיך אָפט מיט דער ישׁו־טעמע. עס ווילט זיך זיי אפשר באַווייזן, אַז הגם ס'טיילט זיי אָפּ פון דער פראַנצויזישער מערהייט אַן אַנדערע רעליגיעזע טראַדיציע און הגם זיי האָבן גאַרנישט בדעה דעם דאָזיקן אונטערשייד צו פאַרווישן, איז ער אָבער נישט גרויס, וויל מער ווי עס טיילט אָפּ, לויט זיי, יידנטום פון קריסטנטום, טרעפן זיי זיך צונויף אין די עיקר־פונקטן.

נאָך מער איז פאַר דעם דאָזיקן מין שריפטשטעלער געוואָרן די טעמע אַקטועל איצט, ווען דער באַדן, אויף וועלכן די צוויי מאַנאַטעאיסטישע אמונות האָבן זיך אַנטוויקלט — אין אַ יידישער סביבה — איז ווידער געוואָרן יידיש און במילא היסטאָריש ענלעך צו יענע צייטן פון פאַר צוויי טויזנט יאָר צוריק, און ווען פון דער צווייטער זייט האָט אַ קריסטלעך פאַלק מיט דער הילף פון אַנדערע קריסטלעכע פעלקער דורכגעפירט אַזאַ אויסראַט קעגן אַלע יידן פון אייראָפע, אַן אונטערשייד פון קולטור־פאַרמאַציע און גייס־טיקער שייכות מיט זייערע שכנים.

צום שבה פון ראָבער אַראָן, דעם מחבר פון די „טונקעלע יאָרן פון ישׁו“, מוז מען גלייך צוגעבן, אַז ער האָט וועגן גרינדער פון קריסטנטום אַנגעשריבן זייער אַ וואַרעם... יידיש בוך.

אונדזער היימישער שלום אַש, דער ייד פון קוטנע, דער מחבר פון „קידוש השם“ און פון „תהילים־ייד“, האָט אין דער יידישער שפראַך אַנגע־שריבן אַן עוואַנגעליש, פאַרגוואַישט בוך וועגן „גאַטס זון“. דאַקעגן האָט דער פראַנצויזישער ייד, דורכגעדרונגען מיט פראַנצויזישער און גריכיש־לאַטיי־נישער קולטור, ראָבער אַראָן, אַנגעשריבן וועגן ישׁו הנוצרי אַ שייך יידיש בוך, אַריינגעשטעלט אין ראַמען אויסגעפילטע מיט יידיש־היסטאָרישער און יידיש־מאָראַלישער אַטמאָספער.

ווערטער און ווערטן

זיין אַרויסגאַנג־פּונקט איז אַ פשוטער: די עוואַנגעליעס, דער נייער טעסטאַמענט ווייסט צו דערציילן וועגן ניסמדיקן געבורט פון ישו, וועגן זיין מאַרטירער־טויט, וואָס איז געקומען אין רעזולטאַט פון זיינע משיחישע דרשות פון די לעצטע דריי יאָר פון זיין לעבן. אָבער זיי דערציילן גאָר־נישט וועגן די 30 יאָר, וואָס ער האָט געלעבט, ביז צו זיינע לעצטע דריי יאָר פון אינספּיראַציע און רעוועלאַציע.

וועגן אַט די יאָרן, וואָס דער „ברית החדשה“ פאַרשווייגט, וועגן אַט די טונקעלע יאָרן רעדט ראָבער אַראָן און באַווייזט, אַז זיי זענען פשוט געווען דאָס, וואָס זיי האָבן געמיינט זיין — ייִדישע יאָרן, די יאָרן, ווען זיין פאַטער, דער סטאַליער יוסף, האָט אים געפירט אין דער שול אַריין, אין דער סינאַגאָגע פון נצרת, ווו ער האָט געלערנט, געדאַוונט, ווו ער האָט זיך דורכגענומען מיט אמונה, געלערנט דערנאָך אַ מלאכה אויפן ייִדישן שטיי־גער: אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות, און דאָרט זיך אויך צוגעגרייט צום ערשטן מאל עולה רגל צו זיין מיט זיינע עלטערן קיין ירושלים אויף פסח צו זיין בר־מצוה.

דאָס גיט דעם מחבר ראָבער אַראָן אַ גוטע געלעגנהייט אויפצושטעלן אַ פול בילד פון אַרץ־ישׂראל אין יענער תקופה, וועגן איר טאַג־טעגלעכ־קייט און איר שבת און יום־טוב, וועגן דער הייליקייט אין דעמאָלטיקן ייִדישן לעבן, וואָס האָט נישט געלאָזט קיין שום אַרט פאַר וואַכעדיקייט, פאַר פּראָפּאַנאַציע.

עס איז אַנגעגאַנגען אַ כסדרדיקע אַקטיוויזירונג זיך צו שלייפן ווי אַ גוי קדוש, צו רעאַליזירן משהס געבאָט, צו גרינדן און אָנהאַלטן אַ ממלכת כוהנים.

דערביי שטרייכט אונטער דער מחבר מיט רעכט, אַז אין יענע צייטן האָט זיך אָנגעהויבן אויסקריסטאָליזירן אַן אונטערשיד צווישן דער שול, דער סינאַגאָגע, דעם לאַקאַלן בית־המדרש און דעם בית־המקדש. די פּאַלקס־פירער, די פרושים, די חכמים, די בעלי משנה, זענען געווען יידן פון בית־המדרש און האָבן כסדר געלערנט און משפיע געווען אויפן פּאַלק אין אַלע קלענסטע ערטער און אין אַלע שטעט און דערפער.

דאַקעגן איז דאָס בית־המקדש געווען העראַרכיזירט, באַהערשט פון די

כהנים און כוהנים גדולים, וואס זענען געווען צדוקים און גענויגט צו קאלאבארירן מיט דער רוימישער אקופאציע-מאכט און מיט זיי איינצוגיין אויף פשרות אויך אין דער יידישער אויפפאסונג פון ריינעם מאנאטעאזיס. די פרושים, די חכמי התלמוד, וואס זענען אין די עוואנגעליעס און קריסטלעכע שריפטן אידענטיפיצירט געווארן מיט צבועקעס, ווערן דא ביי ראבער אראן צוריקגעשטעלט אין זייער אמתן ליכט. ער באווייזט ווי שטארק ישו איז דווקא אונטער דער השפעה פון די חכמים פון זיין צייט, ווי הלל הזקן און אנדערע, וואס האבן שוין פון געבאט „ואהבת לרעך“ געמאכט פריער א גרויסן פרינציפ.

זייער שיינע זייטן אין בוך זענען די, ווו ער קאנסטראוירט די „עבודה“ אין בית-המקדש, די עולירגל מיט זייערע קאראוואנען, די רוימישע סאל-דאטן מיט זייער שפאט און די באפעלקערונג מיט איר שנאה צום אקופאנט. די עוואנגעליעס, וואס פארשווייגן אינגאנצן ישוס 30 יאר, רעדן בלויז פון איין מאמענט: זיין באזוך אין בית-המקדש און זיין „וויכוח“ מיט די חכמים, ווען ער איז אינגאנצן אלט געווען 12 יאר.

דאס גיט דעם מחבר ראבער אראן די מעגלעכקייט צו געבן א פסי-כאלאגיש בילד פון בעל החלומות, וואס ישו איז דעמאלט געווען, פון די רעאקציעס פון א פראווינצער קינד אין דער הויפטשטאט, דער הייליקסטער, אבער אויך דער צומייסט פארשוועכטער דורך דער אנוועזנהייט פון די רוימישע געצנדינער. ראבער אראן גיט דערביי א שארפן אנאליז פון די צוויי וועלטן, דער יידיש-רעליגיעזער און דער רוימיש-גריכישער.

ער באווייזט, אז דאס אריינרייסן זיך פון דער רוימיש-גריכישער פרא-פאנער קולטור אין דער יידישער וועלט פון הייליקייט, האט גורם געווען צום גרויסן מיספארשטענדעניש אין קאנפליקט יידנטום-קריסטנטום. די יידישע נביאים, די יידישע אגדה און די יידישע חכמים האבן גערעדט מיט דער שפראך פון אלעגאריע, פון משל, פון מעטאפאר. די גריכיש-לאטיינישע וועלט, אפילו די יידישע, וואס איז געווען אונטער איר השפעה, ווי למשל, דער ראציאנאליזם פון פילון האלכסנדרוני און בכלל פון די יידן פון אלעקסאנדריע, און שפעטער די קריסטן, האבן אלץ גענומען בוכשטעבלעך אינעם אויסטייטש פון די פסוקים. דאס שפעטערדיקע קריסטנטום, וואס

ווערטער און ווערטן

האַט געטייטשט די ווערטער פון „גאַטס זון“, האָט אויך אַזוי געהאַנדלט, גע-
נומען דעם יידישן משל פון בן אלוהים און בן אדם קאַנקרעט, בוכשטעבלעך.
ראַבאָר אַראָן פאַרענדיקט זיין אינטערעסאַנט בוך מיט אַ פאַרנעפּלטער
טעאָריע, לויט וועלכער די צייט פון שאַרפע חילוקי דעות צווישן קריסטן-
טום און יידנטום זענען שוין אַדורך.

ביז ווען די געצנדיגערישע רוימיש-לאַטיינישע קולטור-וועלט האָט
זיך אַריינגעריסן אין יידישן לעבן און האָט עס פּראַפּאַנירט, האָט דאָס
קריסטנטום געהאַט די מיסיע צו דאַמינירן די דאָזיקע פּראַפּאַנאַציע דורך
אַ מאַנאַטעאיזם, צוגעפאַסט צו דער דאָזיקער וועלט.

איצט אָבער שטייט די וועלט פאַר אַ נייעם שווערן קריזיס. ווען דער
מאַטעריאַליסטישער אַטעאיזם פאַרלייקנט בכלל יעדע הייליקייט אין לעבן,
באַדאַרפן ביידע אמונות, וואָס ביידע האָבן זייער אַרט אין לעבן, צו קעמפן
קעגן אין פּיינט, מיינט ראַבער אַראָן.

און דער מחבר דערוואַרט, אַז אויך דאָס מאָל זאָל די „לייונג“ קומען
פון ישראל, וווּ ביידע אמונות טרעפן אויפּסניי זיך און וווּ עס קומט אויך
פאַר אַ נייער עקספּערימענט פון בויען אַ געזעלשאַפטלעך לעבן אויף נייע
יסודות אין קיבוץ, אָן דער באַטייליקונג פון ברוטאַלן ראַציאָנאַליזם און
אַטעאיזם.

צי מען קען פון די „טונקעלע יאָרן“ פון ישו אַרויסציען אַזעלכע
„העלע“ דערוואַרטונגען, ווייס איך נישט. אָבער איך ווייס, אַז די יידיש-
קריסטלעכע באַציאָונגען זענען שוין לאַנג נישט מער קיין וויכוח צווישן
קירך און סינאַגאַגע, נאָר צווישן פאַרוואַרצלטע פאַראורטיילן פון דער
גאַנצער קריסטלעכער וועלט פון איין זייט, און פון אַ פאַלק-קרבן פון אַט
די פאַראורטיילן, פון דער צווייטער זייט.

ווי עס זאָל אָבער נישט זיין, פאַרדינט דאָס בוך פון ראַבער אַראָן אויפ-
מערקזאַמקייט פון היסטאָרישן און פון דערציילערישן שטאַנדפּונקט.

אן אידליע פון אויפלייזונג

זעלטן האט א ליטעראריש ווערק ארויסגערופן אזוי פיל ליידנשאפט־לעכע דיסקוסיעס, אזוי פיל עפנטלעכע וויכוחים, ווי דאס בוך פון ראזשע איקאר „די קינדער פון אוראם“, וואס טיילט זיך אין צוויי חלקים: ערשטער טייל „איבערפלאנץ פון פרילינג“, צווייטער טייל „געמישטע וואסערן“.

זענען שוין די וויכוחים אליין א באווייז, אז איקארס בוך איז א ווערק, וואס איז געקומען אין זיין צייט, אז די פראבלעמען, וואס פליסן ארויס פון דערציילטן, וועקן אינטערעס. לאמיר קודם כל דאס פארצייענען ווי אן אומדירעקטע פאזיטיווע דערגרייכונג.

מיר האבן זיך גאר וואס אויסגעדריקט „פראבלעמען וואס פליסן ארויס“ און נישט „פראבלעמען וואס מען באהאנדלט“, ווייל דירעקט שטעלט דער מחבר נישט קיין שום פראבלעמען, ער לאזט פאר אונדז פריי פארבייפליסן דאס לעבן פון א יידישער עמיגראנטישער משפחה, און די פראבלעמען פליסן צוזאמען מיטן לעבן אויף א גאנץ נאטירלעכן אופן. „נאטירלעך“ פארן מחבר, וועלכער פאראיינפאכט דאס לעבן אליין, פאראיינפאכט די סיטואציעס און די כאראקטערן און פאראיינפאכט די לייזונג, וואס נעמט ביי אונדזער מחבר אן די פאראיינפאכטע פארעם פון אויפלייזונגען, פון אריינפלוס אין די זיסע וואסערן פון פראנקרייך.

דער מחבר ראזשע איקאר, אליין א קינד פון אן עמיגראנטישער משפחה פון מזרח־איראפע, זעט יידישקייט, לכל הפחות די יידישקייט פון א יידי־שער מינדערהייט אין פראנקרייך, ווי א הויקער, ווי אן איבעריקע לאסט, ווי א זאבאבאן, ווי א פאראורטייל, ווי א דעספאטיש שפיל פון אלטן אוראם פון וואס זיין זון יאנקל באפרייט זיך האלב, זיין אייניקל סימאן באפרייט זיך אינגאנצן און וואס הערט אינגאנצן אויף זיין „קינסטלעכע עקזיסטענץ“ ביים אייניקל מוכאנאוויצקי־סאלגיע, א האלבער אריער און גאנצער פראנצויז.

אבער לאַמיר איבערגעבן בקיצור דעם תוכן: אין סאַמע סוף פון פאַריקן יאַרהונדערט קומט אַן קיין פאַריז אַ יונגער יידישער מענטש יאַנקל מוכאַנאוויצקי פון אַ פאַרוואַרפן ליטוויש שטעטל ראַקוואַמיר. אין שטעטל לאַזט ער איבער אַ גאַר יונגע פרוי און אַן ערשט געבוירן קינד. אין פאַריז נעמט ער זיך צו קאַשקעטן-מאַכעריי.

פון ראַקוואַמיר האָבן דעם יונגן מענטש, אַ געוועזענעם בונדיסט, אַרויסגעיאַגט: אַפגעשטאַנענקייט, נויט און פאַגראַם-פּחד. אין פראַנקרייך נעמען אים אויף: טאַלעראַנץ, פרייהייט און צוטריט צו אַלע קולטור-נכסים. אַלץ וואָס איז יידיש דערמאַנט יאַנקלען אין געטאָ. אין שמוץ, אין ראַקוואַמירער אַפגעשטאַנענקייט, אַלץ וואָס איז פראַנצויזיש איז פאַר אונ-דזער העלד פול מיט ליכט, מיט לויטערקייט און פאַרשריט.

יאַנקל לערנט פראַנצויזיש, פאַרט אויף דער פראַווינץ, אַקלימאַטיזירט זיך, דעקראַצמאַניזירט זיך, ווי עס דריקט זיך אויס דער מחבר (קראַצמאַן — דער נאַמען פון אַ צווייטער משפּחה לאַנדסלייט פון יאַנקלען, ביי וועמען יאַנקל געפינט אַ היים אין די ערשטע חדשים נאָך זיין אַנקום פון ראַקוואַ-מיר. די משפּחה קראַצמאַן בלייבט אויפן פלעצל און זעצט פאַר אַ געטאָ-לעבן).

ווען יאַנקל פילט זיך שוין כמעט ווי אַ פראַנצויז, און האַלט זיך שוין גענוג באַרעכטיקט צו קוקן מיט ביטול אויב נישט מיט אַנטיפאַטיע אויפן פלעצל און זיינע איינוווינער, פאַלן אין אַ שיינעם העלן טאַג אַראַפּ פון שטעטל זיין ווייב חנה און זיין קינד רבקה.

עס איז אַן איבערלעבונג, כמעט אַן אומגליק, אַבער אַן ערלעכער מענטש איז אונדזער יאַנקל. קיין וועלט-איבערקערער און קיין אַוואַנטוריסט איז ער נישט. ער רעכנט זיך מיט פאַקטן און גיט זיי אויך זיך אונטער. זיין גורל הייבט צוריק אַן פליסן צוזאַמען מיטן גורל פון זיין משפּחה.

זיין ווייב, חנה, איז אַ פאַרפאַלענע ראַקוואַמירקע. קיין פראַנצויזיש וועט זי קיינמאַל נישט קענען, טראָץ איר יונגן עלטער (סך הכל 24 יאַר אַלט). קיין פאַם-פריט אַפילו וועט זי אויך נישט מאַכן ביי יאַנקלען, ביים פראַנצויזישן יאַנקל ווערט אַ פלעצל-שטוב.

זיין אידעאַל וועט יאַנקל ערשט רעאַליזירן ביי זיינע קינדער, זיין ווייב

חנה ברענגט אים צו אין פאריז נאך דריי קינדער: צוויי זין — סימאן און פערנאנד, איין טאכטער — קלארא.

מיט יאנקלען הייבט זיך אן די איבערפלאנצונג פון פרילינג, מיט זיין זון סימאן רעאליזירט זיך די אידעע פון געמישטע וואסערן. די אידעע פון וועמען? פון יאנקלען? ניין, יאנקל איז נישט אנטשלאסן אזוי ווייט צו גיין, פאר אים איז גענוג נישט רעדן יידיש, ווייניקסטנס נישט שטעכן דערמיט די אויגן אין גאס, אפשאפן זיין טאטנס ווילדע דרכים און זיין א מוסטער פון אגשטענדיקייט צו ווייזן די גוים.

די אידעע פון געמישטע וואסערן געהערט דעם מחבר. און דער מחבר פארקנסט פייערלעך יאנקלס זון סימאן מיט א שיקסל פון א פאריזער פאר-שטאט און — די געמישטע וואסערן ווערן געבוירן. עס קומען קינדער מיט שותפות-בלוטן פון יידישן היטלמאכער יאנקל מוכאנאוויצקי פון ראק-וואמיר און פון לאנדווירט סאלניע פון וויטרי נעבן פאריז.

די טענדענצן פון מחבר זענען שוין דערמיט מער אדער ווייניק דורכ-געפירט. אבער ראזשע איקאר איז א קינסטלער. ער איז א געשיקטער דער-ציילער און טאלאנטירטער ראמאניסט. ער ווייסט וואס איז מאס און וואס איז וואג; ווו ער טרייבט איבער אין איין פונקט, קאמפענסירט ער גלייך אויף א צווייטן און ווו ער שאקירט אויף איין ארט, פארגעלט ער אויף א צווייטן. דאס איז ביי אים נישט קיין קאפריזנע שפיל פון גלייכגעוויכט, נאר קינסטלערישער אינסטינקט.

אפטמאל ווערט ער ניצול פון שונדישער קאריקאטור, נאר א דאנק דער אינטואיציע פון זיין אמתן טאלאנט, וואס איז ביי אים גובר די טענ-דענן, להעקיס אים אליין, אבער נישט גענוג גובר, ער זאל זיך נישט כסדר האלטן אויף פלאכע שטחים.

אלע זיינע פערסאנאזשן זענען גוט געצייכנט. איר קענט קינמאל נישט באווייזן, אז זיי זענען פאלש אדער בייזוויליק געשילדערט, אדער אז זיי זענען נישט קיין ווארע געשטאלטן פון לעבן. אלץ שטימט, אבער נאר אין דער אויבערפלאך.

עס דערקענט זיך, אז דער מחבר האט געצייכנט לויט גאנץ לעבעדיקע

ווערטער און ווערטן

מאדעלן, אז ער האָט די סביבה גוט געקענט, אָבער דאָס זענען פּאַרטרעטן און אַ פּאַרטיפּטער אינערלעכקייט.

עס זענען רעאַליסטישע בילדער און דיסטאַנץ, און פּערספּעקטיוו, און וואַרצל, און אַחיזה. דער מחבר קען געוויסע יידן, אָבער ווייס גאַרנישט פון ייִדישקייט. איז עס ווי ער וואָלט געלערנט וועגן בלומען אין אַ בלומען־געשעפט און נישט אויפן פעלד אָדער אין גאַרטן, דאָס אָרט פון זייער אַרויסשפּראַך און געדייאונג.

געוויס זענען דאָ אַזעלכע פרומע דעספּאָטן ווי דער אַלטער אַווראַם, דער פּאַטער פון יאַנקלען — שפּעטער געקומען קיין פּאַריז מיט זיין ווייב בריינע — אָבער ייִדישקייט האָט זיך ביי זיי קיינמאַל נישט רעדוצירט צו אַ פרעס אין אַ כשרן טאַפּ. אַ ראיה, אַז איקאַר אליין, ווען זיין טאַלאַנט איז גובר די טענדענץ, שיקט ער אים נאָך ארץ־ישׂראל שטאַרבן (פּאַקטיש וועט ער דאָרט נאָך לעבן אַ צוואַנציק יאָר), דאָרט צעטיילט ער זיין געלט און לעבט פון קצבה. זיכער, אַז נישט די קליינלעכע פרומע דעספּאָטיע האָט אים געטריבן צו פּאַרענדיקן אַזוי אידעאַליסטיש זיין לעבן.

האַבן בלויז אָפּגעשטאַנענקייט און עגאָאיזם געקענט דערפירן צו אַזאַ אומלאַגישער רעזיגנאַציע?

עס באַגלייט נישט איקאַרס ייִדישע פּערסאָנאַזשן קיין טיפּע ייִדישקייט, פּונקט, איבעריקנס, ווי עס באַגלייט נישט זיינע פּראַנצויזישע פּערסאָנאַזשן קיין טיפּע פּראַנצויזישקייט. אָפּטמאַל זענען מיר רעדוצירט צום אויסער־לעבן אונטערשיד פון שפּראַך אָדער צו אַ מין קאַנקורענץ צווישן טשאַלנט און פּאַם־פּריט.

רעאַליסטיש ווי איקאַר איז, וויל ער פונדעסטוועגן געוויסע צונויפ־טרעפן, געוויסע געשפּרעכן צוגעבן אַ סימבאָלישע באַדייטונג. אַזוי פירט ער גלייך אין פּראַלאַג צונויף די צוויי אַלטע מחותנים יאַנקל מוכאַנאָוויצקי און באַפּטיסט סאַלניע אויפן צמענטאַר, אויפן קבר פון זייער בשותפות־אייניקל זשאַן קלאָד, דערשאַסן דורך די דייטשן, ער גיט אין ביידע אַרײַן, טראַך אונטערשידן און געווינהייטן און רעאַגירונגען, ענלעכע געדאַנקען וועגן מענטש, נאַטור, גאָט.

עס איז אַ שיינער רירנדיקער מאַמענט, אָבער דער סימבאָל איז אַ צו לייכטער, אַ פּלאַכער.

די מענטשן קענען זיך זיין גאַענט אָן שום קרבן פון אויפלייונג פון איין זייט. יאָנקל האָט דאָ גאַרנישט געמוזט מקריב זיין אויפן מזבח פון אַ פשוטער מענטשלעכער דערנענטערונג.

ראַקוואַמיר און פאַריו קענען האָבן גענוג מענטשלעכע שייכותן אין געדאַנק און געפיל, אַפילו ווען זיי בלייבן אויף זייערע באַזונדערע פאַרטיי-קולערע קולטור-היסטאָרישע פּאָזיציעס.

מען האָט אפשר איבערגעטריבן מיט די אַטאַקעס קעגן דעם בוך. מען האָט עס אַפילו פאַרשריגן פאַר אַן אַנטיסעמיטישס. ניין, עס איז ווייט פון אַנטיסעמיטיזם.

עס איז אַ בוך פון אַ ייד, וואָס פילט זיך גאַנץ באַקוועם אין זיין פאַ-זייע פון אידלישער אויפלייונג, וואָס וואָלט דאָס זעלבע שטאַרק געווונטשן אַלע יידן פון פּראַנקרייך, זיך אַריינצוגיסן אין די שטילע זיסע פּראַנציוזי-שע וואַסערן, אָבער וועלכער פילט זיך נאָך כסדר מיטפאַראַנטוואַרטלעך פאַר די יידישע חסרונות, פאַרן „יידישן“ מערקאַנטיליזם, פאַר אויפרייסן די אויגן, אין סך-הכל איז דער מחבר מער אַ יאָנקל ווי אַ סימאָן, ווייניקסטנס בנוגע דעם וועלט-קוק. ער וואָלט אונדז כסדר וועלן עצות געבן, צו זיין שטיל, רואיק, נישט איינרייסן, נישט שרייען. ער וואָלט אונדז וועלן ראַטן זיך צו באַפרייען פון עטלעכע שרייענדיקע פעלערס. אָבער אַזוי ווי ער איז נישט קיין גרויסער קענער פון יידישקייט, איז דאָס גאַנצע ביסל יידישקייט פאַר אים איין גרויסער פעלער, פון וועלכן עס וואָלט גאַרנישט געווען קרום זיך צו באַפרייען, ווי פון אַן אַלטן פאַראור-טייל.

מיר וואָלטן בלויז אָפגעשיקט דעם מחבר זיך אַ ביסל מער צו פאַר-טיפן אין דער געשיכטע און אין דער קולטור פון זיינע אבות פון ראַק-וואמיר און ערשט שפעטער מיטן זיכערן טאַלאַנט וואָס ער פאַרמאָגט צו קאַמפלעטירן זיין ווערק מיט אַ נייעם ערנסטערן טייל, ווו דער פערטער דור פון אברמען זאָל פילן יידישקייט נישט ווי אַ פאַראורטייל, נאָר ווי די נאַטירלעכע ירושה פון אַ פּאַלק.

ווערטער און ווערטן

איקאר האט געשילדערט די אויפלייזונג פון די בני אברם, עס פעלט
אבער די ירושה פון די בני אברהם.

איקאר האט דעם אינטערעסאנטן סוזשעט אָנגעהויבן באַהאַנדלען. ער
האַט געעפנט אַ וועג פאַר אַנדערע וואָס וועלן נאַכקומען געבן דעם אמתן
פאַרטיפטן ראַמאַן פון יידישן עמיגראַנטישן לעבן אין פראַנקרייך.

1956

מעמוארן פון ראמען גארי

תיכף נאך דער באפרייאונג, ווען אין פראנקרייך האבן זיך באוויזן די ערשטע ביכער וועגן די רציחות פון דער דייטשער אָפּפּאַציע-מאַכט, די גיהנום-ליידן, דעפארטאַציעס און דעם העראישן ווידערשטאַנד פון פראַנץ צווישן אונטערגרונט — האָט אַ באַזונדערן אויפמערק אויף זיך געצויגן אַ קליין ביכל מיטן נאָמען „עדוקאַסיאָן אייראָפּעען“ (אייראָפּעאַישע דערצי-אונג). דער נאָמען פון מחבר: ראַמען גאַרי, דעמאָלט נאָך אַן אומבאַקאַנטער. דאָס בוך האָט געהאַט אַ זייער וואַרעמען אַפּרוף און באַקומען דעם „פּרייז פון קריטיקער“.

דאָס בוך האָט באַזונדער פאַראינטערעסירט דעם יידישן ליינער, וועלכער איז נאָר וואָס אַרויס פון לאַגער און באַהעלטעניש אַ פאַרביטער-טער און געקרענקטער, אַ פאַרווונדעטער אין זיין גוף און אין זיין נשמה, אַ צעהאַלטער און צעפּערטלטער אין זיין משפּחה, אַן אויסגעוואַרצלטער פון היים און לעבן — און ער האָט זיך מיט בלוטיקן נייגער צוגעהערט און צוגעקוקט צו דעם אַלעם, וואָס עס רעדט און שרייבט די באַפרייטע וועלט וועגן זיין חורבן, זיין באַזונדערער באַטייליקונג אינעם וועלט-מבול.

אין דערמאָנטן בוך פון ראַמען גאַרי ווערט דערציילט וועגן יידן-אומ-קום און געראַנגל אין די שטעטלעך און אין די „מאַלינעס“ פון מזרח-איי-ראַפּע, איבערהויפּט אין ווילנער געגנט.

שרייבן מיט אַזוי פיל וואַרעמקייט, ליבשאַפט און איבערגענומענקייט וועגן אונדזער חורבן קאָן נאָר אַ זייער נאָענטער; שרייבן מיט אַזאַ אומבאַ-האַוונטקייט אין די פּרטים קען נאָר אַ פּרעמדער, אַדער אַן אַפּגעפּרעמד-טער.

ווער איז אַט דער מחבר פון דעם מיט אַזוי פיל מענטשן-ליבע אַנגע-פילטן בוך מיטן אומבאַקאַנטן נישט-יידישן נאָמען ראַמען גאַרי? פאַר מיר בלייבט עס אַ סוד.

אנהייב פון די פופציקער יארן דערשיינט אין פאריז א ניי בוך פון זעלביקן מחבר, וואס איז זוכה צו גרויסער פאפולאריטעט. דאס בוך בא-קומט דעם גאנקור-פרייז, ווערט פילמירט און זייער געלויבט דורך דער קריטיק. דעם מחבר ווערט גלייך צוגעטיילט א בכבודיקער ארט אין דער מזרח-וואנט פון דער פראנצויזישער ליטעראטור. דער נאמען פון בוך: „וואַרצלען פון הימל“. די טעמע: מלחמה אין אפריקע. א בוך מיט א סך שיינקייט, אוואנטורע און הומאניזם. די „וואַרצלען פון הימל“ זענען די אפ-ריקאנער העלפאנטן. ביי דער געלעגנהייט ווערן מיר געוואָר פון דער פראנצויזישער פרעסע, אז דער מחבר איז פראנצויזישער גענעראל-קאָנ-סול אין לאַס-אנדזשעלעס. אז ער האָט זיך אין דער מלחמה אויסגעצייכנט און איז דערפאר באַלוינט געוואָרן מיט דער העכסטער מיליטערישער אויסצייכענונג דורך דעם גענעראל דע-גאַל.

איז די רעטעניש נאָך גרעסער: ווי קומט דער מלחמה-העלד פון אפ-ריקע צו יידישע חורבן-טעמעס אין מזרח-איראָפּע? און ווי קומט דער פראנצויזישער אויאַציע-לייטענאַנט צו די מאַלינעס פון ווילנע? זיין בוך „די הבטחה פון באַגינען“, דערשינען אין יאָר 1960 (אין צוויי-שנצייט האָט ער פאַרעפנטלעכט נאָך עטלעכע ביכער, וואָס האָבן נאָך מער אונטערגעשטראַכן זיין פּלאַץ אין דער פראנצויזישער ליטעראטור) — פאַרענטפערט אַלע קשיות.

„די הבטחה פון באַגינען“ איז אַ מעמואַריסטיש בוך פון מחבר מיט אַ שטאַרקער ליידנשאַפט און אַן איבערגעלאָדענער פאַנטאַזיע. עס איז אַ ווערק פון אַ גרויסן קינסטלערישן פאַרנעם; עקזאַלטאַציע פון געפיל. פּע-ר-זענלעכע מחשבות איבער מענטשן און פעלקער, אַ זייער סענסיטיוו געמיט — דאָס אַלץ מיט זיך: כּסדר צונויף כּדי צו שטערן דעם „רואיקן“ געלויף פון דער „ריינער“ קונסט.

אין „די הבטחה פון באַגינען“ דערציילט זיך וועגן אַן אויסטערלישער ליבע פון אַ יידישער מאַמע צו איר זון. דער זון איז דער מחבר פון בוך. די מאַמע — אַ געוועזענע רוסישע אַקטריסע, וואָס איז זייער יונג, גלייך נאָכן געבוירן ווערן פון איר קינד, געבליבן אַן עגונה.

מיר ווערן שפעטער געוואָר, אַז דער קליינער גאַרי האָט דערנאָך

עטלעכע מאָל געטראָפֿן זיין פּאָטער אין פּראַנקרייך. ער איז צוריקגעקומען פון דרום־אַמעריקע, גענומען אַ צווייטע פּרוי, געהאַט מיט איר צוויי קינדער. די גאַנצע משפּחה איז דעפּאָרטירט געוואָרן און אומגעקומען אין אוישוויץ.

בעת דער אויפנאַמע צום גאַנקור־פּרייז, דערציילט גאַרי אין זיינע מעמואַרן, האָט ער צווישן די צוגעשיקטע באַגריסונגען באַקומען אַ בריוו, אין וועלכן עס ווערן אים דערציילט פּרטים וועגן אומקום פון זיין פּאָטער. זיין פּאָטער איז געשטאָרבן איידער ער האָט אַריבערגעטרעטן דעם איינ־גאַנג צום גאַנקאַמער. ער איז געפּאָלן אויף דער שוועל.

גאַרי דערציילט, אַז בעת דער שמחה פון זיין באַקומען דעם פּרייז, האָט ער זיך געפונען אין קאַרידאָר אַ האַלב־פּאַרחלשטער. אלבער קאַמי, דער שפּעטער טראַגיש־אומגעקומענער פּראַנצויזישער נאַבעל פּרייז־טרע־גער, איז גראָד פּאַרבייגעגאַנגען, אים דעליקאַט גענומען אונטערן אָרעם און אַ פּאַרבלאַסטן אַריינגעפירט אין זאַל.

„דער פּריער מיר כמעט אומבאַקאַנטער מענטש איז מיר דורכן בריוו פון אַן אומבאַקאַנטן געוואָרן אַ פּאָטער אויף אייביק“ — גיט צו ראַמען גאַרי.

אַבער דער אַנדענק פון פּאָטער אין בוך איז בלויז געגעבן עפיזאָדיש. דאָס בוך, אין גאַנצן גענומען, איז געהייליקט דער מאַמען, איר ליבשאַפט און געטריישאַפט צו איר בן־יחיד.

אַלץ וואָס ווערט דערציילט אין דאָזיקן בוך איז שפּאַנענדיק, אויס־טערליש ממש ביז אומוואַרשיינלעכקייט, העראַיש ביז אַוואַנטורע, אויפ־ריכטיק ביז ציניזם. אַלץ איז דאָ געגעבן אין גוזמאדיקע מאַסן, וואָס פּאַסן זיך אגב צו דער אויסערגעוויינלעכער ליבע פון דער מאַמע צו איר זון.

זי איז געווען אַן אַקטריסע אויף דער רוסישער בינע, און, ווי דער זון איז דערנאָך געוואָרן פון עמיגראַנטישע רוסישע אַקטיאָרן, דער עיקר פון דעם גרויסן פּילם־אַרטיסט איוואַן מאַזשוכין — אַן אַנגעזעענע בינע־קינסטלערין. זי איז אויך געווען, זאַגט עדות דער זון, זייער אַ שיינע פּרוי. נאָכן געבוירן ווערן פון איר קינד און אַוועקגיין פון איר מאַן, האָט זי אַנגענומען דעם פעסטן באשלוס צו פּאַרלאָזן אַלע בינע־ראַלעס און

ווערטער און ווערטן

אויסצופירן אַ גאַנץ לעבן בלויז די איינע ראַלע — די ראַלע פון אַ מאַמע, וואָס גיט אָפּ אַלע כוחות אין דער צעיושעטער וועלט פון רעוואָלוציע און בירגער־קריג, דער קאַריערע פון איר בן־יחיד.

זי האָט פאַרלאָזט די רויט־אַרמייאישע בינע, וווּ זי האָט געשפילט טעאַטער איבער גאַנץ רוסלאַנד, אַוועק אין דער וועלט, געוואָרן אַ שניידע־ריין אין ווילנע, אַ מאַדיסטקע אין וואַרשע, אַ ביזשוטעריע־רעפּרעזענטאַנט־טיין, אַ שותפּטע צו אַ טאַקסי אין ניצע. אין די אַלע מלאכות, אָפּטמאַל מיט זייער ווינציק ברכות, האָט זי פאַרשווענדעט איר ענערגיע, איר טאַלאַנט צו געווינען דעם צוטרוי פון מענטשן, איר שאַרפֿן שכל, זייער אָפּט פאַר־בויגן איר כבוד, און דאָס אַלץ כדי צו האַדעווען איר קינד. די דאָזיקע מאַמע טראַכט און לעבט מיט איין־און־אינציקן ציל — מיט דער צוקונפּט און קאַריערע פון איר קינד.

וועלכע קאַריערע וועט זי אויסקלייבן פאַרן בן־יחיד? פאַר דער דאָזי־קער מאַמע, וואָס איז מער יידיש לויט עמאַציאָנעלן אטאוויום ווי לויט דערציאונג, און וועלכע פאַרמאַגט אַזוי פיל פאַנטאַזיע וויפל ענערגיע, זע־נען אַלע קאַריערעס מעגלעך; ער וועט אפשר זיין אַ דיכטער אַזוי ווי יויקטאָר הוגאָ, אַזאַ מיליטערישער גאון ווי באַנאַפּאַרטע, אַזאַ דיפּלאַמאַט ווי טיילעראַן, זי זעט יעדנפאַלס תמיד די צוקונפּט פון איר זון אין פראַנקרייך. דאָרט... דאָרט... אַזוי האָט זי שוין אַמאָל געזען איר קינד אין רוסלאַנד, שפּעטער אין ווילנע און נאָך שפּעטער אין וואַרשע.

איר זון האָט דערנאָך אין זיינע מעמוואָרן אין פראַנקרייך געקענט מעלאַנכאָליש פרעגן: וווּ ביסטו, אויסגעחלומט פראַנקרייך פון מיין מוֹ־טער? האָסט קיין מאָל, פראַנקרייך, מיין אַדאַפּטירט פאַטערלאַנד, נישט דערגרייכט די הויכקייטן פון מיין מאַמעס פאַנטאַזיע!

נישט געווען קיין איין הבטחה פון די אַלע, וואָס זיין מאַמע האָט אים געמאַכט אין באַגינען פון זיינע יאָרן, וואָס זאָל נישט מקויים ווערן.

ווי אַ מיליטער־מאַן און נאַציאָנאַלער העלד האָט אים צו מאַרגנס נאָך דער באַפרייאונג דער גענעראַל דע־גאַל אויפן עטוואַל־פלאַץ עפנטלעך דעקאַ־רירט מיט דער העכסטער מיליטערישער אויסצייכענונג און זיך מיט אים צעקושט, פון וואָס דער סקעפטישער שרייבער איז קענטיק נאָך היינט

שטאלץ און צופרידן; פאר זיינע פארדינסטן פארן פאטערלאנד אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז אים געגעבן געווארן דער הויכ־כער דיפלאמאטישער פאסטן פון א גענעראל־קאנסול אין לאס־אנדזשעלעס. אויך ער, ראמען גארי, האט זיינע צוזאגן צו זיין מוטער געהאלטן און פאר איר געפאדערטן פאטריאטיזם צו פראנקרייך באצאלט מיט זיין פארווייג־דיקט לייב און מאראלישע ווינדן אין זיין נשמה.

די קעגנזייטיקע צוזאגן זענען אבער דערגרייכט געווארן אזוי אנדערש, ווי די מאמע און זון האבן עס זיך פארגעשטעלט, און נאך אזוי פיל ליידן, אז די מעמווארן באקומען דערפון אן אמתע קוהלתדיקע באפארבונג. וועגן דער גלענצנדיקער קאריערע וואס דערווארט דעם קליינעם, דע־מאלט צעניאָריקן גארי, האבן געוויסט אלע שכנים פון ווילנע, פון ווארשע און שפעטער פון ניצע.

אין ווילנע, אין הויף אויף גרויס־פאהולאנקע 16, האט זיך פון דער מוטערס באַרימערעען שטארק איבערגענומען דער יידישער שכן פיעקעל־ני. ביים באַגעגענען דעם יינגל אויף די טרעפּ, רופט ער אים אַריין צו זיך, איז אים מכבד מיט צוקערלעך און זאָגט צו אים: „ראַמאַן, דו וועסט דאָך זיכער אַמאַל זיין אַ וויכטיקער מענטש, אַ מאַמע רעדט דאָך נישט בחינם, וועסט שרייבן אין די גאַזעטן, וועסט קומען צווישן אַנגעזעענע מענטשן, בעט איך דיך איין זאך זיי צו זאָגן, אַז אויף גרויס־פאהולאנקע 16 וווינט אַ מענטש מיטן נאָמען פיעקעלני“.

ווען אין יאָר 1943, דערציילט דער מחבר, איז ער געווען אין ענג־לאַנד און ווי אַ פראַנצויזישער לופט־אָפיציר מיט זיין אָפטייל דעפילירט פאַר דער ענגלישער קעניגין, האָט די קעניגין מיט אַמאַל געווענדט אירע טריט גלייך צו אים, זי האָט זיך האַסטיק דערנענטערט און דערלאַנגענדיק אים די האַנט, געפרעגט פון וועלכן טייל פראַנקרייך ער שטאַמט. — פון ניצע, מאַיעסטעט, — האָט געענטפערט דער פראַנצויזישער לופט־אָפיציר און גלייך צוגעגעבן: „אין ווילנע אויף גרויס־פאהולאנקע 16 וווינט אַ ייד מיטן נאָמען פיעקעלני“. „די קעניגין איז אוועק אַ דער־שטוינטע, אָבער איך האָב געהאַט אַ ריין געוויסן“ — שרייבט ראַמען גאָרי.

„איך האָב שפּעטער נאָך געהאַט פּאַרשידענע געלעגנהייטן — דער־
צײַלט דער מחבר — אין עליזיי־פּאַלאַץ, אין אַמעריקאַנער ראַדיאָ און
אויף דיפּלאַמאַטישע באַנקעטן צו דערמאָנען יענעם שעמעוודיקן ייד, וואָס
איז שפּעטער דורך די היטלעריסטן פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין זײַף. איך האָב
מיר מײַנע צוקערלעך פּון די קינדער־יאָרן כּשר פּאַרדינט“ — גיט ער צו
מיט אַ מין מאַקאַברישן הומאָר.

זײַן „אײראָפּעאישע דערציאונג“, וועגן מטורפדיקן יידן־געיעג אין
דזשונגל אײראָפּע, האָט ער געשריבן אין די אַפּריקאַנער פּרייע סטעפּעס.
ער האָט דעמאָלט געפירט אײנע פּון זײַנע ראַמאַנטישע אַוואַנטוריסטישע
ליבעס מיט אַ יונגער, שלאַנקער נעגערין, וואָס האָט שפּאַצירט אין איר
נאַטירלעכן חוה־קאַסטיום אין איר פּרײַען אַפּריקאַנער גן־עדן, און נישט
געהאַט די מינדסטע אַנונג פּון אײראָפּעאיש־ציוויליזירטער בושע. אין אַ
געוויסן טאָג האָט זיך אויף איר קערפּער באַווײזן אַ פּאַרדעכטיקער פּלעק.
דאָס מײדל איז אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַ שפּיטאַל פאַר מצורעים און
איר געליבטער האָט מער קיין מאָל נישט געהאַט רעכט זי צו זען.

אויף אַלע זײַטן פּון דעם מערקווירדיקן בוך לײגט דער מחבר ברייט
אויס זײַן אײפּערדיקע שטרעבונג צום אַבסאָלוטן אמת, זײַן לײדנשאַפטלעכן
זוידערווילן צו אַלע אידעאָלאָגישע אַפּגעטער, וואָס אַנשטאַט צו זען אין
מענטש אַ הייליקן ציל, זעען זיי אין אים אַ מיטל און אַ קרבן אויף זײערע
אומריינע מזבחות.

דער מחבר איז אַבער ווייט פּון ניהיליזם. ער בלייבט אַ קעמפּערישע
נאַטור, גרייט צו יעדער מלחמה קעגן פּאַרשקלאַפּונג פּון מענטש.

ידיש, לויטן געמיט, לויטן געפיל, לויטן מענטשלעכן שטאַלץ, איז
אַבער אין „די הבטחה פּון באַגינען“ נישטאַ קיין שום רמז און קיין שום
פּערזענלעכע שטעלונג צו יידישע פּראַבלעמען און יידישע וועלט־ענינים.
זײענדיק רייך אין דערפּאַרונגען, מיט אַ שטורמישער יוגנט, אויסגע־
פילט דורך דער מוטערס זוּדיקן טעמפּעראַמענט און זײַן אײגענער איבער־
געטריבענער אינטענסיווקייט, האָבן די מעמואַרן פּון דאָזיקן נאָך הײַנט
יונגן מענטש (בערך 45 יאָר) אַנגענומען דעם טאָן פּון אַ זקן, אַ סקעפּטי־
קער. אַבער די צעזײַטע איבער אַלע זײַטלעך שײַן־דערציילטע אויסטער־

לישע עפיזאדן גיבן צו דעם בוך א באזונדערן רייך און א מעלאנכאלישן הומאר.

איינעם אזא עפיזאד וואלט זיך פשוט שטארק וועלן, אז ער זאל זיין לעבעדיקער אמת און נישט די פרוכט פון א רייכער פאנטאזיע:

ווען עס האט זיך דערנענטערט די צייט פון לאנדונג אין דרום-פראנק-און ער, ראמען גארי, האט באדארפט זיין פון די ערשטע צו פאראשוטירן אויף פראנצויזישער ערד, האט ער דורך פארשידענע שליחים פון דער אונטערערד און דורך מיליטערישע עמיסארן געפרוווט זיך שטעלן אין פארבינדונג מיט זיין מוטער, זי צו אינפארמירן וועגן זיין נאענטן אנקום. ער איז ענדלעך אין פראנקרייך און — גלייך אין ניצע. מיט אומגע-דולד און הארצקלאפעניש לויפט ער צו דער מאמען. אויפן אמאליקן אד-רעס געפינט ער זי נישט. נאך לאנגע זוכענישן ווערט ער געוואר, אז זיין מאמע לעבט שוין נישט מער ווי צוויי יאר... ער האט דאך אבער פון איר רעגולער באקומען בריוו ביז דעם לעצטן טאג? ווייט זיך ארויס, אז זיין גרויסע פארווארגערין האט אים אויך פארווארגט מיט פאסט אויף דער גאנצער מלחמה-צייט. פארויסזעענדיק איר נאענטן טויט, האט זי די בריוו אים איבערגעשיקט דורך דער פארמיטלונג פון אירער א פריינדין אין דער שווייץ.

לעבעדיקע, זודיקע מוטער-ליבשאפט באזאמירט אין תכריכים. איז נאך פאראן א גרויליקערע איראניע פון גורל?

פון דאנען די ביטערע פילן צוגעמישטע צו די קינדערישע זיסקייטן אין זיינע זכרונות, דער חזק-טאן, וואס רייסט אפטמאל איבער דעם ערנסט און דעם אידעאליזם פון די מעמוארן; און פון דאנען דער יאוש און סקעפ-טיציזם וואס באשאטענען אזוי די הייטערקייטן פון די ווילנער און וואר-שעווער הייפן און פון די בחורישע יארן אין ניצע, איבער ליציי, אונג-ווערסיטעט, מיליטער-שול, מלחמה אין אפריקע.

„בלוט פון הימל“

דער ייד איז געווען דער טאטאלער קרבן. דער דייטש — דער טאָטאלער מערדער; די אנדערע פעלקער — ווער אין אַ גרעסערער, ווער אין אַ קלענערער מאָס — די משרתים פון רוצח.

אַזאַ פאַראיינפאַכונג איז נישט נושאַ חן ביים מחבר פון „בלוט פון הימל“ פיאָטר ראָוויטש, אליין דער קרבן, אליין דער עדות, פסיכאָלאָג און פילאָזאָף פון גרויסן פאַגראָם.

זיך דעצידירנדיק צו דער טאטאלער פארטיליקונג פון אַלע יידן אין אייראָפּע, זענען דעם נאַצי נויטיק געוואָרן נישט בלויז פאַבריקן פון טויט, נאָר נאָך מער, פאַבריקן פון טומאה. דער דייטש האָט קודם כל געמוזט אַרגאַניזירן אַ קלימאַט פון אַבסאָלוטער פסולת און אין אים אַריינציען גרויסע שיכטן פון אַלע פעלקער: פראַפעסאָרן, דאָקטוירים, פיזיקער, כעמיקער, פסיכאָלאָגן, פסיכיאטערן, מאַביליזירן די מאַסן־מערדער פון אייגענעם פאַלק און פון די אונטערגעוואָרפענע פעלקער. און ער האָט אויך אַריינגעצויגן אין די נעצן פון טומאה יידן אליין. דער קרבן גופא האָט געמוזט ביישטייערן צו זיין אומקום.

די גאַנצע מאַסע פון צעשפרייטן יידנטום אין אַלע אַקופירטע לענדער פון אייראָפּע איז געוואָרן דער טעגלעכער פאַנג־שטאַף פון אלע חיות רעות און פון אַלע פעבלס. אָבער אַ מינדערהייט, וואָס איז דורכן מערדער געוואָרן באַשטימט ווי אַן אינסטרומענט אין דער באַטייליקונג פון אייגענעם אויס־ראַט, האָט געמוזט כסדר באַקומען די אילוזיע, אַז זי וועט געשוינט ווערן, אַז אירע פּריווילעגיעס פאַר געוויסע „לייסטונגען“ זענען נישט קיין פראָוויזאָרישע.

צו דעם צוועק זענען פונאַנדערגעשפרייט געוואָרן נעצן, מאַטעריעלע און פסיכאָלאָגישע, זענען פונאַנדערגעשטעלט געוואָרן פאַסטקעס, פולאַפקעס, שטריוכלונגען צו פאַנגען תמימים און קאַריעריסטן, זיי צו געבן אילון־

זיעס און אליביס, דורך וועלכע זיי זאלן געשטרויכלט ווערן. דורך אָט די שטרויכלונגען-אליביס זענען אָדורך די „געטאַ-קיסרים“, די פאַרזאָרגערס פון פאַפירן אין די אַרבעטס-לאַגערן, די קאַפּאַס, די אַרגאַניזירערס פון רעטונגס-אילוזיעס און אַנדערע „פאַלשע משיחים“, ווי עס רופט זיי אָן דער מחבר פון „בלוט פון הימל“.

מיט אָט די פּאַסטקעס, דעם שפּיננוועבס, אין וועלכן די פליג פּאַלט אַריין מיט אַזאַ אומשולדיקער שולד, אָט מיט דער אַטמאָספּערע פון אומ-רייניקייט פאַרנעמט זיך פּיאָטר ראָוויטש אין זיין גרויסן אויסטערלישן בוך פון מאַראַלישן חורבן, וואָס די סטרא אַחרא האָט פּראָוואַצירט, אַרגאַניזירט און צוגעגרייט פאַר יידן אין דער ערשטער ריי, פאַר די אַנדערע פעלקער און די אַנדערע שפּעטערע, נאָך-זיג-עטאַפּן.

און די סטרא אַחרא אַליין, איז זי געווען דאָס אויסשליסלעכע ווערק פון דייטש, די שאַפונג פון מענטש בכלל, אָדער אפּשר גאָר אַ מעטאַפּיזיש גורל-דיקע, אין וועלכער דער דייטש גופא איז דער געפאַנגענער, דער גע-שטרויכלטער פון די דעמאָנען, וואָס ציען די שטריקלעך?

ראָוויטש שטעלט קיינמאַל נישט בפּירוש די דאָזיקע פּראַגע, אָבער דער גאַנצער קלימאַט פון די עפּיזאָדן, דער טאָן, די שפּראַך, דער סאַרקאַזם, דער תּליה-הומאָר, זעען אויס צו זיין באַשאַפּן ארום אָט דער שיקזאַל-פּראַגע.

אַ פאַרגלייך אָדער אַ קאַנפּראַנטאַציע צווישן „בלוט פון הימל“ פון פּיאָטר ראָוויטש און דעם בוך פון אַנדערע שוואַרצבאַרט „דער לעצטער פון די צדיקים“, קומט ביים לייענען אויטאָמאַטיש אויפן געדאַנק.

איך וועל אָבער, מיין איך, גאַרנישט איבערטרייבן, ווען איך וועל באַהויפּטן, אַז ביי דער גאַנצער קידוש-השם-פּולקייט פון שוואַרצבאַרטס בוך און ביים גאַנצן צומיש פון ציניזם אין ראָוויטשס בוך, איז דאָס לעצטע פיל גענטער צום מהות פון מאַרטיראַלאַגיע, און דערמיט תּוכיקער יידיש, ווי „דער לעצטער פון די צדיקים“.

פאַר פּיאָטר ראָוויטשן איז נישט געשטאַנען אין דער ערשטער ריי דער קידוש-השם-מאַטיוו, נישט דער גרויסער פּאַסיווער קידוש השם פון אומ-

ווערטער און ווערטן

שולדיקן קרבן און נישט דער אַקטיווער קידוש השם פון יחידים, וועלכער קומט אין זיין בוך בלויז עפיזאדיש צום אויסדרוק.

פאַר דעם מחבר פון „בלוט פון הימל“ שטעלט זיך די בלוט-וואַקסאַנאַ-ליע אין איר גאַנצער אַבסורדאַלער משוגעת ווי אַ קאַטאַסטראַפּע, אין וועל-כער כביכול אַליין האָט פּונאַנדערגעלאָזט אַלע דעמאָנישע טרייב-כוחות פון מאָרד און געפאַלנקייט.

ווי קאָן אַ מענטש, איך בעט אייך, וואָס שילדערט מיט אַ מאַקאַברייער פּייערלעכקייט די צערעמאָניע פון באַטאַפּן זיין העלדס „מילה“ דורך אַ טמאדיקן דייטשן לייטענאַנט, אַן אוקראינישן געלערנטן און מיליטערישע כירורגן, נאָך רעדן וועגן קדושה, אַפילו פון קרבן?

אַט די אַלע גרויסמוטיקע עקספּערטן קענען נישט אומברענגען קיין אומשולדיקן אַריער, אויב עס איז אמת, אַז ער, דער באַזיצער פון די פאַפּירן אויפן אוקראינישן נאַמען, יורי קאַלעץ, איז טאַקע אַן אַריער; זיי קענען אָבער נאָך ווייניקער עובר זיין אויפן געבאַט פון נישט לאָזן לעבן אַ ייד, אויב דער געמלהטער איז דאָס, אויף וואָס עס ווייזט דער אות ברית אין זיין אבר.

איז עס טאַקע אַ רירנדיקע חקירה ודרישה לטובת דעם אמת פאַר די ס. ס. און געלערנטע. אָבער דער מחבר פון בוך האָט נישט בלויז אַרייַנגעבליקט אין שאול תחתיה, נאָר פיל ווייטער און טיפּער — אין סאַמע תהום פון פאַרברעכן און אַבסורד און דאָס וואָרט פון קדושה, אַפילו פון די קרבנות, גייט אים נישט איבער די ליפּן.

און ווי קאָן אַ מענטש, וואָס האָט געזען זיינע ברידער אין געטאָ, אין די קאַרידאָרן פון טויט, האַנדלען מיט זייער לעצטער סחורה (א), הייליקע קרעמער, שליחים פון מלאך המוות) רימען מיט מאַקאַברייער התלהבות זייער סם, וואָס גיט די באַפּרייאונג פון לעבן און געציילטע סעקונדן, נאָך ברענגען איבערן מויל רייד פון קידוש השם?

און ווי קאָן אַ מענטש, וואָס האָט געזען דעם ראש הקהל פון געטאָ ליפּערן זקנים צום טויט, ווייל „עס איז דאָך לאַגישער און עטישער מקריב צו זיין זקנים, ווי קליינע קינדער“, וואָס האָט געזען דעם הויפּט-דאָקטאָר פון יידישן שפיטאַל מאַכן ענלעכע קאלקולאציעס מיט פּלעגע-שוועס-

טערן אין זיין שפיטאל, ווייל אלץ איינס מוז מען דאך מולכן געבן זיין פייער-אָפּפּער. ווי קען נאָך דאָ זיין א רייד פון קדושה, אָן חילול השם פאר די רייד גופא?

ניין, ראַוויטש גיט אונדז דעם שוידערלעכסטן אוניווערס פון דער סטרא אחרא. די וועלט פון באַרויבטן צלם אלוהים. און אַלע עפיוּאָדן פּערסאָנאַל-זשן, אַלע ווערטער, דער גאַנצער סטיל און ביטערער חזק, וואָס איז אויס-געגאַסן אויף אַלע שילדערונגען, אויפן גאַנצן אינהאַלט, זענען בלויז די באַשיידנסטע מענטשלעכע מיטלען אַרויסצוברענגען וואָס שאַרפּער, ווי ווייט בולטער די לופט, דעם קלימאט, אין וועלכן עס אַטעמט, עס גוססט און פאַרגייט אַט דער שוידערלעכער אוניווערס.

*

דאָס בוך פון פּיאָטר ראַוויטש איז נישט קיין אויטענטיש-דאָקומענטאַרע שאַפּונג. עס איז סימבאָל און תּמצית און גיט דעם מחבר אַ מעגלעכקייט פון פּרייער באַוועגונג אין אַלע דריי הויפּט-אַפּטיילונגען פון גיהנום-געטאָ. אין ערשטן אַפּטייל, אין געטאָ, ערגעץ וווּ אין אַ פאַרבאַטענער שטאַט, וואָס קען זיין לעמבערג, לאַדזש, וואַרשע, קראַקע, אָדער ערגעץ-אַנדערש-וווּ פון אַלע געטאָס פון ימי היטלער, זשיפּעט, גוססט אַ יידישע באַפעלקער-רונג, פאַרמשפּט צום טויט, אַלע טאָג ווערן זיי פאַרמינערט, איינגעשרומ-פענער. אַקציעס, שחיתות, גירושים זענען די טאָג-טעגלעכע אַנזאָגן פון פולער אויסראַטונג. בלויז אַ הייפל צייטוויליק פּריווילעגירטע קאָמבינירן נאָך צו דערגרייכן פאַר זיך אַ „נדחה“.

באַריס, דער העלד פון ראַמאַן — ווייל דאָס בוך איז געשריבן אין פאַרעם פון אַ ראַמאַן, אין דריטער פּערזאָן — באַריס איז אַ זון פון אַ רייכן אַפּשטאַם, אַ יונגער באַראָן, זעט און אַבסערווירט. ער שמועסט. מען פאַרטרויט זיך פאַר אים. ער קען די פּריווילעגיעס און קען די פּריווילע-גירטע. ער זעט ווי די רעדער דרייען זיך און דרייען אַלע מיט אין ענדגיל-טיקן סוף אַרײַן, אין טאָג פון פולער ליקוידאַציע באַקומט ער זיך אַריבער מיט זיין כּלה אויף דער אַרישער זייט.

ווערטער און ווערטן

די צווייטע אַפטיילונג פון בוך איז אויסגעפילט מיט די פּחדיםדיקסטע עפיוואָדן, אוואַנטורעס און שאַנטאַזשן, וואָס האָבן זיך נאָר געקענט טרעפן אַ ייד אין זיינע וואַנדערנישן אין פרייען דזשונגל פון אייראָפּע אין יענע צייטן.

דער דריטער קאַמער פון גיהנום, איז די תּפּיסה, וווּ ער פּאלט ענדלעך אַריין, ווען ער געפינט זיך אויף אַ וואַקזאַל.

עס זיצן דאָרט בכבודע מערדערס, קיילערס, שמוקלערס, אָבער אַלע זענען זיי פיינע אַרייער און אַלע האָבן זיי בלוז אין טענה צו דער יידישער חוצפּה פון יורי גאלעץ אינצורעדן דער וועלט, אַז ער איז נישט קיין ייד... „אַפילו אַוועקגיין פון דער וועלט וויל ער ווי אַ לינגער“ — זאָגן די אַרנטלעכע מערדערס און קיילערס צו אים אין תּפּיסה.

ביי זיין גאַנצער אַפּאַטיע און עקל צום לעבן, ווילט זיך אים דווקא, דעם „אַרייער“ יורי גאלעץ, פאַרט ארויסרייסן דאָס לעבן פון ייד באַריס פון די גויאישע רוצחישע הענט, וואָס געלונגט אים אויך קעגן אַלע געבאַטן און געזעצן פון היטלערס דזשונגל.

אין מינוטן פון פולן יאוש, באַווייזט זיך אים אין דער פּאַרטאַגיס-דע-מערונג אַ ליכט פון די קינדער-יאָרן, דאָס דריי-פּלאַמיקע אות (די שין פון שדי).

געשטאַרקט דורך אַט דעם צייכן פון לעבן, קעמפט ער ווי יעקב מיטן מלאַך און רייסט אַרויס זיין לעבן פאַרן פרייו פון אַנפּילן זיין גאַנץ נפש מיט עקל און ווידערווילן, פון וואָס דער תּליה-הומאַר אין בוך איז דער שאַרפּסטער אויסדרוק.

עס איז אַ בוך פול מיט די אויסטערלישסטע און שוידערלעכסטע עפיוואָדן אַפילו פאַר אַט דער תקופּה און פאַר יענע אומשטענדן פון סאַמע גי-הנום פאַר יעדן ייד.

עס איז אַ בוך פון איבערלעבונגען, דורכגעגאַנגענע דעם פּילטער פון דיסטאַנצירטע דורכטראַכטענישן און קאַמענטאַרן, געמישט פון מעלאַנכאָ-לישער איראַניע און פאַרנעפּלטן מיסטיציזם, פון אַ געניאַלער בליצקייט און פון אַפּט מאַל קאַלטער פּסיכאָלאָגישער אַנאַליזע פון אַ האַלוצינירנדיקן רעאַליזם און פּאַנטאַסמאַגאַרישער פּאַעטישקייט.

ל. דאָ מאַנקעוויטש

עס איז דאָס בוך פון אַ גרויסן חורבן: דעם מאַראַלישן חורבן פון אַ
חרובער מענטשהייט, וואָס האָט געקאָנט געשריבן ווערן פון אַ מחבר, וואָס
האָט זיינע איבערלעבענישן לאַנג אַנאַליזירט, פּסיכאָלאָגירט און פּילאָזאָ-
פּירט.

*

דאָס בוך איז געשריבן אין פּראַנצויזיש. דער מחבר שטאַמט אָפּ פון
מזרח-גאַליציע, געקומען קיין פּראַנקרייך ערשט נאָך דער מלחמה.
ער רעדט פּליסיק אין עטלעכע איראָפּעאישע שפּראַכן, אויך פּויליש
און רוסיש.

הערש מענדלס מעמוארן *

משה גראסמאן האט אנומלט אויסגעבויט א ראמאן פון די אים דער-
ציילטע שטורמישע אַוואַנטורעס פון הערש מענדלס לעבן. ער האט דאָס
בוך, וואָס ער האָט אָנגערופן „א ווידוי פון אַ רעוואָלוציאַנער“, באַצייכנט ווי
אַ „פּאָליטישן ראַמאָן“. איצט איז געקומען דער לעבעדיקער העלד פון
ראַמאָן, וועמען עס האָט אַפנים נישט באַפרידיקט די קינסטלערישע באַל-
זאַמירונג פון זיין לעבעדיק לעבן. איז ער אַראָפּ פון די פּיקציע-בלעטער.
וואָס דער ראַמאַניסט האָט פאַר אים באַשטימט און זיך אַליין איבערגע-
שריבן אויף זיין אייגענעם לשון.

קען דאָס איבערגעשריבענע בוך זכרונות אויסהאַלטן דעם פאַרגלייך
מיט דער בעסטער מעמואַריסטיק פון דעם מין און אויפן ספּעציעלן געביט
פון יידישער רעוואָלוציאַנערער מעמואַריסטיק וועט דאָס בוך זיכער גע-
הערן צו די זעלטנסטע.

דער מחבר פון די זכרונות איז ווייניקער פון אַלץ אַ סתם-אָוואַנטו-
ריסט, אַ זוכער פון אויסטערלישע פּאַסירונגען. ער איז קודם-כל געווען
און געבליבן אַן אידעאָליסט. דאָס דאָזיקע קינד פון דער אַרעמקייט פון
סמאַטשע-גאַס האָט פשוט געבענקט נאָך מסירת-נפש, האָט פשוט געזוכט
זיך צו ברענגען פאַר אַ קרבן פון „אידעאַל לטובת דער מענטשהייט“. אויף
אַט דעם וועג פון זוכענישן האָבן אים אַפגעוואַרט אויסטערלישע פּאַלן און
צופאַלן.

הערש מענדל האָט דורכגעמאַכט אַלע מינים פּאָליטישע און פאַר-

* „זכרונות פון אַ יידישן רעוואָלוציאַנער“. פּאַרלאַג י. ל. פרץ, תל-אביב
1959. פרעמירט אין כתביד דורך דעם יידישן וועלט-קאָנגרעס אין פּראַנקרייך.
הקדמה: יצחק דויטשער.

טייאישע גלגולים, ווייל מיטן דאזיקן מענטש האבן קיינמאל נישט געלענקט קיין דאגמעס, נאר דער גייסט פון א רעוואלוציאנער. אט דעם בונטארישן מהות און תוך פון זיין כאראקטער איז ער דורך אלע גלגולים און מעטא-מאָרפּאָזעס טריי געבליבן.

איך האָב דאָס ערשטע מאל אין מיין לעבן געזען הערש מענדלען אין אנהייב מלחמה אין פאָריז. אין די בונדישע קרייזן, וווּ איך האָב אים דעמאָלט געזען, האָט מען מיר אַנדערציילט לעגענדעס און נסים וועגן זיין פאָרגאַנג-גענהייט. ראיז שוין דעמאָלט געווען נאָך אַלע זיינע גרויסע קאָמוניסטישע אַוואַנטורעס. ער האָט דעמאָלט געהאַלטן ביי נעאַ-בונדיום מיט טראַצקיס-טישער באַפּאַרבונג. פון אַלע זיינע רייד און באַוועגונגען האָט אָפּגעקלונגען מיט פאָרגאַנגענער גדלות.

די בונדישע בגדים האָבן אויף אים אויסגעזען לויז, אומגעפאַסט. אין יאָר 1943 — איך האָב דעמאָלט געלעבט ווי אַ באַהאַלטענער ייד אין אַ דאָרף נעבן ליאַן — האָט זיך אין דאָרף אַראַפּגעלאָזט דער שטאַב פון די לינקע פּוּעלי-ציון מיט זיין צענטער פון הילף און ווידערשטאַנד. הערש מענדל איז געווען צווישן זיי.

אויך די נייע ציוניסטישע בגדים האָבן דעמאָלט אויף אים אויסגעזען אומגעפאַסט, צו ענג, אָדער צו ברייט. דאָך האָט ער זיך אין זיי פרייער באַווייגן. דאָס האָט אים דער באַראַכאָוויזם, דער יידיש צוגעשניטענער מאַרקסיזם, צוגעגעבן גייסטיקע פּליגל און פּרישקייט. דער דאָזיקער העלד פון זיין אייגענעם ראַמאַן, וואָס איז אַרויס פון די סמאָטשער אַרעמע קע-לערס אָן שום בילדונג, איז עפעס ווי געבוירן געווען פאַרן מעטאָדישן דענ-קען און ספּעציעל פאַר מאַרקסיסטישער דיאַלעקטיק. ער האָט נישט בלויז תּופּס געווען דעם מאַרקסיזם אין אַלע זיינע פּירושים און אָפּצווייגונגען, נאָר פשוט אויסגעזען ווי פאַר זיי באַשאַפּן. נאָכמער, ווי ער וואָלט זיי אַליין באַשאַפּן.

דאָרט, אין באַהעלטעניש, באַקענען מיר זיך נענטער. מיר שמועסן זייער פּיל. אויף מיין סקעפטיציזם בנוגע אַלע טעאָריעס, שמייכלט ער. אָבער ער האָט ליב מיט מיר צו רעדן. איך פון מיין זייט באַוונדער זיין הריפותדיקע תּפּיסה. איך פאַרשטיי נישט וווּ ער האָט גענומען זיין נייגונג

ווערטער און ווערטן

צו אנאליזירן אלע געשעענישן אין ליכט פון טעאריעס. איז ער דאך פון די קינדער-יארן אן געווען אַרומגענומען מיט די הארטע צוואנגען פון פראקטישן לעבן.

ווידער בהלה, ווידער פחד, ווידער געלויף. דער געשטאפּאַ-וואַגן האָט זיך לעצטנס מערערע מאל באַוויזן אין דאָרף. דער פּוּעלי-ציון-שטאַב אַנט-לויפט אין דער איטאַליענישער זאַנע. איך באַשליס צו בלייבן.

אין די דאָזיקע טעג פון קאָנספּיראַציע, פון אומלעגאַלקייט, האָט זיך הערש מענדל אייגנטלעך געפילט כמעט ווי באַקוועם. ער איז געווען אין זיין עלעמענט. עס האָט אים בלוז ווי געטאָן, וואָס צוואַמען מיט אים איז אַ גאַנץ פּאַלק געוואָרן אומלעגאַל.

סוף 1944 טרעפן מיר זיך אין פאַריז ווי באַפּרייטע, אָבער מיט הערצער באַשווערטע. מיר קענען איצט דעם טרויעריקן בילאַנס. ער, הערש מענדל, האָט נאָך באַזונדערע פּערזענלעכע סיבות, וואָס דריקן אים: זיין פּרוי, זיין חבּרטע פון תּפּיסה, פון קאַמף און פון אַנטווישונגען, האָט געטיילט דעם גורל פון די יידן אין וואַרשעווער געטאָ, וווּ זי איז געבליבן.

און איצט מיש איך די בלעטער פון זיינע זכּרונות און איך קאַנפּראַנ-טיר זיי מיטן מענטש, וואָס איך קען און עס איז מיר זייער גוט פּעסטצוו-שטעלן, אַז די האַנדלונגען פון דאָזיקן מענטש זענען תּמיד געלענקט געוואָרן דורך אַ הויכער פאַר אים אינסטינקטיווער מאַראַל.

דאָס דאָזיקע קינד פון דער שוידערלעכסטער אַרעמקייט האָט, ווי ער דערציילט אין די מעמוואַרן, שוין אין די יינגסטע יאָרן דורך זיין ברודער און דורך דער „גאַס“, געהאַט פאַרבינדונגען מיט דער אונטערוועלט. אָבער צווישן איר און די סאַציאַליסטן, וואָס פירן קעגן איר אַן אויסראַטונג-מלחמה, וויילט ער אויס די סאַציאַליסטן.

דאָס איז פאַר אים סימבאָליש פאַר זיין גאַנץ לעבן. ווען ער שטייט פאַר אַן אויסוואַל צווישן דעמאָראַליזאַציע און מאַראַל, צווישן דעגענעראַציע און הומאַניזם, וואַקלט ער זיך קיינמאַל נישט. דער טעאָריעס-ליבהאַבער וואַרפט אַוועק דאָגמעס און תּורות און שטעלט זיך אויף דער זייט פון דער מאַראַל. דער מענטש, וואָס איילט זיך פון פאַריז, וווּ ער געפינט זיך שוין בעת דעם ערשטן וועלט-קריג, צו זיין אויף דער ערד, פון וואַנען עס קומט די

בשורה פון דער רעוואָלוציע; דער מענטש, וואָס געפינט זיך אין די ערשטע רייען צו שטורמען דעם מאַסקווער סאָויעט, ווען ער איז באַזעצט דורך די ווייסגוואַרדייער; דער מענטש, וואָס געפינט זיך אין די פּאָדערשטע רייען צו פאַריאַגן קאַרנילאָוון; דער מענטש פון אַזויפיל יאָרן פּוילישע תּפּיסות, פון טויט-אורטיילן; דער מענטש, וואָס די פאַרטיי שיקט אין יאָר 1928 צו שטודירן אין דער מאַסקווער לענין-שולע; דער דאָזיקער מענטש וואַקלט זיך נישט, ווען ער זעט שוין דעמאָלט אין מאַסקווע דעם זיג פון דער סטאַלין-ניסטישער דריי-איינקיט: חניפה, מסירה און מאָרד, צו פאַרלאָזן פּריער פון אַלע „זיין“ פאַרטיי, אויף אייביק מיט איר איבערצורייסן.

די שפּעטערע פּאָזע פון ירידה, די מאַסקווער פּראָצעסן, דער פּאַקט מיט היטלערן, דער מאָרד פון טראַצקי און אַלע האַנדלונגען נאָך דער מלחמה, זענען פאַר אים שוין בלוז אַ פּועל יוצא פון דעם, וואָס ער האָט שוין אין מאַסקווע געזען אין די יאָרן 1928 און 1929.

*

איצט זיצט הערש מענדל אין ישראל, שוין עטלעכע יאָר. ער זעט דאָרט די פאַרווירקלעכונג פון אַן אמתער מענטשלעכער רעוואָלוציע און זעט דאָרט זיין אָרט.

און „פּערמאַנענטע רעוואָלוציע“ זענען די ווערטער, וואָס זענען אים געבליבן צום נאָענטסטן.

לעבן און דיכטונג פון א זשעני

זיין א זשעני אויף אונדזער ערד איז נישט פון די באקוועמע זאכן, נישט פארן זשעני און נישט פאר די ארומיקע. די מיטלמעסיקייט איז גוט ארגאניזירט. אלע אויסגעטראטענע וועגן ווינקען מיט זייער גלאטיקייט און באקוועמלעכקייט, אלע שטרויכלונגען זאמלען זיך אונטער די פיס פון באן-ברעכער. איז דער אויסוואל טאקע די מאס פאר דער עכטיקייט פון כאראקטער: צי האבן מיר פאר זיך א פסעוודא-רעוואלטירער, וואס וועט פריער אדער שפעטער געלאקט ווערן דורך גלאטיקע וועגן, אדער מיר האבן פאר זיך איינעם פון יענע זעלטענע טיטאנען פון גייסט, וואס קענען זייער נאקן נישט בייגן, וואס זייער פערזענלעכע אחריות איז א שטיק פון דער וועלט-אחריות, ווייל זיי זענען נישט בלויז ברואים, געשאפענע, נאר אויך בוראים, שפער.

אויך אין דער ליטעראטור, קונסט, פאעזיע, שטייען די גלאטיקע וועגן גרייט. אלע אימיטאטארן, מעלי-גירה און פסעוודא-קניסטלעך גייען אויף זיי. אויך דא זענען אלע נייקייטן פארדעכטיק אין די אויגן פון דער מיטל-מעסיקייט. אבער יענער, יענער זעלטענער גייסטיקער גלאבטראטער, יענער גרויסער זעער און גרויסער באנעמער, פאר אים איז דער אויסגעטראטענער וועג צו ענג פאר זיין שפאן, די גרייטע ראמען צו שמאל פאר דעם געזעענעם און באנומענעם.

מיט איינעם אַזא אויטענטישן טיטאן פון גייסט, מיט אַזא פאָעט פון עכטן מעטאל, מאַכט אונדז, יידישע לייענער, באַקאַנט דער מחבר פון בוך „זשאַן אַרטור רעמבאַ“ (ארויסגעגעבן דורכן פאַרלאַג „אידישער קעמפער“, ניו-יאָרק 1950), מלכה לאַקער. מיר זאָגן דער דיכטער רעמבאַ אפּשר נאָר דערפאַר, ווייל פאַר אונדזערע אַרעמע שפּראַך-מיטלען זענען באַקוועמער פאַראַלגעמיינערונגען ווי פּרעציוזירונגען. אין דער אמתן האָבן מיר דאָ פאַר זיך אַ גיגאַנטישן נאַטור-כוח, אַ פּייער-שפּייַענדיקן ווילקאַן, וואָס זיינע

ברענענדיקע און בליצנדיקע פֿייער-ווערטער באַלייכטן דאָס אומבאַקאַנטע, דאָס אומאַנטפּלעקטע.

ווייניק מענטשן פאַרשטייען רעמבאַ, ווייניק מענטשן האָבן זיך געגעבן די מי אַריינצודרינגען אין דעם, וואָס ער אַליין האָט אָנגערופן „די אַלכעמיע פון וואָרט“, זיין אַלכעמיע, זיין מאַגישע קאַמבינאַציע פון ווערטער, קלאַנגען און אינהאַלטן. אָבער די ווייניקע, וואָס פאַרשטייען אים, בלייבן אויף אייביק זיינע געפאַנגענע, עקזאַלטירטע אָנהענגער און חסידים. צו די ווייניקע געהערט דער מחבר פון בוך.

מלכה לאַקער ווערט נישט מיט צו לערנען אַליין און לערנען מיט אונדז אַ פּרק רעמבאַ. נישט בלויז פאַרשטייט זי אים, נישט בלויז פאַר-טייטשט זי אים, נישט בלויז זעצט זי אים איבער און פאַרזעט גלייך דעם טעקסט מיט התפעלותדיקע הערות, נאָר זי אידענטיפיצירט זיך מיט אים ווי אַ גוטער לייענער פון „זוהר“ באַהעפט זיך מיט די הייליק-פאַרשיכור-דיקע ווערטער פון ספר ביז צום ווערן אַליין אַ בעל-„זוהר“.

און רעמבאַ האָט באמת אַ סך פון אַ יידישן מקובל. ווי אַ מקובל גיט ער צו אַ גרויסע באַדייטונג דעם אַפּקלייב פון ווערטער. ענלעך ווי די מקובלים איז ער מצרף ווערטער און קלאַנגען. אין ערשטן עסי וועגן רעמבאַ שרייבט מלכה לאַקער: „ווערטער זענען סימבאָלן, נעמען פון באַגריפן, פון מינים, פון זאַכן, פאַר די מקובלים זענען דאָס אותיות, נקודות שוין געווען. מיט דער הילף פון צאָלן האָבן זיי פאַרויסגעזען די צוקונפט פון דער וועלט פון אונדזערע אייגענע. חוץ דער קאַנקרעטער ווירקלעכקייט האָבן זיי תּוספּ געווען אַ העכערע מיט כלערליי ספירות“.

זיך דערשלאָגן צו די העכערע ספירות מיט נייע אויסדרוק-מיטלען, דורך „זעען“, דאָס ווערט זיין שטרעבונג, זיין ציל. ווערן אַ זעער, אַ חוזה, אין אַ בריוו צו זיין פּראָפּעסאָר איזאַמבאַר (ציטירט לויט דער איבערזעצונג פון מלכה לאַקער) שרייבט ער: „אַצינד פאַרגראַב איך זיך אַליין. פאַרוואָס? איך וויל זיין אַ דיכטער און איך אַרבעט דעריבער צו ווערן זעעוודיק. מען דאַרף גיין צו דער גרענעץ פון אומבאַקאַנטן, די יסורים זענען אין לשער, ביטער פאַרן האַלץ, וואָס ווערט געוואָר, עס איז אַ פּידל“. אין אַ צווייטן בריוו, ציטירט דורכן מחבר, שרייבט ער: „דער פּאָעט מאַכט זיך זעענדיק

דורך אַ לאַנגער, אומגעהייערער, אויסגערעכנטער אַנטרעגלונג פון אַלע זינען, אַלע פאַרמען פון ליבע, פון ליידן, פון משוגעות. ער זוכט אַליין, ער שעפט אויס אַלע גיפטן, כדי נאָר צו באַהאַלטן דעם קווינטעסענץ. און די עסייאַסטיקן גיט צו פון איר זייט: „אַזוי שטייט רעמבאַ איינער אַליין אין חלל און ראַנגלט זיך צו דערגיין צו כאַאַס, ראַנגלט זיך צו דערגרייכן צום מחוץ פון גוף און נשמה.“

אינגאַנצן פיר יאָר האָט רעמבאַ געשאַפן און דאָס איז געווען אין די קינדער־יאָרן צווישן 15 און 19 יאָר. אין דער צווייטער העלפט פון זיין לעבן, וואָס האָט אויך נישט מער געדויערט ווי 19 יאָר, האָט ער אַלץ געטאַן צו פאַרגעסן און מאַכן די וועלט פאַרגעסן, אַז ער איז אַמאָל געווען אַ דיכטער. ער האָט דעמאָלט נישט געשריבן קיין פּאָעזיע, נאָר געלעבט פּאָעזיע. איך זאָג נישט געלעבט פּאָעטיש, ווייל דאָס לעבן אויף די גרויסע וועגן פון דער וועלט איז אפשר נישט געווען פּאָעטיש. אָבער ער, ער האָט געלעבט פּאָעזיע, איבערגעלעבט פּאָעזיע, אַזוי ווי ער האָט פריער געשריבן פּאָעזיע. עס זענען אפשר געווען די יאָרן פון קבלה מעשית (פּראַקטישער קבלה), אַנשטאַט וואָס פריער איז עס געווען קבלה עיונית (טעאָרעטישע קבלה).

„די פּאָעזיע וועט נישט מער ריטמירן די טאַט, זי וועט איר גיין פאַרויס.“ די פּאָעזיע, הייסט עס, וועט נישט מער באַזינגען דאָס געטוענע, נאָר ווערן דער נביא פון דער טאַט. רעמבאַ האָט דאָס שפּעטער באַשטעטיקט אין זיין לעבן. זיינע פיר יאָר דיכטונג זענען טאַקע געווען אַ פאַרויסגאַנג צו דער טאַט, צו דער גרויסער, טראַגישער אַוואַנטורע.

ווען ער איז געווען ווייט, ווייט פון דער פּאָעזיע (שבכתב), ווייט פון פּראַנקרייך, האָט מען אין פּראַנקרייך געפייערט מיט גרויס ענטוויאַם זיך דיכטונג. ער האָט אָבער איין מאָל פאַר אַלע מאָל זיך אַפּגעזאָגט פון איר, פון איר און פון די אַפּשאַצונגען וועגן איר. דאָרט, ערגעץ ווייט אין אַבי־סיניע, איז ער געווען אַריינגעטאַן אין ווּנדערלעכע אַוואַנטורעס. ער האָט דעמאָלט אויסגעלעבט די וויזיע פון זיין באַרימט ליד „די שיכורע שיף“, וווּ ער גיט אַן אויסטערלישע וויזיע פון אַ שיף אַן אַ רודער, וואָס גייט מיט לאַדונג פון אַמעריקע איבער אַקעאַנען. די רודערער זענען אַוועק און די

שיף טראָגט זיך אַליין דורך טעג און נעכט איבער ימים, פאַרפלייצטע
אינדזלען אין באַגלייטונג פון שטורעמס, בליצן, דונערן, דורך הפּקות און
פּיין, פּרייהייט און כאַאָס.

דער שטורעם האָט געבענטשט מיין אַקעאַניש דערוואַכן
מיט כּוואַליעס סכּנות, געפּאַלענע קרבּנות,
ווי אַ קאַרעק געטאַנצט האַב אידן, לייכט מיט די דראַכן,
צען נעכט לאַנג, נישט געדורשט נאָך הייס און בטלנות.

זינט זעמאָלט בין איד געבוירן אין שירה
פון ים, באַלויכטן פון מילד־פּלאַנעטן,
פאַרגאַסן פון גרינע אַזורן, וואָס צירן
בלייד דערטרונקענע אויף ווייכע וואַסער־בעטן.

לויט דער איבערזעצונג פון מלכה לאַקער

אויב יעדער אמתער דיכטער קען אויף זיך זאָגן די ווערטער פון
תהילים „מבשרי אחזה אלהי“, פון מיינע אינערלעכקייטן זע איד גאַט, און
צומייסט מיטן אַקצענט אויפן מ ב ש ר י, אויפן פּערזענלעכן, האָט רעמבאָ
געשטעלט דעם אַקצענט אויפן אחזה, אויפן זען. ער האָט געהאַלטן די
מדרגה פון זען פאַר די העכסטע אין דער דיכטונג.

„וואָלט אונדזער צייט נוטה געווען צו קאַנאַניזירונג, וואָלטן מיר
געדאַרפט זאַלפּן אַ נייעם הייליקן סאַנקט־אַרטור“ — רופט אויס מיט
באַגייסטערונג דער מחבר.

מלכה לאַקער וויקלט אונדז אויף די מגילה פון רעמבאָס לעבן מיט
אַ סך זין פאַרן דאָזיקן לעבן. מיט אַ סך אינטערעס לייענט זיך דער
אויסטייטשער־שער טייל פון בוך, די הערות, באַמערקונגען, לירישע
פירושים און ציטאַטן. עס אַנטפּלעקט זיך פאַר אונדז אַ גרויס לעבן,
אַ גרויסער געראַנגל פון אַ גיגאַנטישן גייסט, פון דער משפּחה פון מיטאַ־
לאַגישן פּראַמעטעאוס. אויך ער איז גרייט געווען צו גנבענען פּיער און
וואַרפּן פאַר די מענטשן. ער איז גרייט געווען אויף אַלע אינערלעכע טאַר־

ווערטער און ווערטן

טורן פאר פרווון פון אויסלייז. עס געלינגט דעם מחבר פון בוך „זשאן ארטור רעמבא“ אונדז קלאַר צו מאַכן די ריזיקע געשטאַלט פון גאונישן איבעררייפן קינד, וואָס צו 19 יאָר האָט ער שוין נישט מער געשריבן, און איצט, 80 יאָר דערנאָך, האָט אים נאָך אַלץ די וועלט נישט אויפגעהערט אויסצוטייטשן און אין אים אַריינצוטייטשן.

ווען מיר קומען אָבער צו די איבערזעצונגען אַליין האָבן מיר דעם איינדרוק, אַז עס איז נישט געלונגען דער איבערזעצערין צו געפינען אַלע-מאָל דעם געהעריקן עקויוואַלענט פון רעמבאָס אויסדרוק אין דער יידישער שפראַך. דאָס מאַכט דעם אַזוי אויך ווייניק צוגענגלעכן דיכטער נאָך ווייני-קער קלאַר.

דאָך, נאָך אַ פאַרטיפערונג פון עטלעכע מאָל איבערלייענען די טעקסטן פון רעמבאָ מיטן שליסל-פירוש פון מלכה לאַקער, ווערט מען פאַרהיימישט און צוגעוויינט צו די ווערטער פון דיכטער, די ווערטער באַקומען אַ זין און די אָפּגעריסענע זאַצן קריגן זייער אייגענע אַגישע באַהעפטונג. די דיכטערין מלכה לאַקער האָט אונדז אַריינגעפירט אין די מיסטע-ריעזע וויזיאַנערישע וועלטן פון איינעם פון די גרעסטע מייסטער פון דער פראַנצויזישער סימבאָליסטישער פּאָעזיע. מיט דעם האָט זי זיך פאַרדינט געמאַכט פאַר דער יידישער ליטעראַטור.

1950

אלבער מעמים „פארטרעט פון א ייד“

דער מחבר פון בוך „פארטרעט פון א ייד“, אלבער מעמי, איז א ייד פון טוניס, דערצויגן אין דער פולער יידישער טראדיציע פון זיין שבט; שפראכלעך און קולטורעל האט ער זיין גייסטיקע פארמירונג קאמפלעטירט אין דער פראנצויזישער שפראך און אין דער פראנצויזישער הויכשול. ער איז היינט א באדייטנדיקער שריפטשטעלער, אין די אינטעלעקטועלע קרייזן פון יונגן לינק-געשטימטן לאַדווקא קאמוניסטישן פראנקרייך, געניסט ער פון דער רענאָמע פון א גערעכטיקייט-זוכער, פון א מענטש, וועלכער האט זיין צייט, זיינע פעיקייטן און זיין וויסן געווידמעט דעם גורל פון אונטערדריקטן.

ער איז אן אויסגעצייכנטער סאציאלאָג, א פסיכאלאָג און א פסיכאָ-אנאליטיקער. די אלע עלעמענטן און קוואליפיקאציעס פון א שריפטשטעלער, פון א פארשער, אנאליזירער און שילדערער, טוט ער אריין מיט א ברייטער האנט אין די ווערק, וואס ער שרייבט.

איידער ער האט מיט צוויי יאָר צוריק פארעפנטלעכט זיין „פארטרעט פון א ייד“, האט ער פריער פארעפנטלעכט אנדערע „פארטרעטן“, וואס זענען אים דעמאלט געווען בילכער: „דער פארטרעט פון א קאלאניזירטן“, „דער פארטרעט פון א קאלאניזאטאר“, דערציילונגען „די סטאטוע פון זאלץ“ און ווערק פון ריין סאציאלאָגישן און פסיכאלאָגישן אינהאלט. ערשט א סך שפעטער, א 15 יאָר נאכן סוף פון די אויסראט-יאָרן, איז דערשינען זיין „פארטרעט פון א ייד“.

דאס שטימט מיטן גאנג און דויער פון אלע זיינע גילגולים, וואס ער אליין דערמאנט אין דער הקדמה צום פארטרעט: פאר וואס דאס דאזיקע בוך?

זיי אנטוויקלונג, אחוץ שפראכלעך, איז געגאנגען אין דער זעליקער

ווערטער און ווערטן

ריכטונג, ווי ביי א יידישן אינטעליגענטן בחור פון פוילן. חדר, ראבינער-סעמינאר, שולע פון „אליאנס איזראעליט“, מיטלשול און הויכשול.

פאליטיש: אין אנהייב — יוגנטלעכער ציוניזם, חלוציזם, שפעטער זעען אים די אלע ספעציפיש-יידישע קנינים אויס צו בלייך, צו באגרע-נעצט, צו מינדערווערטיק לגבי די אלע גרויסע זאכן פון דער וועלט: די סיטואציע פון קאלאניזירטן, די סיטואציע פון פראלעטאריאט.

ער איז נאך זייער א יוגנטלעכער, ווען עס ברעכט אויס דער בירגער-קריג אין שפאניע, וואס דערשיינט פאר די יידישע יונגע מענטשן, עמפינד-לעך פאר אלע פרייהייטן און פאר אלע פארפאלגונגען, ווי דאס דעצי-דירנדיקע געשעעניש, וואס וועט געבן דער מענטשלעכער געזעלשאפט א נייע ווענדונג, א גליקלעך פנים.

אין פראנקרייך טריומפירט דעמאלט דער פאלקס-פראנט.

א, גרויסע וועלט, האפענונגספולע וועלט, עפן ברייט דייע טויערן! אונדזערע יידישע האפענונגען, אונדער יידיש גליק וועלן זיך שוין איינ-זאפן אין גרויסן גליק פון דער וועלט.

מיט צוויי יאר שפעטער ברעכט אויס די וועלט-מלחמה. דער היטלער-סטאלין-פאקט, דער ווישי-רעזשים גיבן דאס צווייטע בילד פון דער וועלט, שחיטות, פאגראמען און אויסראט פון אייראפעישן יידנטום.

די מלחמה איז פארענדיקט מיטן זיג פון דער גערעכטיקייט. עס הייבן זיך אן די מלחמות פאר דער באפרייאונג פון די קאלאניזירטע פעלקער. אלבער מעמי, ווי א טונעזישער ייד, באטייליקט זיך אין דער מלחמה פאר „זיין“ פאלק, פאר באפרייען זיך פון פראנצויזישן יאך.

זיינע טונעזישע חברים זענען פול מיט איראניע: וואס צערייסט ער זיך אזוי דעם יאשטשיק? ער איז דאך א ייד.

ווען טונים איז פריי, פארלאזט ער מיט דער גאנצער משפחה דאס לאנד. ער קומט אן קיין פראנקרייך, זעצט פאר זיינע שטודיעס, ער ווערט דא א פראנצויזישער שריפטשטעלער.

ער ווייסט וואס מיטן אייראפעישן יידנטום איז געשען. ער קען אויך דעם בראך פון פראנצויזישן יידנטום אונטערן שותפותדיקן רעזשים פון אקופאציע און ווישי. ער האט אליין געלעבט אונטער דער אקופאציע אין

טונים, אָבער דאָרט האָט זיך, צום גליק פון די טוניסער יידן, די געסטאָפּאָ זיך נישט פאַרנומען מיט דעפאַרטאַציעס.

דאָרט, אין טונים, האָט ער בלויז מיטגעלעבט מיט דער סיטואַציע פון זיינע ברידער אויפן אייגענעם פראַנט. אַלץ איז זיי צוגעזאַגט געוואָרן אין באַפרייטן לאַנד, אָבער גלייך ווי דאָס לאַנד איז באַפרייט געוואָרן, האָט זיך אָנגעהויבן דער עקזאָד. אַזוי גרויס איז געווען דער קעגנזייטיקער צוטרוי.

אַלבער מעמיס „פאַרטרעט פון אַ ייד“ דאַרף אָבער נישט באַטראַכט ווערן ווי אַן אויסדרוק פון אַן אָפגעפונענער יידישקייט, ווי אַ צוריקגאַנג צו זיך. ער איז, וואָס אַן אמת, קיין מאָל נישט אַוועק ווייט פון יידישקייט. אָבער ער איז אויך נישט צוריקגעקומען צו זיין פאַרגאַנגענהייט מיט פרייד. עס איז נישטאָ קיין שום פרייד, קיין שום נחת, קיין שום קול פון שאַלונג אין דאָזיקן צוריקקום.

ער איז אַוועק פון די אונטערדריקטע, וואָס זענען אַליין געוואָרן אונטערדריקערס און ער איז צוריקגעקומען צו די, וואָס זענען אים, לויטן שטאַם און אונטערדריקונג, די נאַענטסטע, אָבער דאָס איז בלויז צו קאַנסטאַטירן די אַנטי־יידישע פאַרשווערונג, וואָס גייט אָן אין דער גאַנצער וועלט אין אַלע צייטן, אָן דעם צו געפינען אין יידישן לעבן טרייסט, אדער געפילן פון אויסדערוויילטקייט און ווען אַפילו אויסדערוויילטקייט פון יסורים.

דאָס בוך איז געשריבן ווי פון אַן אַרנטלעכן קרוב פון דער משפּחה, וועלכע דערווייטערט זיך נישט, האַלט נישט אָן קיין דיסטאַנץ, אָבער וועלכער זעט נישט קיין שום שמחה אין אָפגעפינען קרובים.

שוין די עפּיגראַפן, צוגעקליבענע צו יעדן פרק פון בוך, אַנטפלעקן אַ טרויער, ווייזן אויף אַ שווערן עלעגישן טאָן, מיט וועלכן דאָס גאַנצע בוך איז דורכגעזאַפּט.

דער הקדמה פון בוך „צו וואָס דאָס בוך?“ ווידמעט ער אַ ציטאַט פון זיינע אייגענע כתבים, וואָס שרייט מיט אַ מוראדיקן פעסימיזם: „ווען איך זאַל קומען פון אַ בערבּערישן שבת, וואַלטן מיך די בערבּערן נישט אָנערקענט, ווייל איך בין אַ ייד און נישט קיין מוזולמענער, אַ שטאַמישער און

נישט קיין באַרגמאַן; ווען איך זאַל טראַגן דעם גענויען נאַמען פון מאלער, וואָלטן מיך די איטאַליענער נישט אויפגענומען, ווייל איך בין אַן אַפּרי־קאַנער און נישט קיין אייראָפּעער, איך בין אַלץ תּמיד מרדכי אַלעקסאַנדער כענילושע, אַן איינגעבוירענער אין לאַנד פון קאַלאַניזאַציע, אַ ייד אין אוניווערס פון אַנטיסעמיטיזם, אַפּריקאַנער אין אַ וועלט פון אייראָפּעיִשן טריומף“.

דער טאַן און דער משקל פון די שורות קלינגען ווי אַ פאַראַפּראָזע פון פעסימיסטישן דיכטער פון העברעיִשן מיטלאַלטער: „לו יהיו גרות סחורתִי, לאַ יאַסיף שמש עדי מותִי; לוֹ יהיה סוחר בתכריכִים, לאַ יגונו אישים כל ימִי“ (ווען איך זאַל האַנדלען מיט ליכט, וואָלט די זון נישט אונטערגעגאַנגען; ווען איך זאַל זיין אַ סוחר פון תכריכִים, וואָלט קיינער נישט געשטאַרבן). *

בלויז וואָס דאָס אומגליק און דער פעסימיזם זענען דאָ נישט קיין אויסדרוק פון אינדיווידועלע צרות, נאָר פון קאַלעקטיווע.

דער ערשטער קאַפיטל פון טעקסט טראַגט דעם נישט־פּריילעכן נאָמען: „דאָס אומגליק צו זיין אַ ייד“. אים איז געווידמעט אַן עפּיגראַף פון דער תּוכחה: „צווישן די פעלקער וועסטו נישט זיין רואיק און דו וועסט נישט האָבן קיין רו פאַר די שפיצן פון דיינע פּיס. דער אייביקער וועט דיין האַרץ מאַכן ברויזנדיק, דיינע אויגן בענקענדיק, דיין נשמה אַ ליידנדיקע, דיין לעבן וועט הענגען איבער דיר. דו וועסט ציטערן טאַג און נאַכט אין אַנבליק וואָס דיינע אויגן וועלן זען“ אאַז״וו.

אויך אויפן טעקסט פון די פרקים רוט דער פחד פון דער תּוכחה און דער טרויער פון קלאַג און פון קינה.

דאָס בוך איז פאַרטיילט אין פיר הויפט־פּרקים, יעדער פּרק — אין מערערע אונטער־קאַפיטלען. נאָך די פרקים וואָס טראַגן די טיטלען: „דער אומגליק צו זיין אַ ייד“, „דאָס שאַטנדיקע פנים פון ייד“, „ירושה“ — קומט אַ קאַפיטל, וואָס הייסט „דער אונטערדריקטער“, וואָס אַנטהאַלט

* (דער אבן עזרא).

פראוויזארישע מסקנות. מיר זאגן פראוויזארישע, ווייל דער מחבר זאגט צו א צווייטן טייל פון פארטרעט, געווידמעט די אויספירן.

אין די אלע פרקים, לאנגע און אויספירלעכע, צעגלידערט מעמי דאס בילד פון ייד איבער אלע צייטן און אלע שטחים. רייך דאקומענטירט און מיט אומצאליקע ציטאטן פון אלע ליטעראטורן פון אלטע און מאדערנע צייטן, פון מענדעלע מוכר ספרים, פון שלום-עליכם און פון להבדיל, אלף אלפי הבדלות, פון שטרייכערן און פון געבעלסן.

ער שרייבט דאס בוך אין ערשטער פערזאן: אני הגבר, איך בין דאס דער פארטרעט, דער ביאָלאָגישער, דער עקאָנאָמישער, דער רעליגיעזער, דער קולטורעלער, דער עטישער.

ער קוקט אריין אין זיך און אין שפיגל, וואָס ער האַלט פאַר זיך. ער אַנאַליזירט שטריך ביי שטריך, סעפּאַרירט די ריסן פון זיין פנים, פון זיין גוף און פון זיין נשמה, און דערגרייכט אומעטום צום זעליקן סקעפּ-טישן סך-הכל: איך בין אַ ייד, איך בין ווייט און פאַרט ענלעך צום פאַר-טרעט, וואָס די אַנטיסעמיטן האָבן פון מיר געמאַכט, וואָס די ליבעראַלן האַלטן אונטער און וואָס יידן אַליין אַקצעפטירן, ווייל מ'קען דאָך נישט תמיד האַלטן קעגן אַלץ און אַלעמען, אַז מען איז די גערעכטע.

אין שער פון בוך איז פאַראַן אַ ווידמונג „צו די יוגנטלעכע חברים פון החלוץ און דעם פרייען מענטש זשאַן-פּאַל סאַרטער“.

צוויי טריישאַפטן האָט דער מחבר פון פאַרטערט אַפּגעהיטן: זיינע חברים-חלוצים פון דער יוגנט און דעם פראַנצויזישן פּילאַזאָף, אַנגעזעע-נעם שריפטשטעלער און שעפּער פון פראַנצויזישן עקזיסטענציאַליזם — זשאַן-פּאַל סאַרטער.

סאַרטער — דאָס זענען אַלע מודה — איז אַ פיינער הומאַניסט, פאַר-מאַנט נישט קיין שמץ פון אַנטיסעמיטיזם, פון דעם איז אויך ריין זיין נאַענטסטע פריינדין, די פיינע שריפטשטעלערין מאַדאַם סימאָן דע באַוואַר.

סאַרטער האָט פון דעסטוועגן נישט געפונען קיין שום פּאַזיטיווע דעפיניציע פאַרן מהות ייד, און אין דעם בוך צו דער יידן-פראַגע, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט גלייך נאָכן צווייטן וועלט-קריג, ווו ער חזקט

ווערטער און ווערטן

ביטער אָפּ פון אַנטיסעמיטיזם, דעפינירט ער דעם ייד, ווי אַ מענטש, וועמען נישט־יידן האַלטן פאַר אַ ייד.

צו דער דאָזיקער פאַרמולירונג באַצײט זיך אַלבער מעמי מיט רעזערוו, טראָץ זײַן גרויסער פאַרערונג צום פּילאַזאָף, אַבער אין דער דעפינירונג פון פאַרטרעט געפינען מיר פאַרט און ענלעכן צוגאַנג צום פאַרטרעט פון די „אַנדערע“. צום בילד, געמאַלן דורך נישט־יידן און די קאַנסעקווענצן געצויגענע פון דער גאַנצער וועלט צום בילד פון ייד, צוזאַמענגעשטעלט און אויפגעצווונגען דורך אַנדערע.

דאָס בוך איז געשריבן שטאַרק אינטערעסאַנט, מיט געפיל, אַבער דער געפיל פון פחד איז גרעסער ווי דער „סענטימענט“. עס מאַכט דעם איינדרוק פון נאַענטקייט און אויפריכטיקייט, אַבער און דעם געפיל פון פאַלקס־הנאה פון „וואָס מיר זענען, זענען מיר, אַבער יידן זענען מיר“.

פאַרענדיקנדיק צו לײענען דאָס גאַנצע בוך פון אַלבער מעמי, אַנגע־פיקעוועט מיט געדאַנקען, מיט פּסיכאָלאָגיע, מיט סאָציאָלאָגיע, מיט דאָק־מענטאַציע, מיט ציטאַטן, מיט אַנאַליזע, אַנגעפילט מיט צער, מיטן צער צו זײַן אַ ייד, מיטן צער תמיד צו מוון בלייבן בענילושע — קום איך צום אויספיר, אַז מעמין, דעם מענטש פון טיפן געפיל, פעלט באמת דאָס יידיש־אינטימע און, אפשר, אפילו דער שפּראַכלעכער מכשיר.

ווען מעמי וואַלט געשריבן זײַן ווערק אַ שטייגער אין יידיש, אין אַ שפּראַך פון יחידישע און שטאַמיק־דורותדיקע איבערלעבונגען, וואַלט „זײַן ליד אַנדערש געקלונגען“ און געווען דורכגענומען מיט מער סענטי־מענטן פון נחמה.

אַקטאָבער 1964

